TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
Yayınları : 126
Seri: III - Sayı : A 34

TARİHTE TÜRKLÜK

(Üçüncü Baskı)

Prof. Dr. László RÁSONYI

ANKARA
1993

Atatürk'ün aziz hâtırasına.

ISBN: 975 - 456 - 013 - 7

Yayınlayan : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
17. Sokak 38, 06 490 Bahçelievler - Ankara
Tel : 213 31 00 - 213 41 35

Dizilip basıldığı yer: Ankara Üniversitesi Basımevi
Ankara – 1993

TARİHTE TÜRKLÜK

İÇİNDEKİLER

BİBLİYOGRAFYA - NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖNSÖZ

Okuyucu, bir yabancı olarak benim bu eserimi Atatürk'ün aziz hatırasına niçin ithâf ettiğimi sorabilir.

Buna sebep: bu eserin ortaya konmasında Atatürk'ün büyük rolünün bulunmasıdır. Çünkü, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde bir Hungaroloji Kürsüsü kurulması fikrini ortaya atan ve nâciz şahsımı bu Kürsüye dâvet ettiren O'dur.

Bu dâvet, beni o zamana kadarki etüdlerimin izinde çalışmama teşvik etti.

Bu kitabın büyük kısmı, üniversite'de verdiğim derslerimle yakından ilgilidir.

Meslekdaşım ve çok eski dostum Dr. Hâmit Zübeyir Koşay'a, çok yönlü çalışmaları yanında, bu eserin tercümesini de omuzlarına yüklendiği için şükranlarımı sunarım.

Kitabımın Enstitü yayınları arasında neşredilmesine tavassut eden ve gözlerimin rahatsız olması sebebiyle metin ile matbaa provalarında lüzumlu düzeltmeleri yapan Prof. Dr. Ahmet Temir ile asistanı Dr. Tuncer Gülensoy'a samimî teşekkürlerimi ifâde etmek isterim.

Ayrıca, kitabımın basılmasında titizlikle davranan Ayyıldız matbaası idareci ve mensuplarına, bu arada operatör Niyazi Ertay'a minnetlerimi sunarım. Ankara, 1971.

Prof. Dr. L. Rásonyi

BİRİNCİ BÖLÜM

G İ R İ Ş

TÜRKLERİN ANAYURDU

Batılı milletlerin ortaya çıkışlarından daha önce Türklük, dünyamızın en büyük sahnesini teşkil eden Eurasia'nın her çağında ve her köşesinde büyük bir rol oynamıştır.

Çağımızın Rus tarihçileri Eurasia sözü ile yalnız Kuzey Eurasia'yı kastetmişlerdir. Halbuki, Eurasia Avrupanın doğu, Asya'nın orta ve kuzey kesimlerini kaplayan, kapalı tarihî ve coğrafî birlik arzeden, kendine has yaşayış tarzı ile önem kazanan ve iki kıt'a arasında adetâ üçüncü bir kıt'a teşkil eden çok geniş bir ülkedir. Bu ülkenin güneyi Kven-Lün, Pamir, Hindukuş ve Kafkas dağları ile sınırlanır.

Kuzeydeki ormanlar bölgesinden güneye ve batıya doğru Mançurya'nın Khingan dağlarından Karpat'lara kadar bozkır sahaları uzanır. Bu bozkırların kuzey ve güney kısımları daha çok koyu kestane rengindeki toprak şeridi ile kaplıdır. Bozkırların güney sınırında bulunan Hazar Denizi ile Aral ve Balkaş Göllerinin kuzey kesimleri boyunca uzanan mümbit mer'alar Altay Dağlarında kesilir, ancak, Altayların doğu eteklerinde yeniden meydana çıkarak Khingan Dağlarına kadar, 45 inci kuzey enleminin üstünde devam ederler. Bu şeridin güneyinde uzanan kumlu bozkır, yer yer çöllerle son bulur. Bu kumlu bozkır bölgesi Altay Dağlarından batıya ve doğuya doğru yayılan daha mümbit bozkır şeritlerini birbirine bağlar. Tien-Şan ile Altay Dağları arasında Cungarya kapısı adında bir geçit bulunmaktadır. Kumlu kapı geçidinin kolay geçilen bir yer sanılmaması gerekir; mazinin derinliklerine gidildiği nisbette onun, milletler ve kültürler arasında ayırıcı bir çizgi olduğu anlaşılır.

P a s s a r g e tarafından Salzsteppe (Tuzlu Bozkır) adı verilen güney bölgesi, kuzey bölgesinden daha küçüktür; yağışı az ve kapalı havza olması sebebiyle toprağı da tuzludur. Bununla beraber, bazı sahaları verimli topraklarla kaplı olup, sulama yolu ile daha mümbit hale getirilebilir. Irmaklar boyunca hayvan yetiştirmeye elverişli otlaklar da vardır. Bu bölgenin tipik hayvanı devedir.

P a s s a r g e'ye göre *Steppe,* H e t t n e r'e göre *Winterkalte Grassteppe* denilen koyu siyah kestane renginde toprağı olan esas bozkır, açık bir havza ve daha yağışlı olmasına rağmen sert kontinental, kışın çok soğuk ve kar fırtınalı, yazın umumiyetle kurak bir iklime sahiptir. Yazın arasıra şiddetli sağanaklar dahi kuraklığı gideremez. Bu bölgenin tipik hayvanı attır.

Daha kuzeydeki nehir vadilerinde ve yükseklerde ormanlar bulunmaktadır. Türk dillerinde mevcut olan, kısmen Türklüğün ön tarihi ile ilgisi bakımından önemli ve ayrıca yükseklik ifade eden kelimeler, tanıtmağa çalıştığımız bölgeye ait olabilirler. Meselâ: Or (yükseklik), orman: ağaçlıklı yer, orta Türkçede tağ ~ tau ~ dağ kelimesinin Yakutça karşılığı (orman) dır. Ötede beride ormancıklarla örtülü bozkır bölgeleri yavaş yavaş kuzeydeki büyük orman bölgesine ulaşır. Arazi güneye nisbetle daha sulak olduğu için, büyük bir kısmı tarıma da elverişlidir. Bu otlu şerit, Ural ve Altay arasında tahminen 7-800 Km. genişliğindedir.

Bugün, her nekadar tek taraflı olarak, eskiden olduğu gibi çevrenin ve coğrafî imkânların kaderi belirtme gücüne inanılmamaktadır. G. v a n B u l c k'ın "Ancak muhit gelişmeye imkânlar hazırlar" yolundaki görüşüne katılmıyorsak da, bozkırın zikredilen vasıf ve şartları ile göçebe kültürünün en yüksek derecesi olan atlı çoban kültürünün teşekkülünde büyük bir tesiri olduğunu kabul ediyoruz. Sözü edilen bölge, bu suretle dünya tarihinin en büyük cihangirlerinin meskeni olmuştur. Bir çok büyük devletlerin kurucuları ve çeşitli Türk kavimleri bu bölgede yetişerek doğu, batı ve güneye akın etmişlerdir. Türklüğün Anayurdu da burası idi.

Türklerin Anayurdunun neresi olduğunu daha yakından ve kesin olarak belirtmek gerekirse bu hususta bir çok nazariyelerin bulunduğunu hatırlatmalıyız.

K l a p p r o t h, V â m b é r y ve daha bazıları Türklerin Anayurdunu Altay Dağlarında, R a d l o f f bunun doğusunda, hattâ R a m s t e d t tamamen Doğu Asyada olduğunu sandılar.

Eskiden, P a r k e r, yeni zamanlarda G a h s ve K o p p e r s mukayeseli kültür morfolojisi metoduna dayanarak ve Presamoyed-Paleoasya kavimlerinin tesirlerini de gözönünde bulundurarak, Türklerin anayurdunu yine doğuda, Moğollarla birlikte, Baykal'-dan Gobi Çölüne kadar uzanan sahada aradılar. P o p p e'ye göre anayurt Orta Asyadır ve bugünkü Çuvaş Türklerinin dedeleri büyük bir ihtimalle Milâdın başlarında batıya göçmüşlerdir. P o p p e, Orta Asya sözü ile neyi kastettiğini açıklamaz. Türklerin anayurdu konusunu etraflıca inceleyen G y u l a N é m e t h'dir. Şöyleki: En eski Türkçe ile Ural dilleri arasında bağ bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. N é m e t h aynı zamanda bazı eski Hind ve eski Türk sözleri arasındaki benzerliği de kabul ettikten sonra, şu soruyu ortaya atıyor: Acaba hangi bölgede en eski Türklerle (Burungu Türkler) bugünkü Urallıların ataları komşu bulundukları sırada eski Hind sözlerini alabilirler? N é m e t h'e göre bu bölge Batı Asyada, Aral Gölü çevresi ve belki de Ural ve Altay dağları arasındaki bozkırlarda, bugünkü Kazakistanda olabilir. Buradaki ikâmetleri, tarih sahnesine çıkışları ve dağılışları safhasına doğrudan doğruya takaddüm etmiş olabilir. Şüphesiz mukayeseli Türk dilbiliminin ilerleyişi, en eski (burungu) Türk dilinin Moğolca'ya olan münasebetlerinin belirtilmesi, özet olarak Altay dil biliminin zenginleşmesinde; ayrıca Türkoloji alanında hemen hiç başlamamış olan "Dil Paleontolojisi", kazılarda çıkması umulan zengin eserlerin ve diğer tesadüfî buluntuların incelenmesi, Türk anayurdunun belirtilmesinde geniş ölçüde işe yarayacaktır. Mukayeseli kültür morfolojisi ve eski kültüre ait sonuçlar da bu hususta, karanlığa kısmen ışık tutabilir.

Dil bilimi belgelerinin yardımı ile tesbit olunan ve Türk anayurdunda gelişen kültür, oradan benzeri şartları haiz bölgelere de yayılmış ve nomad kültür çerçevesinin en yüksek kademesini teşkil etmiştir. Kısaca, *atlı-hayvan yetiştiren kültür* adı ile anılmaktadır. Türk menşeli fatih kavimlerin, ancak tarih sahnesinde görüldükleri anda adı geçen kültürün hamili oldukları da iddia edilemez. Bazı bilginlerin kanaatlerine göre, bu kültürü Türklerin en eski cedleri yaratmışlardır. Bu kültürün bazı unsurları daha sonraları diğer kavimlere de geçmiştir. M e n g h i n, K o p p e r s ve diğerlerinin bu konu ile ilgili görüşleri ilerdeki araştırmaların sonucunda birçok yönden düzeltmelere uğrayabilir. Ancak, şimdiye kadar, nomad kültürünün teşekkülü ve diğer kültürlerle olan münasebeti hususunda en esaslı incelemelerin yukarıda adı geçenler tarafından yapıldığı bir gerçektir.

Etnologların Viyana Okuluna mensup tarihçi M e n g h i n, beşerin yarattığı üç büyük kültür çevresinden biri olan nomat kültürünün gelişmesini ve önemini aşağıdaki şekilde izah eder:

Buz çağının sona ermesi üzerine Baykal Gölünden Baltık Denizine kadar uzanan geniş sahada yeknesak bir kültür gelişti. Bu kültürün başlıca özelliği: Kemikten işlenmiş âletler ve yer değiştiren balıkçı-avcı hayat tarzıdır. Buna "miolitische Knochenkultur" denilmektedir. Ural-Altay dil ailesine mensup kavimlerin aslî kültürü bu idi; ancak bunun tesiri Amerika ve Güney Asyada da görülür.

Bu kültürün çevresi içinde hayvan besleme, önce köpek ve ren geyiğinin ehlileştirilmesi ile başlar. Samoyed'ler ve Lapon'lar son zamanlara kadar bu kültürün çevresinde yaşadılar. Fin-Ugor'ların cedleri de takriben 5-6000 yıl önce aynı seviyede idiler. Aslında tek tanrıya tapan eski göçebe (altnomadistisch) kültürden diğer iki büyük kültür çevresi: "Totemistische Klingenkultur" ve ondan "Rinderhirtenkultur" sığır çoban kültürü gelişti, ayrıca, "Pflanzerische Faustkeilkultur" Totemizm ve Şamanizm'den gelen unsurlarla zenginleşerek "nomadizm" in yüksek derecesi olan at besleyen atlı göçebe ve ondan savaşçı çoban bozkır kültürü gelişti. Aynı zamanda bu kültürün bazı esaslı unsurlarını İndogermenler ve Sami kavimleri de almakla beraber, en tipik şekli Altaylı kavimler arasında teşekkül etmiştir.

M e n g h i n ayrıca şunları ekler: "Hülâsa olarak şunu söyleyebiliriz ki, Ural-Altay kavimlerinin iki sahada cihan tarihi bakımından kesin şekilde önemli rolleri olmuştur: 1) — İktisadî alanda hayvan yetiştirmeyi geliştirme, 2) — İçtimaî alanda ise, olağanüstü devlet kurma kabiliyeti". S c h m i d t'in de katıldığı etnoğrafya araştırmalarına dayanan bu görüşü, arkeoloji de desteklemektedir. Eskiden çalışkan, fakat devlet kurmaya ehliyetsiz çiftçi kavimlerle meskûn büyük nehirler çevresinde de yüksek kültürler, ancak muharip çoban kavimlerin akınları dolayısiyle teşekkül etmiştir. Dünyanın başka yerlerinde de nerede kudretli ve sürekli devlet kurulmuş ise, orada da muhakkak hayvan yetiştiren unsurlar vardır. Bunun kökü araştırılırsa neticede Ural-Altaylı kavimlerin tesirleri ile ilgisi görülür. Yakın çevrelerde bu tesir kan karışmasından ziyade, manevî sahada olabilir. Devlet kurma kabiliyetinin neden yalnız Ural-Altaylı kavimlere ait olduğu sorulursa bunun cevabı basittir. Ural-Altaylı kavimlerin zikrolunan iki

büyük başarısı arasında bir irtibat olması gerekir. Büyük sürülerin idaresi ve bakımı, geniş sahalarda sürekli dolaşma, mer'a ve mülk hukuku bakımından kaçınılması imkânsız çatışmalar, oymak teşkilâtları, hayvan yetiştirici göçebelikle ilgili her şey yekdiğeri ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun tabiî sonucu olarak görüş ufku genişler, cesaret, oymağa bağlılık şuuru, hükmetme gururu, teşkilâtçılık kabiliyeti hülâsa, devlet kurmak için bütün vasıflar gelişir. Bu ruhî kabiliyet ve meleke ile yetişen insanlar, çiftçi kavimleri yendikten sonra, sürülerini barındırma imkânlarına da sahip doğuştan hakim unsur ve devlet kurucu oluverirler. Büyük topluluklar halinde iken muvakkat işgal halinde ülkelerin ve kültürlerin tahripçisi olabiliyorlar (Moğollar gibi). Tarih sayfalarının tanıklığına göre, Ural-Altaylı kavimler bu iki zıt (yapıcı veya yıkıcı) durum arzetmişlerdir. (Archeológiai Értesitö, 1928:35-38).

Çağdaş İngiliz tarihçisi T o y n b e e'nin göçebe hayat tarzı hakkındaki görüşleri de umumî olarak aynıdır (A Study of History, III.8.13.18). Göçebelik bir çok bakımlardan çiftçilikten üstün bir meziyettir. Çünkü, başta hayvanların ehlileştirilmeleri, yabanî bitkilerin ehlileştirilmesinden şüphesiz ki üstün bir sanattır. İktisadî bakımdan ise çiftçi, yetiştirdiği ham mahsulü doğrudan doğruya istihlâk ettiği halde göçebe, aslında yenmesine imkân olmayan otları hayvanlara yedirerek onları süte, ete ve yapağıya tahvil eder. Bunun için güç fizikî şartlara uymak gerekir. Bu âmiller çobanlık mahareti yanında askerî kabiliyetlerin de gelişmesini sağlar. İleriyi görüş, sorumluluk duygusu, fizikî ve ahlâkî dayanıklılık gibi. T o y n b e e aynen şunları söyler: "The Nomad's life is indeed a triumph of human skill" (göçebenin hayatı, hiç şüphesiz insan maharetinin bir zaferidir).

Atlı nomad kavimlerin ve kültürlerinin önemini belirtmek için onların diğer kavim aileleri ile münasebetlerini de dikkate almamız faydalı olacaktır. İlkin K o p p e r s'in fikirlerini belirtelim:

> "Önce şu bir gerçektir ki, hayvan yetiştiren nomad kültür İç Asyada doğmuştur. Diğer taraftan İndogermenlerin bu kültürün yaratıcısı olmayıp, ancak ilk alıcısı oldukları da ispat edilmiştir. Son çağların araştırmalarına göre bu kültürü İç Asyada Türkler değil, Prototürkler veya Pretürkler geliştirmişlerdir. Bu husus, netice itibariyle, evvelki hükmü değiştirmez".

K o p p e r s "Urtürkentum und Urindogermanentum" adlı eserinde incelemesinin sonucunu aşağıdaki şekilde özetler:

> Atın ilk ehlileştirilmesini ve bununla ilgili karekteristik atlı çoban kültürünün yaşatılmasını, kesin olarak İç Asyada yaşayan eski Türklere kadar dayamak gerekir. Bu başlıbaşına kendine has tarihî başarı olup, dolayısiyle kavimlerin ve kültürlerin gelişmesinde özel durumlar ve önemli sonuçlar yaratmıştır. Atı ve umumî olarak çoban kültürünün esas unsurlarını, ilk İndogermenler, eski Türklere borçludurlar. Bu irtibatın doğrudan doğruya veya vasıta ile olup olmadığı hususu henüz çözülmüş değildir. Süvarilik, görünüşe göre, henüz ne eski çoban kültüründe ve ne de İndogermenlik çevresinde umumî ve sistemli bir seviyeye ulaşmamıştı. Süvariliğin düzenli bir şekil almasında ve gelişmesinde komşu kültürlerin de tesiri olmuştur. Burungu (eski) Türklük ve burungu İndogermenlik sosyolojisi pek çok ve esaslı uygunluklar gösterdiğinden her ikisinin "genetik" bağlantıları hususunda şüphemiz yoktur. İç Asyada kök salan dinî unsurlar da bunu teyid etmektedir. (Belleten: V. 522-23).

Müşterek sosyoloji (meselâ: Büyük aile, pederşahî teşkilât, ilk doğanın hukuku, kadın satın alma v.b.), ayrıca eski dinî unsurlar, (meselâ: Güneş efsanesi, ateşe saygı, başlangıçta tek tanrıya tapma ve bunun gelişmesi ile fonksiyonlarına göre talî tanrıların meydana çıkması ve diğer tabiriyle hypostasis'in teşekkülü v.b.) gibi sahalarda bu mutabakat mevcuttur. Ancak K o p p e r s'e göre Altaylı kavimlerde zikrolunan hususlar daha aslî ve saf şekli ile bulunur.

Arî tesirlerin gösterilmesinde hiç bir fırsatı kaçırmayan W i e s n e r ise K o p p e r s'ten daha ihtiyatlı olmakla beraber, at bahsinde, ancak harp arabaları kullanmanın Arî buluşu olduğunu söyler. Aynı müellif atlı savaşçılığa intikal safhasını Turanid ırk karakterli kavimlerden çıkan tabiî bir sonuç olarak vasıflandırmaktadır. Kanaatine göre bu kavimleri, harp arabası kullanan Arî'ler, doğuya akınları sırasında Altaylar çevresine sürmüşlerdir.

Şüphesiz, W i e s n e r'in iddiası doğru olmayıp, daha önce söylediklerimizi destekleyen N e h r i n g, F l o r ve A m s c h l e r v.b. nin görüşleri doğrudur. Türklüğün anayurdunu tesbit bakı-

mından önce İndogermenlerin anayurdunun neresi olduğunu tesbit ve bu hususta yeni araştırıcıların vardıkları sonuçları öğrenmek önemlidir. K o p p e r s'e göre "Kültür unsurlarını incelersek, İndogermenliğin birinci ana kökü savaşçı çoban kültürünün kaynağı olan Orta Asyaya, ikinci ana kökü sığır hayvanları yetiştiren Güney-Batı Asyaya yönelir. Bu suretle İndogermenlik teşekkülü tahminimize göre, Güney-Batı Asyanın iç ve kuzey bölümünde taş ve maden intikal çağında meydana gelmiştir. Aynı yazar, bu konu ile ilgili diğer bir yeni eserinde İndogermenlerin ana-yurdunun Hazar Denizi ile Karadenizin kuzeyindeki sahada bulunduğunu sanır. W. S c h m i d t ve M e n g h i n doğudaki anayurt nazariyesi üzerinde ısrarla, büyük İndogermenist S c h r a d e r gibi, İndogermen anayurdunun Aral Gölüne kadar uzandığını sanırlar.

Diğer bir ilim sahası olan antropoloji bakımından incelersek, en çok sözü geçen E i c k s t e d t'e göre, en eski İndogermen ırk tipi Protonordicus olup Turan Bozkırlarında teşekkül etmiştir. Mukayeseli kültür morfolojisine dayanan ve yukarıda adı geçen nazariyelere göre de Türk anayurdunun İndogermen anayurdunun yanında ve açıklanan sebepler dolayısiyle bugünkü Kazakıstan'da olması gerekir.

Antropoloji her nekadar henüz kökleşmemiş yeni bir ilim şubesi sayılırsa da, yine de bir Türk ırkı olup olmadığı sorusu varid olabilir. Bilindiği üzere, bugün bilinen bütün kavimler (budunlar), hattâ tarih boyunca öğrenilen milletler ve akvam aileleri tarih öncesi binlerce yılın karanlığında, çeşitli ırkların karışmaları neticesinde meydana gelmişlerdir. Meselâ: Almanlarda altı ırkın karışması tesbit edilmiştir. Şu halde halk ve ırk kavramı tamamiyle yekdiğerini karşılamaz. Buna rağmen bir ırk tipinin, bir halk kitlesinin çoğunluğunu teşkil etmesi mümkündür. Bu ihtiyatî kayıtlar çerçevesi dahilinde ırk konusunu incelemeye devam edebiliriz.

Irk antropolojisinin en yeni sonuçlarını kısaca ve imkân nisbetinde basitleştirerek özetlemek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Türklük, üç büyük ırk ailesi (Europid, Mongolid ve Negrid) içinde Europid ırkına bağlıdır. Europid grubunun kuzey bölümünde pigment'i az olan açık saçlı ve açık tenli teuto-nordicus, dalo- nordicus ve Doğu Baltık ırkları; ortada, Orta Asya içlerine kadar uzanan bölümde esmer alpin, dinarid ve turanid ırkları; güney bölümünde siyah saçlı, koyu esmer tenli ve kara gözlü mediterran, taurid ve indid ırkları bulunmaktadır. Baltık'lı, alpin, dinarid ve

turanid ırklar brahikefal, diğerleri ise dolihokefaldırlar. Ayrıca bunların da karışmalarından özel bazı çeşitler meydana gelmiştir. Konumuz bakımından en önemlisi *turanid* ırkıdır. D e n i k e r buna açık olarak Turko-tatar, H a d d o n ise Turkî adını vermektedir. Bu ırkın tavsifini B a r t u c z aşağıdaki şekilde yapar:

Turanid ırkın pek çok somatik hususları, bunu Önasya ırklarına, bilhassa onun incelmiş zümrelerine bağlar. Bu incelmiş zümre sözü ile europid zümreden Kafkasyalı Avar'lar, Gürcü'ler ve Lezgi'ler kastolunmaktadır. Türklerde mongoloid ırkın ancak silik izleri sezilmektedir. Ortalama boy, erkeklerde 166-167 cm. dir. Nadir olarak daha yüksek boylulara rastlanırsa da umumî olarak orta boyludurlar. Vücut yapısı güzel ve hareketli, yaşlandıkça şişmanlamaya müsaittir. Kafatası yuvarlak, 84-85 cm. dir. Alın oldukça yüksek, yumru ve geniştir; ense kısa olmakla beraber, dinarid ve Önasya ırklarında olduğu gibi yassı olmayıp hafif yuvarlaktır. Kafatası da mutedil şekilde yüksek olup, tepesi hafif yuvarlaklık gösterir. Kafatasına nazaran yüz büyük olmayıp, aşağıya doğru daralmaktadır. Elmacık kemiklerinin fazla gelişmesi ve çıkık olması sebebiyle aşağı yukarı, çok defa, biraz daralmış görünür. Yüz, umumî olarak geniş ve yassı olmakla beraber mongoloidlerdekine benzemez. Zira bunun iki tarafı şişkin olmasına rağmen, kesin olarak europid karakterde ve yüz sathından hayli çıkık durumdadır. Diğer taraftan burun nisbeten küçük, düz veya kısa gaga burnu biçimindedir. Binaenaleyh ne dinarid ırkın çengel burun kabalığına, ne de armenid burnun etliliğine, mongoloid burun yassılığına ve ne de Doğu Baltık burun basıklığına rastlanmaz. Kaş kemerini teşkil eden kemik hafifçe gelişmiş olup, kaşlar düzgündür. Göz yarığı nisbeten dar ve küçük olmakla beraber, mongoloid perde yoktur. Gözün iç köşesi dış köşeye nazaran daha içeri kaymıştır. Küçük siyah gözler, bilhassa kadınlarda canlı ve parlaktır. Yanak kemiğinin yağ yastığı gelişmiş ve bu yüzden burun-dudak çizgisi (sulcus nasolabialis) derindir. Ağız nisbeten küçük, dudaklar şişkin olmayıp dar ve düzgündürler. Çene küçük, kuvvetli, dinarid ırkında olduğu gibi yüksek değildir. Kulak küçük ve yatıktır. Vücuttaki kıllar, Önasya ırklarında olduğu kadar gelişmemiş olmakla beraber, kesin olarak europid vasfındadır, mongoloid değildir. Koyu esmer ve siyah saç sık ve dalgalıdır. Bıyık ve sakal siyah ve hafif seyrektir.

Yayılma bakımından turanid ırk, diğer bütün ırklarla yarışabilir. Sibiryadan itibaren Rusyayı katederek Orta Avrupaya, hattâ

Fransaya kadar sokulur. Kuzeyden başlayarak Hindistan'a, İran'a ve Balkanlara kadar az veya çok nispette her yerde bu ırka rastlayabiliriz. Atlı nomad kavimlerden tarih boyunca barındıkları sahalarda; eski Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve daha sonra katılan diğer çeşitli Türk-Tatar kavimleri içinde, gerek sayı ve gerekse faaliyet bakımından en büyük kitleyi turanid ırkının mensupları teşkil ediyordu. Bugün de güney-batı bozkırlarında, bilhassa Sibiryanın güney bölümünde; Türkistan'da, Kırgız bozkırlarında, Altayda, Pamir yaylasında ayrıca Güney Rusya'da, Kafkasya'da, Kara Deniz çevresinde Moldavya'da, Dobruca'da, Anadolu'da, Bulgaristan'da, hattâ Avusturya'da sözü edilen ırkı oldukça büyük topluluklar temsil ederler. (B a r t u c z, A magyar ember Bp. 1938. 414-17).

Macarlar da oldukça karışmış unsurlardan mürekkep olmakla beraber, en kalabalık ve en önemli unsurunu, mevcut nüfusun hemen hemen üçte birini, turanid ırkın bir kolu olan "Homo pannonicus: Alföld Ovası ırkı" teşkil eder. B a r t u c z'ın tahminine göre yurt işgali çağında bu nisbet daha da fazla idi. Finn-Ugor asıllı kavimle zaman zaman ve büyük ölçüde karışan Türk kavimlerinin kanlarını göz önüne getirirsek, bu sonucu tabiî bulmamız gerekir. Diğer taraftan Finn-Ugor asıllı unsurlar ve onlarla birlikte Baltık ırkının kanı, Ural çevresindeki Türklüğe karıştığı için, onlar Macarların en yakın akrabaları sayılabilirler.

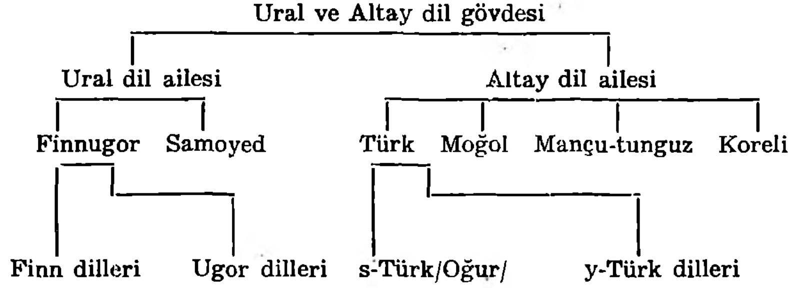
Anadolu Türkleri de turanid ırkının daha ziyade "taurid", diğer bir tabirle Önasya unsurları ile karışmışlardır. Bazı nazariyelere göre münferit Türk oymaklarına da Moğol kanı karışmıştır. Moğollar ise europid ırktan olmayıp "sinid" ve diğer Doğu Asya grupları ile birlikte "mongoloid" ırkındandırlar. Türklerin arasında, batıdan doğuya doğru gidildikçe, bu ırkın vasıflarını gösteren gruplara rastlanır.

Tekrar şunu ısrarla belirtmeliyiz ki, ırk tipinin kendisi, hiçbir kimsenin nereye bağlı olduğunu çözemez. Milyonlarca baltıklı veya turanid tipindeki insanlar, bugün kendilerini Rus saymaktadırlar. Buna mukabil taurid, dinarid, mediterran ırk tipinde olan Türkler de vardır. Bu bakımdan ırkî vasfa fazla değer vermek doğru değildir. Irk ve kavim aynı anlama gelmediği gibi, ırk ve dil mefhumları da birbirine bağlı değildir. Çeşitli ırklara mensup kimseler aynı dili konuşabilirler. Dillerin vasıflandırılmasında Türk kavimlerinin dillerini ve lehçelerini Altay dil ailesine bağlarlar.

W. S c h o t t'ın 1836'daki sınıflandırmasından beri, Türk ve Fin dillerini bilen bilginler ve diğerleri Ural dil ailesi ile birlikte, Türkçeyi de Ural-Altay dil ailesinden sayarlar.

Onlara göre bu dil ailesi şeması şöyledir:

Bütün bu diller iltisakî (Agglutinasyonlu) dillerden oldukları için yekdiğerine yakındırlar. G ü n t e r'in 1925'te yaptığı bir düzenlemesine göre, Ural-Altay dilleri mulsak (yapışık) diller arasında talî (subordinatif) bir grup teşkil ederler. Ayrıca Ural-Altay dillerini, komşu İndogermen, Sami ve Tibet-Çin dil ailelerinden büyük ölçüde ayıran hususlardan biri de, kelime anlamlarının cümle münasebetlerine, rollerine göre, kelimelerin köklerine ekler katmak suretiyle değiştirilebilmeleridir. Sesli harflerin ahengi (bir kelimede ancak yüksek veya derin sesli harflerin bulunması) de sözü edilen dillerin bir özelliğidir. Her ne kadar telâffuz ahengi kaidesinden, bugün hayli çözülme olmuşsa da, eski Türkçede ve S e t ä l ä'ye göre Finn-Ugor temel dilinde bu hususiyet mevcuttu.

İndogermen ve Sami dillerinin gramerlerindeki cins, Ural-Altay dillerinde olmadığı gibi, bunlar kelime önünde sessiz harf yığıntısını da sevmezler. Bu ve diğer vasıflar, yukarıdaki şemada gösterilen diller arasında bir ortaklık yaratmakla beraber, bu tasnif yine de bir nazariye olmaktan ileri gidemez. Moğol-Türk dilleri arasındaki bağların mahiyeti sorusu da henüz lâyıkiyle çözülmüş değildir. Sayısız benzerlikler, acaba eski (burungu) akrabalık, yahut sürekli temasların bir sonucu mudur? Her ne kadar iki dil arasında pek çok ses, kelime ve eklerin benzerliği var ise de, bu benzerliklerin bir çok tabakası olduğu dikkati çekmiştir. Ayrıca temel bazı anlamlar, meselâ: sayı adlarının birbirinden tamamiyle ayrı

olduğu da tesbit edilmiştir. Bu sebeplerden dolayı bazı bilginler ve bunlar meyanında Trubetskoy, ancak uzun müddet beraber yaşamanın doğurduğu dil yakınlığı "Sprachbund"dan bahsederler. (I. Congrès Int. des Linguistes, Leiden, 1930). Buna karşılık Mongolistik sahasında ön plânda sözü geçen ve aynı zamanda salâhiyetli Türkolog olarak tanılan bilginlerden Ramstedt, Poppe, Ligeti'ye göre bir Altay ana dili mevcuttur. Bundan, eski (burungu) Türk ve burungu Moğol gelişmiş olup aralarındaki müşterek birçok hususlar bugüne kadar kalmıştır. Ligeti bir çok güzel ve değerli Türkoloji araştırmaları alanındaki başarısını, Moğolcayı gözönünde bulundurmasına borçludur. Eskiden Gombocz'ın ve son zamanlarda Ligeti'nin çalışmaları şu gerçeği ortaya koymuştur: Türk dillerinin mukayesesi ve tarihi ile meşgul olan bir bilgin, Moğol lehçelerinin de ele alınmasını ihmal edemez. Tekrar şunu da hatırlatmalıyız ki, dil akrabalığı ırk akrabalığını gerektirmez.

Türk dillerinin ve dolayısıyla Altay dillerinin Ural ve bilhassa Finn-Ugor dilleri ile olan yakınlık derecesine gelince, Sauvageot nazariye olarak serdettiği bazı ses tekabülü kanunlarına ve 214 kelimenin etimolojisine dayanarak, "Langue Ouralo-ataique Commune", diğer tabirle Ural-Altay dili bulunduğunu isbaat çalıştı. Németh de, daha ihtiyatlı olmakla beraber, Ural dilleri ile Türkçe arasında bazı kelime ve hattâ morfoloji uygunlukları da gösterdi.

Bunlardan birkaçını gözden geçirelim:

Olmak fiilinin kökü: *ol.*

Eski Türkçe, Çağatayca: *bol;* Osmanlı: *ol;* Finn: *ole;* Vogul: *ol;* Votyak: *val;* Macarca: *val-vol;* Eski Türkçe: *boltım;* Macarca: *voltam.*

Unutmak (unut): Votyak: *vunet;* Finn: *unohtaa.*

Uygur, Ḳazan Tatarca: *tap;* Finn: *tapaa*; Macarca: *tap* (ondan: *tapos, tapad*)

Uyumak (uyu):

Eski Türkçede: *udı;* Uygurca: *udu;* Mordvin: *udo.*

Kapmak (kap):

Finn: *kaappaa* (okunuşu: kâpâ); Votyak: *kab;* Macarca: *kap.*

Sihirli değnek kelimesi:

Çağatay, Kırgızca v.b.. *arba* (böğülemek) ; Finn; *arpa.*

Gelin kelimesi:

Şor Türkçe: *keli;* Ostyak: *kili;* Mordvin: *kel;* Finn: *kely* (okunuşu: kelü).

Ekin demeti:

Şor T.: *kobu,* Başkurt: *kübe;* Finn: *kupo, kubu;* Macarca: *kéve.*

Türkçe (mış, miş) Meselâ: *yetmiş:* 70.

Züryence, Votyak: *mysz;* eski Macarca: *misz.* Meselâ: Züryence *vetymysz:* 50; eski Macarca: *harmisz* = 30.

Ta ve ga "ablativus ve locativus" ekleri ile bazı fiillerden yapılmış isimlerin ve fiil çekimlerinin de Finn dillerinde tam karşılıkları vardır. Cümle kuruluşlarında bilhassa "Lativus" ile yapılan tamlamalarda mutabakat çoktur. N é m e t h "Netice itibariyle, Ural ve Türk dilleri arasındaki dil münasebeti eski akrabalığı andırmaktadır" diye ihtiyatlı bir mütalâa yürütmektedir.

Şimdi, birde, Ural-Altay dil ailesi diye anılan dil grubunun diğer dil grupları ile olan münasebetini tetkik edersek görülür ki, birbirleri arasındaki kesin farklara rağmen bunlardan İndogermen dilleri diğerlerine nazaran en yakın sayılabilir.

İsveçli C o l l i n d e r, eskiden büyük önem verilen "agglutinasyonlu ve fleksiyonlu" diller arasındaki farkın, aslında çok önemli olmadığına işaret etmektedir.

Ural ve Altay dil ailesi içinde Türk lehçelerini ele alacak olursak, Türkçenin tarihini, Göktürk yazıtlarından beri, yani VII. yüzyıldan itibaren biliyoruz. Ondan önceki çağlardan ancak has isimlerle, Çin kaynaklarında görülen Hun çağına ait bazı kelimeler kalmıştır. Meselâ: *kız, katun* (hatun), *bügü* (sihir), *tengri* (gök), *kırsa* (karsak: tilki), *tinglig* (tiyin: sincap), *tok* (kalın, kuvvetli) gibi. En eski özel isimler fonetik bakımından pek az, morfolojik bakımından daha da az değerlidirler. Türkçe izahı mümkün en eski has isimlerden biri *Abaris*'dir; eski Yunan kaynaklarında geçer. Efsaneye göre *Apollo*'nun rahibi idi. İsa'nın doğumundan önce VII. yüzyıl başlarında Altay dağlarının kuzeyine düşen bozkırlardan Apollo'nun kutsal kuşları, şarkı söyleyen kuğuların ülkesinden uçan bir oka binerek Yunanistana geldi. Şarkı söyleyen kuğular ve ok üstüne binerek uçmak tabirleri Türk şamanlığında geçer. Yu-

nan efsanesinde Altay Dağlarına delâlet ettiğini sandığımız "Riphaei Dağları" tabiri de ilgi çekicidir. Abaris adının sonundaki -is, Yunanca ek olduğu için iştikak bakımından güçlük arzetmez. Bu özel isim üzerinde inceleme yapan M o r a v c s i k, *Abaris*'i isabetli bir görüşle 2600 yıl önceki Avar kavim adı ile birleştirmektedir. (*Abaris* Avarların tarihte büyük rol oynamalarından 1200 yıl önceye aittir.) Avar kavminin eski adı *Abar* idi, 'karşı koyan' anlamına gelen bu isim tipik Türkçedir. Daha ileride de görüleceği üzere, bu tarz kavim adları Türkçede pek çoktur. Titiz bir tenkidçi, *Abaris* ile *Avar*'ların tarih sahnesine çıkışları arasında bin yıllık bir farkın olduğunu söyleyebilir. Türkoloğun buna cevabı şu olacaktır: Türk kabile adları arasında 1200, hattâ 1500 yıldanberi kalan ve bugün de kullanılan kelimeler de vardır. Meselâ: *Sabar, Töliş, Türgiş* gibi.

İskitler ve Türklük münasebetlerinin de bu konularla ilgisi vardır. İskitlerden bize kalan bazı has isimler İran dillerinin vasıflarını taşırlar. Ancak öyle kültür unsurları da vardır ki, bunlar bizi doğuya götürürler. H e r o d o t o s, *Skitha*'ların kuzeyindeki tek gözlü *Arimasp* kavminden bahseder. Bunlar altın muhafaza eden Grifon'ların komşuları olup altın temin etmeye çalışırlar. L a u f e r 'in tezine göre, (bu tezi N é m e t h de kabule şayan bulur) *Arimasp*'lar Moğollardır. Zira, Moğollarda bu tarz efsane bugün de mevcut olduğu gibi, Moğolcada *äräm-däk* tek gözlü anlamına gelmektedir. R i c h t h o f e n'e göre, "İskitler doğudaki Ural-Altaylı unsurlarla karışmışlardır." Son zamanlarda W i e s n e r, kafatası ölçülerine ve H i p p o k r a t e s'in tavsiflerine dayanarak, İskitlerin "Turanid" unsurlarına işaret etmektedir.

Abaris adından başka, Yunan tarih yazarlarında diğer sözlere de rastlanılır. Bunların da Türkçe ile açıklanması denenmiştir. Meselâ: İskitçe, *askhü* ve *Karthasis* adları gibi. H e r o d o t o s'a göre askhü yabani vişne ezmesinden yapılan koyu bir içkidir. N é m e t h "bu söz tam manasiyle Türkçe sayılamaz!" der. C u r t i u s R u f u s, Büyük İskender çağında *Karthasis*'in İskit kralının kardeşi olduğunu söyler. N ö l d e k e bu sözü Türkçe kardaş ile birleştirir. N é m e t h buna da itiraz ederek, kardeşin en eski şeklinin *karındaş* olduğunu ve Büyük İskender çağında da bu şekilde olması gerektiğini belirtmiştir.

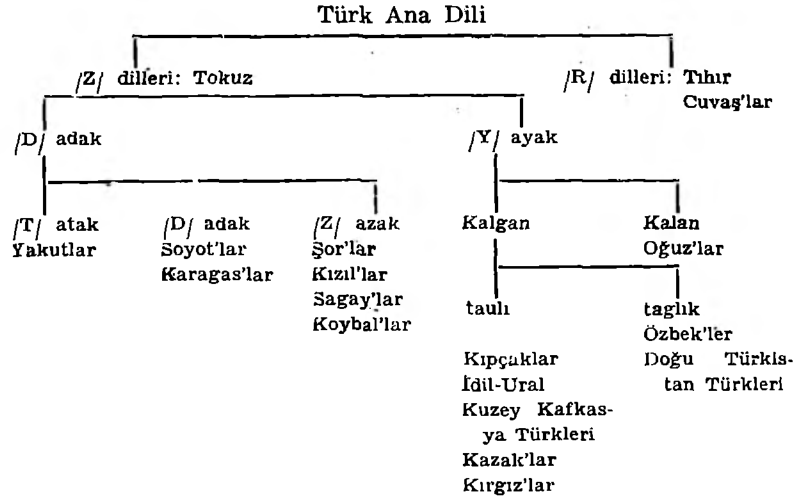
Avrupadaki Hunlara ait has isimler de dil yadigârı olarak değerlidirler. Avrupanın büyük ulusları daha ortada yokken ve Slâvların tarihsiz ve meçhul yığınları arasından, Ruslar dahil, tek bir ka-

vim dahi sivrilmemiş iken, Türk uluslarının çok eski çağlardan itibaren has isimlerini takip etmek mümkündür. İngiliz, Rus v.s. zekâsı daha ortaya hiçbir eser vermediği ve bu milletlerin kendilerine gelerek şuurlarına sahip olmadıkları bir çağda, Türk asıllı *Mahmut al-Kâşgarî* ansiklopedi değeri taşıyan muazzam bir sözlük meydana getirmiştir. Mahmut Kâşgarî millî ilmin, Türkolojinin kurucusu sayılabilir.

Türkçe en muhafazakâr dillerden biridir. Bu muhafazakârlık, Türklüğün yurdu olan Eurasia bozkırının muazzam bir coğrafî birlik teşkil etmesi ile de ilgilidir. Burada sık sık büyük Türk siyasî birlikleri teşekkül ettiği için sürekli özel gelişmeler de olmamıştır. Tabiatiyle bu muazzam sahanın çeşitli bölümlerinde, iki bin yıl zarfında çeşitli kültürler ile temaslar neticesinde, lehçelerine sayısız kelimeler katılmıştır. Anadolu, Kırım ve Azerbaycan Türkçesinde, Arapça, Farsça; Yakut ile Kırgız, Sibirya ve Altay lehçelerinde ise Moğolca unsurlar çoktur. Halbuki, eski aslî unsurları ele alınacak olursa, bugünkü Türk dilleri topluluğunda ancak Çuvaşça ile Yakutçanın farklı olduğu görülür. Bu dillerde, eski Türk ana dilinde, kelime başındaki *y* sesi değişerek *s* olmuştur. Meselâ: Göktürkçe *yiti* ve Anadolu Türkçesindeki *yedi* kelimesinin Çuvaşçası *sittse* ve Yakutçası ise *sette*'dir. Anadolu Türkçesindeki *yaka,* Uygurca ve Kırımca *yoga* kelimesi yerine Çuvaşçada *suga,* Yakutçada *saga* kullanılır. Bu esasa dayanarak N é m e t h Türk dillerini (Y) Türkçesi ve (S) Türkçesi diye iki grupa ayırdı. Eski Türk kavimleri arasında Göktürkler, Uygurlar, Oğuzlar, Kumanlar v.b. (Y) Türkçesi grupuna, Ogur Türkleri (Bulgar Türkleri) ise (S) Türkçesi grubuna bağlıdırlar.

Tarih boyunca *Ogur* kavimleri bozkır bölgesinin batı ucunda görünmüşlerdir. Ogur Türklerini ve onların bugünkü bakiyeleri olan Çuvaşları, diğer Türk topluluklarından ayıran özelliklerden biri de: Türkçedeki (Z) harfi yerine (R) harfinin kullanılmasıdır. Meselâ: *Oğuz* yerine *Oğur, süz* yerine *sür* (Çuvaşça *ser*), Macarcada *szür; otuz* yerine *utur* (*Uturgur:* Otuzgur adlı kavmin ismi) gibi. Dilbiliminde bu özelliğe *rotacizmus* (rotasizm) denir.

Türk dillerinin yeni, fakat oldukça karışık diğer bir tasnifini de S a m o y l o v i ç adındaki Rus bilgini yaptı. O da önce (Z ve R) ana gruplarına ayırmaktadır. Ondan sonra (Z) grubundaki lehçeleri, *ayak* kelimesinin ortasındaki sessizin telâffuz şekline veya fiil kökünden yapılan ve sıfat fiilin (g) ile teşkil edilip edilmediğine göre aşağıdaki şekilde talî bölümlere ayırmaktadır:

Buna göre, bugünkü Kazan Tatarlarının dili *tokuz, ayak, kalgan, taulı* tipinde; Anadolu Türkçesi ise *tokuz, ayak, kalan* tipinde bir lehçedir. Türk kavimlerinin birbirleri ile olan sürekli temas ve karışmaları dolayısiyle bazı lehçeler aynı zamanda birkaç lehçe özelliği gösterebilirler. Bu bakımdan S a m o y l o v i ç'in tasnifi birçok soruyu cevapsız bırakmaktadır. Son zamanlarda L i g e t i başarılı sayılabilecek bir tasnif denemesi yapmıştır. Bunun hakkında ancak B â r c z *i'nin* Macar Etimoloji Sözlüğünün (Magyar Szófejtö Szótàr) önsözündeki açıklamayı iktibasla yetineceğiz: "1 — *Uz (Oğuz)* karakterli diller: Azerbaycan, Kırım (A) Anadolu Türkleri, Türkmen, Selçuklu; 2 — Kıpçak karakterinde olan diller: Balkar, Başkirt, Karaçay, Karay, Kırgız, Kazan, Kazak, Kırım (B), Kumuk, Kurdak, Mişer, Nogay, Özbeg, Tobol, Tura, Peçenek, Kuman ve Houtsma, Et-Tuhfet, Abu Hayyan vs. sözlüklerindeki kelimeler; 3 — Sibirya karakterini taşıyan lehçeler: Abakan, Altay, Baraba, Kaçın, Kundak, Karagas, Kızıl, Kondom, Koybal, Kumandı, Küerik, Lebed, Şor, Sagay, Soyot, Teleüt; 4 — Türkî karakterinde olan lehçeler: Çağatay, Çin Türkistanı lehçeleri; 5 — Çuvaş; 6 — Yakut; 7 — Göktürk; 8 — Uygur; 9 — Türkistanın diğer lehçeleri.

Son zamanlarda Türk dillerinin birçok yeni tasnifi yapılmıştır. R ä s ä n e n (Materialien zur türkischen Lautgeschichte.

1949) ve B a s k a k o v ((1952)'ün tasnifleri yanında R a h m e t i A r a t'ın çok esaslı ve teferruatlı sınıflandırması mevcuttur.

Bu meyanda B e n z i n g ve M e n g e s'in tasniflerine de işaret edelim. (Philologiae Turcicae Fundamenta, I.1959, 1-10).

Türk şive ve lehçelerinin tasnifi ile ilgili araştırmaları ta baştan zamanımıza kadar ayrı ayrı inceleyerek mukayeseli bir şekilde tarihçesini yapan ve bu araştırmalardaki müspet ve menfi görüşleri de belirterek bir neticeye varmaya çalışan R. R. A r a t, eski tasniflere nazaran çok daha müspet bir tasnif şeklini ortaya koymuş bulunmaktadır (*Türkiyat Mecmuası* 1953, s. 59-139, tasnif tablosu: s. 139).

R. R. A r a t'ın, Türk lehçe ve şivelerinin tasnifi hakkındaki fikirlerini hulâsa ederek, onun tasnif cedvelini de vermek suretiyle bu bahsi kapatmış olacağız:

Türk dilinin lehçe ve şiveleri, vaktiyle J. N é m e t h'in de işaret etmiş olduğu gibi, kelime başındaki *y-* ~ *s-* hususiyetine göre, bir tarafta Yakut ve Çuvaş lehçeleri ile diğer tarafta bütün diğer şiveler olmak üzere, iki büyük kısma ayrılmaktadır. Şivelerin tasnifinde kabul edilmiş olan umumî esaslardan *z*~*r* ve *z* (<*d*)~*r* hususiyetine göre de Çuvaş lehçesi hem Yakut lehçesinden hem de diğer şivelerden farklı bir durumda bulunmaktadır; buna bir de bu lehçeyi diğer lehçe ve şivelerden ayıran *ş*~*l* hususiyetini eklemek mümkündür. Türk dilinin bütününü göz önünde tutan bütün tasniflerde Çuvaş lehçesinin Türk dili içinde ayrı bir grup teşkil etmesi icap ettiği neticesine varılmış olduğundan, bu hususun münakaşası artık bahis mevzuu değildir.

Yakut lehçesi de, *y-*~*s-* hususiyetinden başka, *d*~*t* hususiyeti ile, diğer lehçe ve şivelerden farklı ayrı bir grup teşkil eder. Bu lehçenin S a m o y l o v i ç'te d-grupu (Uygur, kuzey-doğu)'nun t-bölümüne tek başına ve B o g o r o d i t s k i y'de, Karagas ve Tuva şiveleri ile birlikte, kuzey-doğu grupuna idhal edilmiş olması yanlıştır.

Diğer şivelere gelince, bunları ilk önce şivelerin tasnifinde esas olarak kabul edilen seslerden *d* (adak) sesinin inkişaf şekillerine göre ayırmak icap eder. Buna göre, bir tarafta *d* sesinin muhafaza edilmesi ve diğer tarafta bunun *z* sesine inkılâp etmesi hususiyetleri ile, kendiliğinden iki grup meydana çıkmaktadır.

Geri kalan bütün şiveler, *d>y* bakımından, *y* kısmına dahil bulunduklarından, bunların tasnifinde bu hususiyetin dışında, başka bir esas bulmak lâzım gelmektedir; bu da *ġ* sesinin muhtelif durumlarda şivelerde arzettiği inkişaf şekillerinde bulunmaktadır. Bu suretle tek heceli kelimelerin sonunda *ġ>v (u)* hususiyetine göre, ayrı bir grup ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin, sedasızlaşarak, *ḳ* sesine inkılâp etmesi hususiyetine göre de, başka bir grup ayrılabilmektedir.

Yukarıdaki şive grupları böylece tanzim edildikten sonra, geride daha iki şive grupu kalmaktadır. Bu grupların ikisi de tek heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin muhafaza edilmesi ve birden fazla heceli sözlerin sonundaki *ġ* sesinin düşmesi hususunda birleşmekte, fakat tasrif eklerinin başındaki *ġ* sesinin durumu bakımından, birbirinden ayrılmaktadır. Tasrif eklerinin başındaki *ġ* sesini düşüren şive grupu aynı zamanda kelime başındaki *t-* sesini sadalaştırarak, *d-* şekline sokmaktadır. Şive gruplarının işaretinde birliği muhafaza etmek bakımından, bu son hususiyetin de tasnifin esas unsurları arasına alınması faydalı olur.

Bu hususiyetlere göre, Türk lehçe ve şive grupları ve hususiyetleri şu *şekilde sıralanabilir.*

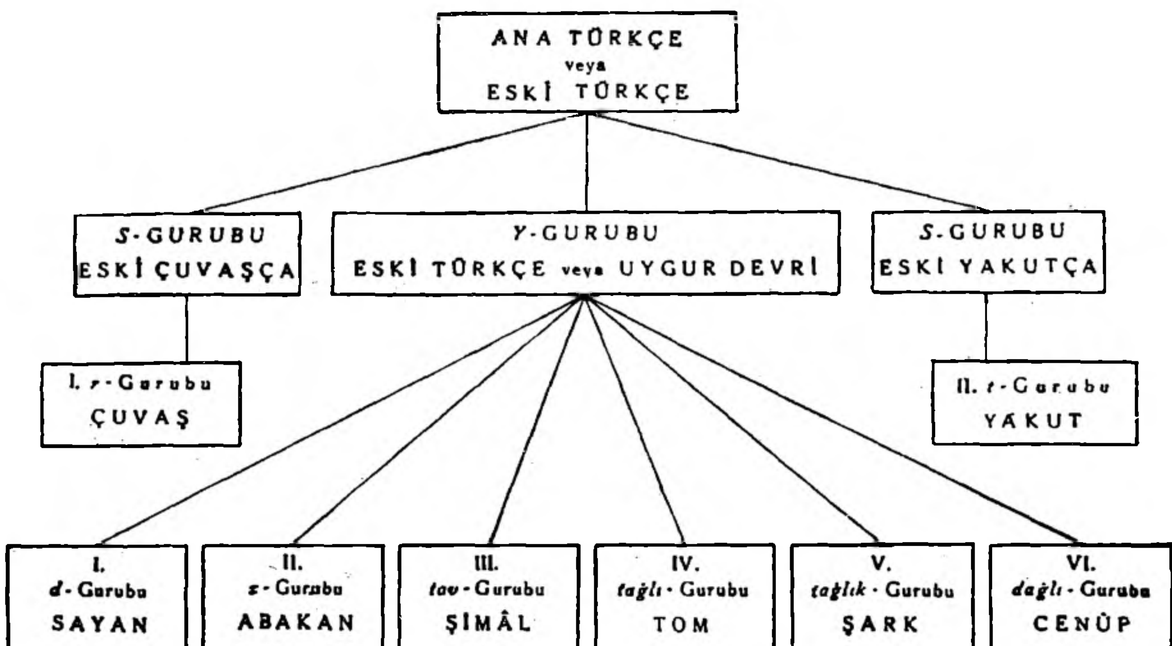
A. Türk lehçe grupları:

I. r-Grupu (r ~ z, l ~ ş, s- ~ y-) (Çuvaş).
II. t-Grupu (t ~ d, s- ~ y-) (Yakut).

B. Türk şive grupları:

I. *d*-Grupu *(adaḳ, taġ, taġlıġ, ḳalġan)* (Sayan).
II. *z*-Grupu *(azaḳ, taġ, taġlıġ, ḳalġan)* (Abakan).
III. *tav*-Grupu *(ayaḳ, tav, tavlı, ḳalġan)* (Kuzey).
IV. *taġlı*-Grupu *(ayaḳ, taġ, taġlı, ḳalġan)* (Tom).
V. *taġlıḳ*-Grupu *(ayaḳ, taġ, taġlıḳ, ḳalġan)* (Doğu).
VI. *dağlı*-Grupu *(ayaḳ, dağ, dağlı, ḳalan)* (Güney).

Türk şivelerinin tasnifi ile ilgili açıklamasını, R. R. Aratı aşağıda verilen cedvelde hulâsa etmektedir:

ANA TÜRKÇE
veya
ESKİ TÜRKÇE
S-GURUBU
ESKİ ÇUVAŞÇA
Y-GURUBU
ESKİ TÜRKÇE veya UYGUR DEVRİ
S-GURUBU
ESKİ YAKUTÇA
I. r-Gurubu
ÇUVAŞ
II. t-Gurubu
YAKUT
I.
d-Gurubu
SAYAN
II.
z-Gurubu
ABAKAN
III.
tav-Gurubu
ŞİMÂL
IV.
tağlı-Gurubu
TOM
V.
tağlık-Gurubu
ŞARK
VI.
dağlı-Gurubu
CENÛP

Fonoloji bakımından bugünkü Türk lehçe ve şivelerinin de sınıflandırılmasınınm ümkün olduğunu sanıyoruz. Aslî Türk dilinde aşağıdaki sessizler kullanılıyordu: *p, b, t, d, q, k, γ, g, ş, s, z, y, l, r, m, n, ng, ç*. Bunlarında arasından ancak b, t, q, k, s, ş, y, ç, sessizleri kelime önünde bulunur.

Seslilerden *a, ä* (açık e), e (kapalı e), *i, ı, o, ö, u, ü* bilinmektedir. Finlandiyalı R ä s ä n e n , Macar L i g e t i ve Alman M e n g e s'in araştırmalarına göre uzun seslilerde bulunuyordu. Bu uzun sesleri *Mahmud al-Kâşgarî* XI. yüzyılda kullanmıştır. Macarcaya geçen eski Türk sözlerinde de bunları göstermek mümkündür. Meselâ: *kép* (resim), *bér* (ücret), *şár* (çamur) *szám* (sayı) vb.

Bugün, edindiğimiz bilgiye göre, Türk dilleri tarihindeki devirleri şu şekilde ayırabiliriz:

1 — *Ana Türkçe çağı:* İsa'nın doğumuna yakın yıllarda bu dil kullanılmakta idi. Özellikleri: Uzun seslilerin ve kelime önünde *-h-* sesinin bulunmasıdır.

2 — *Eski Türkçe çağı:* Milâttan sonra altıncı yüzyıldan başlayarak dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sürer. Bu bölüme *Göktürk* ve *Erken Uygur* oyma yazılı dil metinleri ile büyük bir ihtimalle *Erken Kırgız lehçesi* girer.

3 — *Orta Türkçe çağı:* IX-XV inci yüzyılları ihtiva eder. Bu bölüme Uygur edebiyatı altın çağının eserleri girer. *Mahmud al-Kâşgarî*'nin ansiklopedisi, Çağatay edebiyatının büyük eserleri: *Rabgûzî, Nevâyî* v.b. Kıpçak sözlükleri ile *"Codex Cumanicus"* v.b.

4 — *Yeni Türk çağı:* XVI ncı yüzyıldan zamanımıza kadar. Eski Türk metinlerinden daha ahenkli, temiz ve güzel bir dil dikkati çekmektedir. Göktürk yazıtlarının dilinde kuvvet, asalet ve destanî hamaset ışığı saçılır. Uygur eserlerinin dili çok taraflı olup, din felsefesinin en mücerret mefhumlarını saf ve bozulmamış Türkçe ile ifade edebilmektedir. Çağataycaya gelince, o zamanın bilgini (polihistor'u) *Nevâyî* 1499'da cesaretle ve birçok örnekler vererek, ifade bakımından Türkçenin çok ileri ve işlenmiş bir dil olan Farsçadan geri kalmadığını ispat etmiştir.

Türk edebî dili daha sonraları arılığını muhafaza edememiştir. Bir sürü lüzumsuz Arapça ve Farsça unsurlarla dolduruldu. Buna

rağmen yenileşme ümit ve imkânları mevcuttur. Zira edebî dile saflığı kazandıracak unsurlar, eski Türk edebiyatında ve Anadolunun çok zengin halk dilinde bulunmaktadır. Yayınlanan Anadolu ağızları derleme sözlüklerinin şimdiye kadar bilinmiyen söz hazinesinde, pek çok Macar sözlerinin kaynaklarını aydınlatacak malzemeye de rastlanmaktadır.

Meselâ: *bocs* (boç): ayı yavrusu; *csatak* (çatak): çamurlu (yer); *koporsó* (koporşo): tabut (kaburcak) v.b.

Şimdiye kadar, birçok defa *Türk* kavim adı geçti; Macarca *Török* de bu sözden gelişmiştir. Bu söz Türklüğün en eski adı değildir. *Hun* devleti dağıldıktan, *Toba, Avar ve Sabar*'lar tarih sahnesinden çekildikten sonra *Türk* sözü ilk defa VI. yüzyılda meydana çıkmıştır.

Bu umumî kanaate rağmen, *Çin-Şu* adlı Çin kronikasında, *Tu-ko* kavminden Hiung-nu (Hun) Şanyü'lerinin meydana çıkmalarından söz edildiğine göre, Türk sözünün burada yanlış kullanılıp kullanılmadığını aydınlatmak gerekir. *Toba*'larda *Tu-ku* adlı bir oymak vardı. (Eberhard, Lin-Yüan 52) (ayrıca bakınız: Hamit Koşay, *Türk sözü hakkında,* Zeki Velidi Armağan kitabı).

Türk sözü Uygurca eski metinlerde kuvvet anlamında, cins isimi olarak ta geçmektedir. Eski Türk oymak ve kişi adları arasında bu anlama gelen pek çok söz bulunur. Meselâ: *Berk, Küç, Erdim* v.b. gibi Türk adlarının da önce bir oymak adı olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan bu isim daha büyük ethnik teşekküle ad olmuştur. Türk devletinin Khingan dağlarından Azak denizine kadar süratle yayılışını da hatırlarsak bu manâ değişikliğinin kısa zamanda meydana geldiğine hükmedebiliriz. Kuban ırmağı boyunca yaşayan Macarları VI. yüzyılın sonunda Ermeni Khoreneli Moses, (adı geçen devlete bağlı olmaları dolayısiyle) *Türk* olarak adlandırmaktadır. XI. yüzyıla kadar batı kaynakları Macarları, bugünkü yurtlarını işgal ettikten sonra da, umumî olarak Türk diye tanınmışlardır.

Türk adı menşeinin araştırılması, dikkatimizi, Türk oymak ve has adları konusuna çevirir. Buna pek çok önemli soru bağlıdır; es-

ki Türk isimleri, dağınık Türk dili yadigârları sayıldıkları için, bunların da incelenmesi dil bilginlerini ilgilendirir. Yerleşme tarihi ile uğraşan tarihçiler için de gereklidir. Çünkü, binlerce yıl boyunca, Hoang-ho yanındaki Salar (Singhoa-ting) şehrinden Viyana'ya kadar uzanan sahada sayısız Türk oymak veya has ismi geçer. Bu ise, sözü geçen geniş alanda Türklerin yaşadığını veya buralarda Türk tesiri bulunduğunu ispat eder. Bunlar ister Abbasi halifelerinin veya Çin hükümdarlarının kumandanlarının, veyahut ta Rumen boylarının, Rus Kazaklarının adı olsun bu adların hepsi Türklükle ilgilidir.

Türk özel isimlerine ait pek zengin kaynaklar olmasına rağmen, bununla şimdiye kadar yeter derecede uğraşan yoktu. Halbuki, yerleşme bölgeleri olan köylere, diğer dillerde olduğu gibi, bunların yanında akan ırmaklara, çevresindeki dağlara, o bölgeye has ağaç ve hayvanlara, jeolojik teşekküllere verilen adlara veya vaktiyle orada yaşayan ulus, oymak veyahut şahsa nisbetle adlandırılmış olabilirler. Bilhassa bu sonuncusu (şahıs adları) önemlidir. Meselâ: En eski Türk oymak asıllı Macar köy adları arasında: *Kürt* (Karyığını), *Kér* (Ker, pek büyük), *Kesi* (kesek, parça) bu cümledendirler. XVIII. yüzyılın sonlarında doğuyu dolaşan G e o r g i Başkurtların köylerine "Çağdaş aksakallar" adının verildiğini söyler. Oymak veya şahıs adlarından iyelik eki kullanmadan meydana gelmiş köy adları bütün Türk dilleri alanında sınırsızdır. Hattâ bugün yalnız Slavca yahut Rumence konuşulan yerlerde bile buna rastlanılır. Türk dil alanında (Tıpkı Macarcada olduğu gibi) bir yerin ilk sahibi olan şahsın adı, eksiz olarak köy adı yerinde kullanılır. Slâvca bu adın sonuna *-ovo-*, *-sk* v.b. ekler gelir. Meselâ Bulgarca *Selçikovo,* Rusça, *Abaşovo, Alatınsk, Akmolinsk, Tarkanovo* v.b. Rumencede *-eni, eşti* ekleri gelir. Buna örnek olarak *Belçireşti, Comandareşti, Tonguzeni* v.b. zikredilebilir.

Irmak adları da bir kaç bölüme ayrılır. Küçük ırmak adları köy veya şahıs isimlerine izafe suretiyle verilmiş olabilir.

Renk adlarını taşıyan ırmaklara Balkanlardan Çin sınırına kadar rastlanır. Meselâ: *Karasu Bozyılga, Yeşilüğüz* (öz), nehir kıyısı bitkilerine izafe suretiyle *Taldısu* (söğütlü), *Boraşo* v.b.

Dağ adlarında da durum aynıdır: *Bozçuk, Kögmen* (gök rengi) gibi. Daha az önemli yer, ırmak, tepe ve geçit gruplarında çevre ile ilgili olarak çobanların, kervancıların yeknesak hayatında vukua gelen bir değişiklik veya hadiseye nisbetle adlandırılmış olabilirler.

Meselâ: Doğu Türkistan'da *İştan astı* (içdonu astı), Türkistan'da *Barsa-Kilmez* (varsa gelmez), Anadolu'da *Gelin uçtu kayası* gibi.

Diğer Türk has isimlerinde kişi ve cemiyet adlarını, başka bir ifâde ile has isimler ile oymak ve ulus adlarını ayırabiliriz.

Türk has isimlerinin alınışı tek bir hadise olmayıp, kavim adlarında olduğu gibi bir düzene bağlıdır. İptidaî derecesinde diğer kavim ailelerinde ad verme, ad gelişmesinde bağlı olduğu psikolojik zeminin tesiri altındadır. Bunları inceler ve eski Türk kaynaklarındaki adlarla mukayeselerimizi yaparsak dikkate şayan benzerliklerin bulunduğunu görürüz.

Ad verme, gerek Türklerde ve gerekse diğer kavimlerde sihrî zemin ve teferruatının tesiri altındadır. Ad verilirken tabiat kuvvetlerinin, ruhların ve cinlerin yeni doğan çocuğun hayatına muhtemel müdahaleleri hesaba katılır. Bu konuya bir dereceye kadar, *totem* (Türkçe *ongun*) ile ilgiii adları da alabiliriz. Totemizmin mantık öncesi (prelojik), iptidaî görüşü, ilkönce Amerikalı kızılderililer (İndianlar) da tesbit olunmuş ve onların dilindeki *totem* kelimesi ile ifade edilmiştir. Bu görüşe göre hayvanlar, hattâ bitkiler mistik yüksek derecede varlıklardır. Manâsı cin anlamını da kapsamaktadır. Totem, gerek ferdin ve gerekse oymağın ceddidir.

Totemizmin aslında, eski Türk kültürünün unsurları arasında olmayıp, diğer kültür çevrelerinden alınmış olduğu sanılmaktadır. Onun için Türklük bakımından fazla önem taşımaz. Oğuz oymaklarının köklerine, ayrılışlarına ait efsane en göze çarpanıdır. Muhtemel totem adlarına misal: ***Bozkurt, Kök böri, Uku*** (baykuş), ***Turul*** (tuğrul), ***Yılan, Ayu, Esperik, Kartal, Omurtag, Turuntay Tugan*** (doğan), ***Akkuş*** (turul dahil son altışı yırtıcı kuştur), ***Çurtan*** (turna balığı), ***Bogday*** (buğday), ***Arpa*** v.b.

İhtimale dayanan totem menşeli adlardan sonra şahıs adlarının daha açık olan kategorilerine geçebiliriz:

I) ***Amaçlı*** (entansiyonlu) adlar. Ruhlara verilen işaretler:

a) Ana ve babanın dilekleri:

1 — Yeni doğan çocuğun uzun ömürlü olması için: ***Toktasın, Dursun*** v.b.

2 — Gelecek sefer de oğlan çocuğu doğmasını istemelerini belirtmek için: ***Kız-yeter, Oğul-gerek*** gibi.

3 — Doğan çocuğun, ana ve babanın bir dileğini, umudunu tahakkuk ettirmesi için: *İltut, Hindal, İldüz, Baybolsun, Beşbine* v.b.

b) Apotropeon'lar, yani koruyucu adlar:

1 — Kötü ruhları korkutan, sür'at ve kuvvet anlamına gelen adlar: *Kolbas, Börüberdi, Katlıboğa, Altıbars* gibi. Bunların bir kısmı totemistik menşeli de olabilir.

2 — Hor görülen bazı hayvan adları (kötü ruhların yeni doğan çocuğun değersiz, ana ve baba tarafından sevilmediğini, ölümü ana ve baba için üzüntü teşkil etmeyeceğini göstermesi için): *Köpek, Barak* gibi.

3 — Aynı maksatla çocuğun sevilmediğini göstermek için kullanılan çirkin adlar: *İtködön, Murdar, Sank, İtbok* gibi.

4 — Erkek çocuklarına verilen kadın adları veyahut kadın anlamında olan adlar: *Karakız, Kurtka, Bike* gibi.

5 — Kötü ruhları yanıltan başka cins adlar. Bunlar arasında nefret edilen kavimlerin adları: *Bolmaz, Satılmış, Kalaş, Orus, Sart-Kalmak* gibi.

6 — "Teofor" yani, Allah adını kapsayan adların bir kısmı: *Tengri-Berdi, Kuday-Berdi* gibi. Tengri kötü ruhlardan üstündür.

c) Çocuk için iyi dilekleri doğrudan doğruya, dolaysız anlatan adlar:

1 — Mutluluğu, başarıyı dileyen adlar: *Bekbol, Şahbula, Efendibula, İğdir* gibi.

2 — Uzun ömür dileyen adlar: *Yüzyaşar, Kobcaşar,* (Çokyaşar), *Binyaşar* gibi.

3 — İyi karakter özellikleri anlatan adlar: *Tınıbek, Canıbek, Bilir, Alper* gibi.
Saygı duyulan kavimlerin adları, güzelliği ve kuvveti herkesçe bilinen nesne adları da bu bölüme girer: *Elmas, Bulat* gibi.

4 — Vücutla ilgili iyi özellikler, hayvan ve bitkilerin müspet özelliklerini belirten adlar: *Karpuz, Kabak, Torsuk, Süyrük, Selvi, Elif* gibi.

d) Gösteriş ifade eden adlar. Bir bölümü VI ve VII inci maddelerde anlatılacak olan ve ataların, büyük kimselerin adlarından gelen isimler. Rütbe bildiren adları da bu ikinci kategoriye alabiliriz.

II) Tesadüf âleminden alınmış işaretler (indiciumlar):

a — Yeni doğan çocuğun göze çarpan bir özelliği (vücut yapısı, rengi v.b.): *Mengli, Çutur, Kızıl* v.b.

b — Doğumdan sonra ilk göze çarpan veya işitilen adlar: *Balta, Çubuk, Çakan, Kumız, Palav* (pilâv) gibi.

c — Doğumdan sonra görülen hayvan ve bitki adları: *Karga, Kabak, Koyan* (tavşan), *Alma* gibi.

d — Çadıra, odaya ilk giren kişi; işi, adı veya rütbesi,, bağlı olduğu kavim, aul'da (köyde) bulunan misafir adları: *Kerbende, Köteli-kaşka, Çerçi, Dögdörbay* (Doktor bay), *Candaralbek* (Generalbey), *Uzunbut* (meşhur seyyah Sven Hedin), *Orus, Tatar* gibi.

e — Ana veya babanın ilk duyduğu veya söylediği söz: *Şüktur* (sus), *Balaboldu, Tepremez, Ağrıtmış, Yarman* gibi.

f — Doğum ânında vukubulan meteorolojik veya astronomik bir olay: *Ayaz, Tolun, Yağmur, Duman, Aydoğa* gibi.

g — Gün, mevsim ve bayram adları: *Noruz, Yangot* (yeni ot), *Adina, Salı-beg, Bayram, Ramazan* gibi.

h — Doğum zamanındaki önemli bir olay, ziyafet v.b.: *Bayga-bar, Toy-boldu* gibi.

ı — Doğum ânında yenilen kavim, memleket, hükümdar adları: *Gûr-sançtı* (Alâeddin Harzemşah'ın Gûrhan'ı yendiği zaman doğan oğluna verdiği ad), *Macar* (Batu Han'ın Macarları yendiği zaman verilen adlar) gibi.

i — Doğum yerinin yakınında bulunan nehir, doğum yerinin bulunduğu yayla, şehir, kârgi- ev v.b.: *Etil, Altay, Yayla, Taştura, Bağdat-Hatun* gibi.

j — Babanın yaşı: *Elli-bay, Elli-ulı* (oğlu), *Altmış* gibi.

k — Yeni doğan çocuğun kaçı. ı çocuk olduğu: *Tört-ul* (dört oğul), *Altı, Yedi-san* (sayı) gibi.

l — Din adamının bulduğu rastlant : Kur'an yapraklarının karıştırılması ile bulunan ad: *Yasin* gibi.

III) "Teofor" adlar: Kötü ruhları şaşırtmak maksadiyle veya çok defa da ana ve babanın sevincini, şükranını gösterirler: *Tengri-bermiş, Kuday-berdi* (Hüda verdi), gibi.

IV) Ana ve babanın sevgisini, şefkatini gösteren adlar (Hypochoristica). Bunlar, umumî olarak ince, değerli, tatlı, güzel, küçük bir şey anlamına gelen ve daha ziyade kızlara verilen adlardır: *Çiçek, Kızkına, Altun-gül, Gülayım, İnci* gibi.

V) Kişilere bağlı adlar:

1 — Ata ve akraba adları,
2 — Herkes tarafından tanınan ve büyük şahsiyetlerin adları, kısmen moda adlar: *Ögedey, Kübilay, Baybars* gibi.

VI) Rütbe ve ünvan adları. Yukarıda, II/c ve II/d ile belirtilen hususlarla ilgili adlar: *Yula, Tarhan, Sultanbey* gibi.

Toplu (kollektif) adlar (Soy, Uruğ, Boy, Oymak, Kabile, Kavim):

1 — *İçerden gelişmiş olanlar:* Has isimden klan adı, klan adından oymak adı ve oymak adı başa geçtiği zaman budun, kavim, millet adı olur: *Özbek, Nogay* gibi.

2 — (a) - Dışardan konan adlar: Oymak başkanının, dolayısiyle oymağın geniş göçebe devleti (ili) çerçevesi içinde idarî ve askerî görevine delâlet eder. *Tarhan, Inak, Kabukşın-Yula* gibi.

(b) - *Dışardan takılan adlar:* Oymağın, halkın herhangi bir özelliği ile ilgilidir: *Kesik, Ağaçeri* gibi.

Oymak adı çok defa kavim adı olabileceği gibi, siyasî birliğin zayıflaması ve çökmesi ile büyük teşekkülün adı oymak, hattâ oymak dalının adı şeklinde mevcudiyetini muhafaza edebilir. Soy, boy adlarının umumî olarak şahıs adlarından, nüfuzlu aile reislerinin adlarından gelişmesi, o ailenin nesiller boyunca daha büyük teşekkül haline gelmesine bağlıdır. Boy ve şahıs adlarından gelen soy, boy v.s. adları şahıs adlarında olduğu gibi, aynı morfolojik ve semantik sınıflamalara bağlıdır. Büyük siyasî teşekkül (oymak, kavim) adları arasında önemli bir grup diğer bir bakımdan dikkatimizi çekmektedir. Çin vakayinâmeleri, Batı Türklerinin hükümdarı *Işbarakağan*'ın halkını ne şekilde 10 boydan mürekkep birlik haline koyduğunu açıklamaktadırlar. Hakan her boy'un başına bir *şad* tayin etti. Her *şad* kudret alâmeti olarak bir ok (silâh) aldı. Bu sebepten ötürü on boy *on ok* adını aldı. Boyların oklarla bölünüşünü Oğuz boyları ile ilgili efsanede de bulabiliyoruz. Bizzat *Oğuz* adı da aslında *ok*'tan gelmekte ve aynı zamanda boy anlamını taşımak-

tadır. *Ok* sözü bir çok boy adına girmiştir: Türk-Bulgar, *Onogur* gibi. Peçenek boy adları da, ileride görüleceği üzere, kavmin siyasî kuruluşu ile ilgilidir. Peçeneklerde ve diğer Türk kavimlerinde boylar birliğine başkanlık eden oymak reisinin adı tekmil birliğe âlem olarak kalmaktadır.

Oymak ve kavimlerin dışarıdan gelen adları onların kuruluşları ile de ilgili olabilir. Meselâ *Bulgar* (karışık), *Kurama* (karışık), *Kalaç* (bakiye), *Kırık* (kalıntı), eski Macar *Keszi* Türkçe Kesek'ten (kesilmiş, parça) anlamlarına gelmektedirler.

Kavim adları kader değişikliği sebebiyle de verilmiş olabilir: Meselâ: *Sabar, Kazar, Avar, Kabar* bu cümledendirler.

Veya, ad bir kavmin karakterine de işaret edebilir. Meselâ: *Çuvaş* (sulhçu, itidalli), *Uygur* (itaatli) gibi.

Şahıs adları konusuna yine dönelim. Hıristiyanlığı kabul eden Macarlarda olduğu gibi, İslâmiyeti kabul eden Türklerde de saha itibariyle kuzeyden güneye indikçe ve zaman bakımından yeni çağa yaklaştıkça, İslâm dininin tesiri altında, birinci derecede Arap, ikinci derecede Acem adları yerleşti. Bu konuda kısaca şunları söyleyebiliriz: Arapça ad vermekteki kaideler keyfi olarak bozulmasa idi isimler gayet açık anlaşılabilirdi. Esası şöyledir: *Künye* (şahsın en büyük oğlunun adı) ve bunun önüne katılan *Abu* (peder) sözü ile isterse vücudu ile ilgili bir nişan veya yer adı v.b. isim+pederin, ceddinin adı (patronym'lar) ve buna katılan ibn (oğlu) sözü+lâkab (saygı adı; umumî olarak — din, mülk, zaman, devlet sözlerinin terkibi kullanılır. Memlûklarda ise memlûk'un eski efendisinin adı da eklenir.

Kullanılışta ismin yerini künye almıştır. Meselâ *Abu'l-Farac* Ali ibn Hüseyin... Al-İsfahânî (Arap), *Abu-l-Gazi* (Hiveli Türk tarih yazarı).

Hükümdarların ve büyük devlet adamlarının lâkabı ön plâna geçer. Meselâ: *Salâh al-Din* gibi. Yazarlar, şairlerde ise *nisba* tercih olunur. Meselâ *al-Biruni.* Bazen de *"patronymikon"* esastır. Meselâ: *İbn Tagriberdi:* Tanrı verdi (Memlûk tarih yazarı). Şimdi tam şekilli bir kaç ad verelim: *Mahmud ibn al-Hüseyin ibn Muhammed al Kaşgârî* (isim + 2 patronymikon + nisba); *Abu-l-Rayhan Muhammed ibn Ahmed al-Bîrunî* (künye+isim+patronymikon+nisba); *az-Zâhir Rukn al-Din Beybars al-Bundukdarî* (lâkab+isim+nisba); *al-*

Malik al Nâsir Salah al-Din Abu-l-Muzaffar Yusuf (ünvan + lâkab + künye + isim).

Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn İshak Nizam ul-Mülk al Tûsi. Büyük Selçuk hükümdarlarından Alparslan ve Melikşah'ın vezirinin tam adı (*künye + isim + patronymikon + lâkab + nisba*).

Acem tesiri ve Farsça isimler en çok Anadolu Selçuklularında ve Hindistanda kökleşmiştir. Bunlar kısmen Sasanîler devrine ait eserlerden iktibas ve kısmen de yeni buluşlardır. Birinci grupa, büyük hükümdar anlamına gelen *Key* kelimesi ile tamamlanan *Keyhüsrev, Keykubad;* ikinci gruba *Cihangir* (dünya fatihi) örnek olarak gösterilebilir.

Türkler diğer halklar ve dolayısı ile yabancı kültürler ile temasa geçip onların tesiri altında kaldıkça adlarını da almışlardır. Bu sebeple Türk adları arasında, bazı Moğol ve Kıpçaklarda Rus menşeli sözlere raslanır ise de bunların ancak talî önemi vardır.

Göçebe topluluğa bağlı ferdlerde ad verme dünyaya gelişle ilgili ilk bir konudur. Sıhrî itikatlara dayanan öbür dünyaya inanıştan ise hayatın son safhası olan ölü gömme âdetleri gelişir. Eski Türklerde *"toy"* umumî bir gelenek idi. Ölü ziyafetine bizzat ölünün de katıldığı kanaati hakim idi. Yas tutanlar ölüyü eğlendirmek için toplanırlar, gelecekte de onun koruyuculuğuna sığınarak eve bağlamak isterler.

Eski Türkler, meselâ Gök Türkler defin merasimi için yaprak dökümünü veya ağaçların yapraklanması azmanını beklerler, büyüklerin mezarı üstüne toprak yığarak kurgan (tepe) yaparlardı. İranî asıllı atlı kavimlerde de ayni adet cari idi. Çin sınırlarından Macaristana kadar uzanan bozkır yolu boyunca bu kurganlar sıralanır. Mezara (kurgan'a) kahraman ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanların *balbal* adı verilen taştan yontma tasvirleri dikilir. *İbn Fadlan* 926 yılındaki seyahatnamesinde, Oğuzların da ağaçtan yontma balballarını mezarlarına diktiklerini ve bu sırada, şu sözleri söylediklerini kaydeder: "Bunlar onun (ölünün) uşaklarıdır. Cennette ona hizmet edeceklerdir". Macarlarda *Lehel* adlı kahramanın borazanından bahseden efsanevî rivayet bu inanışın Macarlar arasında da yaşadığını gösterir. (*Lehel* bir akında, 955 te esir düşer. Düşmanı olan kıral, öldürülmeden önce son arzun nedir, der. O da

"bana nefirimi verin bir kerre daha üfleyerek çalayım" der. Bu arzusu kabul olunur. *Lehel* nefir'i öttürür. Sonra karşısında duran kıralın başına şiddetle vurarak onu öldürür. Bu suretle öbür dünyada onu kendisine ebedî uşak yapar). Eski Türklerde ve Hıristiyanlığın kabulünden önce Macarlarda ölü ile birlikte atı, yahut atının başı ile ayak kemikleri, silâhları, sevdiği eşya da gömülürdü. Bütün bu adetler ölünün öbür dünyada da yerdeki tarzda hayatı devam ettirdiği inancından doğmaktadır. Macar bilgini *Gyula Lászlô*'nun incelemeleri ile isbat ettiğine göre Türk halkları ve yurt kuran Macarlar zikri geçen eşyayı mezara tersine koymakta idiler. Bunun mânası şudur: Bu halkların itikadına göre ahiret, dünyamızın ancak tersi'dir. Bunun şamanizm ile ilgisi şüphesizdir. Bazı Türk kavimlerinde mesela Çin kaynaklarına göre Gök Türklerde ve mezar buluntularına göre Macaristandaki Hun'larda ölü yakılırdı. Katafalk yerini tutan çadırın çevresinde at ve koyun kurban edilirdi. Atı çadır çevresinde bir kaç defa koşturduktan sonra o at kurban edilip diğer eşya ile birlikte yakılırdı. Küller gömüldükten sonra kurbanlar kesilir ve yüzlerini yas alâmeti olarak yaralarlardı. Ruh, kuş şekline girerek uçup giderdi. Eski metinlerdeki *"sonkuroldu"* (şahin oldu) sözü bunu ifade etmektedir.

Ruh ve ahiret kavramı, bütün dinî tasavvurlarda esas unsuru teşkil ederler. Buna toptan Şamanlık diyoruz. *Şaman* sözü aslında Tunguzca bir söz olup bilim edebiyatına oradan geçmiştir. Türkler şaman sözü yerine *kam*'ı kullanırlar. Attila'nın bir kayın pederinin adı *Eşkam* (şerik şaman), diğer bir Hun'un adı da *Ata kam*'dır. XI. yüzyılda yazılan *Kutadgu-Bilig* ve Kâşgarî sözlüğünde de aynen ratlandığı gibi, VIII-IX yüzyıl Kırgızlarının da kullandığını , muahher Çin-Sung çağı kaynakları gösterir. (Eberhard. Ç.Ş.K. 233).

Z e l e n i n'e göre Sibirya şamanlığı'nın kökü totemizm'e dayanır. Ruh-totemleri ve ruh-ongon'ları kültünün (ibadetinin) en gelişmiş ve karışık şeklini teşkil eder. Z e l e n i n'e göre Sibirya totemizm'i ilk önce iptidaî insanlar arasında meydana çıkmış, insana, kendisine zararlı hayvanların fevkal-beşer vasıfları arasında nadir görünüş veya görünmezlik, gizlilikleri dikkatinden kaçmamıştır. Bu itikattan zararlı ruhlar, daha sonra ruhlar mefhumu gelişmiştir. Bu ruhlar hastaya, cesede ve sun'i tasvir olan *ongun*'a da nüfuz edebilirler. İnsan ile ortak yaşayış mefhumunu yavaş yavaş hayvanlar âlemine, hattâ

kısmen bitki âlemine de teşmil ettiler. Orada da kabileler tasavvur ederek hayvan "klan" ları ile ittifaklar akdettiler. Meselâ: evlenmede, kabile *"exogamia"* sı bu cümledendir. Bu hayalî ittifakların amacı, hayvan şekline bürünen totemlerin sebep oldukları hastalıkları, avdaki şanssızlıkları (avın ürküp kaçması, ağların ve kapanların bozulması gibi) defetmektir.

Bu bahse şunu da eklemeliyiz: 926 da İ n F a d l a n, Seyâhatnâmesinde, Başkurtlardan bir kabilenin turnalara saygı göstermesini, bu kuşların bir seferde düşmanlarını sesleri ile ürkütmelerine ve zafere kavuşturmalarına atfeder. Acem tarihçisi G a r d i z î ise XI. yüzyıl Kırgızlarından bahsederken, onlardan bazılarının rüzgâra, kaplumbağaya, saksağana, şahin'e veya güzel ağaca taptıklarını zikr eder.

Z e l e n i n'e göre, kabile ile müttefik hayvan-klan'ı kavramından daha sonra, hayvan klanından insan-klan'ının neş'et ettiği ve onun ceddi olduğu inancı doğmuştur.

Totem'in varlığı ölümle de sona ermez. Görünmeyen kısmı iskelette veya doldurulmuş derisinde veya sun'i olarak yapılan eşyada, meselâ: ağaçtan yontulmuş putta veya keçeden kesilmiş figür'de v.b. *ongun*'da yaşamakta devam eder. Şu halde ongunlar ruhların meskenidir. Her hangi bir tapılan ongun bütün klan'ın ortak putudur.

R e ş i d e d d i n ve ondan sonraki kaynaklar 24 Oğuz boyunun *ongun*'larını sıralarlar. Bunların hepsi yırtıcı kuşlardır. Ongon yalnız hayvan şeklinde (zoomorf) olmaz, insan şeklinde (antropomorf) da olabilir. Ölüler, bilhassa hükümdârlar ve şamanların ruhları da, onları gösteren ongon suretine bürünebilirler. Kimin ongon olabileceğini şaman tayin eder.

Acaba, Z e l e n i n totemizm'in Sibiryadaki rolünü açıklarken mübalağaya sapmıyor mu? Ayrıca buradaki dağ ve orman çevresi muhtelif boylarının inançları, ezcümle Türk göçebeleri inanç âlemine ne dereceye kadar uyar? Hayvanlarla ilgili her tasavvur'un mutlaka totemizme bağlı kalması gerekmez.

Şamanizm'in en eski şekline göre, öbür dünya aşağıdaki dünya ile aynıdır. Daha mütekâmil şamanizimde ise, ışık âlemi olan gök'ün de, aşağı dünyanın da bir çok tabakası vardır. En yaygın inanç şekline göre, gök'ün 17 katı dahi olabilir. R a d l o f f'un Altay dağ-

larında işittiğine göre, aşağı dünyanın 7 veya 9 katı vardır. İki âlem arasında yer yüzü ve insanlar bulunmaktadır. Her şeyi yaratan gök ilâhı *(Tengri)*, bozulmaz, âlem nizamının kurucusu olup, gökün en üst katında oturmaktadır.

Aslında, yalnız bu tek Tengriye tapılıp tapılmadığı hatıra gelebilir: Bu görüş eski Türklerin içtimaî teşkilâtına, patriyarkal büyük aile fikrine tamamiyle uygundur. Öbür dünyanın, üzerinde yaşadığımız dünyaya uyması etnoloji kanunları icabıdır. E b e r h a r d'ın da işaret ettiği gibi, gökteki ve yerdeki nizam, içtimaî teşkilât ile sıkı sıkıya ilgili, biri diğerinin eşidir. Gök veya güneş mutlak hakimdir. Yer yüzünde aile başkanının da olduğu gibi, gök-güneş Tanrısına da yıldızlar, tabiat kudretleri boyun eğerler. Aynı tarzda, yer yüzündeki içtimaî kuruluşta da hükümdâra asılzadeler, aile başkanına ise diğer aile ferdleri tabidirler. Eski din telakkisinde de aynı âmilin kökleştiğini görürüz.

Dünyaın yaratıcısı tek Tanrı kavramı hakkında, İ b n F a d l a n'ın Oğuzlarla ilgili bir haberi dikkate şayandır. Ona göre Oğuzlar bir haksızlığa uğradıklarını sezdikleri zaman, başlarını göğe kaldırarak: bir Tengri!.. derler.

VI ncı yüzyıl yazarı M e n a n d e r ise, Türklerden bahsederken "her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı göstermekle beraber, yine de kâinatın yaratıcısı tek Tanrıya inandılar" der. XIII ncü yüzyıl büyük hakanları, meselâ bunlar içinde *Möngke* açık olarak şu şekilde hitap eder: "*Ancak tek Tanrı vardır.* Onun takdirine göre yaşar ve ölürüz".

Bugünkü, yabancı tesirler altında çetrefil hale sokulan inanışlar arasında bile tek Tanrı mefhumu sezilmektedir. Şöyle ki, gök tanrısı yücedir, değişmemektedir. Halbuki diğer talî derecedeki tanrılar, cinler, kaprisli beşerî zaaflarla malûldurlar. Çeşitli Altaylı kavimlerin akideleri altında bunlar yavaş yavaş yeryüzünü ve öbür dünyayı istilâ etmişlerdir. Tengriye, pek eski çağlardan itibaren hayatın temelini teşkil eden en önemli nimeti; adı ve koyunu kurban ettiler. İlkbaharda ayrıca tabiatın diğer hediyelerini: ilk otu, taze kısrak sütünü sundular. İlkbahar şenliklerinde Hunlar ve diğer eski Türk kavimleri at yarışları tertip ettiler. At, gök ve dolayısiyle güneşin kutsal hayvanı idi.

E b e r h a r d'ın fikrine göre Çinde yontma taş çağından itibaren kuzey barbarların'dan gelen dinî tesirler gösterilebilir. Bilhassa

daha sonra "Eski Çinde gök âlemi ile ilgili her şey, bu yöne bakar". Çin felsefesinde de daha birçok husus, bu cümleden olarak, çocukların aile babasından doğuşu, hep "gök" ve onunla ilgili felsefî kavram'ın mahsulüdür. Eski felsefî gök kültü'nün ve içtimaî nizamın yekdiğerine mezcedilmesi sonucu olarak imparator "gök oğlu" dır. Uygur ve Gök Türk hakanı da, *"Tengri tek, Tengri yaratmış"* lâkablarına göre Tengriye benzer, veya onu Tengri halketmiştir. Moğolların hakanı *Möngke* daha da ileri gider; R u b r u q u i s'e göre bu hakanın Fransa kıralı IX. Luis'ye yazdığı mektup aşağıdaki şekilde başlar: "Ebedî Tanrı'nın buyruğudur bu: gökte ancak bir ebedî Tanrı vardır. Yer yüzünde de ancak bir sahib'in olması gerekir. O da, Cengiz Handır".

Kültür çevresi nazariyesini ileri sürenler, eski kültürlerden bahsederken, bitki yetiştiren halkların aya tapan şamanlığından, avcı halkların totemizminden, ve kadim (burungu) göçebelerin *gök ata*'ya tapan monoteizminden bahsederek mübalağalı şekilde kesin sınırlar çizerler. Ancak Türklerde bu kültür çevrelerinden her üçünün aynı zamanda oluşunu açıklamadan bırakıyorlar.

Gök Tanrısına çeşitli faaliyet sahası ve vasıflar isnad olunuyordu. Bunların her birine ad takılmıştı. Daha sonra tedricen bu vasıflardan özel tanrı mefhumları gelişti: *hypostasis*'ların meydana çıkması gibi. Tali derecedeki tanrıların, tanrı çocuklarının ve yardımcılarının sayısı bazen 7, bazen de 9, X. yüzyıl Başkırtlarında ise İ b n - F a d l a n'a göre 12 olarak görülür.

Bilhassa *güneşe tapma* ön safhada göze çarpar. Kuzey bozkır göçebelerinde bu sarihtir. Hiung-nuların Tan-hu'ları doğan güneşi ve yeni ayı eğilerek selâmlarlar. Türk hakanları'nın çadırı doğuya açılır. Çin kaynaklarına göre bu "gökün bu yönüne saygı nişanesidir, zira güneş oradan doğar".

Gökten inen ateş de gök tanrısının oğludur. Altaylı kavimlerin hepsi ateşi kutsal sayarlar. Türklerin bu hareketi Arap yazarlarının da dikkatinden kaçmamıştır. XIII. yüzyıl seyyahları Moğolların ateşi kutsal saydıklarını anlatırlar. Ateşin temizleyici özelliği olduğundan zararlı ruhları uzaklaştırır. Bizanslı elçiler VI. yüzyılda iki ateş arasından geçirildikten sonra hakan huzuruna çıkarıldılar. Bu adet Moğollar arasında da cari idi. Rus prenslerinin Batu Han veya onun torunları huzuruna çıkabilmek için, önce iki ateş arasından geçmeleri gerekiyordu.

Diğer tabiat kudretlerinin, unsurlarının ve mevsimlerin de ayrı ayrı tanrıları vardı. Talî derecedeki tanrılar arasında Türk yazıtları dişi Umay tanrı adını defaatla anarlar. Bu gün de çocukları koruyan veya onların ölünce kuş olup uçan canını alıp götüren ruhlara inanılmaktadır.

Uçmak (cennet) de gökün yüksekçe bir katındadır. Orada iyi ruhlar ikamet eder ve Tanrı ile insan arasında şefaatçidirler. Ruh âleminin üyeleri doğumdan ölüme kadar insanla ilgilenirler. Aralarında meselâ, bugünkü Altay Tatarlarında koruyucu melek vasfını taşıyan *yayuçı* ve fenalık getiren *körmös* vardır.

Aşağı dünyada bulunan cehennem, fena ruhların zarar getiren cinlerin yeri olup, *Erlik* de mutlak hakimidir.

Yer yüzünde insanlardan başka *yer* ve *su* (sub) v.b. gibi kutsal cinler (ilâheler) vardır.

İnsanlar doğrudan doğruya Tengri'ye yalvarmaz, talî tabakalardaki tanrılar, yahut *uçmağa* (cennete) ulaşan cedlerinin ruhları aracılığı ile dileklerini bildirirler. Bu dileğin ulaştırılmasına da ancak şaman salâhiyattardır. Çin kaynaklarının 519 da verdiği bir habere göre, bir *kadın şaman* juan-juan (Avar) prensi ile göğe uçar Psihopat şaman, sarhoş edici tütsüler arasında, dinî ve son derece yorucu rakslarla "epileptik" sar'a nöbetleri geçirerek baygın hale gelir ve bu anda bazı hayaletler gördüğünü sanır, ruhlar âlemine ve gök tabakalarına ulaşır. Hastalığı getiren cinleri koğacaksa, onlarla mücadele eder v.b. Şaman raksı cinlerle yapılan savaşın dramatize edilmesinden ibarettir. Şaman'ın ışık ve sıcaklık, karanlık ve don ülûhiyeti tabakalarında bulunuşuna göre *"ak* ve *kara şaman"* mefhumu teşekkül etti. Bunlar kendileri de ölümlerinden sonra ruhlar âlemine karıştılar. Birbirleri ile mücadelelerinde şekilden şekle girmeleri, kahramanların (alpların) icraatı ile ilgili gelenekler içinde mezcolunarak halk destan (epik) lerinin renk kazanmasında müessir oldular.

Macarların da Hıristiyan olmadan önceki inançları büyük ölçüde yukarda tasvir olunanlara uyar. *Şaman* (kam) ın şekil değiştirmesi, halk masallarında olduğu gibi tabiat üstü kudretle alev veya hayvan kılığına bürünmeleri Macarların *táltoş*'unda da görünmektedir. Şamanlık Finn-ugur kavimleri arasında da yaygın olmakla beraber *táltoş* sözü aslında Türkçe olmalıdır. Şöyle ki, eski Türkçe *tal-* "kendinden geçmek" mânasına gelir. Meselâ: *talgan ig* "bayıl-

ma hastalığı - epilepsia". Bu kökten gelebilecek *talıt* (bayılma) demektir. Nitekim Türkçe *"bay* ve *bag"* sihir sözünden eski Macarcaya *bájos* (okunuşu: bâyoş = sihirbaz) geçmiştir. Macarca *bü* (asıl mânası sihir = magia) dır. Macarca *orvos* (okunuşu orvoş, hekim manâsına) Türkçe *arvışçı* (sihirbaz) dan çıkmıştır. Macarca *bölcs* (okunuşu bölç) Türkçe *bügüçi* (sihirbaz) demektir v.b. Aynı vechile Macarca kutsal mânasına gelen *egy* (ondan müştak *egyház* = mabet, kilise); *boszorkány* (cadı karı) Türkçe karşılığı *basırkan; sárkány* (okunuşu şârkâny = ejderha) Türkçe karşılığı ağlebi ihtimal *sazagan; ige, igéz* (sihir) Moğolca karşılığı *üge,* aynı kategoriye girer.

Macarcada bazı eski din unsurlarını ancak dil malzemesinden, halk masallarından ve G y u l a L á s z l ó'nun araştırmalarına dayanarak eski mezar buluntularından bulup çıkarmak mümkündür. Eski Romanya'nın kuzeyinde ise, episkopos *Bandini'*nin de tasdik ettiği gibi, XVII. yüzyılda bile Kuman'ların ve Tatarların bir hatırası olarak ortodoks Rumenler arasında kesin olarak şamanlık yaşıyordu. (Oradaki katolik olan Macarlarda artık kalkmıştı). Rus ortodokslarında ve *sektarî* mensuplarında da şamanlık izleri XX. yüzyıl başlarına kadar sezilmektedir.

Doğuda Hint ve Çin kültürlerine de şamanlık sızmıştır. Bilhassa Çinde buna ait bir sürü belge göstermek mümkündür. Hunlardan itibaren, Türk olmaları muhtemel *Topa'*lardan *Wei* sülâlesinin başlangıcında, devletin büyük dinî merasimlerine kadın şamanlar da katılırlardı (E b e r h a r d: Ç.Ş.K. 228). Thrakların *Zalmoxis'*i ve Delfi kâhinleri de bununla ilgili şamanlardır. Skit'lerde şamanlık izleri olduğunu ise Skit asıllı *Abaris* bahsinde zikrettik. İslâm dünyası bile şamanlık tesirlerinden azade kalamamıştır. Orta Asyada çıkan ve en eski mistik (tasavvufî) tarikat olan *Yeseviye,* başlangıçta *Rüfaiye* tarikatı da kısmen şamanlığa dayanırlar (bk. Fuat Köprülü). Kadınlar merasime tesettürsüz katılırlar, öküz de kurban edilir. Bir efsaneye göre *Yesevi* ve şagirdleri kuş şekline girerek uçabiliyorlar. XIII. yüzyıl sonunda İlhânî sarayında büyük tesiri olan Türk mutasavvıfı *Barak Baba,* muasır Arap yazarlarının tariflerine göre, tipik Altaylı *kam* veya Kırgızların *baksı'*sının tam kendisidir.

Çin'in kuzey kısmındaki halklar, şamanlıktan başka, "kuzey barbarları" nın şenliklerini de benimsemişlerdir. 15 Mayıs tarihine

rastlayan büyük *Ejderha yortusu,* ayrıca sonbahar başlangıcı yortusu v.b. E b e r h a r d'a göre Hunlarda gösterilebilir. Bu şenliklerde gerek Hunlarda gerekse Çinlilerde tahammur ettirilmiş süt mahsulü, büyük ihtimalle *kımız* ile yoğurulmuş ekmek hazırlanması şart idi. E b e r h a r d'a göre, baharda dolun ayla ilgili ve aslında Hiung-nu ve diğer kuzey kavimlerinde cari takvim'in izleri Çin şenlik günlerinde tesbit edilebildiği gibi, resmî Çin takviminin de esasını teşkil etmektedir. Eski Türk kavimlerinin bugün malûm olan takvimi ise, ilmî esasa göre geliştirilen Çin takviminden alınmıştır.

Eski Türkler, zaman hesaplamasında iki çeşit takvim kullanmışlardır. 12 yıllık küçük "sikl" devre yılları, 12 hayvan adı ile sıralanırlar: *sıçgan,* yahut Bulgar Türkçesinde *sever; ud* (sığır) ve dolayısiyle Bulgar-Türk *sıgor; bars; tavışgan* (tavşan) Bulgar-Türk *dvanş; lu, neg,* yahut *balık; yılan,* Bulgar-Türk *dilom; yont,* Bulgar-Türk *morin; koyun* yahut koy; *biçin; tavuk, tauk,* Bulgar-Türk *toh; it; tonguz,* Bulgar-Türk *dohs.*

Bugünkü Türkçe ile: *sıçan, sığır, pars, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it, domuz.*

5 hayvan sikl'i bir arada, 60 yıllık *Şıpkanlıg* adı verilen devreyi teşkil ediyordu. Bazen 180 yıllık sikl'in kullanıldığı da rivayet edilmektedir. Gök-Türk yazıtlarında ve Uygur arşivlerinde hayvan sikl'ine dayanan takvim kullanılmıştır. Tuna Bulgarlarındaki *Çatalar* yazıtında bunun güzel örneği olduğu gibi, Volga Bulgarlarında ve Cetisu (Yedisu=Semiryeçie) deki XII-XIV. yüzyıl Hıristiyan mezar kitabelerinde de kullanılmıştır.

Uygur arşivlerinden alınan bir kaç örneğin tercümesini gösterelim: "Sıçan yılında, altıncı ayın onuncu gününde ben *Kaysıdu*'ya faiz ile susam tohumu gerekiyordu. *İltemir*'den bir ölçek susam tohumu aldım".

"Tavuk yılının ikinci ayının dördüncü gününde ben *Baytemir*'e pamuk ekmek için toprak ihtiyacım vardı".

Türk yazıtları ve onlarla muasır Çince tercümelerinde geçen sıçan yıllarını hesaplamak için 12 sayısının emsali alınır ve ona 4 rakamı eklenir. Meselâ: 604, 676, 712 v.b. hep sıçan yıllarıdır.

Priskos Rhetor V inci yüzyıl Hun'larından bahsederken, türküleri ve kahramanlık destanları olduğunu kaydeder. Tanık olarak da,

Attila hükûmet merkezine girerken Hun kızlarının türkülerle karşıladıklarını anlatır ve akşam Attila'nın sofrasında "İki Hun ozanı kendilerinin hazırladıkları barbar türküler ile onun zaferlerini ve savaşta gösterdiği başarıları öğdüler" der.

Çin kaynakları Türk'lerden ve Türkçe konuşan *Kao-çe* kavmini anarken türkü yaptıklarını ilâve ederler. *Kao-çe* oymakları göğe ithaf olunan büyük at kurbanı şöleni için toplandıkları sırada da türküler (ilâhiler) söylerlerdi.

Turfandaki örenlerden çıkarılan el yazmaları kalıntıları arasında Uygur türküleri bulunmuştur. Meselâ: Bunlardan bir tanesinin vezin ve kafiyesi şöyledir: 2+2+2+2, 2+2+2+2, 2+2+2+2, x, a, x, a. Bu türküde, yurdundan uzağa düşmüş olan bir Uygur, mevsimlerin geçişini ve değişmelerini anarken ana yurtta kalanların nasıl olduklarını ve kendisi için ağlamaklı olup olmadıklarını sorar.

Uygur türküsünün orijinali

Bang-Rachmati, Lieder aus Alt-Turfan: AM. IX. 131 den.

Aklar bulıt örlep kökirep
Alkuka mu kar yağurur?
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdur?

Karalar bulıt örlep kökirep
Kar mu yamğur ol yağurur?
Karı yaşlığ ol anam
Kayguta mu yaşın akıdur?

Yazkı bulıt yaşlap kökürep
Yağmurlar mu ol yağıdur?
Yaşı kiçig alğanlarım
Yaşların mu akıdur?

Küski bulıt kökirep örlep
Köp mü yamğur ol yağıdur?
Köngül taşım iki kiçig
Köz yaşların mu ol akıdur?

Güney Türkçesine çevrilmişi

Ak bulutlar gürleyerek kükreyerek
Hep mi kar yağdırır?
Ak saçlı ihtiyar anam
Acıyarak mı yaşların akıtır?

Kara bulutlar gürleyerek kükreyerek
Kar veya yağmur mu yağdırır?
İhtiyar yaşlı anam
Hasret yüzünden mi yaşların akıdır?

İlkbahar bulutu hayat bahşederek kükreyerek
Yağmurlarını mı yağdırır?
Küçük yaştaki algan'larım*
Gözyaşlarını mı akıtır.

Güzdeki bulut kükreyerek gürleyerek
Çok mu yağmur ol yağdırır?
Gönüldeşim iki küçük
Göz yaşlarını mı akıtır?

Bu türkü Macarcaya da başarı ile şiir olarak çevrilmiştir. Eski Macar sekizli türküleri de bunun tıpkısı olup, bu aslında Ural-Altaylı kavimlerin ortak hazinesi sayılmalıdır. Bilhassa XI. yüzyıldan kalan ansiklopedi mahiyetindeki sözlüğünde Mahmud al-Kâşgarî bir çok halk mâni örneği vermiştir. Bu dört satırlık mânilerde, bozkır ve dağlık orman bölgesi kavimlerinin çevrelerindeki tabiatle ahenkli olarak, küçük teferruata kadar dikkatlerini etraflarına çevirdiklerini görmekteyiz.

Muhabbet türküleri ise bugün Anadoluda mâni adı verilen dört satırlık şiirciklere çok benzemektedir. Bunlarda her satırı 2-4 heceden ibaret 2-4 vezinli ve vurgulu millî Türk şiir şeklini görmekteyiz. Bunlarda hoş ve ahenkli bir intizam, millî Macar halk türkülerinde olduğu gibi şiirin ritmini sağlamaktadır. Meselâ: Kâşgarî'deki bir türkü (III. 309) ritim ve manâya sadık kalınmak üzere aşağıdaki şekilde çevrilebilir.

(*) Algan = zevce

M. Kâşg. III, 309:	Yâni:
Yelkin bulup barduki	Misafir olup sevgilim gitti /halbuki/
Könglüm ağlar bağlayu,	Gönlümü ona bağladım;
Keldim erinç kadguka	Kaygıda kaldım;
Işım udhu yıglayu	İşim arkasından ağlamaktır.

M. Kâşg. I, 73:	Yâni:
Etil suvı aka turur,	İdil suyu akar durur,
Kaya tübi kaka turur,	Kayaların dibini döğer durur,
Balık telim baka turur,	Bol balıklar bakar durur,
Kölüng takı küşerür.	Gölcük dahi taşar.

Birincinin vezin şekli 2+2+3; 2+2+3; 2+2+3; 2+2+3; dir, ikincisininki ise: 2+2+2+2; 2+2+2+2; 2+2+2+2; 2+2+3; Halk edebiyatının umumî olarak muhafazakâr olduğunu ve atlı hakların da yüzyıllar boyunca pek az değiştiklerini nazarı itibare alacak olursak XI. yüzyıldan önceki en eski çağlarda da halk şiirinin yukarda anılan biçimde olduğuna hükmedebiliriz. Bir menzilden öbür menzile göç ederek geçen *kobuz*'cular, av âlemlerinde, yas şölenlerinde, diğer törenlerde, eski kahramanlardan bahseden destanlarını ve yeni hadiseler ile ilgili irticalî türkülerini ve ağıtlarını söylemiş olmalıdırlar.

Bugün bilinen en eski Türk destanı (epik eseri) Oğuz Handan bahseder. Bunun İslâm tesirine maruz kalmayan bir nüshası bulunmuştur. Halk ağzında daha bunun gibi bir çok yadigârlar ve destanî kalıntılar yaşadığı halde, İslâm misyonerleri olan dervişler, onları İslâmî efsanelere kalbetmişlerdir. Eski Türk masal motifleri hususunda da ancak bugün toplanmakta olan muazzam masal hazinesine kıyasla fikir yürütmek mümkündür. Masal unsurları başka kavimlere de geçtiğinden ve mukayese usulü ile önceki şekli çok defa başarı ile tesbit edilebildiği için, eski Türk masallarını da az çok, "rekonstrüe" etmek mümkündür. Macar masallarındaki bazı eski temel unsurlar da, büyük ihtimale göre, bozkırlarda yaşayan Türk dedelerinden kalmış olmalıdır. Bu unsurlar ancak Türklerde görüldüğü için başka bir tez yürütülemez. Hatta *Aziz László* efsanesinde, kıralın Kuman bahadırı ile olan düellosundaki bazı unsurlar, *Géza Nagy* ve bilhassa *Gyula László* incelemelerine göre, at-

lı hakların tasvirlerinde mevcuttur ve Türk masallarında da geçmektedir. Şu halde bunlar Macarlara Türklerden intikal etmiş olmalıdır.

Folklordan edebiyat konusuna dönecek olursak, Türk edebiyatı üç büyük çağa bölünerek incelenmektedir:

I) İslâmdan önceki edebiyat,

II) İslâm tesiri altındaki edebiyat,

III) Batı tesirleri altında doğan edebiyat.

İlk çağa *Gök-Türk* yazıtları, *Uygur* Budist, Manichaeus, ve Hıristiyan; İkinciye geç *Uygur* veya *Karahanlı, Çagatay, Özbek, Kazan, Azerbaycan* ve en önemli derecede *Osmanlı* edebiyatı; Üçüncüye XIX uncu yüzyıldan başlayarak yeni bir yön alan *Osmanlı,* Kazan ve Kafkas Türk edebiyatı girer.

Türk halkları musiki folklorunun bugün iki ve yekdiğerinden tamamiyle ayrı köklerden beslenen alanları vardır: kuzey ve güney alanı. Güneydeki alan'a aşağı yukarı 50 derece kuzey enlemine kadar Arapların makam nizamı kendine has ses renkleri *(chromatisme).* ve "gam"ların muharrip inip çıkışları ile revaçtadır. Bu musiki Müslümanlıkla birlikte yayılmıştır. En eski Türklük bakımından bu bizi ilgilendirmez. Eski Türklük bu musikiye yabancı olurdu.

Temel menşei andıran, "autochton" halk musikisi daha çok kuzeyde *Volga-Ural* ve *Sibirya* çevresinde kalmıştır. Bununla beraber, güney Türk kavimlerinin göçebe hayat süren ve şehir kültürü tesirinden uzak kalan *Yürük* Türkmen unsurlarında, ötede beride eski üslûp geleneklerinin yaşadığı kabul edilebilir. Bir kaç genç Türk araştırıcısı ile 1936 yılında B é l a B a r t ô k'un Anadolu gezisinde topladığı malzeme bu sonucu göstermektedir.

Kuzey Türklerinde, başta Tatarlarda, Çuvaşlarda ve onların kültür tesiri altında kalan Volga çevresi Fin asıllı Çeremis'lerde bu ortak musiki özellikleri şunlardır:

Yarı sesi olmayan *pentatonik,* diğer tabirle *a, b, c, d, f* den ibaret beş sesli "gam" lar düzeni, (*quint* adım), simetrik dört satırlı ve inişli taganni, diğer tabirle, taganniye en yüksek perdeden başlayıp, tedricen alçalma ve sonunda en derin sesle bitirme.

Macarlar arasında Macar halk musikisinin en eski üslûbu Transilvanyadaki *Székely*'lilerde kalmış olup zikri geçen Türk halk musikisi tabakasındandır. *Mezöség* ve *Moldva*'daki *Çango*'lar vasıtası ile bu musiki komşuları olan Romenlere de tesir etmiştir. Bu Macar musikisi büyük ihtimale göre, eski anayurdun bir mirasıdır. Bu sonuca göre, K o d â l y, S z a b o l c s i ve B a r t ó k'un Macar halk musikisinin eşlerine Volga çevresinde ve Güney Anadolu Yürükleri arasında rastlamalarına hayret etmemek gerekir. K o d á l y'a göre "en azından bir-iki yüz havada bu temel musiki dili bozulmadan kalmıştır". "Doğu mirasını en temiz şekli ile yaşatan bu havalar unutulmaya yüz tutmakla beraber, yeni musiki üslûbunda uzvî gelişmesini ve devamını müşahede etmekteyiz".

Bu günkü Türklük musiki aletleri arasında şimdi ve eskiden *kobuz* (Macarca koboz) başta gelir. Uygur edebiyatında ve M a h m u d a l - K â ş g a r î sözlüğünde de geçer. Bu sözcük aslında Türkçedir. Küçük tipte "lanta" biçimli bu musiki aletinin Orta-Avrupa'da muhtemelen 4-5 sistemine göre ayarlanmış çift teli vardı. Bunlar quart (gamda dört notalık aralık) yahut quint, (beş notalık aralık) üzerine düzenlenirdi. Bu alet Asya ve Avrupada, adı ile birlikte geniş alanda Çinden Orta-Avrupaya kadar yayılmıştı. *Koboz tabiatı ile her yerde aynı alete âlem olmuş değildir.* Meselâ R a d l o f f'a göre bugünkü Kırgızlarda *kobys* iki telli, kemana benzeyen bir musiki aletidir.

Diğer en eski Türk musiki aleti *çifte kaval*dır. Bu kaval Macaristanda Jánoshida kazısında bir Avar mezarından çıkarılmıştır. Kaval turna kemiğinden gayet sanatkârane yapılmıştır. Bu özelliği, kavalın her yerde ve pek eskiden kullanıldığını, geleneği olduğunu gösterir. Bu çeşit çifte kavallar şimdi de Kafkasyada ve bilhassa Volga çevresinde yaşayan halklar arasında kullanılmaktadır. B a r t h a'ya göre Çinden Batı-Avrupa'ya kadar her yerde rastlanan bu musiki aletinin ana yurdu, büyük ihtimalle, Altay-Ural arası alanıdır. Türklüğün Anayurdunun da burası olması gerektiğini daha önce anlatmıştık. 2-5 delikli Avar kavalı'nın "tonimetrik" incelenişi, eski Avar gam'larının mahiyetini tesbit hususunda belki destek olabilir. Kadim Macar *sip* (şip) = düdük, kaval sözünün de Türkçeden geçtiği gösterilmiştir.

⁂

En eski Türk kavimlerinin güzel sanat eserlerini ne çeşit amaçlarla, ne gibi duygularla gerçekleştirdiklerini, atlı göçebe halkların

yaşayış tarzları tayin etmiştir. Göçebe hayat, nakli güç eşyanın yapılması gayretini engellemiştir. Ayrıca ellerinde kullanılabilecek ham malzemeden: yapağı, deri, madenler, kil, kemik, ağaç bu kavimlerin sanat zevklerini silâhlar, at takımları gibi küçük plâstik eserler ve dokumalar üzerinde tatmin çarelerine baş vurmalarını zaruri kılmıştır.

Ancak insanın son istirahat yeri olan mezar yığınlarına, öbür dünya inanışlarına uygun ve gerekli, nakli güç plâstik eserleri: *balbal* adı verilen iptidai taş heykelleri istisnai olarak dikmişlerdir.

Mezarlarda bize kalan eski san'at yadigârları umumî olarak yeknesaktır. Bunun sebebini bütün eşyanın ölü ile birlikte toprağa gömülmüş olmasında aramak gerekir. Yüzyıllar, hatta binyıllar boyunca toprak altında kalan eşyadan ancak altın, gümüş ve kısmen tunçtan yapılanlar kalabilmiştir. Demir çabuk paslandığı, kemik çürüdüğü için çok defa ancak izlerine rastlanmaktadır. Dokumaların da 2-3 eser istisna edilecek olursa (bunlar Türk-Moğol dil alanındandır) mahvoldukları için ancak varlıklarını belirten izler kalmıştır.

Step bölgesinin tarihî kültürü, İsa'dan önce ilk bin yıl devresinde başlar. At beslemeyi Doğu-Avrupa'ya, tarihleri hakkında pek az bilgiye sahip bulunduğumuz Kimmer kavminin getirdiğini sanıyoruz. Onlardan sonra M. Ö. VII. yüzyılda Kafkasya ve Karadenizden kuzeye doğru *Skit* kültürünün parlak çağını görmekteyiz. Skit san'atı üzerine başta tesir eden ilk kaynak Yunan san'atı olup, kendisi ile Mezopotamya kültür unsurlarını da birlikte getirmiştir. İkinci kaynak ise bozkırların mirasıdır. Bu san'atın bazı unsurları, bizzat ilgili kavimler ile birlikte doğudan, eski Türkler diyarından ulaşmıştır. Bozkırlar bölgesinde uzak mesafelerin, tecrit edici rolü olmadığını daha önce bahis konusu etmiştik.

Batı ve doğu, önemli yollar boyunca daima, yekdiğeri üzerine tesir etmişlerdir. En önmeli muvasala yolları: 1) Karpatların kuzeyinde *Sileziya*'ya doğru, 2) Karpatlar havzasında doğuya doğru Karadeniz, Hazar Denizi üstünden *Minusinsk* havzasına ulaşır. Sonuncu havza, Sayan dağları kuzey eteğinde *Yenisey* nehri boyunca uzanan *Abakan Bozkırı*'dır. Burada toprak altından çıkarılan eşyada, Skit san'atı eserlerine rastlanılır.

Şunu da hatırlatmalıyız ki, Skit izleri, buraya tesir eden kültür cereyanlarından ancak bir tanesidir. Batı tesirleri, Çin'de bilhassa

Ordos çevresinde, *Hoang-ho* nehri büyük kıvrımında sonuncu durağı bulur. Kırım menşeli Yunan paraları *Cungarya*'ya kadar ulaşmıştır.

Skit san'atı, doğuya yapıcı unsur olarak tesir ettiği için, Türk kavimlerinden Hunlar, Avarlar v.b. bir dereceye kadar, Skit küçük plâstik san'atının yaşatıcıları (devam ettiricileri) sayılırlar. Batıda *Got*'lar aynı durumdadırlar. Skit'lerin açtığı çığıra diğer unsurlar da eklenir. Bu atlı göçebe Türk kavimlerinin kendi eski dip kültürleri olup, Skit'ler üzerinde de müessir olmuştur. Tesirlerin çaprazlaşması temayülü *(differansyasyon)* sonucunda sürekli olarak yeni tipler doğmuştur. Bozkırdakilerin muhafazakârlıklarına rağmen, silâhlarda, süslerde v.b. yeni tipler meydana gelebildiğini arkeoloji araştırmaları ortaya koymaktadır. Göze çarpan bu özellikler dolayısiyle, çeşitli tipleri yaratan ve onu taşıyan kavimleri bir birinden ayıran: *Skit,* onları takip eden *Sarmat, Hun, Got, Avar, Bulgar* ve yurt kuran *Macar* hatıralarından bahsedebiliyoruz.

Atlı göçebe halklar malzemesinin en çok bulunduğu yerler, Karpat havzası, Karadeniz'in kuzey ve kuzeydoğu sahil yönü ve komşu çevresi, bilhassa Kırım yarımadası, Kuban'ın aşağı mecrası, kuzeye uzanmış *Perm* çevresi, *Minusinsk* havzası, ayrıca Kuzey Moğolistan'dır.

Bozkır bölgesi zincirinin iki üç gözü olan *Karpat* havzası ile *Minusinsk*'i, hatta Moğolistanı pek eski çağlardan beri sayısız ve hayrete şayan uyarlıklar bir birine bağlamaktadır.

Hun'lar dolayısiyle pek erken çağlardan beri atlı göçebe san'atının, Çin *Han*-devri san'atını besleyen unsurları Çine sokulmuştur. Böylece Hun'lar, tarihî kültür aracılığı yapan Türk ırkından olan kavimler dizisini açmışlardır. Buna karşılık, İsa'nın doğumu sırasında Hunlarda *Han* tesirleri seçilmektedir. Rus K o z l o f heyeti seferiyesi tarafından 1923-24 yıllarında *Noin-Ula* dağlarında, Kuzey Moğolistan'da açılan M.S. birinci yüzyıl Hun kral mezarları buluntuları, Hun "syncrétisme"ini açıkca aksettirirler. Hun kral mezarları bugünkü Moğolistan'ın merkezi *Ulan-Baatur*'dan takriben 100 km. uzaklıktadır. Bir kurgan'ın 9 m. derininde kuvvetli kalaslarla payendeli ve kaplamalı çift mezar odasında, çok eskiden soyulmuş olmalarına rağmen, dikkate şayan pek çok kültür tarihi yadigârı kalmıştır. Bunlar arasında Çin lâke eşya, küçük madenî eserler v.b. bulunmaktadır. İçinde en önemlileri; gümüş "*phalera* = göğüslük" ve

kumaşlardır. Bunlardan birisi üzerinde gayet sanatkârane yapılmış bir erkek portresi, bir yün kumaş üzerine, üç hayvanın deri ile resmi, diğer bir keçe halı bordürleri orta sütununda, dokuz hayvanın mücadelesi *"applique"* usulü ile işlenmiştir. Bu dokuz resim, iki sahneyi tasvir eder, ilkinde beş, ikincisinde ise dört varyant vardır. Sonuncuda yıkılan bir geyiğin (sığın), sırtına çullanan efsanevî hayvan tarafından parçalanışı iki varyant olarak gösterilmiştir. Her iki vaziyette yırtıcı hayvan ayakları "grifon"inkine benzemekle beraber, kanatlı olmalarına rağmen daha ziyade vahşi, yırtıcı vaşak *(linx)*i andırmaktadır. Halının ortası, uzunluğuna mütenazır ve genişliğine mükerrer münhani bezekler ile doldurulmaktadır.

Şu da dikkate değer ki, eskiden *Yenisey*'in yukarı akımında ve Uygurlardan sonra, bir müddet Moğolistan'da yaşayan Kırgızlar'ın halıları da keçe cinsindendir. Bunlarda kullanılan bezek motiflerine yerliler *koçkordıng müzü* (koçkarın boynuzu) derler. Bu motif mütenazir veya bir biri arkası sıralanan münhani bezeklerden ibarettir.

Noin-Ula'da bulunan eserlerin bir kısmı Sibirya'ya has bir Kuzey-Nomad kültürünün varlığını isbat ederler. Bu san'atın bölge merkezi Selenga havzasıdır. Diğer eserler kısmen *Han,* kısmen batı atlı göçebe üslûbunda veya Pontus'lu Yunan menşelidirler.

Noin-Ula'dan yüzelli ikiyüz yıl önce olan *Pazırık* buluntuları da çok önemlidir. Pazırık Doğu Asya'da *Balıktı köl* (Balıklı-göl) çevresinde bulunmaktadır. Bu buluntular, kurganın tedfinden itibaren buz tabakası ile örtülü kalmış olması dolayısiyle istisnaî bir özellik taşır. Her nekadar maddî değeri olan bir çok eşya daha önceden soyulmuş ise de içlerinden bir mezar dokunulmadan kalmış olup, burada dokuz aygır tam techizatı ve içlerinden ikisi başlarında geyik boynuzu maskeleri ile bulunmuştur. Soyulan mezarlarda da bazı öte beri kalmıştır. Halıyı andıran bir keçe parçası üzerinde geyiği parçalayan "griff" (grifon) tasvir edilmiştir. On at cesedinin kulaklarında *im* (işaretler) vardır. Kuyrukları, yele ve tırnak'ları kesilmiştir. A b d ü l k a d i r İ n a n, Türk kavimleri tarihinden ve etnografyasından misaller göstererek, kuyruk ve yelelerin yas alâmeti olarak kesilmesinin eskiden olduğu gibi bu gün de daha medeni Türk kavimlerinde de tatbik edildiğini ve bunun için tabirler bulunduğunu göstermiştir.

On aygırın kulaklarındaki ayrı ayrı *im*'ler (işaretler) tedfin törenine katılan oymakların damgalarına delâlet etmektedir. Bu se-

beplerden ötürü, Pazırık kurganının, R u d e n k o, G r o u s s e t ve diğerlerin bunu "İranlı, hayvan besleyici Skit-Sarmat-Massaget"lere mal etmelerine rağmen, eski Türk yadigârı sayılması daha kuvvetle muhtemeldir.

Daha önceki iki adet eski Türk kurgan buluntularından, hayvan ve hayvanlar mücadelesi tasvirlerinin önemli süs unsuru olduğunu gördük. Hayvan stili daha kuzeydeki *Minusinsk* havzasında kuzeyden aşağı sarkan geometrik tezyini motifler üzerinde iz bırakır. Milâttan bin yıl önce batıdan buraya *Andronovo* ve *Karasuk* kültürleri nüfuz etmişlerdir. Ancak geometrik süslerden başka burada, taştan yontulmuş hayvan tasvirleri: geyik ve koç heykelleri ve koç başlı sütunlar da bırakılmıştır. Daha sonra bu çeşit koç ve geyik kafalarını tunç imalâthaneleri kesici aletler sapı olarak kullanmışlardır. Yukarı *Yenisey'*de ve *Ural'*larda, *Perm* çevresinde IV. yüzyıldan itibaren ve daha ziyade III. yüzyılda *Minusinsk* havzasında tamamiyle hayvan üslûbu hâkimdir.

Bir çok araştırıcı bilgin hayvan üslûbunun menşeini güneyde, *Skit* kavimleri aracılığı ile Önasyada aramaktadırlar. Gerçekten bozkır hayvan üslûbu, güneyden önemli teşvik görmekle beraber, bizim de kabul ettiğimiz M e n g h i n ve K o p p e r s'in tezlerine göre, asıl ilhamını nomad kültür kaynağından ve onun ışınlarından almıştır. Güney tesiri, belki de bu kültürün geri iadesinden ibarettir. Süs şekillerinin (ornamentlerin) teşekkülünde maddenin, tekniğin ve çevredeki tabiatın rolü kadar, belki ondan da fazla psikolojik fon'un ve bu meyanda H a d d o n'un yarım yüzyıl önce ortaya koyduğu gibi, sihrî ve dinî temayüllerin rolü büyüktür. Bunları ise hayvan üslûbunda, bozkır bölgesi dinî tasavvurlarında, dolayısiyle dünya görüşünde aramamız gerekir. Bu alanda yol açıcılık şerefi bazı düzeltmelere muhtac olmakla beraber, 1931 de çıkan eseri ile A l f ö l d i'ye aittir. O, hayvan ve hayvan mücadele tasvirleri fonunda *"theriomorph"* diye adlandırılan dünya görüşünün hâkim olduğu inancındadır. (A l f ö l d i: Die theriomorphe Weltbetrachtung.)

Daha önce de zikrettiğimiz veçhile, eski mantık öncesi *(prelogik)* düşünüş tarzına göre bazı hayvanlar "fevkalbeşer" sihrî güce sahiptirler. Türk destanlarının kahramanları ve şamanlar, büyük bir görevi başarmak istedikleri zaman hayvan şekline bürünürler. Burda *totemizm*in tasavvurları şamanizm ile karışmaktadır. Hayvan mücadeleleri, ecdadın kadim, efsanevî savaşlarının ve düşmanı kovalamalarının sembolik ifadeleridirler.

Beşer üstü, muhtemelen mucizevî vasıflara sahip bir hayvandan da bir insan ve soy neşet edebilir. *Sien-pi* kavminin bir oymağı olan *Muhung*'ların ceddi *"Ayı-Bey"* idi. *Hiung-nu*'ların *Şan-yü*'sü *Mo-tun* (Mete) nin kanından gelen *Liu-Pau*'nun eşi, erkek bir çocuğu olması için dûa ettiği zaman, kanatlı ve iki boynuzlu bir balık göründü ve uzun müddet ayrılmadı. Şamanlar bunu hayretle karşıladılar ve "Bu iyi bir alâmettir" dediler. Doğan çocuk *Liu-Yüan* 304 de Çin'in *Pei-han* sülâlesini kurdu. Efsanevi ced olarak, Çin ile komşu kavimlerde kanatlı kaplana da rastlanır. Diğer bir kanatlı yırtıcı hayvanın adı *Ç'i-yu,* yalnız oymağın değil aynı zamanda bir bezeğin de adıdır. A l f ö l d i bu çeşit bezeklere "totem emblem'leri" (alâmetleri) olarak bakmaktadır. Böyle bir alâmet Türk bayraklarında görülen kurt tasviridir. Zira Türk'ler menşe efsanelerine göre, dişi kurttan üremişlerdir. Onlarda beyaz geyik şeklindeki totem hayvan izine de rastlanır. Moğolların baş oymağına ait en eski ve kayıdlı menşe efsanesine göre: peder olan bozkurt yanında, beyaz dişi geyik anasıdır. Bununla, en çok bilinen hayvan ced efsanesine (mucizevî geyik'e) ulaşmış olduk.

A l f ö l d i'nin açıklamasına göre "Hunlar beklenmedik bir anda İç Asyadan akın ettikleri zaman Roma'lıların soruşturmaları üzerine, saldırışlarının sebeplerini ve cereyan tarzını pragmatik usullerle anlatacakları yerde — göçebe kavimlerde her çağda olduğu gibi — kendi kutsal geleneklerinden ve ilâhî dişi geyik'in güzel ve yeni yurda ulaştırmasından bahsettiler. Bizanslı tarih yazarı E ü n a p i o s bu efsanevî hikâyeyi makul sanarak, gerçekten olmuş gibi gösterdi. Ondan bu hikâye P r i s k o s'a, daha sonra Latin ve Bizans tarih eserlerine geçti. Efsanevî yurt işgalinin, dişi geyik takibi yolundaki en eski şekli, bu gün de Kuzey-Asya halk masallarında yaşamaktadır. En önemli şeklini *Ostyak*'ların Paster oymağı efsanesinde buluruz. Bu efsaneye göre: "kanatlı *Paster-Adam* ve bir yaya adam geyiği kovalarlar. Kanatlı *Paster* geyiği yıkar ve yaya adamı yanına çağırır. Av hayvanları ve balığı bol bu yer, yeni yurt olur ve adamın ahfadı *Paster* oymağı adını alır". *Ugor* kavimleri arasında bu efsanenin diğer türlerine de rastlamak mümkündür. Ostyak'ça *Paster'in* Vogul'ca karşılığı *Pasker,* Latince *Gulo Gorealis,* Fransızca *Glouton* = obur, vahşi porsuk'dur. Bu kuzey bölgesinde *"Zerdeva-Martre"* ailesine bağlı olup takriben bir metre uzunlukta son derece yırtıcı ve geyiklerin amansız düşmanı olan bir hayvandır. A l f ö l d i, *Noin-Ula* keçe halısında geyiğin sırtına sıçrayarak onu parçalayan hayvanın bu *Paster* olduğunu sanmaktadır. Vaşak (lynx) denen ku-

laklı bu memeli hayvan, Noin-Uladaki her iki türünde, kanatlı olmasına rağmen, *obur* (Vielfrass) intibaını vermektedir. Bu açıklamalara dayanarak, *Noin-Ula*, hattâ *Pazırık*'taki keçeler üzerindeki applikasyonların menşe efsanesini gösterdiklerine hükmedebiliriz. Burada muasır Çin tarih kaynaklarının: gerek Türkler, gerekse daha eski bir Tunguz kavmi olması muhtemel *T'u-yü-hun*'ların "Keçeden Tanrı tasviri - ecdat tasviri keserler" yolundaki ifadelerini zikretmeden geçemeyiz. M a r k o P o l o, P l a n C a r p i n ve R u b r u q u i s Moğollar hakkında ayni haberleri tekrarlarlar. Tabiatiyle, maden eserlerde gösterilen hayvan, hayvan mücadelesi ve hattâ bitki tasvirleri de menşe efsanesine ve dolayısiyle totem cedlere ait olabilirler. Bu hususta dikkate değer örnek, *Noin-Ula*'da at süsü olarak kullalan gümüş safihadaki resimlerin Uygur menşe efsanesi ile münasebetli oluşudur. Bunun da A l f ö l d i ilk önce farkına varmıştır. Zikri geçen gümüş safihada küçük mahrut'larla ifade olunan tepede iki ince nazik ağaç arasında geniş boynuzlu bir erkek hayvan tasvir edilmiştir. XIII. yüzyıl Acem tarih yazarı C u v e y n î'nin eserinde mukayese edeceğimiz Uygur menşe efsanesi tafsilâtıyla anlatılmıştır. Buna göre *Tola* nehrinin *Selenga*'ya döküldüğü yerde (Noin-Ula dağlarına uzak olmayan yerde) birbirine yakın iki ağaç büyümüştü. "Bu ağaçlardan biri çama benziyordu, öbürü ise gerçekten çam idi. İkisi arasında büyük bir tepe husule geldi, tepenin ortasına gökten ışık indi. Tepe günden güne büyüdü! Sonunda tepe açıldı ve beş çocuk dünyaya geldi. Bunlar, terbiyeli çocuklar ana, babalarına nasıl saygı gösterirler ise ağaçlara öyle hareket ettiler". "Ağaçlar konuşmaya başladılar: ...Ana babanıza saygı gösterdiniz, ömrünüz uzun olsun, adınız ebedi kalsın." Beş çocuktan biri, *Bugu-Tegin* her bakımdan diğerlerinden üstün idi, onu han olarak seçtiler. Burada *Bugu-Tegin*'in manası *erkek geyik - prens*'dir.

Menşe efsanelerinde geyik cinsi ile birlikte yırtıcı kuşların da önemli rolü vardır. Macarların millî sülâlesi olan *Árpád*'ların ced anası *Eneh* (yani, dişi geyik) idi. Bu sözcük bu günkü Macarca'da *Ünö*'ye tekabül eder. *Eneh*'in yanına *Turul* (Tuğrul) kuşu gelip birleşti. Árpâdlar kendilerini *Turul* soyundan neşet etmiş sayarlar. Yırtıcı kuşlara diğer mucizevî kanatlı hayvanlara, geyiklere v.b. şamanlık tesiri altında kalan Skitlerin, Hunların, yahut Macarların hayvan üslûbu eserlerinde rastlanır. Skitlerin altın geyikleri, Noin-Uladaki keçe üzerine işlenen tasvirleri, Türklerin bozkurdu, eski Macarların kayış uçlarındaki geyik şekilleri, tıpkı Romalıların kurdu gibi birer "emblem" dirler. Belki de (Romanın kurduna nazaran)

daha da yerli (autochton) olup, manâ kökleri, doğrudan doğruya *Kuzey-Eurasya*'da bulunmaktadır. Macarların Turul (Tuğrul) a olan münasebeti Slavların *orel* (kartal) veya *sokol*'a ve aynı vecihle bugünkü Türklerin bozkurt'a olan münasebeti Rumen'lerin kurda ilgilerinden daha fazladır.

Hayvan üslûbunun gelişmesinde her halde *birinci derecede* göçebe kültürü ile ilgili *kutsal tasavvurlar* faik olmuştur. Atlı göçebe kavimler san'atının değerini, güneyli kavimlerin san'at ölçüleri ile ölçmek hatalı olur. Onların nazarında bunlar san'at değil, meselâ madenlerde bir çeşit kuyumculuk olarak telâkki edilebilir. Halbuki atlı halklar san'at tezahürünün en bariz vasfı ferdi olmayışıdır. Strzygowski'nin ifadesi ile güneydeki yüksek kültürlerin *"Einzelpersönlichkeit"*ına karşılık, atlı kavimlerde *"Massenpersönlichkeit* = cemiyetin şahsiyeti" revaçtadır. Ayrıca güneydeki kavimler san'atının merkezinde insan bulunduğu halde, Kuzey-Eurasya kavimlerinde san'at "kendilerine has insan şekillerini vücuda getirmez, belki ham madde ile işi birleştirerek amaca uygun kullanışlı eşyada şekiller ile birlikte ruhî mefhumu dile getirir".

İlk anda insanı şaşkına döndüren ve garip görünen bu gibi hükümlerden sonra Strzygowski, "Bu daha yüksek seviyede (bir sanat) değil midir?" der.

İnsanı tasvir eden yüksek san'atın şaheserlerine alışık olan gözler için, rapsodik seciyeli ve pek çok farâziye ortaya koyan Strzygowski'nin sözleri mübalağalı görünürse de, bunlarda gerçek payının saklı olduğunu sezmek mümkündür.

Atlı kavimler tezyînî san'atlarının plâstik mâden işlerinden başka deri eserleri de vardır. Çanak-çömlek türü pek az bilinmektedir. Atlı sanat kültürünün en büyük ve kalıcı eserleri halı sanatı alanındadır. Çadır, ağır mobilya tanımaz, aslında buna imkân da yoktur. Çadırın soğuk zeminini, sıcak ve sevimli tutabilmek için, icabında hasır üstüne serilmek üzere, yük hayvanları üzerinde kolayca toparlanabilen ve kolayca naklolunan, üstünde öte beri yerleştirilmesine elverişli bir şey ancak hatıra gelebilirdi.

Zikri geçen zaruretlerden başka, Uhlemann'a göre, iklim icapları, halı anayurdunun kuru bozkır bölgesi olmasını gerektirmiştir. Bu bölgenin kışı şiddetli olmasına rağmen yıllık yağış miktarı 2-300 mm. dir. Havasının kuru oluşu ve zemin toprağının kuzey bozkır şeridinde rutubeti çekmeye elverişli şekilde kumlu bulunuşu, diğer

yerlere kıyasla, halının muhafazasına daha müsaittir. Yapağıyı sağlayan hayvanlar, bilhassa koyun bu bölgenin en önemli yaratıklarıdır. Bununla birlikte at, hayat ve geçimin temelini teşkil eder. Bu bölgede yapağı miktar bakımından olduğu kadar evsaf bakımından da, Avrupa'nın parlak olmayan ve *"lanolin"*i bol yapağılarından üstündür. Tabiatiyle bozkır bölgesi sınırları içinde de daha yağışlı, havası daha rutubetli yerler vardır. Bu alanda, bilhassa bu günkü göçebelerde *kilim (Wirkteppich)* ve *keçe (Filzteppich)*, son zamanlarda ince düğümlü *halı (Knüpfteppich)* gelişmiştir.

Yukarıda sıralanan amiller: 1) Bu bölgede halının hayat için zarurî oluşu, 2) Yapılması için lüzumlu malzemenin hazır bulunuşu, hayvan besleyen göçebelerin halı imâlinde ilk ustalar olmalarını sağlamıştır. Halı dokuma sanatı Türk, belki daha önceki *Pretürk* göçebelerinde yerleşmiş bir sanat idi. L y d i a R â s o n y i'nin tesbit ettiği veçhile Türkçede halıcılıkla ilgili terimlerin yabancı iare olmayıp meselâ: Uygurca *argaç* gibi fiillerden yapılan aslî Türkçe sözler (nomen deverbale-ler) oluşu da yukarıdaki nazariyeyi takviye etmektedir. Bu alanda eski İran dilleri söz hazinesinin de incelenmesi gerekir. Halı san'atı İran'lı kavimlere de çok erken ulaşmasına rağmen, (Pazırık?), Noin-Ula, Doğu Türkistan ve Konya bölgelerine göre kıdem Türk'lerdedir. En eski Orta-Asya kavimlerinin halılarına ait yazılı belgeler olmamakla beraber, Doğu Asya için mevcuttur. *Han* sülâlesi çağında Doğu-Çin kaynakları, tipik bir atlı göçebe kavim olan *Vu-huan*'ların (kadim Tunguz kavmi?) halı dokuduklarını bildirmektedirler.

Yukarıda zikri geçen *Noin-Ula* ve *Pazırık* keçe aplikelerinde tabiat motifleri bulunmaktadır. Geometri motiflerini havi kilimler ise daha ileri bir tekniği gerektirir. En sonunda hayvan bezekleri de geometri motiflerine çevrilerek üslûplaşırlar. Düğümlü halılarda, Türk çoğunluğunun Müslümanlıkta sünnilere katılışı, geometri motiflerinin devamını sağlamıştır. En tipik göçebe Türk'lerde (Türkmen, Bergama, Yürük, Beluç, Kaşkay'lar v.b.) bu gün de halıların her iki ucu kilimdir. Çok eskiden mükemmelliğe ulaşan Acem, Kürt ve diğer kavimlerin kalılarının halk san'atı bakımından en güzel örnekleri, dikkat edilirse ya bu gün de Türk'lerin yaşadıkları yerlerdir. (Kirman, Şiraz, Horasan, Şirvan, Dağıstan v.b. gibi), yahut Türk etnik ve kültür tesirlerinin hesaba katılması gerekli ülkelerdir. (Sine, Bicar, Saruk v.b. gibi), Sultan saraylarının resmî halı imalâthanelerinde yapılan eski XVI. yüzyıl şaheserleri özel bir istikamette gelişmiş oldukları için, ayrı ruhtadırlar.

Atlı Türk kavminin ciddî sükûneti, geleneğe bağlılığı, ahengi, ateşliliği, Buhara, Yomut, Beluç v.b. Türkmen halılarında, koyu ve yine ateşli renkli hayâl genişliği ve gücü, halk türküleri derecesinde Yürük ve Kafkas halılarından daha iyi nerede temsil edilmiştir?...

Bu günkü Kırgızlar halı hususunda Türkmen'ler veya Kafkas Türkleri seviyesine ulaşamamışlardır. Buna rağmen A l m á s y onların eserlerini de aşağıdaki şu sözleri ile öğmektedir: "...Süslü, zarif Kırgız çadırının içi her zaman sevimli, neşeli, renklere baygın intiba bırakır. Batıdaki köylü evlerinde maalesef çok rastlanan sıkıcılığa asla rastlanmaz.".

Batılı için resimler ve mobilyalar birlikte ne idi ise, Türklük için halı odur ve aynı işi görür. Bu öyle bir san'attır ki, basit bir Türk kızının zevki ve emeği mahsûlü en müşkülpesent Avrupalı için lüks eşya sayılır. Bunun zaferi için, bu günkü Türk idarecilerin, Türk halkının şuur altı yaşayan renk ve şekil zevkinin daha geniş ölçüde revaç bulması yolunda, geniş imkânlar sağlamasını gerektirir.

Göçebe hayat tarzının bu günkü ihtisas eserlerinde rastlanan ilmî tarifi için F e b v r e ve R a t z e l'in sözlerini iktibas etmeliyiz: F e b v r e'e göre; "göçebe çobanlığın, yerleşenlerden daha aşağı hayat seviyesinde oldukları yolundaki eski ve büyük taassupla kökleşen inancı tamamen değiştirmek gerekir". R a t z e l'de iki nesil önce, "medeniyetin yüksek derecesi, göçebe yaşayışla telif edilebilir. Yerleşik kavimler arasında da çok iptidaî olanlar gösterilebilir" demişti.

Bozkır hayatını en iyi tanıyanlardan R a d l o f f, aşağıdakilerini yazmıştır:

"Göçebeliğin, geniş bozkırlarda maksatsız bir serserilik olduğunu sanmayalım. Plânsız olarak belki ancak Kuzey-Sibirya'nın tundra ve ormanlarında *Tunguz*'lar dolaşmaktadırlar. Onlar tesadüfen bol av ganimetine rastladıkları yerde ancak kalırlar.

Göçebeler, yalnız geyik besleseler dahi, hayvanlarının yemlerini düşünmek ve sürülerine zarar vermeyecek alanlara göçmek zorundadırlar. Kırgız'larda oldugu gibi, büyük ölçüde hayvan besleyen kavimlerin plânsız dolaşmaları tasavvur dahi edilemez. Her hayvan besleyicinin, hayvanları için en uygun yeri seçmesi gerekir. O

zaman tabiatiyle komşuların menfaatları ile çatışılır... Bu, sonucunda, toprağın kesin bölümünü icap ettirir; bir oymak veya oba belli bir araziye kendi mülkü olarak bakar ve buraya komşuların tecavüzüne tahammül edemez. Seçilen topraklar oymağın cüzü olan obalar arasında paylaşılır". "Bozkırdaki hayvan besleyici için uygun kış ve yaz konağı da önemlidir. Zira gelişi güzel her hangi bir yer, zikri geçen mevsimleri geçirmeye elverişli olmayabilir. İlkbahar ve sonbahar nerede olsa geçirilebilir. Mallar ilkbaharda beslenecek otu ve suyu her yerde buldukları gibi sonbaharda da yağan yağmurlar dolayısiyle yeteri kadar taze ot biter. Kış ve yazın bulunması gerekli yerin kesin şartları vardır, bunlara uyulmazsa mal telef olur. Kışın, mevsimin şiddetine karşı barınabilmek için, ormanlık yahut rüzgârlardan masun derin bir vadi seçmek gerekir. Aynı zamanda burasının ağaç ve mer'alarının bol, karı az yatan bir yer olması şarttır. Yazın ise bunun aksine sulak ve aynı zamanda açık bir yer olması tercih edilir. Bunun için göllerin, ırmakların kenarlarında ve haşarattan masun olan yerler elverişlidir".

Kış konağında, Nisan ortalarına kadar kalınır. Sonra birden acele çadırlar derlenip toplanır ve tedricen sürülerle yaz ortası otlakları istikametine yönelinir. İlkbaharda ot henüz kısa olduğu için "aul'lar" bir bölgede ancak iki-üç gün kalırlar. Yaz başlangıcında ise otlar yeter derecede büyüdükleri için aynı yerde haftalarca kaldıkları olur. Yavaş yavaş daha yükseklere tırmanırlar. Dağlarda kar haddi fasılında eriyen kar suyu bitkilerin yaz ortalarında da gelişmesini sağlar. Ağustos ortasında kış konaklama yerine (kışlaklara) dönüş başlar. Gittikçe hızını artırarak kasım ortalarında eski yerlerine ulaşmış olurlar.

"Yazlık otlaklar bütün oymağın müşterek malı olduğu halde, kışlık konaklar ferdin mülkü sayılır". En çok kavgalar, iyi kışlık konak seçme yüzünden çıkar. "Zengin Kırgız, daha hayatta iken, en büyük oğlunun müstakil hale gelmesini ister. Mallarının bir kısmını ona ayırıp verir, kışlık konak dar geliyorsa büyük oğluna yenisini satın alır. Kendi konağı müsait ise her çocuğu için ayrı yer tahsis eder, mallarını da bölüşür. En küçük oğlu baba yurdunun esas varisidir. İkiden fazla erkek çocuk varsa, malları bölüşürler. Kışlık konağı bölüşmekte uyuşamazlarsa, (bu nadir olur), yine birlikte oturmaya devam ederler. Bu son şık, tabiatiyle en küçük çocuğun zararına olur. Mal kışlık konağın alamayacağı derecede çoğalmış ise, büyük çocuk ayrılarak başının çaresine bakmak zorundadır. Bu tak-

dirde küçük kardeşinden pek az yardım isteyebilir. Eğer kışlık konak yine de dar gelirse, sırada olan ikinci büyük kardeş ayrılır. En sonunda küçük çocuk baba yurdunda yalnız kalır. En çok himayeye muhtaç küçük çocuğun örf törelerine göre korunması, uyulması zarurî muhafazakâr bir geleneğe dayanır. Bu gelenek V l a d i m i r t s o v'ın (*odçigin* hakkındaki makalesinde anlattıklarına göre) Moğollar'da da cari idi. H i k m e t Ş ö l e n'in (Aydın ili ve Yürükler, Aydın 1945, s. 18) bildirdiğine göre yakın tarihte Aydın Yürüklerinde de en küçük çocuk baba ocağının varisidir. Hemşirelerini baş göz ettikten sonra ancak kendisi evlenebilir.

Malların artışı ile ailenin kışlık otağı genişler, iktisadî gerileme halinde ise küçülür ve nihayet mal sahibi geri kalam da satarak pek az hayvan ve öteberi ile yakın akrabalarından birine sığınır. Belki bir hizmet karşılığı o akrabanın otlağından faydalanır. Tekmil hayvanlarını yitirirse, ücretli hizmetkâr olarak kapılanmaktan başka çaresi kalmaz".

"Haksızlığa ve zorbalığa karşı tek çare, ailelerin ve komşuların belli bir şahsın çevresinde birleşerek dayanışmalarıdır. Oymakların daima yeni yeni zümreleşmelerinin tohumu bu çeşit birleşmelerde saklıdır" (R a d l o f f).

Hayvan besleyen göçebelerin otlaklar için yaptıkları sürekli mücadelelerin doğurduğu tarihî rol ve fütuhata elverişli hale gelmeleri hususunda, diğer bilim uzmanları ve bu meyanda M e n g h i n açıklamada bulunur.

Kışlık ve yazlık konaklar arasındaki göç yolu, çok defa yüzlerce kilometreye uzanabilir.

Türk kavimleri, bu meyanda Macarlar da yarı göçebe hayatın ve tabiat şartlarının müsaadesi nisbetinde çiftçilik ile de meşgul olmuşlardır. Bu takdirde oymağın bir kısım halkı, bilhassa kadınlar, ihtiyarlar, bazı san'atkârlar ve esirler yazın da kışlakta kalarak çiftçilikle meşgul olmuşlardır. Bu usul göçebeliğe sıkı surette bağlı olanlar arasında cari idi. Meselâ Gök-Türk'lerin *Kapagan*-Kağanı (Çin kaynaklarında: *Mo-Ço*) Çin salnamelerine göre 688 de zaferle biten bir seferden sonra, onlardan külliyetli ham malzeme ve ipek kumaştan başka haraç olarak *tohum ve ziraat aletleri* almıştır. Diğer bir Çin haberi de bunu tamamiyle teyit etmektedir: "Türkler her ne kadar göçebe hayatı sürmekte ve yurtlarını değiştirmekte iseler de, hemen hepsinin kendi toprağı vardır" (St. Yulien Documents II).

Göçebe Türkler tarafından, en eski çağlardan beri yetiştirilen *at*, tekmil kültüre veçhe veren, en önemli bir âmildir. Atın ehlileştirilmesi olmadan eskiçağ ve erken ortaçağ'ın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemezler.

Geniş bozkır bölgesinde eskiden iki çeşit yabanî at yaşıyordu. Her ikisi ancak son iki insan nesli zarfında ortadan kalktı. Bunlardan biri, Doğu-Asyaya kadar uzanan sahada yaşayan ağır, kemikli ve büyük başlı cinsti. Buna *taki* cinsi denir. F l o r adlı bilgin bir *taki* cinsi yerine iki çeşit *taki*'den bahseder ve Batı-Avrupa'da *taki* cinsi sayılan atı, Moğolistan ve Cungarya'da yetişen *prjevalski* cinsinden ayırır. Bizce Batı-Avrupa cinsi ve bundan gelişen tali cinsler önemli değildir. Bozkır atlarının ikinci cinsi Orta Avrupa'dan Batı-Avrupa'ya kadar uzanan bölgede yetişmiştir: küçük cüsseli, hareketli *tarpan cinsi* at; bunların tesalübünden bugün tanıdığımız tali cinsler meydana gelmişlerdir.

Hunlar'da büyük ihtimalle *taki* cinsi at kullanıyorlardı. Macaristan'daki *Avar* mezarlarında ise H a n k ó, tarpan cinsi iskeletler buldu. Bu bilgine göre Macar atları da bu cinstendi: geniş alınlı, küçük ve narin başlı, keskin bakışlı, kuru sağrılı, çelik sinirli, canlı, ateşli ve genel olarak 1,40 m. yükseklikte olup çoğunlukla dört nala yürürler. Ahırı asla görmezler, soğuğa, sıcağa, yağmura ve rüzgâra dayanıklıdırlar. Nadiren yatar, umumiyetle ayakta uyurlar. Diğer bir mütalâaya göre IX. yüzyıldan önce Macarlar *taki* cinsi at kullanıyorlardı. Arkalarından gelen atlı-göçebe dalgaları: Kuman ve Moğollar tekrar *taki* cinsi atı getirdiler.

Nakil aracı yalnız ata inhisar etmiyordu. Erken Çin kaynaklarının bildirdiklerine göre, onların kuzey ve kuzeybatısında yaşayan göçebe kavimler, bilhassa *Hiung-nu*'lar *deve, merkep, katır* kullanıyorlardı. Bir Han çağı kaynağına göre, her yıl yapılan büyük kurban şenliklerinde at yarışlarından başka deve güreşleri de yapılırdı. Umumiyetle iki hörgüçlü deve bahis konusudur. Zira tek hörgüçlü deve Asya doğu yarısına daha geç sokulmuştur. E b e r h a r d'a göre deve (eski Türkçe *tebe*) Çin'e Türkler vasıtası ile, en geç Han sülâlesi çağında girmiştir. İstitrad kabilinden, kuzeyde avcılığın büyük önem taşıdığı yerlerde ski (ayak kayağı)nın bir çok Altaylı kavimlerde ve bu meyanda Türk sayılan *Basmil*'lerde ve Gök-Türklerin bir kısmında, kullanıldığını zikredelim.

At ile birlikte *koyun*, iktisadî hayatın temelini teşkil ediyordu. Avrupa'da pek az koyun cinsi bulunduğu halde, Asya'da sayısızdır.

Yine de bozkırın ortasında ve doğu bölgesinde en çok yağ kuyruklu koyun bulunurdu. Batıda, Hazar Denizi kuzeyinde *arkal* cinsi koyunun çeşitleri yaşıyordu. Sonuncu cinsin bir türü çok eskiden *Finn-Ugor*'lara kadar ulaşmış ve yurt kuran Macarlar ile birlikte V şeklinde düzboynuzlu *"ratska"* koyunu Karpat havzasına gelmiştir.

Büyük ihtimale göre, *sığır hayvanları* Türklere koyundan sonra ulaşmıştır. Yine de, Han sülâlesi yıllıkları, *Hiung-nu*'ların ehli hayvanları arasında sığırdan bahsederler. Sığır *Ogur* Türklerince de malûmdur. Zira Macar *ökör* sözü *Ogur* dillerindeki *ökür*'den geçmiştir. Diğer Türk dillerindeki karşılığı *öküz*'dür. Ancak bu söz aslında Türkçe olmayabilir Tohar'cası *okso*'dur. Türkçe *dana-tana* (genç inek) de Türklere eski Hind dilinden geçmiştir. Halbuki sığır halis Türkçe olup aslında *sağımlık* manâsı taşır. Aynı hayvan adına, takvimde hayvan-sikl'i arasında da rastlanır.

Eski Türklüğün *çiftçiliği* konusuna tekrar avdet edelim: Her halde ilk yetiştirilen tarım *darı* idi. Bunun asıl yurdu Çin idi. Oradan cilalı taş çağında Avrupa'ya ve bu meyanda Macarların Ugorçağı cedlerine ulaştı. Bu tarımın, Çinde ve çevresindeki komşu ülkelerde çok eskiden ilk yetiştiğini "genetik coğrafya" araştırıcıları ortaya koyduğu gibi, Kuzey Çinde dinî sunak merasiminde bu gün de pirince nazaran daha önemli mevki işgal etmektedir. Darı, Türklük âleminde, başta Hiung-nu'lara çok erken girmiştir.

Her ne kadar buğday cinslerinin ana yurdu Önasya olabilirse de, ikinci yurdu Ortaasyadır. Anau kazısı sonuçlarına göre Güney Türkistan vadilerinde 6.000 yıl önce buğdayı arpa ile birlikte biliyorlardı. Halbuki bu çağda orada hayvan yetiştirmenin izleri bile yoktu. Çinde 2.700 yıl önce, "Ekim Bayramı"nda darı ile birlikte buğday kullanılmakta idi. X. yüzyıl tarih kaynağına göre, bir buğday cinsine *pi-mai* denmekte ve bunun Hiung-nu'lardan alındığı bildirilmektedir. Bunun ne çeşit buğday olduğu hususunda sarahat yoktur. Macarların cedleri ve Ural çevresindeki eski Bulgar Türklerinin buğdayları R a p a i ç'e göre "Triticum dicoccum" = çift taneli buğday cinsinden idi. Arpa da Çinde ve *Anau*'da binlerce yıl önce bilindiği için, doğu komşuları olan Türklerin ve diğer Altaylı kavimlerin çok erken tanımaları, hatta yetiştirmiş olmaları gerekir. Hububatın ekilmesi ve işlenmesi ile ilgili olarak M a h m u d a l-K â ş g a r î sözlüğünde, gerekse yurt işgâlinden önce Macarcaya geçen Türkçe sözlerde pek çok kelimeye rastlanır. Arpa at yemi olarak da

kullanılmıştır. Kâşgarî'de aşağıdaki atalar sözü bulunur: *Arpasız at aşumaz* = arpasız at (yukarı) tırmanamaz.

Kabuklu tarım mahsullerinin anayurdu Önasyadır. Cilâh taş çağında oradan Avrupaya ulaşmış ve Akdeniz havzasında iri taneli olarak gelişmiştir. Türk kavimlerinin önce küçük taneli cinslerini tanımaları gerekir. Bunlar meyanında, eski Türkçe sayılan *burçak* sözü, Türkçenin batı ve doğu lehçelerinde aynı nisbette mevcuttur. Ancak bu söz her yerde aynı manâya gelmediği için, bunun üzerine uzun faraziyeler yürütülemez. Burçağın asıl manâsı, "burç = biber'-imsi tohum" manâsına gelir. Zira büyük ihtimale göre *burçak* sözü burçtan gelmektedir.

Fasulye cinsleri baklagiller arasında *acı bakla* Ortaasya menşelidir. Eski Türkçede bunun için ayrı bir söz bilinmemekte ise de, bunun çok erken Türkler tarafından yetiştirildiğine aşağıdaki belge tanıklık eder: Çinde bir çeşit sarı baklanın adı *"Hiung-nu* veya *Uygur baklası"*dır.

Baharat arasında *burç* (biber) pek eskidenberi Türkler tarafından kullanılmakta idi. N é m e t h'e göre *burç*'u Türkler ana yurtta iken milâttan önceki bin yıl devresi ortalarında eski Hint'-ten almışlardır.

Sanayi bitkileri arasında *kendir* sözünün kökü (İndogermen), Urallı kavimler ve Türk bölgelerinde müşterektir. Türk *kendir*, Çeremiş *kin'e,* Oset *gen*, Yunan *kannabis*. Bu önemli kültür sözü, her halde ana Türkçe çağında ve Milâttan önce, bir dilden öbürüne geçmiştir. Bu söz İndogermen, Urallı kavimler ve Türklerin yekdiğerlerine olan komşuluklarını isbat bakımından da önemlidir. Zikri geçen bitkileri tanımakla Türkler, iki bin - iki bin beşyüz yıl önce, bitki coğrafyası bakımından aykırı düşen geniş ülkelerde yayılmışlardır.

Şartların nisbeten sakin yaşamalarına müsait olduğu, kışlakların uzun sürdüğü veya daimî yerleşmeğe müsait olduğu yerlerde (*Onoguria*'da *Hazarlar*'da ve *Uygurlar*'da olduğu gibi) tarlalarından başka bahçeleri ve bağları da vardır. *Uygurlar* bunlardan başka pamuk ta yetiştiriyorlardı.

Macarların yurt işgâlinden önceki en önemli bitki adları kadim Türklerden veya onların akrabaları olan Onogurlardan ve Hazarlardan geçmiştir.

Bu derece eski bitki adlarına, dolayısiyle bitkilere rağmen Türk kavimlerinde çoğunluğun ve bu arada göçebelerin gıdasında bitkiler tâli önemi haiz idi. Yemekleri aşağı yukarı bu günkü Kırgızlarınkine benzemiş olmalıdır. Zikri geçen bitkilerde "karbon hidrat" eksiktir. Eski Türklerin esas gıdası koyun eti ve süt mahsulleri olmuştur. Bunların arasında özellikle *kımız* (tahammur ettirilmiş kısrak sütü) % 2-6 nisbetinde alkolü ile, fazla beslemese de, ferahlatıcı ve açlığı teskin edici hassaya maliktir. Litre başına oldukça yüksek 450 kalori sağlayan *kımız,* sağladığı zevkten sarfınazar, ihtiva ettiği alkol dolayısiyle yağla tek taraflı beslenmeyi mümkün kılıyordu. Kuczynski'ye göre bozkır Türkleri arasında vitamin eksikliğinden doğan hastalık görülmemiştir. Çindeki Han sülâlesi yıllıkları *Hiung-nu*'ların kımız keyfi sürdüklerinden bahsederler. Daha sonraki kaynaklar Uygur'lar ve Gök Türkler için de aynı hususu teyit ederler.

Bugünkü Kırgızların koyun ve inek sütünden yaptıkları diğer çeşit mahsulleri de vardır. Bunların nelerden ibaret olduğunu tahmin edebiliriz: Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde *yoğurt* ve *ayran*'ı zikreder. Eski geleneğe bunları da katmamız gerekir. Macarcadaki *irô* (ayran), *tûrô* (tuzsuz beyaz peynir), *şayt* (çığıt-peynir) sözleri fonetik özellikleri bakımından Macarcaya Türkçeden geçen en eski sözlerdir.

Konserveler arasında *kurutulmuş et, pastırma* ve *ettozu*'nun harb esnasında büyük önem taşıdığı meydandadır.

Eski din'den bahseden bölümde, eski dinin cemiyet nizamı ile ahenkli olduğuna işaret etmiştik; gerçekten de eski Türk dilindeki tek Tanrı kavramı ve onu tamamlayan öbür dünyadaki hiyerarşi, Ortaasyada göçebe hayatı süren, geniş aile hayatı üzerine kurulan *patriarhal* cemiyet kuruluşunda inikâs eder.

Her ne kadar, komşu kültürler ile temaslar, belki de daha eski kültür seviyesinden kalan ve ötede beride hissedilen matriarhal kuruluş tesisleri dolayısiyle istisna kabilinden aksi gösterilebilirse de, Türkler ve diğer atlı kavimlerin içtimaî hayatı, oymak ve devlet kuruluşu hususunda, Radloff'un geçen yüzyılda Kırgızlar için söyledikleri aynen variddir:

"Göçebelerin içtimaî zümreleşmelerinin nüvesini, gayet tabiî olarak, ailenin yekdiğerine bağlılığı teşkil eder. Birbirleri ile yakın ak-

raba olan ailelerle küçük sürüler için, müşterek ve bölünmez mülk hayatı ehemmiyetlidir. Kendi yararlarına olan bu bağlantı onları bir birine kenetler. Münferid oturan akraba ve diğer icablar dolayısiyle yakın aileler de birliğe katılınca en küçük içtimaî birlik olan *aul* meydana gelir. *Aul,* yaz-kış birlikte yaşayan 6-10 aileden terekküp eder. Aul'un başı, içlerinde en zengin ve en kalabalık ferdi olan ailenin en ihtiyarıdır. Kışlakta (kış konağında) bir kaç aul bir araya gelir. Kışın sürülerin bir kısmı aul'a alınmadığı için onların muhafazası fazla adam kullanmağı gerektirir. Şiddetli kışın doğurduğu yoksulluklar, büyük topluluklarda daha az hissedilir. Küçük oymaklar bu suretle kurulur, Kazak-Kırgızlarda ancak kışa mahsus kalır ve yazın geniş alanlara dağılırlar. Aul'lar yine de, muhtemel bir saldırışı önlemek ve müşterek düşmana karşı koyabilmek için, aralarında teması muhafaza ederler".

Bu yerleşme nizamı barış çağı için muteber olmakla beraber, buna münhasır değildir. Rus kânunları, oymaklar arasındaki ufak tefek çatışmalara karışmadan önce bu usul cari idi. R a d l o f f savaşçı bazı Kırgızlar hakkında zirdekilere dikkat etmiştir: "Kırgızlar aul'lara göre bölünerek değil, bütün oymak toplu olarak yaşar. Kışın nehirlerin kenarında sıra ile yurtlarını kurarlar. Bu yurt dizisi bazan 20 verst uzayabilir. Yazın dağa çekilirken de aynı yurt nizamını muhafaza ederler. Öyleki, her oymak yrı bir dağ silsilesini tutar ve sürülerini otlatır. Bu yurt nizamına göre bir kaç saat içinde tekmil ordu saldırış veya müdafaaya hazırdır".

Her andaki ihtiyaçları karşılama hedefine uygun olarak, her iki nizamın, en eski atlı göçebe kavimlerinde cari olduğuna hükmedebiliriz.

"Oymak"ın tali bölümü olan *aul*'ların müşterek olduğu kadar, yekdiğeri ile çatışan menfaatleri de vardır. Bunu önlemek için, nizaları yatıştıracak ve hakem rolünü ifa edecek nüfuzlu şahsiyete ihtiyaç vardır. Bu nüfuzun zengin, mânevî sahada kabiliyetli, dürüst bir insanda toplanması gerekir. Ayrıca akraba cihetinden de kalabalık bir uruğdan olması, gerekirse daha uzak akrabaları ile sözünü bilfiil geçirebilecek maddî kudrette bulunması şarttır. Bunlara Kırgızlar *bî,* diğer Türkler *beg, bey* derler, beyler hüküm icra selâhiyetini de haiz olurlar." *Bey,* seçimle bu mevkie gelmediği için, edindiği kudret bir nevi zorbalığa dayanır. Nüfuz ölçüsü şahsın ferdi değerine ve onu destekleyenlerin gücüne göre değişir. "Oymağın tali zümrelerinin nüfuz ve kudreti bey'in şahsî nüfuz ve kudreti nispetindedir. Nüfuzlu

beye mensup oymaklar çabuk büyür, bazı aileler ve *aul*'lar da ona katılırlar". "Bu suretle menfaatlarını koruyacak daha sağlam bir dayanak elde etmiş olurlar. Başlangıçta önemsiz bir uruğ, bu suretle bir bey'in şahsî gayreti sayesinde, kudretli yeni bir oymak olur ve onu temsil eden bey'in de adını alır". "Bir çok uruğ'lar pek eski zamanlardan beri büyük - küçük oymakları meydana getirmişlerdir. Bu tarihî zümreleşmeler, aynı uruğ'dan gelme, müşterek bir göç ve savaşlar neticesinde doğar.

Büyük oymaklar sonunda içtimaî bir topluluk meydana getirirler. Oymaklardan, eski hareketli çağlarda çeşitli "halk konglomera'ları" *il* ve *ulus* teşekkül etti. İller *orda* halinde birleştiler. *Orda*'lar, *iller* ve oymaklar diğer rakip orda ve oymaklara karşı koyabildikleri nispette varlıklarını muhafaza edebildiler. *Orda* kendisine bağlı bölümleri korur, il ve oymaklar da aynı surette hareket ederler. Şu halde her üçüne, müşterek menfaatlarını koruma amacı ile kurulmuş birlikler olarak bakmamız gerekir".

Aile: Eski atlı göçebelerin aileleri, Romalılarda olduğu gibi efendi sınıfını teşkil etmekte ve kan kardeşliği ile bağlı zümrenin emri altında, esirler, sığıntılar ve metbular bulunmaktadır. Aile reisi bütün malın sahibidir. Aile efradına yapılacak işleri o gösterir. Çocukları üzerinde nüfuzu, torunlarından her hangi birini kendisine evlât edinerek yetiştirecek derecede sınırsızdır. Artık İbn Fadlan bundan bahsetmekle beraber, son zamanlara kadar Kazak, Kırgız ve Başkırtlarda bu cari idi. Ailevî ata hakkına dayanan (patriyarkal) ve dışardan evlenme (exogami) içtimaî şekillerine uygun (patrilokal nizam) esastı. Diğer tabirle, yeni kurulan aileler koca tarafını tutardı. Yeni gelen kadın kocasının ailesine hizmet eder ve onun malı sayılırdı. Onun için kadını pederinden, eski ailesinden satın almak gerekirdi. Bedeli *kalım* çeşitli ehli hayvanlardan: at, deve, koyun v.b. terekküp ederdi. Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde *kalıng*'ı zikretmekle kalmıyor, kullanış tarzına dair misaller de veriyor. Ondan önce İbn Fadlan X. yüzyılda Oğuzlarda aynı adetin cari olduğunu söylüyor. Kalın ödendikten sonra, nişanlısına damat yalancıktan bir kız kaçırma ile kavuşuyor. Bu eskiden cari, gerçek kız kaçırma adetinin kalıntısıdır. İbn-al-Fakih'a göre eski adet uyarınca, satılık kızın başı bir çevre ile bağlandıktan sonra kadın oluyor.

Kadın, kocası ailesinin mülkü olduğu için, kocasının ölümünden sonra da ailede kalır, zira sosyolojide *"leviratus"* adı verilen

adet mucibince, kaynı, bazan Moğollarda görüldüğü üzere, kocasının diğer eşinden olan oğlu, yahut ailenin diğer bir erkek ferdi onunla evlenebilir. Acaba, cemiyetin her tabakasında, *leviratus* aynı şekilde yayılmış ve muteber mi idi? Bir bakıma göre bu adet ancak yüksek tabakaya has idi. Kalmuk Moğollarının bir ata sözüne göre: "Hanlar ve köpekler akrabalık tanımazlar".

Her ne kadar bütün Altaylı kavimlerde ve bu meyanda Türklerde kadının içtimaî mevkii aşağı seviyede sayılmakda ve mülke sahip olmamakda ise de, diğer yerleşik komşu kavimlere ve İslâm âleminde Araplara nazaran daha iyi ve saygılı durumda idi.

Gök Türk'lerde, *Uygur*'larda, *Sabir*'lerde hükümdar eşinin devlet idaresinde bazen önemli rolü olduğu bilinmektedir.

Türk kitabeleri yalnız hakanın pederi *Elteriş Hakan*'ın değil, onun yanında ilâhi *Umay*'a benzeyen hükümdar zevcesi *Elbilge*'nin de tahta cülusundan bahseder. Bu yazıtlarda çok kadın almanın izine rastlanmaz ise de Çin kaynakları aksini iddia ederler.

Tek kadınla yaşandığına dair daha kesin deliller de vardır. *Minusinsk* çevresinde yaşayan Tatarların destanlarında, en temiz tek evlilikte yaşayan kahramanlardan bahsedilir. Uygurlar'ın çoğunluğu da tek zevceli idiler. Ancak onlarda bu, *Manihaizm, Budizm* ve *Nasturî Hıristiyanlık* tesirlerine atfedilebilir. *Turfan* harabelerinde bulunan bir Uygur türküsü'nün ifadesi, zikri geçen bahisi aydınlatması bakımından dikkâte şayandır:

	yani:
Ayıbsız tişike er	Ayıpsız kadın önünde
Boyunun sumış kerek,	Başı eğmek gerek
Ol andağ tüzün birle	O zaman temizlik ile
Tiriglik kılmış kerek.	Hayat kılmış gerek
Akikat bolsa tüzün	Hakikaten temiz olsa
Anga can birmiş kerek	Ona can vermek gerek.

İkinci eş zevce için eski Türkçe'de Türk kökünden kelimeye rastlanmadığını sanıyoruz. Ancak Özbekçede *kırnak* bu manâya gelirse de M a h m u d a l - K â ş g a r î sözlüğünde bu *esir kadın* demektir. Halbuki akrabalık münasebetlerini gösteren söz hazinesi Türkçede çok zengindir. Z o l o t n i t s k i y'nin *Çuvaşça* sözlüğünde akrabalık münasebetleri üzerine *60* söz vardır. Halbuki bu sözlerin büyük bir kısmına Batı-Avrupalılar ancak tarifle karşılık bulabilirler.

Kadınların iş sahası, görevleri atlı göçebelerde R u b r u q u i s'in XIII. yüzyılda Kıpçaklar hakkında söyledikleri gibi olmalıdır: çadırın çözülmesi ve kurulması, arabaya yükleniş, süt sağma, tereyağı ve peynir çıkarma, deri işçiliği, ayakkabı, keçe çorab, giyim, keçe imâli. — Kısrak sağma ve *kımız* hazırlama erkeklerin görevidir.

Ortaçağ seyyahlarının verdikleri haberlerden tipik bozkır kavimlerinin, kadınlar dahil, maddî temizlikleri hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. Bu hususta, *Yasak*'taki kaidelere göre yaşayan Moğollarda olduğu ölçüde, kirli değil idiler. Nitekim; İ b n F a d l a n Volga Bulgarlarının açıkta nehirde yıkanışlarından bahseder. Ayrıca, İ b n F a d l a n, G a r d i z i, P l a n K a r p i n v.b. Türk, Tatar kadınların ahlâkî temizliğini övmektedir. M a r c o P o l o da onlar için "bütün dünyada en temiz ve ahlâklı" sıfatlarını kullanmaktadır. V â m b é r y'ye göre eski Türkçe'de alüfte, piç (veledi zinâ) sözlerine rastlanmaz. Sonradan bu mânalara gelen sözler diğer dillerden, bilhassa Farsça'dan geçmiştir, der.

Kadın adları arasında temiz ve faziletli manâsına gelen, meselâ; Hun, Sabir ve Uygur *Arıg, Arık, Uygur Silig,* Kazan *Sılu* sözlerinin bulunması sebepsiz değildir.

Büyük aile Türklerde, yalnız içtimaî ve "autarchique" bir iktisadî birlikten ibaret değildir. Tarihî gelişme ile o *göçebe devlet* seviyesine yükselir. Türk göçebe devletlerinin kuruluşu hakkında R a d l o f f en iyi şekilde şu açıklamayı yapar:

"Hür göçebelerde, oymaklara tabi tali teşekküllerin daimi tahavvülü halka hayat gücü sağlar. Sürekli çatışmalar, kesiksiz kavgalara müncer olur. Bir kabile dağıldığı zaman parçaları, kuvvetlenme yolunda olan başka kabileye katıldıkları için, cemiyet hayatı üzerinde kötü tesirleri sezilmez. Bir kabile savaşlar sırasında büyük nüfuz kazanırsa, onun reisi, mensup olduğu kabile yardımı ile tekmil budun'un (kavmin) başbuğu olur. Başbuğ tebaasını ganimetler ve toprak mülkü ile doyurduğu nispette, hüküm sürmede müstakil olur ve idaresi altında birleştirdiği devlet de büyüdükçe büyür".

Didaktik şiirlerden mürekkep *Kutadgu Bilig*'in bu konu ile ilgili aşağıdaki satırları dikkâte şayandır:

"Devletin olması için, askere ihtiyacın var,
Askerin olması için, servet dağıtman gerekir,
Servet edinmek için, halkın zengin olmalıdır.
Halkın zenginliğini ise ancak örf'ler sağlar."

"Askerler toplanır, sağladıkları kazançlar nisbetinde çığ gibi büyürler. Bilhassa daha fakir olan bozkırlılar her an savaşa hazırdırlar. Ailelerini ve bütün varlıklarını beraber götürürler. Hayvanları gerekli hayat şartlarını her yerde bulur. Her zafer orduya katılanların mülkünü çoğaltır. Kahraman oymak reisi, oymaklarının "konglomera"sından sağlam siyasî bir kurul vücude getirebilirse, mensup olduğu oymağın desteği ile, hükümdar rütbesine ulaşır. Devletin başında *kağan* bulunur. Akrabalarını han rütbesi ile, kendisine tabi oymakların başına, vali olarak geçirir. Kendisine sadık diğer eski yakınları ve taraftarları uygun rütbeler alırlar. Bu çeşit göçebe devletlerin, büyük ve dehşetli kudret teşkil ettikleri, bin yıl boyunca ortalığı titretmeleri ile sabittir.

Hun, Avar ve Moğol imparatorlukları gibi, kuvveti kendisinde temerküz ettiren şahıs veya sülâle ortadan kalktığı yahut, oymakların "konglomerası" diğer sebeplerden ötürü dağıldığı zaman, oymaklar yeni bir iktidar çevresine bağlanarak yeni devlet kurarlar. Eski devlet adı yerine her hangi bir oymağın adı, yahut yıkılan devletin harabeleri üstünde yeni devlet konglomerasının ittifakının adı kaim olur".

Eskiden cedleri Hun oymak birliğine dahil olan Avar, doğuda Gök-Türk, batıda Bulgar konfederasyon unsurları bu şekilde kuruldu. Türk unsurları daha sonra da *Uygur, Karluk, Hazar,* belki de *Macar* adı ile hayatlarını süre geldiler. *Peçenek*'ler, *Uz*'ların kalıntıları, *Kuman*'ların arasında, *Kıpçak* devleti içinde eridiler.

Göçebe cemiyetlerin sürekli bir şekilde hep yeniden tabakalanması onların devlet teşkilâtında ve unvanlarında da ifadesini bulmaktadır. Bir ailede peder ne durumda ise, hükümdar da göçebe devlet teşkilâtında aynı durumdadır. Gök-Türk yazıtlarında: (komşu kavimlerin adları sıralandıktan sonra) budun'un (halk topluluğunun) maddî refahı, halk tabakalarının, oymakların cemiyet içinde birlikte düzenli yaşamalarını sağlama, onları kuvvetlendirme ve yeni oymaklar katarak sayıca da çoğaltma, bahis konusudur.

Hun, Türk ve Uygur hükümdarlarının unvanları, Gök-Türk yazıtları, hükümdarın Gök Tanrısı tarafından tahta oturtulduğu inancını aksettirmektedir. Gök Tanrısı hükümdara, görevini başarabilmesi için, ferdî kabiliyet ve üstünlükler sağlamıştır. Bu Tanrı vergisi lûtfu, batı âleminde Yunanca *"kharizma"* sözü ile ifade edilir. Bu sıfat hükümdar ailesine de geçer ve sülâlenin kanunî meşru-

iyeti inancı kökleşir. Her hangi bir hükümdar *kharizma*'ya dayanan nüfuzunu yitirse bile, ailenin diğer üyeleri üzerinde müessir olmaz. Kötü hükümdarı ailenin diğer bir ferdi istihlâf eder. Yeni hükümdar, halk topluluğu tarafından değil, zadegânı teşkil eden oymak reislerinin muvafakatı ile tahta geçer. Verasetin kesin usûllere bağlanması, Türk kavimlerinin ekserisinde, taht kavgalarını, kardeş savaşlarını doğurmuştur. Kabiliyeti (*idoneitas* uygun olma) görüldüğü takdirde hükümdarın çocuğu, bilhassa büyük çocuğu *(primogenitura)* başta tahta namzeddir. Bazen de, ecdattan kalan toprakların hükümdarı en küçük çocuk olur. Daha yaşlı kardeşleri sonradan kazanılan parçalarda saltanat sürerler. Buna klâsik misâl Cengizhan çocuklarının devleti bölüşmeleridir. Bazen de ailenin en yaşlı üyesi, *(senioratus)*, tercihen ölen hükümdarın erkek kardeşi halef olurdu.

Çin kaynaklarına göre Asya Hunlarının hükümdarı *şan-yü* veya *tan-hu* lâkabını taşırdı. Ancak III. yüzyılda ilk defa *Sien-pi* kavminde *kağan* unvanı geçer. Daha sonra bu unvan İslâmdan önceki ve İslâm âlemi dışındaki Türkler tarafından benimsenmiştir: hattâ, ilerde görüleceği üzere, Hazar tesiri altında, ilk Rus hükümdarlarının da en çok beğendikleri unvan bu idi.

Kağan'ın derece itibariyle ilk zevcesine, *katun* yahut *hatun* denirdi. Bilindiği üzere, Macarca'da hanım mânasına gelen *asszony* da aslında hükümdar zevcesi demektir. Nitekim bu günkü *kadın* (katun) sözü de ancak hanım mânası taşır. *Katun*'lar çoğunlukla metbu oymakların ailesi efradından, bazen de yabancı sülâlelerden, siyasî menfaatları gözönünde bulundurularak sağlanırdı. Pek çok Çin'li prensesler bu şekilde Türk, Uygur v.b. Kağan'larının çadırlarında yerleşmiş, buna karşılık yine pek çok *Hazar, Kuman* v.b. prensesi de Bizans imparatorları ve *Rurik* halefleri ile evlenmişlerdir.

Han da hükümdar unvanıdır. Bazı çağlarda han ile hakan (kağan) arasında, Batıdaki imparator ve kral'a benzer bir derece farkı vardır. Kağan, Gök-Türk yazıtlarında ve Mahmud al-Kâşgarî sözlüğünde de geçer. *Han* unvanı halk dilinde daha sonra, kağan (hakan) yerine geçmiş ve onu unttturmuştur. İslâm âleminde Moğol fütuhatından önce *sultan* sözü *han*'ı arka plâna bırakmıştır. Arapça *sultan* aslında "iktidar" manâsına gelmekte idi. Gazneli Mahmud'un lâkabları arasında *sultan*'a raslanır. İlk Selçuk hükümdarlarından *Tuğrul* v.b. bu lâkabı Müslüman hükümdarlarının ulaşabileceği en yüksek unvan olarak taşırlar. Ancak bu değerini Ortaasya'da daha

sonra kaybeder. *Han* sözü de aynı akıbete uğrar. Moğol cihan imparatorluğundan ayrılan devletlerin hükümdarları han ünvanını taşıdıkları halde, XVI. yüzyıldan itibaren İran'da *han* vali, sultan da kaymakam, asri İran'da ise sadece "efendi" manâsına gelmektedir.

Kağan (hakan)'a tabi cemiyet aristokrat mahiyet arz ediyordu. Aile efradından prensler (*tegin*'ler) ve diğer zadegân (*beg*'ler), yüksek rütbelere (*buyruk*) getirilirlerdi. *İl, el* adı verilen devlet, içine aldığı veya tabi kıldığı oymaklardan, kavimlerden terekküp eder, eğer bunlar savaşsız boyun eğmişler ise kendi beylerinin idaresinde kalmalarına müsaade edilir, onlar da hakanın ailesinden *şad* veya *yabgu* adı verilen bir valiye tabi olurlardı. *Yabgu,* Oğuz, Karluk hükümdarlarına evrilen bir unvandı. Ancak bu unvan *Kimek*'ler, hattâ, pek eski yabancı bir kavim olan İndo-Skit'lerce de bilinmekte idi.

Yüz yıllar boyunca ortaya çıkan, gâh kaybolan, bugün açık olarak öğrenemediğimiz görevler ile ilgili Türk unvanları yüzleri bulur. Bir kaç misâl:

İlteber, Elteber: (= belki: yabancı, devleti ezen, pepen, yahut halk etimolojisidir) Uygur'lardan bir kısmının ve Volga (İdil) Bulgar'ları reisi idi. *Iduk Kut, İdi Kut:* (= Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal unvan) Turfan'daki Uygur'ların hükümdar lakabı, *Çur:* Batı Türklerinden *Tu-lu* zümresinin reisi. Bu unvana Hazarlarda ve Peçenek'lerde de rastlanır. *Tudun:* Gök Türkler'de Avar'larda ve *Turun* şeklinde Volga Bulgar'larında rastlanır. *Yugruş:* Avarlarda, Hırvat'larda, Karahanlı'larda ve *Kalaç-Türk* menşeli *Kılcı* sülâlesi emirlerince kullanılan unvandır. Mahmud al-Kâşgarî'ye göre bu rütbe kaâan'dan sonra gelmektedir. *Sagun:* Karluk kavmi reisleri unvanı. Karluk hükümdarı ise *Yabgu*'dur. *Kök Sagun:* Semerkandlı Karahanlı sultanı unvanı. *İrkin:* Batı Türklerinden *Nuse-pi* oymak-grubunun reisinin unvanı. *Köl İrkin:* (Göl çapında âlim). Uygurlardan bir zümrenin reisi. Bu unvan daha sonra karluk'larda geçer. İbn Fadlan'a göre X. yüzyılda *köl irkin,* yabgu vekiline verilen unvandır. *Kündü:* Hazar'larda hakan'ın vekili, Macar'larda en ileri gelen oymağın reisi = baş prens - Altay'lı Tatar'larda oymak reisinin vekili. Bugünkü Moğollar'da ancak küçük memuriyettir. *Yula, Cula:* (= meş'ale). Yalnız kadim şah adı olmakla kalmayıp, Bulgar - Türk sülâlesi adı. Peçenek'lerde unvan, Macarlar'da ise *Gyula* şeklinde "ikinci eş hükümdar". *Tarkan, Tarhan.* Asıl manâsı demirci olabilir. Madenlerin işlenişi ve kullanılışının, eskiden insan hayatında olağan üstü bir tesir icra et-

tiği şüphesizdir. Efsanevî tasavvurlarda bile bu, ifadesini bulmuştur: Demircilik Tanrı armağanıdır. Bundan da *Demirci Tanrı* mefhumu teşekkül etmiştir. Beşeri demirciler adeta insan üstü yaratıklardır. A l f ö l d i yukarıdaki hususları işaret ettikten sonra, *Eurasya* bölgesinde Ari'lerde ve Ural-Altaylılarda demircilik ile hükümdarlığın aynı derecede bağdaştığını, belgeler göstererek tevsik eder. Bu sebepten ötürü *tarkan* sözü en eski bilinen kaynaklarda unvan olarak geçer. Başta kral vekili iken sonradan mânâsı alçalarak asil olur. Son derece yaygın olan bu unvana, hemen bütün Türk kavimlerinde rastlanır. *Tarkan* yurt işgal eden Macar oymaklarından birine de âlem olmuştur. Bu söze yer adları arasında da rastlanır.

Rütbelerin sıralanışına, çadırlıklarda, çadır kurmalarında, meclislerdeki oturum yerlerinde, ziyafetlerde et dağıtımında çok sıkı bir şekilde dikkat edilirdi. Netice itibariyle, göçebe topluluklar ve devlet teşkilâtı farklı oluşu bakımından, komşu imparatorluklardan Çin ve Bizans'tan geri kalmıyordu.

Askerî bakımdan da Çin ve Bizans'tan geri değildiler. Göçebe Türk kavimlerinin, ordu teşkilâtı, techizi ve taktiği bakımlarından Çin, Roma, Bizans ve Rus'lara ne derece müessir olduklarını ilerdeki bahislerde sırası geldikçe göreceğiz.

Çin kaynaklarına göre, imparator Yang-ti (605-615), Çin'lilere, Türklerin gözcü koyma, tabur kurma tarzlarını tavsiye ile kalmıyor bu tavsiyeyi hayvanları otlatma ve yaşama şekillerine kadar teşmil ediyor.

Atlı göçebelerin kendilerine has tekmil yaşayış tarzı: büyük hâraların ve sürülerin bakımı, büyük sürek avları bir çeşit savaş idmanı sayılabilir. Teşkilâtlanma, binicilik, ok atma kabiliyetlerini geliştirmek için, yükseliş hamleleri, diğer tabirle tebaanın teşkilâtlandırılması, yabancı komşuları haraca bağlamak için yapılan seferler, bol fırsat sağlıyordu. Onlarda, millî tesanüd duygusu, millî gurur ve millî gururun icabı kahramanlık çok erken gelişti. Bütün bunları Gök-Türk yazıtları çok iyi aksettirir. Bu kavimlerin olağan üstü başarılarının sırrını anlayabilmek için, çok eski veya nisbeten yeni ve bir birinden dil, coğrafî saha, zaman bakımlarından ayrı kaynakların yukardaki görüşü teyit eden haberlerini zikretmeden geçemeyiz.

Türk kavimlerini fatih yapan bu kahramnlık ve askerlik ruhu *Hiung-nu*'lara müteallik Çin kaynaklarında da inikas eder. M.Ö. 36 da savaşta ölen Hun hükümdarı *Çi-çi*'nin muazzam ve kendisini imha edecek Çin hücumunu beklerken aşağıdaki hitabede bulunduğu rivayet edilir:

"Boyun eğmeyeceğiz. Zira ötedenberi *Hiung-nu*'lar kuvveti takdir eder, tabi olmayı hakir görürler. Savaşçı süvari hayatımız sayesinde adı yabancıları titreten bir ulus olduk. Zira bilirler ki, savaşta muhariplerinin kaderi ölümdür. Biz ölsek de, kahramanlığımızın şöhreti kalacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğer kavimlerin efendişi olacaklardır".

Daha sonraki Çin kronika'lari Gök-Türkler hakkında şunları yazarlar: "Savaşta ölmeyi şeref sayarlar, hastalanarak ölmekten utanırlar".

Türklerin mukavimliği, kanaatkârlığı ve savaş araçlarını kullanmaktaki maharet ve idmanlı bulunuşları çok eski çağlardan itibaren batılı komşuları arasında da ün salmıştır. Bizans'lı P r i k o p i o s V. yüzyılda *Sabir*'ler hakkında şunları söyler: "Yerin sırtında insanlar yaşamaya başlayalıdan beri ne Yunan'ların ve ne de İran'lıların kafasından, Sabir'lerin kullandığı silâhlar çıkmadı" der.

Muasır Arap ve Farklar, Türklerin gittikçe atan tarihî rolleri kendilerini gölgelendirmesine rağmen, onların bir çok üstünlüklerini tanımaya mecbur oldular. Basralı C â h i z (vefatı 864) IX. yüzyıl ortalarında kaleme aldığı meşhur *Risale*'sinde Türklerden sitayişle bahseder. Bundan birkaç cümleyi zikredelim:

"Eğer üstünde dayanmaya gelince, sınır eri, postacı, muhafız, mutaassıp bir *harici* (mezhep mensubu) bütün meziyetlerini bir araya getirseler bile alelâde bir Türk ile boy ölçüşemezler.

Ahlâki vasıfları ise maddî değerlerini de aşar: Enerjik, canlı, fâal ve zekidirler, kanaati miskinlik, savaştan feragati tereddi sayarlar.

Yer yüzünde, harpte sorumluluk lâ'netine uğramayan tek kavimdirler. Yurtseverlik, her kavmin takdir ettiği, bütün insanlığa şamil bir meziyettir. Bilhassa bu duygu Türk'lerde çok kuvvetlidir".

XI. yüzyılda diğer bir Arap müellif İ b n H a s s u l Türk'ler hakkında ayrı bir risale yazmıştır. Diğer konular arasında aşağıdaki satırlara rastlanır:

"Bütün kavimler arasında şecaat, cesaret bakımından Türk'lerden üstün, büyük hedeflere ulaşmak için onlardan daha dirayetli hiç biri yoktur. Cenab-ı Hak onları arslan sıfatında yarattı.

Onlar bozkırlara, otsuz ve ocaksız çöllere de alışıktırlar. Zaruret halinde, pek aza kanaat getirerek gün geçirecek derecede dayanıklıdırlar. Göbeği kesildiği andan itibaren Türk, askerin başbuğu, bölgenin emiri olmaktan ve kendini zahmetli duruma sokmaktan başka bir şey düşünmez".

Bir Fars yazarından da iktibas etmeden geçemeyiz: 1206'da yazılan *Tarih-i Mubarekşah*'a göre, yabancı bir ülkeye giden garibi fena akibet bekler. Bunun aksine Türkler "Müslüman bir ülkeye ulaştıkları zaman, orada saygı ve takdir görürler. Emir ve orduya kumandan olurlar.

Hazreti Adem'den beri bugüne kadar, para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiç bir yerde görülmemiştir. Türk'ler müstesna.

Türk'ler denizin derinliğinde midye kabuğu içinde saklı inciye benzerler. Değerinin takdir edilmesi için denizi bırakarak kralların tacını, gelinlerin kulağını süslemesi gerekir".

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLÜĞÜN ÖNCÜLERİ: HUNLAR

Eskiçağın menşeleri meşkûk kavimleri arasında Türklerin cedlerinin de bulunduğu fikri ileri sürülmüştür. Bu faraziyelerden sarfı nazar edilse bile Türk tarihi engin ve şereflidir. Türklüğün bazı uluslar gibi kendisine ecdat yaratmasına ihtiyacı yoktur. Kısaca şunu söyleyebiliriz: yazılı tarihlerden önce de, binlerce yıl önce Çin'de Hindistan'da, Mezopotamya'da, Anadolu'da ve Orta Avrupa'da öyle kültür unsurlarına rastlanır ki bunların hareket noktasını steppe (bozkır) kültüründe, belki Türklerin cedleri arasında aramak gerekir. Ancak bu zamanda onlara henüz Türk denmiyordu.

Tarihe ilk defa adını yazdıran Türk kavmi *Hunlar*'dır. Bilinen ilk yurtları da bugünkü Moğolistan olup, Çin tarih kaynaklarında rastlanan adları *Hiung-nu* şeklindedir. Ancak çok eski kavimlerden *Tik, Cong* ve diğer bazı adların kısmen Hunlarla ilgisi olduğu sanılmaktadır. Tabiatiyle ne bu çağda ve ne de daha sonra, munhasıran Türkçe konuşan müttehit bir Hun kavmi bahis konusu olamaz. *Hiung-nu* sözü, *"Heterogen"* kadim Moğol, Tunguz v.b. oymakların Hun-Türk önderliğinde bir topluluk teşkil ettiklerini ifade eder.

Bazı geç kayıtlara ve rivayetlere göre, çok eskiden M. Ö. XXIV ve XII. yüz yıllarda mevcudiyetleri sezilmekte ise de teferruatlı kesin haberler M.Ö. VIII. yüz yılda başlamaktadır. Ancak kimler olduğu açık tayin edilemeyen "Batı" ve "Kuzey barbarlarının" daha önce de sık sık Çin'in kaderini değiştirdikleri bilinmektedir. İlk gerçek Çin sülâlesi olan *Çou'lar* (M.Ö. 1150-259), Wilhelm adlı bilgine göre, Çin'in ve bütün doğunun üç bin yıldanberi ideal olarak özlediği devlet şeklini sağlamıştır. Bu çağ Doğu-Asya medeniyetinin fecri idi. Wilhelm, büyük filozof *Meng-tse*'ye dayanarak bu sülâleyi kuranların "Batı barbarları" olduğunu söyler.

Asıl *Hiung-nu*'lara gelince, VIII. yüzyıllarda onlar *Hoang-ho* nehrine dayanıyorlar. Çinlilerin bazı kısa süreli başarılar sağlayan karşı taarruzları onların gayretlerini kıramıyor ve Çin için gittikçe artan ciddî tehlike teşkil ediyorlar. Çin kralları M.Ö. 300 sıralarında surlar inşa ederek akınları önlemeye çalışıyorlar. Büyük seddin ve askerî yolların bazısını yaptıran imparator *Si-huang-ti* 210'da öldüğü sırada, Hunlar çok kuvvetlenmişlerdi ve Asya'daki devletlerinin altın çağı başlamıştı. 209 da Tan-hu veya Şan-yü lâkabını taşıyan hükümdarları Mao-tun, süvarilerini demir inzibata alıştırdı. Kendisinin ıslık çalan oku nereye giderse, askerlerinin de, kayıtsız şartsız derhal oklarını oraya atmaları gerekiyordu. En ufak tereddüt ölümle cezalandırılır idi. Bir seferinde Çin imparatoru *Kau*'yu kuşattı. Yirmi sene içinde Hun imparatorluğunun sınırlarını olağan üstü genişletti. Çin kaynaklarının verdiği haberlere göre, *Mao-tun* 177 de bir mektubunda şunları bildirmektedir: "Yay germesini bilen bütün kavimler birleşti". Kore, Selenga, Yenisey ve Ob menbaları, Aral gölü, Pamir, Karakurum, Altındağ ve Nan-şan çevresi, büyük Çin seddi Hun imparatorluğunu kuşatıyorlardı. Payıtahtlarından bir tanesi *Şan-hsi* eyaletinde bugünkü *Tai-tong-fu* şehri idi.

Hun'ların büyük başarılarımn amilleri arasında, büyük bozkır (Steppe) bölgesinin doğu kısmında, onlarla birlikte tarih sahnesine çıkan *atlı göçebe* hayat tarzı başta gelir. Çin'liler 541 tarihinde de atlar tarafından çekilen savaş arabalarını kullanıyorlardı. Ancak süvarileri yok idi. Kuzeydeki muhasımlarının o tarihlerde piyade savaştıkları sanılmaktadır. *Tsao* kralı *Vu-ling* (M.Ö. 328-298) esaslı müdafaa yapabilmek için ordusuna "Hun kavmi giyimini kabul ediyor, süvariler ve okçular yetiştiriyor". Bundan Hun süvarilerinin ilk önce M.Ö. IV. yüzyılda Çinlilere gözüktükleri anlaşılmaktadır. Ancak bozkır bölgesinde çok daha önceden "Equus Prjevalski" cinsi atın veya *taki* cinsi atın yaşadığı ve yetiştirildiği muhakkaktır.

Süvariliğin buralara batıdan geldiği anlaşılıyor. Ancak bir çoklarının sandıkları gibi Skitlerden gelmemiş, gerek bunlar ve gerekse Skitler ata binmeyi, Ural dağları doğusundaki Batı Türkleri anayurdu olan bozkırlarda yaşayan halktan öğrenmişlerdir. Şunu da unutmamalıyız ki bu güne kadar kazılan mezarlardan en çok ve en eski at iskeletleri Kuban nehri çevresinde bulunmuştur. Bozkırın batı yarısında *tarpan* cinsi vahşi at ilk önce ehlileştirilmiştir.

Hunlar henüz üzengi kullanmıyorlardı. Çin'de de ancak M.S. 300 sıralarında üzengi görülür. Hunların silâhları yay, oy, mızrak ve

kılıç idi. Deri elbise ve kenarı kürklü *dolman,* tokalı deri kemer ve çizme kullanırlardı.

Süvari pantalonu, çizme ve kalpag (askerî şapka) kullanma Çinlilere Hunlardan geçmiştir.

Hunların muazzam bir kuvvet teşkil ettikleri, yüksek medeniyetli Çinlilerin büyük emek harcayarak surlar inşası suretiyle kendilerini müdafaaya çalışmalarından da anlaşılmaktadır. A u r e l S t e i n ikinci seferinde, devletin batı ucundaki, *Tun-huang* bölgesi çöllerinde de sur kalıntılarına rastlamıştır. Burası Sarı Denizdeki başlangıç yerinden kuş uçuşu 3.000 klm. mesafede bulunmaktadır.

Hun devletlerinin altın çağında *Şan-yü'*ler bazen Çin imparatorluğu ailesi ile evlenirlerdi. Bu suretle Çin kültürü, imparatorluk fikri ve devlet teşkilâtı ile tanışırlardı. *Şan-yü* kendisine, Çin imparatoru gibi *Göğün oğlu* demekte ve sıkı bir şekilde düzenlenen saray geleneğine bağlı kalmaktadır.

Hun devletleri nizamının en önemli unsuru, unvanların sağ ve sola göre bölünmesidir. Sol taraf daha mümtaz sayılmaktadır.

Milâttan önce 130 sıralarında büyük Hun Asya devletinin inhitatı başladı. Sınırlar gittikçe daraldı ve devlet merkezi kuzeybatıya intikal etti. Güneyde kalan Hunlar tedricen çinlileştiler. Arkasından kuzeyden gelen daha bir sürü akıncılar aynı akıbete uğradılar. Milâttan sonra asırlar boyunca Hun kalıntıları arasıra ortaya çıkmakta ve Kuzey Çinde sülâleler kurmaktadırlar. *Tsien Çao, Hou Çao, Pei Liang* ve *Hia* (304-439) sülâleleri büyük iftiharla kendilerini *Hiung-nu* Şan-yü'lerine mensup saymaktadırlar.

Kuzey Hunlarını kardeş savaşları da zayıflattı. M.Ö. 58 de *Ho-han-şa* galip gelinceye kadar beş *Şan-yü* (hükümdar) saltanat sürüyordu. Ancak *Ho-han-şa* Çinlilere tabi olunca kardeşi *Çi-çi* ona karşı ayaklandı. Halkın bir kısmı ile ayrılarak, batıda bugünkü Kazak Kırgızların yurdunda kısa ömürlü bir devlet kurdu. Bir çok yerleri ve bu meyanda batıdaki Türklerden *Ogur'*ları, *Ting-ling'*leri kendisine tabi kıldı. Ancak M.Ö. 36 da Çinlilerin ve müttefiklerin aşırı derecede kuvvetli orduları ile savaşırken öldü. Bu muhasara ile ilgili olarak Çin kaynağı şunları bildirir: Talas nehri yanındaki kale kapısının iki yanında 100 piyade "balık pulu" nizamında yerleşti. D u b b s'a göre bunlar Carrhae (oku: Karrhe) savaşında kitle halinde Parth'lara esir düşen ve oradan İçasyaya ulaşan ve bir kısmı Çi-çi

hizmetine giren Roma legiyonlarından olabilirler. B e r n s t a m adlı bilgine göre, bu vakalar, *Mao-tun* çağı derecesinde önemlidir. Zira Hunların ikiye ayrılışı, kavimler göçü büyük dalgalarını harekete geçiren bir saik olmuştur. Daha sonra Batı Moğolistandaki Hunlar da batıya göç etmişlerdir. Bunlar *Ho-han-şa* haleflerinden bir cüz olup, kurdukları devlet kısa bir müddet parladıktan sonra, M.S. 73'de, eskiçağın en büyük kumandanlarından biri olan Çinli *Pan-çao* tarafından *Bar-köl*'de hezimete uğratılmışlardır. *Pan-çao* 25 yıl sonra Roma devleti ile de münasebet kurmayı denemiştir. I. yüzyıl sonlarında ve II. yüzyıl başlarında Hunlar'ın Avrupa'da göründüklerine dair açık bilgiye sahip bulunuyoruz.

Bu sırada Hiung-nu'ların anayurdu Hun vasfını tedricen yitiriyor, onların yerine *Sien-pi* adı verilen kavim yerleşiyor.

Avrupa Hunlarının Asya Hunlarının bir kısmı ile aynı olduğuna dair en önemli belge IV. yüzyıldandır. 311 de Hiung-nular *Lo-yang* şehrini aldılar. Bu vakadan Çin kaynaklarından başka Sogdca bir mektup da bahseder. Sogdların ticarî münasebetler bakımından Çin ile yakından ilgilendikleri bilinmektedir. Çinliler şehri işgal edenlerin *Hiung-nu*'lar olduğunu zikrederken Sogd mektubunda bu Khun şeklinde geçer. Sogd dilinde (h) olmadığı için, bu önemli belgeyi keşfeden H e n n i n g'e göre, Khun sözünün gerçek karşılığı, *Hun* olmalıdır. Bu belge dolayısiyle Asyalı Hiung-nu'ların Avrupa Hun'ları ile aynı olduğunu açıkça gösteren bir belgedir.

Hun devletinin siklet merkezi artık Batıdadır. Altay dağları ile *Yayık* (Ural) arasındaki bozkırlar türkleşiyor. Ötede beride ancak *Skit-Saka* kavminin bazı bölükleri kalıyor. Nihayet 350 de Hazar Denizi kıyısındaki *Alan*'ların da memleketini işgal ediyorlar. Önce güneye doğru seferlerini yöneltiyorlar. 359 ve 373 sıralarında Anadolunun zenginliği onları çekiyor, eskiden *Edessa* adını taşıyan Urfa'ya kadar sokuluyorlar. Edessa'lı piskopos Efraim onlar hakkında şunları söylüyor: *"Yecüc Mecüc'ün süvarileridir bunlar, atlarının üstünde fırtına gibi uçarlar, onlara hiç bir kimse karşı koyamaz"*. Hunlar 375 de Don nefrini geçiyorlar, *Hermanarich idaresinde* Doğu Gotlarını yenerek, tıpkı Alanlara yaptıkları gibi, onları da kısmen birlikte sürüklüyorlar. Bunlardan bazı bölükler, kaçmakta olan Got'lara katılarak 378 de *Edirne* (Adrianopolis) savaşında Roma devletinin ikiye bölünüş kaderini tayin ediyorlar.

"Daimi hazır bulunuş, hayrete şayan hareket kabiliyeti, süvari tekniğinde büyük maharet, Hunlara, toprağa bağlı Germenler

ve hattâ yüksek kültürlü Roma'lılar fevkinde askerî üstünlük sağladı". (A l f ö l d i.)

Romalıların Hunlardan çok eskiden beri, yardımcı taburlar sağlamak istemelerini, tabiî görmek gerekir. Hunlar 380 sıralarında Pannonia'dadırlar. Viyana civarında meselâ *Simmering* ve *Carnuntum* (oku: Karnuntum) harabeleri arasında yapılan kazılarda, Hunlara ait olması gereken kafatasları ve silahlar ile Doğu Asya yay tipleri bulunmuştur. Bu yay tipini geç Roma şairi C l a u d i a n u s (oku: Klaudianus) da övmektedir. Roma süvarisinin Hun örneği üzre teşkilâtlandırılması, yetiştirilmesi ve silâhlandırılması dolayısiyle bu yay tipi Roma imparatorluğunun en ücra köşelerine; Güney İngiltere'deki *Wales*'teki *Gaerleon*'a kadar ulaşmıştır. Orada bir Roma taburunun barındığı yerde, V. yüzyıldan kalan bir yay imalathanesinde Hun tarzı takımlara rastlanmıştır. A l f ö l d i'ye göre özellikle *"Batı Roma İmparatorluğunun tekmil sevkulceyş kavrayışı 400 den sonra daha çok Hun yardımcı taburları esasına göre kurulmuştur"*. Daha sonra erken Bizans çağı kumandanı, *Belizar* da, süvarilerini Hun örneği üzerine yetiştirmekle ve Hun müttefikleri sayesinde Doğu Gotları'nı hezimete uğratabilmiştir.

Şimdi tekrar IV. yüzyıla avdet edelim. IV. yüzyılda Hun devletinin sıklet merkezi Hazar Denizi ve Volga (İdil)çevresinde idi. Buradan hareket eden bir ordu, Kafkasları ve doğu Anadolu dağ silsilesini geçerek güneyde *Antakya* şehrini aldı. Filistin'e kadar sokuldu, daha sonra Ankara'ya yönelerek Kafkasya tarikiyle eski yerine döndü. O sıralarda Hunların hükümdarı *Karaton* idi. Batı kanadı kumandanı *Uldin* ise Hunları Karpat havzasına ulaştırdı. Bu sefer bir sürü Germen kavmini yerlerinden oynatarak Roma devleti sınırları üstüne sürdü. Romalı kumandan *Stiliko* 406 da Hun taburlarının yardımları ile *Fiesole*'da Germen akıncılarını bir kerre daha yenmeğe muvaffak oldu ise de, Roma gücünün inhitat safhasında olduğu kesin olarak belirmişti. V. yüzyıl başlarında Hun oymaklarının gevşek teşkilâtından merkezi birliğe sahip kuvvetli bir devlet doğdu. Hun kralı Rua'nın hazırlık safhasından sonra *Attila* tahta çıktı. O ve kardeşi *Bleda* artık 30 kadar Türk, Germen, Trak ve İranlı kavmi (Meselâ: *Kvad, Alan, Skir*, Doğu *Got, Frank Aleman, Gepid* v.b.) üzerinde hüküm sürüyorlardı. Hun devleti sınırları Danimarka, Ren nehri çevresinden İran'a, belki de Altaylara kadar uzanıyordu. *Attila*, dünya tarihinde daima tekrarlanan ve ezeli bir motif olan rakibi yok etme usulüne uyarak kardeşini ortadan kaldırdı.

"Hükümdara mensup Hunlar" sayıca az hakim unsur olarak, yenilgiye uğratılmış ve askerî hizmete zorlanmış kavimler üstünde dağınık ve çok ince bir üstün tabaka teşkil ediyorlardı. Çok ganimet sağlayan akınlarda Germen taburları ve bunlar arasında özellikle *Skir*'ler çok iş görüyorlardı. Bu suretle Hun azınlığı bazı hususlarda germenleşti. Kral *Rua* (Ruga), hattâ Alman bilgini S c h ö n f e l d'e göre *Attila* (= Atta-ila "Apacık") sözleri, Türk çoğunluğu hilâfına Got menşelidirler. Macar bilginleri Attila adını başka türlü izah eder. En büyük hükümdar adı Macar-Hun efsanesinde aslî şeklini muhafaz aetmiş olmalıdır. Sonundaki (a) sesi Macarcada bir küçültme (tasgir) ekidir, yani bu sözün tahlili: *Etcl-a* yahut *Etil-a* şeklinde olmalıdır. Yunan kaynaklarında Attélas dahi o zamanın Yunan imlası göz önüne alınarak *Etil* okunmalıdır. (Rásonyi: Belleten 1939: 384). Volganın eski adı *Etil* ile *Etila* aynıdır. Türk ad verme geleneğine göre bu nehir kıyısında doğan cihangire *Etil* adı verilmiştir.

Germen oymakları, Roma kültürünün bazı unsurlarını benimsedikleri için dolayısiyle Hunları da Roma medeniyetine yaklaştırmış oldular. Ticaret yolu ile Hunlar ile Romalılar arasında vasıtasız olarak doğrudan doğruya temaslar sağlandı. Askerî hizmetler de bağların gelişmesine yardım etti. Meselâ, Galliya'da Roma V. yüzyılın otuzuncu yıllarında ancak Hun taburlarını istihdam sayesinde, Batı Got'ları ile Frank'ları inzibat altında tutabildi. Germen ve Roma münasebetleri dolayısiyle Attila sarayında Hun-Türk dili yanında Gotça ve Latince de biliniyordu. Hun-Germen münasebetleri Avrupa kavimleri yerleşmesinde esaslı değişikliklerin husulünde amil oldu. Germen'lerin doğuya ve güney doğuya yayılması durdu. Onun yerine batıya yöneldi. Hunların doğudaki büyük Çin imparatorluğu ile de rabıtaları devam ederken, Attila yeni komşuları ve batı kültür alemine de yaklaşmak istiyordu. Bu ise Roma imparatorluğu manevî nüfuzu ile sıkı sıkıya bağlı idi. Bu suretle imparatorluk fikri Hun hükümdarlarını teshir etti, artık onun siyasî görüşünün mihverini Roma imparatorluk tahtına oturmak teşkil ediyordu. Şimdiye kadar pek iyi anlaşılmayan davranışlarının zenbereğini bu noktada aramak gerekir.

A l f ö l d i'nin açıklaması ve onun kılavuzluğu sayesinde, Attila'yı nefsine hâkim, son derece ciddî, büyük işler görmeye ehliyetli ve müstesna yaradılışta devlet adamı olarak tanıyoruz. F. L o t adlı bilgin Attila'yı inhitata yüz tutan eski çağın diğer hükümdarları ile mukayese ederken şunları söyle: "Attila, Roma impara-

torlarına ve onların müşavirlerine kıyasla içtiği andı kolay kolay bozmazdı." O çağın dünya görüşü icapları dolayısıyla zalim sayılsa da, bu hususta Germen hükümdarı, meselâ *Genzerik* ona taş çıkartıyorlardı. Attila, 447-448 de Balkanlara yaptığı büyük seferde Doğu Roma imparatoru *II. Theodosios*'u 6.000 libre altın harb tazminatından başka yıllık 2100 libre altın haraca bağladı. İmparator bu meblağı öderken Hun elçilerinden aşağı seviyede elçiler göndermek suretiyle aralarındaki rütbe farkını ima etmek ister. Attila savaşla tehdit edince, yeni elçiler aynı seviyede şahıslar olur. Bu sefer Attila gelen elçileri lütuf ve ihsana boğar, hattâ Tuna güneyine isabet eden istihkâmlar kuşağını da istemekten vaz geçer. *Theodosios*'un halefi *Markianos* haraç ödemeyi, Batı Romanın yardımına güvenerek red edince, Attila 451 de Batı Roma orduları kumandanı *Aetius* ve onun müttefikleri ile hesaplaşmaya karar verir; Bu sefer harp alanı *Gallia*'dır. Attila kendisine zevce olarak sunulan imparator kızı *Honoria* için çeyiz olarak Gallia'yı istediğinden, arada bu dava da görülecektir.

İnhitata yüz tutan Roma, barbar müttefikleri ile savaşa girişti. Müttefikleri ile desteklenen Roma kumandanı devletin gerçek hâkimi idi. Eğer Aetius ve onun müttefiki olan Batı Gotları yenilse ittifaklar ortadan kalkacak, en büyük askerî iktidar ile birlikte devlet idaresi munhasıran Attilanın eline geçecekti. *Aetius*'un *Mauriakum* (Catalaunum, bugünkü Châlons sur Marne)deki savaşta Attila'ya layik bir hasım olduğu belirdi. Savaşta her iki tarafın süvarileri yerine ağır silâhlı süvariler ile piyadeler (bilhassa Germen piyadeleri) kesin rol oynadılar. Savaş meydanı bir katliam sahasına döndü. Savaş alanından *Aetius* daha önce çekilmekle beraber kesin sonuç elde edilmedi. 452 de ise müttefikleri olmadan Aetius'un ne derece zayıf olduğu meydana çıktı. Attila Roma önüne kadar geldi. Ancak büyük papa Leo ve en ileri gelen konsül'lerden mürekkep ve boyun eğen heyet şehrin yıkılmamasını niyaz ettiler. Attila'nın kültür eserlerine saygı duygusu ve itidali onu alicenaplığa sevk etti. Attilanın bu asîl hareketi ile 410 da Roma'yı tahrip eden Gotların hükümdarı *Alarik*'in, 453 de kutsal şehri yakıp yıkan Vandalların hükümdarı *Geiserik*'in yaptıkları arasında ne kadar büyük fark var!

Attila 453 de, büyük amacına ulaşmadan, *Ildikô* (Hildegund, Mikolt) ile yaptığı evlenme töreni sırasında öldü.

Attila devrindeki Hun cemiyetinin sınıf cemiyeti olduğu şüphesizdir. Ama Hunların istihsâl edici münasebetlerini, teşekkül etmiş

içtimaî bir düzen değil, daha yakından köle tutumu veya feodalizmin sınırladığı da açıktır. Geçici karakterli oluş Hun toplumu için tamamen karakteristik bir özelliktir: sınfî cemiyet, ama klâna ait teşkilâtın kalıntıları henüz onun içinde kendilerini kuvvetli bir şekilde tutuyorlar, — iptidaî patriyarhal köle tutumu artık bozulmuş bir durumdadır. Buna karşılık feodal münasebetlerin teşekkülü henüz bu durumda değil, ancak başlamak üzeredir. Böylece Hun cemiyetinin inkişafı, hakikî ölçülerde Roma'ya ait köle tutucu cemiyetin inkişafiyle paralel olarak kendini gösteriyor. Ama hem köle tutucu oldukları hem de feodal münasebetleri gerçekten iptidaî seviyede kaldığı için, kesin hatlara sahip değildirler. (J. H a r m a t t a: A hun birodalom felbomlása. I. (Hun devletinin çözülmesi) M. T. A. II. Oszt. Közlem. 1952: 192.

Attilanın ölümünden sonra kardeş kavgaları Hunları zayıf düşürdü. Boyun eğen kavimler Hun devletini parçaladılar. Attila'nın en büyük oğlu *Ilek* savaşta öldü. (Priskos Rhetor'un ibareleri *Ellak* şeklinde yanlış okunmuştur. Doğrusu *İlek* = hükümdardır.).

Sağ kalanlar doğuya geri dönmek istediler. Fakat orada yeni bir kavimler göçü, *Avar*'lar dalgası kopmuştu. Bu suretle Attila oğulları Tuna çevresinde bağlı kaldılar. 468 de *Dengizik* (Deniz Rüzgârı) ın başı Konstantinopolis'ta kesilince Attila oğullarından yalnız İrnek hayatta kalıyordu. O da Karadeniz kuzeyindeki çevreye çekildi.

Tabiatiyle, doğu Avrupa ve Asya'da dağınık Hun grupları büsbütün ortadan kalkmamıştı. Bunların bir kısmı Türk'lerle karıştı, diğer kısmı yeni ad ile tarih sahnesine çıktı. Daha sonraki Tuna Bulgarları hükümdar ailesi kendilerini *Çatalar*'daki yazıta göre *Etil* (Attila) oğlu *İrnik*'ten neşe ettirirler. Macarların *Turul* (Tuğrul) oymağından gelen Árpád sülâlesinin de aynı kökten gelmiş olması muhtemeldir. Efsaneye göre de Macarlar'ın hiç olmazsa Árpád sülâlesi *Etil* (Attila)'nın ahfadıdır. Değerli tarihçilerden H o m a n, G o m b o c z, M o r a v c s i k, L á s z l ó, diğer delliler ile bu tezi savunmuşlardır.

Hunlar bahis konusu olunca, başlangıçta Beyaz Hunlar adı verilen *Heftalitler*'i de anmamız gerekir. Büyük Heftalit devleti 460 sıralarında Hazar Denizi ile Afganistan arasındaki sahalarda ve Afganistanın kuzeyinde zuhur etti. Doğuda Tarım havzasının batı bölümüne, kuzeyde Amuderya, Sirderya arasındaki *Soğd* sahasına ve Tien-şana kadar olan geniş yerlerde hüküm sürüyorlardı. Farslar ve

onların hizmetinde olan Ermeniler ile savaştılar. Kuzeyde Çin kaynaklarının *Kao-çö* diye adlandırdığı oymaklar birliği *Heftal*, aslında "heterogen" kavimleri ve oymakları birleştiren bir sülâle adı olabilir. Nitekim, ayni veçhile Hun devleti de idare dizginini elinde bulunduran Türk üst tabakasının birleştirdiği çeşitli halklardan mürekkep idi. Heftal sülâlesinin İranî asıllı olması da mümkündür. Batı kanatlarında İranlı unsurların kesafeti yanında Kafkas unsurları da bulunuyordu.

Bu kudretli Heftal devleti hakkında Bizans, Ermeni ve Çin kaynaklarının görüşleri çok cephelidir. Batıdakiler İranlılar gibi şehirlerde otururlar ve kısmen Hırıstiyandırlar. Doğudaki ise Türk tipi atlı göçebe idiler. Ancak her iki bölümde en kudretli unsur *Hyôn'*-lardır. Batıdakilere Latin kaynakları *Khionita* adını, Bizanslılar *Beyaz Hun "Leükoy Hunnoy"* adını verirler. Bunlar Kafkasyadaki vakalara karıştıkları gibi bazı oymakları *Kadiş* Musul çevresinde Farslıların hizmetinde Bizanslılara karşı savaşırlar.

Doğu Heftalitleri hakkında C z e g l é d y (M. Ny. 1954. 142-151) aşağıdaki mütalâayı yürütür: "Bu konglomerat içinde de *Hyôn'*ların rolü büyüktü. Ancak onlarla birlikte *Uar'*lar da bulunuyorlardı". M a r q u a r t ve G r o u s s e t'den sonra C z e g l é d y daha iyi bir şekilde ve yeni deliller ile Bizanslıların *Uarhon* adını verdikleri Macaristandaki Avarlar ile Heftalitlerin *Uar-hyon* (Avar-Hun) halk grupundan ibaret olduklarını isbat eder.

Heftalitler kısa bir müddet için iktidarlarını Doğu Hindistana da teşmil ettiler. *Toramana* ve *Mihirakula* (502-530) adlı hükümdarları *Gvalior* ve *Malva'*ya kadar sokuldular. 563 den sonra da Gök-Türkler Heftalit devletini yıktılar. Ancak daha bir yüzyıl sonra da onların Araplara karşı savaştıkları görülür. *Kapisa* ve *Gandhâra'*da ise VII. yüzyılda, Çin seyyahı *Hüen-tsang'*ın da teyid ettiği vechile, Şâhi sülâlesi zamanında Budizmin büyük hamisi olurlar.

G r o u s s e t'ye göre bu sülâle Türk soyundan idi. Heftalitlerle muasır Hun adı verilen bir kavim önce Türkmenlerin toprağında ve daha sonra Baktria'da görünür. Bizanslı *Priskos Rhetor* bunlar için "Kidarita denilen Hunlar" tabirini kullanır, bunlar muvakkaten belki Heftalit kabile ittifakına ait idiler. Hükümdarları *Kün-han* 465 sıralarında Sasani hükümdarı *Péroz'*a karşı giriştiği savaşta yenilir. Zikri geçen kavmin menşei kesin olarak bilinmemekle beraber hükümdarlarının adı *Kün Han'*ın Türkçe olduğu şüphesizdir.

Hunların *Avrupadaki arkeoloji yadigârlarına* da temas etmemiz gerekir: A l f ö l d i Macaristandaki *Keszthely* kültürünün Hunlardan sonraki Avarlar'a aidiyetini isbat ettikten sonra, Hun buluntularını ayırt etmek de kolaylaştı. Bu sahada da A l f ö l d i-nin hizmeti büyüktür. Vaktiyle, özel bir teknikle işlenmiş sanat eserleri değerli taşlarla süslenmiş altın ziynet eşyasıyla Germenlere mal ediliyordu. A l f ö l d i bu tekniğin Germenlere de başka bir kaynaktan geldiğini gösterdi. Bu sanat Skitlerde, Sibiryada ve Türkistanda da gelişmişti. *Sarmat*'lar ve *Got*'lar bunu ancak *fibula*'da kullanıyorlardı. Buna karşılık doğu bozkırlarında Türk atlı kavimlerinde bu teknik fibula'sızdır. *Priskos Rhetor,* Attila sarayında süslenmiş kılıç kayışlarının, at takımlarının hatta kemerlerinin altın safihalar, kıymetli taşlarla kakma süslü olduğunu görmüştü. Bu sebepten ötürü, *Claudianus*'a göre Romalılar Hun kemerlerini en değerli ganimet sayıyorlardı.

1927 de Rus bilgini M i n a j e v a, ölü yakılan mezarlarda bulunan eserlerin "fibula" kullanmayan bir kavme ait olduğunu açıklar. Bu müellife göre eserler zümresi Volga çevresi bozkırlarında *Alan*'larla ilgili oda mezarları çağından sonra gelmekte ve zikri geçen sahadan başka Kafkasya'nın kuzey yamaçlarında, Karadeniz çevresinde ve Macaristanda bulunmaktadır. A l f ö l d i'ye göre bu zümre eserleri Hun kavminin göç dalgaları ile ilgilidir. Gayet tabiî olarak, içlerinde Germenlere has karakterde olanlar da vardır. Onun için A l f ö l d i başta Germenlerinden ayrı karakterde olanları tavsif etti. Bunların başında yay ve ok gelir. Takriben 160 cm. uzunluktaki yaylar gayet ince işlenmiş kemik ve boynuz kakmalarla süslüdürler. Balık pulu motifli altın kaplamalı kılıç kabzaları, 80 cm. yükseklikte ve kurban merasiminde kullanılan kazanlar Hunlara hastır. Zikri geçen kazanların, daha önce Z o l t â n F. T a k a t s Hunlara aidiyetini gösterdi. Bu ayaklı kazanlara Macaristan'daki *Kaposvölgy, Törtel* ve Silezyadaki *Höckricht*'ten başlayarak Rusyadaki Perm ve Altaylara kadar rastlanır.

A l f ö l d i'den başka F e t t i c h'in de Hun buluntularının üslup ve mümeyyiz vasıflarını tayinde büyük hizmeti geçmiştir. O Macaristan'daki çok zengin *Nagy-Széksós* buluntularından hareket etmektedir. Onun kanaatine göre, zikri geçen yerde bulunan kakma süslü altın kap, kurban kazanının küçük örneğinden ibarettir. Aynı çeşit küçük kaplara, Sibirya'daki Minusinsk çevresi mezarlarında ölüye sunak olarak tesadüf edilmektedir.

HUNLARIN EN YAKIN HALEFLERİ:

T'O-PA'LAR, SABİRLER, AVAR'LAR

II. yüzyıl sonunda, Çin'e yardımcı askerler sağlayan birkaç *Hiung-nu* oymağı büyük Çin seddinin iç tarafına gelip yerleşti. Çin'in askerî gücü zayıflayınca, Çin'in kuzeyindeki Türk ve Moğol oymakları iktidarı ellerine geçirdiler. Birbiri arkasından çoğunluk Türk, bazan da Moğol boyları Kuzey-Çin sülâlesini tesis ediyorlar ve dedelerinin Çin prensesleri ile evlenmiş olmalarına dayanarak, kendilerini ortadan kalkan eski Çin sülâlelerinin meşru halefi ilân ediyorlar. 304 yılında *Hiung-nu* menşeli *Liu-yu, Tsien Çao* sülâlesini kuruyor. *Liu-yu-an*'ın oğlu *Liu-tsung* ise 311 de Çin payıtahtı *Lo-yang*'ı işgal ediyor. Bu sırada güneyde eski *Çin* hükümdar sülâlesi, hayatını idame çabasındadır. Kuzey Çin'de yekdiğeri ile boğuşan göçebe sülâleler arasında *Hou Çao* (daha sonra *Çao* adını alacaktır), *Sien-pi* menşeli *Tsien-yen* ve 351-395 arasında *Tsien-tsin* ailesi iktidarı ellerinde bulunduruyorlar. İmparator *Fu-kien* sonuncu aileden olup bütün Kuzey-Çini birleştirmiş ve kumandam *Lü-kuang*'ı Tarım havzasının fethine sevk etmiştir. Bu seferden dönen *Lü-kuang* ile birlikte gelen Budist *Kumâradjiva*'nın budizmin doğuda yayılmasında önemli "mission"u olmuştur.

IV. yüzyıl sonunda, eski Moğolistandaki Hiug-nu yurtlarından kalkan *T'o-pa*'lar büyük ölçüde iktidara sahiptirler. G r o u s s e t *T'o-pa*'lar için, "şüphesiz Türk", L i g e t i "büyük ihtimalle Türk" E b e r h a r d ise "büyük kısmı Türk" der. Bunların çeşitli oymaklardan kurulu bir "konglomera" olmaları akla daha yakındır. E b e r h a r d bunlardan 119 *T'o-pa* oymağının menşelerinin belirtileceği inancındadır. Ona göre *T'o-pa* oymaklarından 20 si *Sien-pi,* 3 ü *Hiung-nu,* 7 si *Kao-çe* boyundandırlar, Türklerin *T'o-pa*'lara verdikleri *Tabgaç* adı, Kuzey-Çin'e şamil olmak üzere Yunanca *Taugast* şeklinde ortaçağda bile kullanılır ve T'o-pa'ların büyük kudretine tanıklık eder.

T'o-pa devletinin parlak çağı 386 da başlar. 420 yılından 534 e kadar Kuzey Çin onların elindedir. Payitahtları önce *P'ing-Ç'eng,* daha sonra *Lo-Yang* idi. Güney sınırlarını *Yang-tse-kiang* nehri teşkil ediyordu. Tekmil Kuzey Çin'in birleştirilmesini, Hun menşeli ve Kansu'lu *Pei Liang* ailesini kovarak, *T'o-pa'lı* imparator *Tao* 439 da tamamlamıştır. *Pei Liang* ailesi Turfan'a sığınarak orada budizm'in gayretli mürşidi ve hamisi oldu.

T'o-pa hükümdarları arasında en değerlilerinden olan *T'o-pa Tao* (423-52) kuzeydeki barbar *Juan-juan'*lara karşı yaptığı savaşlarda da temayüz etmiş, *Kuça* ve *Karaşahr'*ı kendi devletine katmıştır. Batıya yöneliş, son büyük *T'o-pa* hükümdarı Kraliçe *Hu'*ya aittir. Çok değerli şahısların idaresinde olmasına rağmen *T'o-pa* devleti uzun sürmemiştir. Çinlilerin *Wei* sülâlesi diye adlandırdıkları T'o-pa hükümdarları yendikleri ülkenin eski ve ince kültürünün cazibesine kapılarak kısa zamanda çinlileştiler, hatta T'o-pa halkının kendi giyimlerini ve dillerini kullanmayı yasak ettiler. VI. yüzyıl sonunda parçalanan T'o-pa devleti Çin ulusu içinde eriyip gitti. T'o-pa'ların siyasî hakimiyetlerinin kısa sürmesine rağmen kültür tesirleri önemlidir. Zira *Hiung-nu'*lardan *Çao* halkı istisna edilirse, Hindistandan kuzey-doğu istikametinde Budizm'in sızmasında en çok T'o-pa'lar âmil olmuşlardır. *Yün-kang'*da V. yüzyılda, *Long-men'*de VI. yüzyılda; *Tun-huang'*da, kısmen daha aşağıda zikr edilecek olan *Gandhâra* sanatı tesiri altında meydana gelen güzel heykeltraş eserler de zikri geçen hükümdar ile ilgilidir. T'o-pa'lar, kuzey'deki Tunguz, Moğol ve Türklerden mürekkep ırk akrabalarına karşı da Çin medeniyetinin yarım asır boyunca müdafii olmuşlardır.

T'o-pa'lar Juan-juan'lara karşı ezcümle 430-50 sıralarında kervan yollarının emniyetini ve Batı ile irtibatını sağlamışlardır. H i r t h'e göre Avrupa'daki Hun devletinden (belki de Macaristandaki Etil 'Attila'dan?) bile V. yüzyıl ortasında *Wei* sülâlesine elçiler gitmiştir. (Keleti Szemle — Revue Orientale II. 86).

E b e r h a r d'a göre "(Liü Yüan 4, 32) *Wei* sülâlesi ortadan kalktıktan sonra da Çinde Türk kanı karışmıştır. *Su* (580-618) hatta *T'ang* (618-907) sülâlesi kısmen Türk menşelidir."

Bu çağda *T'o-pa* devleti kuzeyindeki sahada *Juan-juan* oymakları birliği önemli bir teşekkül olup, bu günkü Moğolistan topraklarında *Hiung-nu'*lara ve *Sien-pi'*lere halef olmuşlardır (402-522). P e l l i o t'ya göre Juan-juan'lar Moğol sayılmakta ise de bu hüküm

kesin değildir. İçlerinde Türk oymaklarının bulunduğunu sanıyoruz. *Juan-juan* devleti *T'o-pa* krallığının kuzeyinde Kore'den İrtiş çevresine kadar uzanmakta idi. 460 yılı vukuatından bahsederken *Priskos-Rhetor* zikri geçen birliğin bir kısmını Türkçe (karşı koyan) manasına gelen Avar adı ile anmaktadır.

Tarım havzası bölgeşi, bugünkü Turfan vahası, eskiden önemli bir kültür merkezi idi. 439 da buraya Hun menşeli *Pei Liang*'lar sığınmıştır. *Kuça (Hoço)* şehrinde *İndo-Germen* menşeli *Tohar*'lar oturuyorlardı, çevrelerinde ise Türk oymakları vardı. Buradan az mesafede *Bar-köl, Batı Hiung-nu*'larının merkezi idi. 460 sıralarında, Bizanslı yazarların *Sabir* (= başıboş dolaşan) adını verdikleri Türk kavmi ihtimal *Juan-juan*'ların saldırışı sonucunda bu çevreden kalkarak uzun göç yoluna dökülmüşlerdir.

Kendilerine bir sığınak arayan *Sabir*'ler Altay-Ural dağları arasındaki düzlükte yaşayan *Ogur-Türk*'lerini batıya atıyorlar, önce Ural dağlarının güney-batı tarafında *Tobol* ve *İşim* ırmakları çevresinde yerleşiyorlar. Orada eskiden oturmakta olan *Onogur*'ları ve Ural'ın doğu bölgesindeki Macarları yurtlarından çıkarıyorlar. Teşkilâtlı ve yüksek savaş tekniği ile mücehhez Sabir'ler, kendilerinden daha iptidaî seviyede olan kavimler üzerinde büyük tesir icra etmiştir. Bu gün bile *Vogul, Ostyak* kahramanlık destanlarında ve Altaylı Türk oymakları destanlarında ve bir çok yer adlarında hatıraları canlanır. Hattâ XIII. yüzyıldan tanıdığımız Sibir, sonra *Sibirya* adı da *Sabir* Türklerinden kalmıştır. Bu söz önce küçük bir sahadaki Sabir yurdunu göstermişken daha sonra bütün Kuzey Asyaya şamil olmuştur.

Sabir'ler zikri geçen sahada ancak yarım asır barınmışlardır. 515 sıralarında onlar Kafkasya-Don-Volga'nın teşkil ettiği üçgende görünürler, daha sonra *Kuban* çevresine uzanırlar. Çok gelişmiş savaş kültürleri, savaş araçları burada da dikkati çeker. Bu kültürün kökleri Çin sınırı civarında, belki de *Tarım* havzasında gelişen medeniyete dayanmış olabilir. Bizans tarih yazarı P r o k o p i o s Sabir'lerin yaptıkları muhasara makinalarından Girişte zikrettiğimiz gibi büyük sitayişle bahseder.

Bu muharip kavmi komşuları tanımakta gecikmediler. Bizans imparatoru *Anastasios* (vef. 518) çağında Sabirler Kafkasya'yı geçe-

rek Anadoluya akın ettiler ve *Kappadokia'*ya kadar sokuldular. Bu korkunç düşmanı I. *Justinianos* 527 de Perslere karşı müttefik yaptı. Sabir'ler kâh Perslerin kâh Bizanslıların tarafını tutarak 558 yılına kadar savaştılar ise de, zikri geçen tarihte Avrupa'ya akın eden *Avar'*lar tarafından büyük yenilgiye uğradılar. Adları nadir anılır oldu. *Konstantinos Porphyrogennetos* de adları Macarlardan bir kısmına delâlet etmek üzere *"Sabartoi asphaloi* = Kuvvetli Savard" tabirini kullanır. Gerçekten Macar'lar VI. yüzyıl başlangıcında, Sabir'lerin yayılışı sırasında *Sabir* boyları birliğine tabi idiler, daha sonra bazı döküntüleri Macar'lara karışmıştır. Sabir'lerin asıl büyük kitlesi ise, büyük ihtimale göre, *Kazar* Türk ethnikumu içinde yaşamakta devam etmiştir.

Sabir'leri muasır kronikler Hun saymaktadırlar. Menşeleri son zamanlara kadar münakaşa konusu idi. Sabir'lerden kalan adlar arasında: *İliger, Akkagan, Boğhan, Boğarık, Balak* şüphesiz Türkçedir.

Tekrar doğuya dönelim: *Juan-juan* devletini, ikiye bölünmeden önce, 552 de o ana kadar metbuları olan *Türk'*ler (aşağıya bakınız) yıktılar. Juan-juan birliği parçalandı. Oymaklar mahvoldular ve kaçtılar. Bu karışıklıktan, uzak Batı ufuklarında, *Priskos Rhetor* tarafından *Avar* tesmiye olunan kavim ile Türk kavimleri göçünün yeni dalgası başladı.

Yeniden Avarların menşei hakkında yekdiğerine zıt fikirler ortaya atıldı. Yukarda, Hunlara ve Eftalitlere ait bölümde bahsedildiği üzere Czeglédy de Marquart ve Grousset'den sonra Avarların İçasyadaki esas tabakasının Eftalitler olduğuna dair yeni belgeler bulduğu inancındadır.

Avarlar Karpat havzasında ve daha sonra tekmil Macaristana ulaştıkları zaman, pek uzun göç yollarında rastladıkları bir çok kavimleri de birlikte sürükleyerek kendi oymak birliklerine kabul ettiler. Arkeologların tesbit ettiğine göre, 680 yılından sonra da onlara göç ederek katılan yeni bir tabaka vardı. Filoloji araştırmalarının vardığı sonuçlar ile anthropoloji ve arkeoloji malzemesinin açıklamalarında henüz bazı uyuşmazlıklar vardır. Gy. László'ya göre Avarların bir kısmı kuzeyden gelen Kama ve Ak İdil çevresinden göç eden Finn-ugor menşelidirler. Zira Ak İdildeki *(Lomovatovo)* kültüründen kalan madenî eserler ile Avar maden eserleri ayniyet arz

ederler. Sovyet arkeologlarından A r t a m o n o v ve G u m i l e v'e göre ise Avarların esas kitlesi Altay çevresinden göçmüş olup Türkler tarafından sürülmüş Ogurlardan ibarettir. Bunların adı da *Uar* ve *Hun*'dur.

D. C s a l l à n y ve G y. G y ö r f f y'e göre de Avarların arasına Fin-ugor hattâ doğrudan doğruya Macar unsurları katılmış olabilirler.

Altı sene sonra, doğudan saldıran Avar adlı halk, Kafkasya'ya ulaşıyor ve *Bizans* ile münasebet kurmaya çalışıyor. Bizans yazarlarına göre bunlar iki zümreye ayrılırlar: *Uar* ve *Hunni. Uarguni* adlı bir oymak bugünde Moğol'lar arasında yaşamaktadır. Avrupa Avarları Türk hakanına göre ancak *sahte-Avar*'lardır. Halbuki Avarlardan kalan şahıs adlarına ve unvanlara göre, bunlar Moğol'dan ziyade Türktürler. *Bô-kolabur; tudun; kagan; tarkhan; bagan; Apsyk; yugraş; Bayan; Kansavçi; Kök; Solak; Mergen,* gibi.

İmparator Justinianos Avar'lara her yıl haraç öder, aynı zamanda çeşitli Türk oymaklarının saldırışlarına karşı koyabilmek için İslav'lar arasında en savaşçı olarak bilinen *Ant*'ları aşağı Tuna bölgesine davet eder. Bu sırada Avar'ları doğudan Türk'ler sıkıştırmaktadırlar. Batıya doğru kendilerine bir yol açma mecburiyetindedirler. Avar'lar yenilgiye uğrayan Bulgar Türklerinden ve Ogur Türklerinden bir kısmını ve bu arada ihtimal Macar kalıntılarını da kendi konfederasyonlarına bağlayarak *Ant*'ları ve diğer birçok İslav kavimler silsilesini eziyorlar. Avarlar 562 sıralarında aşağı Tuna bölgesinde yerleşerek Bizansa komşu oluyorlar. Az sonra Gallia bölgesine kadar akınlar yapıyorlar. Bizans imparatoru II. Justinianos onlara haraç ödemeyi reddedince aleyhine taarruza geçiyorlar. Karpat havzasının iç taraflarına ayak basıyorlar. Her Türk ve Moğol kavminin yaptığı gibi, başta önemli ticaret yollarının kilit noktalarını ellerine geçiriyorlar. Tuna'nın batısındaki *Longobard*'ların müttefiki sıfatiyle doğu Macaristan'daki *Gepid* kavminin yurdunu işgal ediyorlar. Avar komşuluğundan hoşlanmayan *Longobard*'lar 568 de Pannonia'da Avar'lardan önce yerleşmiş Bulgarların bir kısmı ile yukarı İtalya'ya göç edince Avar'lar bugünkü Macaristan'ın batı kısmını da işgal ettiler. Az sonra daha önce başarıyla Avar'lara karşı koyan Frank kralı *Siegebert*'i de yendiler.

Avar yayılışının önemli sonuçları, 582 de uzun süren muhasaradan sonra *Sirmium* (Eszék) ve *Singidunum* (Belgrad) gibi Bizans

serhad şehirlerinin işgali olmuştur. Bu suretle Balkanların yolu açılmış oldu. Avar hakanı *Bayan* 597 de Konstantinopolis'te dehşet uyandırdı. Don nehrinden Atlas Okyanusu kıyısındaki *Gallia* ülkesine, İslav'larla sakin kuzey bölgesinden İtalya'ya kadar olan geniş sahalar Avar askerî faaliyetine sahne oldu.

Avar'ların sistemli bir şekilde önemli ticaret yollarını ellerinde bulundurmak istedikleri anlaşılmaktadır. *Bayan*'ın hayatının sonlarına doğru Avar'ların kudreti kısa bir müddet sonra sönüyor. Bizans'ın Pers savaşları için ayırdığı askerî birlikler serbest kalınca Avar'ları tedricen geri püskürtüyorlar. Hattâ kumandan *Priskos* Tisa nehri boyunca *Bayan*'ın ordularını yenilgeye uğratıyorlar. *Bayan,* VII. yüzyıl başında vefat ediyor. O, büyük bir devlet kurucu vasfı ile küçük sayıdaki Avar'ların başında, Türk Bulgarlarından *Kuturgur* ve İslav oymaklarını yendikten sonra muvakkaten Avrupa'nın sahibi olmuş ve iki yüzyıllık Avar hakimiyetini kurmuştur. *Bayan, Etil* (Attila) ayarında büyük şahsiyet değildi. Attila'daki büyük çapta siyasî hedefi olmadığı gibi, alelâde seviye üstüne yükselen kültür duygusundan da mahrumdu. Ancak karakterinin kusur sayılacak iki yüzlülük ve kurnazlık gibi hususları, Bizans ile münasebetlerinde o çağın hükümdarlarında bulunması gerekli vasıflar olmuştur.

Bayan'ın ölümünden sonra tekrar canlanan Avar yayılışı bu sefer Balkan'lara doğru yöneliyor. 626 da Perslerle ittifak aktederek 626 da Konstantiniye'yi muhasara ederler. Başarı sağlanamaz. Yenilgiye uğrayan halklar isyan ederek istiklâllerini ilân ederler. Bu halklar, Avar savaşlarında onların yardımcı orduları sıfatiyle, nesiller boyunca hayli sert savaş okulundan geçerek mücadeleye alışmışlardır. Bundan bilhassa İslav'lar faydalanmışlardır. K. J i r e ç e k'e göre 584 de Efes piskoposu Suriyeli J o h a n n e s "eskiden ormanların içinden çıkmaya cesaret edemeyen İslav'lar artık Avar'larla birlikte savaşa katılıyorlar, altınları, gümüşleri ve at sürüleri var" diye onları telin ediyor.

İslav yığınlarının Avar savaşlarında iştirak derecesi hakkında şu haber bizi kâfi derecede aydınlatır: 600 de Bizans kumandanı *Priskos* Avar'lara saldırırken 17200 esir alıyor. Bunlardan ancak 3000'i gerçek Avardır. Bu 3000 in de bir kısmının Pontus çevresinden Avar'lara katılan Türk Hun ve Bulgar v.b. olması mümkündür. 4000'i *Gepid* ve geri kalan 8000'i *İslav*'dır. 603 de *Longobard* kralı *Agilulf* Kremona ve Mantua'nın işgali için Avar'lardan yardım is-

tediği zaman hakan; (her halde)Avar kumandanlarının idaresinde İslav birlikleri gönderir.

Bütün İslav dillerinde Avar (Obor) şeklinde dev mânasına gelmektedir. Buna ve VII. yüzyıl başları bazı Bizans yazarlarının verdikleri haberlere göre, bütün İslavların bölünmeden önce Avar'ların tebaası olduğu hükmü çıkarılabilir. İslav'larm yayılışı ve eski tarihleri bakımından Avar'lardan itibaren Türk tarihi önemlidir. Bilhassa Türk'ler için diğer komşu halklardan ziyade İslav'ların komşuluğu, eski ve yeni çağlarda, yüzyıllar boyunca tehlikeli olmuştur. Bu bakımdan kısaca İslav'ların menşei ve anayurtları konusuna temas etmemiz gerekir.

İslav'lar dil bakımından İndogermen dil ailesinin *satem* grubuna bağlıdırlar. Bu grupta eski İndogermen kelime başındaki *K* yerine *S* sesi bulunur. Meselâ: *kentum* (yüz 100) yerine *satem* ve *sto* denir. Bu grupta *Hind, Pers, Ermeni, Frig, İllir* ve Baltık zümresine mensup diller bulunur. Kadim İslavhk ve onların birlikte yaşadıkları anayurtlarının nerede olduğu hususunda, çeşitli bitki adlarının dağınık İslav dillerinde bulunuşu veya bulunmayışı vc arkeoloji araştırmaları bir dereceye kadar cevap verirler. Meselâ; bükk (ak gürgen) ağacı için İslav dillerinde kelime yoktur. Bu ağaçla tanıştıkları zaman adını Gotçadan almışlardır. Şu halde İslav anayurdunda ak gürgen (Fagus silvatica) bilinmiyordu. Ak gürgenin yayılış sahasının doğu sınırı takriben *Königsberg*'den Karpatlar boyunca Tuna mansabına kadar uzandığına göre İslav'ların anayurdunun bu hattın doğusunda bulunması gerekir. Buna diğer delilleri de ekleyecek olursak; İslavlığın asıl vatanı *Dnyeper* ve *Vistula* nehirleri orta mecrası arasında ve daha çok *Pripet* bataklıkları çevresinde olması gerekir. İslav'lar İndogermen topluluğundan ayrılmadan önce ırkî bakımdan vahdet teşkil etmiyorlardı. Asıl nüveyi teşkil eden unsurun ırkî evsafını bilmediğimiz gibi tarih boyunca hangi fâtih unsurlarla karıştıkları da meçhuldur. Meselâ: Lehlilerin, C z e k a n o w s k i'ye göre, nüvelerini kuzey tipi insan (Homo nordicus) teşkil ediyordu. Kuzeyde halbuki Baltık tipi insan pek yaygındı. Güneyde ise, tekmil Balkan halklarının kökünü teşkil eden *Dinarid tip* hâkimdi. İslav'lar arasında *Turanid* hatta *Mongoloid* tipi insanlara da rastlanmakta ve İslav'lar arasında Türk tabakalarının yerleşmesine ve aralarında eriyip gitmesine tanıklık etmektedir. İslavların eski medeniyetinin, bugünkü bilgiye göre en yüksek seviyesi, VII-X. yüzyıl kaynaklarına, arkeoloji buluntularına, muka-

yeseli dil ve etnoğrafya araştırmalarına göre, daha bidayette pek çok yabancı unsur almıştı. Bu tesirler ayıklanınca eski İslav'ların yarı göçebe halde balıkçılık ve avcılıkla geçinen bir halk olduğunu görürüz. Çiftçilik ve hayvan yetiştirmenin iptidaî derecesinde olan İslav'lar, çiftçiliği kısmen *Got*'lardan ve Türklüğün batı zümresini teşkil eden *Oğur* Türklerinden öğrenmişlerdir. Hayvan yetiştirmenin bir çok unsurunu yine Türklerden öğrendiklerine bazı kelimeler tanıklık etmektedir.

İslavcada siyasî teşkilâta taalluk eden kelimeler arasında *Knez* Germen dilinden, *boyar* Türkçeden geçmedir. Türk tesiri dinî akidelerde de gösterilebilir. İslav'ların dini aslında *animistik* idi. Daha sonra X. yüzyılda *balballarr* (putları) vardı. İslavca put mânasına gelen *bolvan* sözü Türk menşeli olarak görünür. İslav'ların savaş tanrıları yoktu.

İslavların en eski tarihine gelince, onların IV. yüzyıla kadar *Got*'ların tesiri altında oldukları görülür. Bu tarihte *Hun*'lar Got hakimiyetine son verince İslav'lar Hun'lara tabi oldular. Savaşçı bir çok Germen kavimleri Hun hakimiyetini tanıdıklarına göre İslav'ların bir istisna teşkil etmeleri bahis konusu olamaz. N i e d e r l e ve V e r n a d s k i y bu kanaattedirler. İslav'ların tarihî kaynakları ancak Avar akınları ile başlar. O çağda İslav tarihi (sine qua non) Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

İslav'lığın tarihinde Avarlar'ın önemli rolü vardır. M a r q u a r t bu hususta şunları kaydetmektedir: "Avarlar göçebe oldukları için zaptettikleri yerlere çiftçileri yerleştirmek menfaatleri icabı idi". Bu çiftçiler savaş seferlerinde piyadeyi teşkil ediyordu. Bu sebepten ötürü, İslav oymaklarının Avar topraklarına yerleşmesini iyi karşılamakla kalmayıp, çok defa onları kuzey bölgesinden Tuna çevresine zorla göç ettirdiler. *Dudlyeb*'lerin Çek memleketinin güneyinde *Frank*'lara karşı sınır muhafızı olarak yerleştirildiğini sanıyoruz.

Aynı şekilde *Dudlyeb*'leri, aşağı *Pannonia*'da *Longobard*'lara karşı sınır bekçisi yaptılar.

Avar-İslav tezinin 70 yıl önce M a r q u a r t tarafından ortaya atılmasından sonra, bu tez hayli gelişti. Avar tesiri olmadan büyük ölçüde bir İslav göçünün ani olarak çok defa bin kilometre uzaktan bile vukuu tasarlanamaz. Zira bu çağda İslavlar da eski yurtlarında az çok yerleşmiş durumda idiler. Onlar kendi istekleri

ile değil, buyruğa boyun eğerek anayurtlarını bırakmış olmalıdırlar.

Büyük İslav ileri hareketi VII-IX. yüzyıllarda Alman toprağına *Elbe* nehri mansabına kadar sokuldu. Bunu da tahrik edenler Avarlar olmuştur. İslav çoğunluğu üzerinde ölüm-kalım efendisi olarak hüküm süren bir avuç Avar muhafızlarının doğu Almanya'da bıraktıkları arkeolojik eserler gittikçe çoğalmaktadır. Germenlerin VI. yüzyılda, ilk bakışta sebepsiz olarak, Doğu Almanya ve Çek memleketindeki yurtlarını terketmeleri ancak Avar hakimiyeti ile izah edilebilir. Bu çağda Almanlar da kısmen çiftçi idiler. İslav'ların bu sahaları kendi güçleri ile işgal etmeleri imkânsızdır. Zira askerî teşkilâtları Almanlarınkine kıyasla daha zayıf idi.

Avarlar Balkanlarda da İslav'ların yol açıcıları olmuşlardır. İslavlar ile onların askerlik alanında hocaları Avarlar arasında çok sıkı münasebet kurulmuştu. Aşağıdaki belge bu münasebetin derinliği hususunda bir fikir verebilir: K o n s t a n t i n o s P o r p h y r o g e n n e t o s'da, azizlerden *Pankratios'*un hal tercümesi bahşinde zikredildiğine göre 750 tarihlerinde Atina çevresindeki Avarlar "hoi Sklavoi hoi toi Avaroi kaloumenoi = Avarlar diye dahi adlanan İslavlar" ile bir tutulmaktadır (Bk. V a s m e r).

Onlar büyük İslav gücünü, zikri geçen yarımadaya yöneltmişler veya onun müsebbibi olmuşlardır. Savaş seferlerinde İslavları *Epir'*e, *Korinthos'*a *ve Selanik'*e sürüklediler. Son zamanlarda *Korinthos'*da Avarlarla ilgili eserleri kazılarda buldular. Arnavutluk'taki *Prestovats* altın hazinesi de Avar'lardan kaldı. Avar'lar yer adları ile ilgili hatıralar da bırakmışlardır. F a l l m e r a y e r'e göre *Navarino* (bugünkü adı *Pylos*) ın eski adı *Eis Ton Avarinon:* "Avarino'ya" şeklinden kalmadır ve vaktiyle burada Avarlar yerleşmişlerdir. *Antivari'*nın da eski adı *Civitas Avarorum* idi. Dalmaçya ile ilgili eski arşivlerde menşei karanlık çeşitli adlar arasında çok defa *Mergen* adı geçer. Bu söz uzak doğudaki Türklerde ve Moğollarda yaycı mânasına gelir. Bu şahıs adı XIII. yüzyıla kadar Hırvat'larda da kullanılmıştır. Macar kralları adına Hırvatistan'ı idare eden vali *(bân)* unvanı da Avar *bagan* sözünden neşet etmektedir. Bu unvan Göktürk'lerde *Bağa,* Bulgar *Bağan* şeklinde geçer. Eski Macar *Bağaçı* (Bâç) unvanının da bununla ilgili bulunduğunu sanıyoruz. *Bân* önce üç kuzey Hırvatıstan vilâyetinin (jupalarının) K o n s t a n t i n o s P o r p h y r o g e n n e t o s tarafından *Boean(os)* tesmiye edilen önderi idi.

Hırvatların, eski kaynaklarda geçen diğer bir unvanı *yugruş* da Avarlardan alınmıştır. Bu konuya Uygurlar bahsinde ayrıca temas edeceğiz.

Bizans imparatoru *Konstantinos Porphyrogennetos*'un "De administrando imperio" adlı eseri Türkler bakımından en önemli kaynaktır. İmparator zikri geçen eserinde kuzeydeki anayurttan Adriya Denizi bölgesine Hırvatları götüren başbuğların adlarını sıralar. Bu başbuğların adları Fin bilgini M i k k o l a'ya göre ancak Türkçe ile açıklanabilir ve bunlar Avarlardan idiler: *Külük, Kösenci, Mugel, Alpel, Tugay, Buga.*

Bazı bilginler de Avarların tarihî rollerini açıklarken mubalâgaya saparlar. Meselâ: Romen-Avar münasebetleri bahsinde, P e i s k e r, eski Valach, (İflak) etnikum'unun çobanlık kültürünün gelişmesinde Avarların büyük tesiri olduğunu zikreder.

Avarlar, Macaristan'a ilk İslavları birlikte sürüklediler. Bazı İslav bilginleri ise M. S. birinci yüzyıldan itibaren Macar toprağında İslav adları bulunduğunu sanırlar. Halbuki gerçekte bunlar İslav olmayıp İllirce adlardır. Atlı halklar tarihinin tabiî gelişmesinin ışığı altında konuyu inceleyecek olursak, aşağıdaki sonuca varırız: Macarların yurt işgalleri sırasında, küçük İslav zümrelerinden devlet kurmanın kristalleşmesi safhasında bulunanlar, Pannonia İslavları ve Morva İslavlarının başında, islavlaşmış Avar beyleri bulunuyordu.

Bulgar Türklerinin de İslavların Balkanlara yerleşmesinde büyük rolleri olduğu düşünülürse, İslav yayılışı ve İslav tarihinin düğüm noktası olan VI-VII. yüzyıllar, Türk, bilhassa Avar tarihine dayanır. Avarların İslavlara yaptığı tesiri anlamak için Rusların eski kroniklerini karıştırmak kâfidir. Bu kronikler yüzyıllar sonra da "İslavları sefil bıraktılar, İslav kadınları onlarındı, uzun boylu fakat mağrur ruhlu idiler" diye şikâyet ederler. Avarlar'ın daha sonra tarihten silinişleri üzerine duydukları sevinci şu eski İslav atalar sözü ifade eder: "Pogiboşa yaki obre.. — Avarlar gibi mahvoldular".

VIII. yüzyılda artık Avar hakımiyeti zayıflamaya yüz tutmuştur. Bu yüzyıl sonunda Frank devleti ve imparator büyük Şarl ile savaşa giriştiler. Büyük Şarl'a karşı Bavyera'hların müttefiki sıfatiyle katılırlar ve savaşı kaybederler. İtalya'da Yunanlıların tarafını tutarak savaşa girişirler yine yenilirler. Sonunda kendileri

için mücadele gerekiyordu. İlk büyük savaşta, (791-796) Büyük Şarl, Avar toprağının batı kısmını işgal etti. İç karışıklıklar ile büsbütün zafa uğrayan Avarlar Büyük Şarl'a boyun eğdiler. Hükümdarları Hıristiyanlığı kabul etti. Ancak Frankların sert idaresine dayanamayarak isyan ettiler. İkinci büyük savaşta müstakil Avar devleti büsbütün ortadan kalktı. Halka biçimi Avar kaleleri sukût etti. Aynı zamanda güneyde, Bulgar hanı *Krum* (Kurum) Avar hakimiyetine son verdi. T h i e r r y, Avarların son durumu hakkında şu teşbihi yürüttü: "Ölüm yarası alan bir ava köpekler nasıl saldırırlarsa, ikinci Hun devleti olan Avarlara karşı,— bir çok tarih kaynakları Avarları Hunlar olarak tanır — İslav komşuları da aynı şekilde hareket ediyorlardı". Geriye sağ kalabilen Avarlar yabancı halklar ve bilhassa İslavlar arasında eridiler. Bunlardan Bulgarlara katılanlar da oldu. Zira *Krum* han Bizans surları önüne geldiği zaman ordusunda birlikte savaşan Avarlar da vardı.

862'de Bavyera'ya Karpat havzasından yeni bir atlı halk: Macarlar akın ederler. Tarih kaynakları, 875 de de Macaristanda bazı Avar kalıntıları bulunduğundan bahsederler. Bunlar sayıca belki de hayli kalabalıktılar. Yirmi yıl sonra buraya gelen Macarlara katıldılar. *Székely*'lilerin menşei sorusunda Avar kalıntılarını hesaba katmak belki doğru bir yol olacaktır.

Şimdi de Avar kültür yadigârları konusuna tekrar dönmemiz gerekir. Bilhassa şu ciheti hatırlatmak yerinde olur: Macaristan'da bu güne kadar, umumî olarak büyük toplu mezarlıklarda 20.000 Avar mezarı incelenmiştir. Bu mezar buluntuları iki zümreye ayrılırlar. Birinci zümre *Keszthely*'e izafe suretiyle adlandırılmıştır. Ağır, dökme küçük plâstik eşyayı ihtiva eder: bilhassa at takımları üzerlerinde hayvan mücadele tasvirleri ve griff'ler (grifonlar) bulunur. Bu kültürün tesir ve yayılış sahası Moravya, Almanya ve hatta *Meroving*'ler çağı Fransa'sına kadar uzanır.

B a r t u c z'a göre, *Keszthely* üslûbu Macaristan mezarlarında, Mongoloid kafatasları bulunmaktadır. Bu teşhis A l f ö l d i'nin zirdeki nazariyesini teyid etmektedir. A l f ö l d i'ye göre *Keszthely* üslûbu buluntular, Avar halk konglomerasının İç Asya'dan taze gelen yüksek ifade unsuruna aittir. Buna karşılık *ikinci zümre* üslûbu buluntuları, Avarların Karadeniz bölgesinden Macaristan'a getirdikleri halklara ve bunlar arasında ilk safta da *Kuturgur* Bulgarlarına ait olabilir: Daha aşağıda görüldüğü üzere, S i m o n y i'-

ye göre "tazyik edilmiş madenî levha" buluntuları, Kuturgurlara değil Avarlar önünden Karpat havzasına göç eden *Batı Ogurlarına* aittirler. Bu sonuncu zümredeki eserlerde Bizans tesiri sezilir ve bunlar daha hafif maden levhalar üzerine *kabara* usulü ile imal edilmişlerdir.

A l f ö l d i'nin vardığı sonucu F e t t i c h'in araştırmaları tamamlamaktadır. F e t t i c h Avar sanatının *Gepid*'ler, *Longobard*'lar ve *İslavlar* üzerindeki tesirlerini araştırır. Avar sanatının İslavlara tesiri daha geç VIII. yüzyılda vukua gelmiştir.

Tam mânasiyle bozkır halkı olan Avarlar, süvari ve okçu idiler. Ok saplarını muhafaza eden tirkeşi bel kemerlerinin sağ yanına asarlardı. Yayı ise diğer bir mahfaza içinde sol kemerlerine iliştirirlerdi. Avar yayı bir kaç parçadan mürekkepti. İç tarafa tahkim edilen kemik safihalar yayın elâstikiyetini artırırdı. Bu çeşit kemik safihalar Hunlar ve ilk Macar mezarlarında da bulunmuştur. Rastlanan Avar kılıcı düz veya hafif eğridir.

Avarlar ölülerini mezara, yüzü doğuya bakar şekilde yerleştirdiler. Mezar zemini baştan ayak istikametine doğru meyillidir. Nüfuzlu şahısların cesetlerini önce deriye sardılâr ve bir lahid içine koyarak gömdüler. Mezara ahiret yolculuğu için kaplar içinde yemek de koydular. Süvari ile birlikte tekmil atı da gömdüler.

Üzengiyi Avarlardan önceki devirlerden tanımıyoruz. Avar üzengileri daire biçimindedir. Çok yüksek seviyede olan Avar san'atı Bizanslılara da tesir etmiştir. VII. yüzyılda imparator *Heraklios*, Bizans ordusunu yeniden teşkilâtlandırdığı ve bu sayede Sasani'lere galip geldiği zaman, süvarilerini, gerek daha uygun giyim ve silâh, gerek taktik bakımından Avar örneği üzere kurdu. İmparator *"Taktika"* adlı eserinde açıkça Avar örneklerinden bahseder.

Avarların altınları boldu. 599 yılında, Bizans'tan aldıkları yıllık haracı 80.000 den 100.000 e çıkardılar. Altınlarının büyük kısmını kuyumcuları kullandılar. *Felsö Küküllö* çevresindeki *Firtos* buluntusunda müzehhep takımlarla birlikte 3.000 adet imâle hazır Bizans altını da vardı. Çağdaş kaynaklar hep bir ağızdan, 796 yılında sonuncu daire biçimli Avar istihkâmı sukut ettiği ve Frankların eline geçtiği zaman, askerlerin batıya çok zengin ganimetler götürdüklerinden bahsederler. Bazı arkeoloğlara göre *Nagyszentmiklós*'daki altın hazine de Avar çağına aittir. Bu hazinedeki eserlerin üslûbu

ve tekniği Avar veya Türk Bulgar damgasını taşımakta ise de N é m e t h'in çözüşüne göre yazısı Peçenek (Rünik) yazısı tipindedir.

Diğer bir Avar buluntusunu önem vererek tanıtmamız gerekir. Bu kavimler göçü çağından kalan belki de yegâne musiki aletidir. (Hakkında, bk. Giriş - Musiki âletleri, Avar çifte kavalı).

Avar buluntuları çok geniş sahalara yayılmıştır. Bunlar Macaristan'a münhasır olmayıp, F e t t i c h'e göre Kama nehri çevresinde, Ural'da da eski Avar yerleşmesinin izleri vardır. Bunlar bugünkü Güney Rusya'dan neşet etmiş olabilirler.

OGUR TÜRKLERİNİN DAGILIŞI:

ONOGURLAR, TUNA VE İDİL BULGARLARI

P r i s k o s   R h e t o r   tarafından zikrolunan 460 yılı civarındaki Avar-Sabir darbesi'nin büyük önemi, bu vaka dolayısiyle çeşitli Ogur oymaklarının Karadeniz (Pontus) çevresine göç etmiş olmalarındadır.

Çin kaynakları *Ogur*'ları, *Mao-tun*'un kurduğu Hiung-nu devletinin tebaası olarak da zikrederler. Sanıldığına göre önce *Tarbagatay* dağları civarında ve bugünkü *Kobdo* ve *Semipulatinsk* taraflarında yaşıyorlardı. Takriben M.Ö. 1300 sıralarında erken-Bronz çağına ait *Abasevo* ve *Andronovo* kültürü daha çok bu çevrede gelişmiştir. Z i c h y'ye göre Türk anayurdu burasıdır. *Onogurlar,* Ugur-Macarlara büyük siyasî ve kültür tesiri olan ve kendileri ile birlikte onları da güneye doğru sürükleyen kavimdir. D. S i m o n y i (Acta Archeologica 1959: 227-250) de C z e g l é d y'nin araştırmalarına dayanarak *Ogur*'ların göçten önceki dağılışlarını incelerken, Orta Asyada bilinen yurtlarında üç zümre halinde olduklarını belirtir:

Doğu zümresi, Sir-Derya orta ve yukarı mecrasının kuzeyinde Çu nehri vadisinde ve *Çalkar göl*'e kadar olan sahada yerleşmişlerdi. Onların kuzey batısında *Sarı Su* ve *Açlık Bozkırı* batısında, bugünkü Kazak-Kırgız Bozkırı çevresinde *Emba* nehrinin yukarı mecrasına kadar olan sahada Ogurların *Orta zümresi,* büyük ihtimalle *Kuturgurlar* ve nihayet onların da batısında Ural (Yayık) nehrine kadar olan sahada Ogurların *Batı Zümresi* yerleşmişlerdi.

Orta ve Batı zümreleri otlakları *Akmolinsk* yaylasına kadar uzanmış olabilirler. Şu halde üç Ogur zümresinin hep bir arada çok geniş otlaklara sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu sahaya daha sonra *Oguz*'lar gelip yerleştiler.

Ogur boyları, yukarda zikrolunan coğrafî sahalardan M.S. 370 sıralarında Hunları batıya sürdüler ve kendileri de 463-470 sıralarında aynı yerlerden çekilmeye mecbur oldular.

Bilindiğine göre 463 sıralarında *Juan-juan*'lar Doğu Asya'dan Avarları, onlar da Sabir'leri bugünkü Alma-ata ve *Isık-köl* çevresindeki yurtlarından çıkardılar. Bunun sonucunda Sabirler *Ogur*'lara saldırarak onları batıya attılar. Tahmine göre, önce doğu zümresini teşkil eden *Onogur*'lar çekilmeye mecbur oldular ve Sir-Derya çevresindeki Hazar Denizine kadar uzanan eski kervan yolunu takip ederek *Etil* (Volga) ya ulaştılar. Burada onların bir kısmı Etili geçerek, Kafkasyanın kuzeydoğu eteklerinden *Don* nehrine kadar, otlakları ile az çok eski yurtlarına benzeyen sahaları yeni yurt olarak işgal ettiler. Etil nehrinin sol kıyısında kalan kısımları kuzeyde otlaklar arayarak, daha sonra *İdil Bulgarları* yurdu adı verilen sahaya ulaştılar.

Bundan sonra *Orta Ogur* zümresinin göçü başladı. Onlar *Don* nehrinin doğusunda yerleşecek yer kalmadığı için Donun batısında Dnyeper ve Dnyeper ötesi sahalara ayak bastılar. Bu suretle Onogur kardeşlerinin yeniden batı komşusu oldular.

En sonunda *Batı Ogur* zümresi evvelkilerin daha batısına göç ederek Tuna deltası ile Aşağı Tuna ovasına, hattâ Karpat havzası düzlüğüne ulaştılar.

Şu halde Ogur'lar Karpat havzasında (sonraki Macaristanda) Avar göçünden üç *nesil* (insan boğumu) önce görünmüşlerdir. S i m o n y i'ye göre bu durum Hunların ortadan kalkmasından sonraki devre ait ve Avarlarla ilgisi olmayan "tazyik edilmiş madenî levha" buluntuları menşei sorusunu da aydınlatır.

463 ten sonra Karadeniz kuzeyinde zuhur eden Ogur kavimleri şunlardır: *Ogur*'lar, *Onogur*'lar, *Şaragur*'lar, (sarı, ak-Ogurlar), *Uturgur*'lar (30 Ogurlar), *Kuturgur*'lar (9 Ogurlar).

Bu kavimler Pontus çevresinde Hun devletinin Türk bakiyeleri ile karıştılar. Bu karışma sonucunda 482 de Bulgar (*bulgamak* fiilinden; mânası: muhtelit, karma) toplu adı meydana çıktı. İmparator *Zenon, Buşan* adlı başbuğları idaresinde onları müttefikleri sıfatiyle Doğu Got kralı Theoderik'e karşı harekete davet etti.

Bu kavimlerin tarihlerini açık olarak bilmiyoruz. Bizans kaynakları da ancak bazı vesilelerle bulundukları yerler hakkında sathi bilgi vermektedirler. Bu kavimlerden bazılarının özel tarihlerini bu kısırlığa rağmen kısmen aydınlatmak mümkündür. Bilhassa iki kavmin tarihi önemlidir: *Kuturgur*'lar ve *Onogur*'lar.

İmparator *Zenon*'a yardım eden *Buşan* Bulgarlarının da, eski tarihçilere göre *Kuturgur*'lardan oldukları sanılmaktadır. Burada, zikri geçen *Üçüncü* (Batı) *Ogur*'ların bahis konusu olabileceği hususunda S i m o n y i'nin fikrine iştirak ederiz. Zira şimdiki bilgi durumuna göre *Kuturgur*'lar ancak 547 den sonra Balkanlarda görünürler.

Bunlar Tuna-Dnyeper-Don arasında yerleşmişlerdir. Bizans toprağında sürekli savaştılar. Bazan İslavları da Balkanların uzak köşelerine güneye doğru beraber sürüklediler. İmparator *Anastasios* (491-518) bu sıralarda Konstantiniye'yi savunmak için meşhur "Uzun Sur"u yaptırdı. Ancak Bizansla olan münasebet her zaman hasmane değildi. Meselâ 530 da *Belizar* ordusunda Kuturgur'lar İtalya'da savaştılar. 549 da onikibin kişilik ordu ile *Longobard*'lara karşı *Gepid*'lere yardım ettiler. O sırada Bizans, Don çevresinde oturan *Uturgur*'ları *Kuturgur*'lara karşı harekete teşvik etti, yenilgeye uğrayanlardan 2000 aileyi Trakya'ya yerleştirdi. Avarlar gibi onlar da Bizans ordusuna tesir icra ettiler. VII. yüzyılda Mısır'daki Bizans ordusunda da "Bulgar kemeri" görülür.

Bir kaç yıl sonra Avar dalgası ulaştı. Zaferlerinden sonra Avarlar *Kuturgur*'ların büyük kısmını, muhtemelen diğer Pontus çevresi halkları kalıntılarını, kendileri ile birlikte batıya sürüklediler. 568 de *Kağan Bayan*, o zamana kadar Bizans'ın *Kuturgur*'lara ve *Uturgur*'lara ödediği yıllık haracı kendisine talep ediyor. A l f ö l d i'nin faraziyesine göre Avar çağı yadigârlarının bir kısmı, hayli eski çağdan beri Bizans yakınında yaşayan *Kuturgur*'lara aittir. Bu sanat grubuna ait olarak S i m o n y i'nin faraziyesini daha yukarda gördük.

Avar seferlerinde Bulgarlar iki nesil boyunca, 568 de ise Dalmaçya'da İslavlara karşı savaştılar. Batıya yapılan akınlarda ve 626 da Konstantiniye surları önünde İslav menşeli satellit kavimler ile birlikte idiler. Yerleşmiş olan kalıntıları Macaristan'daki Avar yurdundan dağıldılar. 568 de *Alboin*'in Longobardları ile de bir kısmı İtalya'ya göç ettiler. 630 da Macaristan'da ayaklandıkları zaman, Avar hakimiyetini tehlikeye soktular. 9.000 Bulgar ailesi Bavyeraya göç etti. Orada dostça kabul ve iskândan sonra, verdikleri akdi tutmayarak, büyük bir kısmını ansızın hücum ederek öldürdüler. Sağ kalanlar önce *Vend*'ler toprağına, daha sonra Güney İtalya'ya Napoli kuzeyine yerleştiler. Pannonia'dan son büyük çıkış, VII. yüzyılın ikinci bölümünde *Kuber* Bulgarlarının göçüdür. Bulgarların

Balkanda yurt edinmeleri o zaman vukua gelmiş ve bunda *Onogur'*-ların büyük rolü olmuştur.

Onogur adı yeknazarda Kafkas çevresinde *"Hun"* adından (Honagur) kalmış görünür. IV. yüzyıl Ermeni haberlerinde, Moses Kagankatvaci Batı Sibirya'daki *Onogur*'ların da Hun devletine tabi olduklarını ve bazı bölüklerinin batıya düştüklerini zikreder. Bunların esas kitlesi her halde Macarların cedleri ile birlikte Ural dağları ile güney batı eteklerinden *Kuban* bölgesine göç etmişlerdir.

VI. yüzyıl ortasından sonra *Onogur*'lar, Macarlar ve *Uturgur*-lar ile birlikte *Gök-Türk* hakimiyeti altına girdiler. İki nesil sonra *Kobrat, Onogur*'ların ve müttefiklerinin *Büyük Bulgaristan*'ını tesis ediyor ve imparator Heraklios'un müttefiki sıfatiyle Avar'larla savaşıyor. Bulgar-Avar savaşı, daha önce zikredildiği üzere Pannonia'ya da sirayet ediyor, burada Avar'lar üstün geliyorlar. *Kobrat* VII. yüzyıl ortasında öldükten sonra, Don-Kafkasya-Volga üçgeninde *Kazar*'lar hakimiyet kurmaya çalışıyorlar. Efsaneye göre *Kobrat* devleti beş kardeş arasında beşe bölündü. Tarihî belgeler efsanede zikrolunan çağdaki vakaları teyid etmiyor. Zira ikinci, dördüncü ve beşinci kardeşe izafe olunan göçler daha eskiden vukua gelen İtalya ve Balkan yerleşmesi ile ilgilidirler. Üçüncü kardeş *Esperik* ise tarihî bir şahıstır. 668 sıralarında *Onogur*'larla Tuna'yı geçerek Bulgaristan'ı kurdu. Birinci çocuk *Bayan*'a tabi olan halk *Onoguria*'da kalmış, orada Macar oymakları ile birleşerek Kazar devleti tebaası olmuştur. Kuban çevresindeki yurtta *Onogur* adı bir kerre daha VIII. yüzyıl ortasında, Bizans misyonerlerinin *Onogur Peskoposluğunu* kurmaya çalıştığı zaman son defa göze çarpıyor. Moravcsik, Bayan Onogurları adı altında Macar'ların saklı oldugunu sanıyor. Bu isbat edilemez ise de, şu bir gerçektir ki, *Onogur*'lar Bulgar-Türkleri'nin içinde Macar'ları teşkilâtladıran, hayatî önemi haiz kültür ile teçhiz eden unsurdur.

VII. yüzyıl Ogur kavimlerinin dağılışının ayrıca iki önemli durağı vardır. Volga Bulgarları'nın M.Ö.'ki yüzyılda bugünkü *Kazan* çevresinde yaşadıkları umulabilir. Nitekim Zichy Uralın her iki yamaçlarında, dolayısiyle Avrupa tarafında da *Pianobor* kültürünün, daha eski *Ananyino* kültürünün ve onlardan daha eski ve Oka nehri mecrasına kadar derinliğine sokulan *Abaşevo* kültürünün batı Türklerine ait olduğu tezini savunmuştur. Bu dikkate şayan teze rağmen, bugün daha çok revaçta olan görüşe göre Kazar'ların ya-

yılışı dolayısiyle *Volga Bulgarları*'nın cedleri kuzeye göçmüşlerdir. İdil Bulgarlarının kuzeye göçü hakkında başka bir nazariyeyi — yukarıda gördüğümüz gibi — S i m o n y i meydana attı. Onların Kafkasyadaki yurtlarından kuzeye göç ettiklerine delâlet eden bazı izler vardır. Macarlar ile, Türkçe konuşan ve bugünkü Başkırtların ceddi olan *Beşogur* (5 oymak) lardan bir grup bugünkü Orenburg ve Ufa çevresine, Kazar yayılışı sırasında göç ederek *Magna Hungaria* halkını teşkil etmiş olabilirler. Tabiîdir ki bütün bunlar henüz faraziyedir.

Bulgar'lar iki uzun ömürlü devlet kurmuşlardır. Bunlardan birincisi Tuna boyundaki *Küçük Bulgaristan*'dır. 679 da Bizans imparatoru IV. Konstantin onları çıkarmak istiyor. Bizans ordusu hezimete uğruyor. Bunun üzerine Bizans onlara haraç vermeği kabul ediyor. Fakat Bulgar akını durmadan tekrarlanıyor. Doğu kavimlerinin Balkanlar'da ve Avar ve Yunanlılardan zapt olunan yurtta, bu iki büyük devletin arasında ayakta durabilmesi kabiliyet ve üstün savaş tekniği ve teşkilâtçılık kudreti ile mümkün olabilirdi. Dağınık bir halde yaşayan İslavları da teşkilâtlandırarak onları kendilerine bağladılar ve askerî güçlerini arttırdılar. 713 de Konstantiniye önüne geldikleri zaman tarihçi A g a t h o n onların *Onogur* Bulgarları olduğunu söylüyor. Onoğur'ların kendilerine *Kuturgur* kalıntılarını da kattıkları sanılmaktadır. Yurt kurmadan 35 yıl geçer geçmez, 716 da kendileri için Bizansla çok müsait şartlarla ticarî anlaşma yaptılar. 717 de Bizansla birlikte İstanbul'u muhasara eden Araplara karşı da savaştılar. Bir yüzyıl sonra, Avar ve Yunan galibi *Krum* han zamanında Bulgaristan kudretinin evcine ulaştı. Bu çağdan kalma muazzam mimarî eserlerin harabeleri ve yüksek kültür eserleri arasında *Madara*'daki 40 m^2 saha kaplayan kaya kabartmasında *Krum* (Kurum) hanın süvari tasviri ve silik yazıt bulunmaktadır. Bulgar-Türk kültürü ile ilgili eserleri en çok Macar âlimi merhum G é z a F e h é r tanıtmıştır. Krum 809'da Sofya'yı az sonra Niş ve Belgrad'ı işgal ediyor, bu suretle Orta Avrupa'dan güney doğuya uzanan önemli ticarî transit yolu eline geçiyor. Makedonya (Selanik-Belgrad) yolu da buna katılıyor. Bulgaristan, Bizans ve Frank devletleri ile boy ölçüşecek derecede kuvvetleniyor. Sınırlarını gereği gibi emniyete alıncaya kadar Bizansla savaşır. Devletinin büyük gelirlerine sahip olan Krum'un halefi olan *Omurtag* abidevî yapılara hayatını vakfeder. *Pliska* ve *Preslav*'daki muazzam yapıları komşusu olan muasır iki cihan devletinin mimarî eserleri dahi gölgeleyemez. Dört köşe yontma taştan yapılan

kaleler, arslan heykelli saraylar, su yolları, Macar ve Avar san'atı ile akraba palmetli kuyumculuk eserleri, çok yüksek evsafta palmet bezekli seramik bu çağı temsil etmekte ve zikri geçen şehirleri süslemekte idi. Bu şehirlerin kültür seviyesi hakkında aşağıdaki vak'a açık bir fikir verebilir: Bulgaristan inhitata yüz tuttuğu çağda, Ruslar Balkanlara saldırdıkları zaman, savaşçı *Rurik* sülalesinden *Svyatoslav* 969 da Bulgar şehrine hayran kalarak şöyle bağırıyor: "Kief'de yaşamak istemem, Preslav'da yaşamak isterim. Zira buraya her iyi şey toplanmıştır. Yunanlıların kemha kumaşları, şarap ve her çeşit meyve... Macarların atları ve gümüşleri.. Rus diyarından gelen kürkler, balmumu, bal ve köleler...".

Macarlar bugünkü yurtlarını işgal edinceye kadar, *Krum* han ve halefleri *Omurtag* ve *Boris* zamanında IX. yüzyıl boyunca Karpat havzasının doğu kısmı belki *Peşte*'ye kadar olan bölge Bulgarların elinde idi. Buradaki hatıraları, bir kaç Macarca yer adında, eski ses şekilleri ile bu güne kadar kalmıştır. Roma çağında terkedilen *Maroş* çevresi tuz madenlerini işletmeğe Bulgarlar başladılar. Orta Avrupada başka tuz madeni olmadığı için, bu madenler büyük değer taşıyordu. 892 de Frank kralı onlardan, düşmanları Moravyalılara tuz vermemelerini istiyordu.

Yer adları arasında İslavca olanlar da vardır. Bulgarların sürekli şekilde islavlaşması IX. yüzyılda hemen hemen tamamlanır. *Omurtag*'ın *Çatalar*'daki sütununda 821 tarihinde henüz Bulgar-Türk yıl hesabı takvimi görülür. Tek tük Türk adı, meselâ Simeon oğlu *Bayanuş*, yahut 927 de Kumandan *Alpbagatur*, daha sonra çar Samuel'in bendeleri arasında Arnavutluk'taki Belgrad (bugünkü *Berat*) kumandanı *Elinag*, daha sonra *Kavkan* kardeşler göze çarpmaktadır. Bilhassa *Boris* (Bogoris) 864 de Hıristiyan olduktan sonra, artık Bulgaristan, İslav ve Bizans kültür çevresine bağlı bir devlet sayılır. Daha sonra, XII. yüzyılda ikinci Bulgar çarlığının temelini Bulgarlar arasında eriyen *Kuman Türkleri* atmışlardır. Bunu uzun zaman süren Osmanlı çağı takip eder. Bu suretle Bulgarların ilk ve eski tarihi, İslavca konuşmalarına ve İslav şuuru hakim olmasına rağmen, Türklük tarihinden ayrılamaz.

İkinci önemli Bulgar Türk devletinin yahut *Büyük Bulgaristan*'ın ilk iki yüzyılı tamamiyle karanlıktır. En eski bilgiler İ b n F a d l a n'dan kalmış olup bu zat 921 de halife Muktadir tarafından Volga Bulgarlarına gönderilen, kısmen Arap ve kısmen halife hizmetindeki Türklerden müteşekkil heyet üyesi idi. Önemli ve dik-

kate şayan eseri *Risale* adını taşır. Eskiden bu eserin ancak muahher hulâsaları bilinmekte idi. Birinci dünya savaşından sonra Zeki Velidi Togan bir nüshasını Meşhedde buldu. Bulgarlar X. yüzyıl başları Arap yazarlarından İbn Fadlan ve İbn Rusta'ya göre yüksek kültüre sahip bir kavim idi. İbn Rusta aynen şunları yazar "Bir çok kavimle ticaret yapmaktadırlar. Ruslar ve diğer kavimler malları onlara getirirler. Ziraî mahsulleri ve tarlaları vardır. Buğday, arpa ve darı ekerler. Bulgarların çoğunluğu Müslüman olduklarından iskân yerlerinde mescitleri, okulları ve imamları vardır". Kuzey ve güney ticaret yolu üzerinde onlar muvasalayı sağladılar. Daha sonra Macaristan ile de rabıta kurdular Mukaddesi ihraç metaları arasında şunları sıralar: Arıcılık mahsulleri, silâhlar, zırhlar, çeşitli kürkler, deri mamulleri (*Bagarya* - sahtiyanın bir cinsi - Rusça *Bulgari*), İslav esirleri, sığır hayvanları. — Bulgarlardan seramik ve maden işçiliği san'atına ait eserler de kalmıştır. Mânevî medeniyet sahasında da komşuları Ruslara nazaran daha yüksek seviyede idiler. Tarih yazarları, doktorları, heyetşinasları vardı. Abbasi halifeliği ve Samani devleti ile sıkı bağlar kurmuşlardı. Payitahtları *Bulgar,* meydana çıkarılan harabelerine göre, oldukça geniş 50.000 nüfuzlu bir şehir olup muazzam mescitleri ve hamamları bulunmakta idi. Diğer şehirleri: *Suvar, Tokşın, Kermençük, İşbol* v.b. adları taşıyordu. Bahçıvanlık ve sulamada ileri seviyede idiler. Kıtlık yıllarında yüksek ziraat kültürleri sayesinde Ruslara da hububat verebiliyorlardı. Büyük Bulgaristan (Türk Bulgaristan) bu durumda iken doğu, güney Balkan ve deniz kıyısı İslavlarından binlercesi, yahudi tüccarlar tarafından Fransa'ya bilhassa Verdun'daki "hadımlık imalâthanesi"ne sevk edilerek orada ameliyata tabi tutulduktan sonra *Kordova* ve *Granada* haremlerine *"Sakaliba"* olarak satılmakta idiler.

Volgadaki Bulgaristan'ın sahası sürekli çapulcu akınlarına rağmen hayli geniş idi. İktidarının zirvesinde iken sınırları Ural dağlarından *Oka* nehrine, *Ustyug*'daki *Dvina*'dan Don ve Samara kaynaklarına kadar uzanıyordu. Bu devletin iktidarına ve refahına 1237 de *Batu Han* Moğolları son verdi. *Bulgar* şehri yüzyılın ikinci yarısında bir kere daha parladı, fakat daha sonra *Kazan* ve *Nijni-Novgorod* onun yerini aldılar. Bulgar şehrinin sonunda nüfusu tükendi ve harabeye döndü. Bu büyük Bulgaristan'ın hakim zümresi tatarlaştılar. Bulgar halkının bu günkü ahfadı *Çuvaşlar*'da, Türklüğe mensup *Ogur* zümresinin dili, bir çok gelişmeye rağmen, tek bir kavmin dudağında hâlâ yaşamaktadır. İbn Fad-

l a n Çuvaşlar ecdadının başındaki hükümdar için "İslavların hükümdarı" tabirini kullanır. B a r t h o l d buna dayanarak Çuvaş halkının Bulgar ve İslavların karışması sonucunda meydana geldiğini sanır. Bizim kanaatimize göre, Çuvaşların kanında Türk'den başka diğer bir karışma varsa, bu ancak Fin kanı olabilir. Zira Volga ve Oka çevresi eskiden tamamiyle Fin kavimleri ile meskûndu. Daha sonraları da buradaki kalabalık Fin kavimleri, bunlar arasında *Merya*'lar ve *Muroma'lar* milliyetlerini kaybederek kitle halinde ruslaştılar.

Son zamanlarda K o v a l e v s k i y (Çuvaşi i Bulgarı po dannım İbn Fadlana, Çeboksarı, 1954) Çuvaş kavminin ortaya çıkış münasebetlerini daha kesinlikle belirtmeyi denemektedir. Ona göre *Etil* çevresinde *Bulgar oymak ittifakının* güneydeki bir oymağı olan *Suvar*'lar X. yüzyıldaki diğer Etil Bulgarları hilâfına Müslüman olmamışlar, putperest kalarak istiklâl gayreti göstermişlerdir. Hattâ bir aralık sikke dahi basmışlardır. Bu Suvar oymağının zadegân zümresi daha sonra Müslüman olunca çoğunluk onlara uymayarak Etil nehrinin sağ kıyısına göç etmişler ve putperest kalabilmek için daha da batıya çekilmişlerdir. K o v a l e v s k i y'ye göre bugünkü *Çuvaşlar* onların ahfadıdır.

TÜRKLÜĞE AD VEREN KAVİM:

TÜRK (TUKYU) LER

Hunların savaş kabiliyetinin, hattâ Çin kayıtlarına göre kanlarının Asya'daki büyük varisleri Türk'lerdir. Çin kaynakları onları *Tu-kiu* adiyle tanır. Yazıtlarda, eski parlak devirleri anarken kendilerine *Kök-Türk*'ler derler. Bütün Türklük âlemi adını onlardan almıştır. VI. yüzyılın ilk . yarısında Altay dağları ve İrtiş nehrinin yukarı mecrası çevresinde, *Juan-juan*'lara tabi oldukları anlaşılmaktadır. 546 sıralarında Türk hakanı *Tümen* isyan eder. 552 de kendilerini boyunduruk altında bulunduran *Juan-juan* devletini ortadan kaldırır. Bu suretle Türk yayılışı·için yol açılmış olur. Daha başlangıçta, birden genişleyen devlet ülkesinin batı kısmına umumî vali *(yabgu)* sıfatıyla *İstemi* adlı kardeşini nasbeder. *Tümen'*-in en büyük halefi, ikinci oğlu *Bukan* (553-572), üçüncü oğlu *To-po* (572-581) olmuştur. Onun ölümünden sonra *İstemi* oğlu ve batıdaki yabgu *Tardu* istiklâlini ilân ederek batıdaki Türk devletinin hakanı olur. Türk yayılışının olağanüstü sürat ölçüsünü, 25 yıl zarfında Mançuryadan Kırım yarımadasına kadar uzanışı isbat eder. Önemli hadiseler şunlardır, *Bukan* ve *İstemi* 566 da Sasani hükümdarı *Khusrau* (Husrev) Anoşarvan ile ittifak akdederek Orta Asyanın güçlü sahipleri *Heftalit* Hunlarını yeniyorlar. Baktria, Buhara ve Samarkand çevresi Türk hakimiyeti altına giriyor. Bu sırada güney sınırı Oxus (Amu-Derya) dır.

Ancak biraz sonra Türk'lerin Perslerle arası açılır. *Husrev* Çinden ipek ticaretine vasıtalık yapan ve Türklere tabi olan *Sogd* kervanlarına izin vermez. Bunun üzerine 568 de *İstemi* han Konstantiniye'ye elçi göndererek Perslere karşı ittifak akdetmek ister. Perslerle öteden beri muhasım durumda olan Bizans'lı Yunan'lılar için ticaret politikası (zira batıda ipek ticareti ile başta onlar ilgileniyorlardı), ve daha çok askerî bakımdan Türk'lerle ittifak onlar için çok arzu edilir bir husustu. 568 de *Zemarchoş*'ı Türklere göndermek suretiyle mukabele ile kalmadılar, 576 da *Valentinos*'un elçili-

ği ve 598 de yeni bir elçi heyeti ile münasebeti takviye ettiler. Müşterek askerî harekete sıra gelmeden Türk'ler önce Volga'daki *Oğur* ve Kafkasyadaki *Onogur, Macar, Sabir* kavimlerini idareleri altına aldılar. Hatta 576 da Kırım'daki *Bosporos* şehrini (Devletin doğu sınırından 7,000 kilometre mesafedeki yeri) işgal ettiler. Ancak ondan sonra Perslerle araları açıldı. Perslerin gücünü kırarak, VI. yüzyıl sonunda bugünkü Afganistan'ın kuzeyindeki Toharistanı zapt ettiler. Perslerle batıda Kafkas çevresinde de savaşa giriştiler. Asıl burada, 628 de Bizans imparatoru *Heraklios'a* Perslere karşı yardım eden ve nihaî zaferi sağlayan Gök Türk'ler değil, onların en batı kanadını teşkil eden ve sonradan varisleri olan Hazar'lar olmuştur.

VI. yüzyıl sonunda Türk devletinin doğu ve batı hanlikları arasındaki rekabet, çözülüş tohumlarını ekmişti. *İstemi* ve *Tardu*'nun payıtahtı *Tekes* nehri yakınında *Akdağ*'da idi. Tölös kavmi isyan ederek 603 de *Tardu*'yu koğdu. O, *Ku-ku-nor* çevresinde izini kaybetti. Torununun da ayaklanmalar ile mücadelesi gerekiyordu. Muvakkat devlet ikiye bölündü. Batı Türk devleti nihayet ikinci torunu *Tong yabgu* idaresinde kalkınma fırsatını buldu. Sınırları Volga, Merv, Doğu Altay, Tarbagatay ve İndusun yukarı mecrası çevrelerine kadar uzanıyordu. Hakan zabtolunan memleketler halkına kral naibi, yanına vergi işlerine bakmak üzere tudun tayin etti. Büyük Çin seyyahı *Hüan-tsang* Turfandan İndus nehri kıyısına kadar *Tong yabgu* himayesinde seyahat etti. Hakan Talas vadisinde oturmağı sevmekle beraber, onu *Tokmak*'ta kabul etti. Hakanın büyük ihtişamı ve kudreti seyyah üzerinde derin tesir bıraktı. Çin seyyahı aynı zamanda, bugünkü Afganistan'daki *Kunduz*'da, hakanın oğlu ve Turfan kralı damadı *Tardu şad*'a da tazimatını sundu.

630, Türk'ler için yas yılıdır. Doğu devleti Çin'in sinsice isyanları tahrik eden siyaseti sonucunda zâfe uğramakla kalmadı, gittikçe kuvvetlenen Tang sülâlesinin idaresine tabi oldu. *Tong yabgu* da bu sırada vefat edince Batı Devleti ikiye bölündü: 5 *Nuse-pi* boyu batı ve 5 *Tulu* boyu doğuyu teşkil etti. *Uygur* ve Çin kuvvetleri bazı parçaları koparınca 659 da tekmil Batı Türk devleti Çine boyun eğdi. Türk toprağının *Turan* kısmı biraz sonra Arap muhitine, *Tienşan* ve Altay ötesi bölgesindekiler "Çin imparatoruna hizmet ettiler onun hesabına savaştılar, 50 yıl boyunca doğu ve batıdaki ülkeleri fethettiler" (yazıtlar). Bu çağın sivrilen şahsiyeti Doğu Türk sülâlesinden *A-şi-na Şo-rh* olup imparator *T'ai-tsong*'ın başkumandanlığını, oğlu ise valiliğini yapmıştır.

Türk istiklâl savaşı başarısız ayaklanmalardan sonra ancak 682 de hedefine ulaşmıştır. Başbuğ, *Tümen* neslinden gelen *Kutlug* olup, çetin savaşlardan sonra Doğu Türk halklarının büyük bir kısmını tekrar hür bir devlet içinde birleştirmiştir. Kutluğun hükümdarlık unvanı *Elteriş* (İl toplayıcı), yaptığı hizmeti aksettirir. Türk'lerde ili toplama, devlet kurma mânasına gelir. O sıralarda Batı Türk devletinin bir kısmı *Türgiş* kavminin kılavuzluğunda istiklâline kavuşur. *Elteriş* hakan 691'de vefat ettikten sonra kardeşi *Kapağan* da kahramanca savaşarak Türk sınırlarını genişletir. İli havzasında *Türgiş*, Tarbağatay'da *Karluk*, Barköl'de *Uygur*, Baykal'da *Bayirku* halkından dokuz boyu kendisine tabi kılar. Çin'e de korku salan bu hakan'a Çin'liler *Mo-ço* demektedirler. Kuzeyden yayılmaya başlayan *Kitay* halkının yenilgiye uğratılmasında Çine de yardım eder. Sonra Çin'de yaptığı savaşlardan o kadar çok ganimet alır ki, yazıtların ifadesine göre, "Esirler bile esir sahibi olurlar". Ancak fazla şiddet göstermesi yüzünden sevilmez, *Bayırku*'lara karşı yaptığı savaşta ölür.

716 da *Elterişoğlu, Bilge* hakan tahta çıkar. O ve küçük kardeşi savaşçı *Kül-tegin* ve pederi çağından kalan müşavir ve aynı zamanda kayın pederi ihtiyar *Tonyukuk* idaresinde nisbî barış yılları, Türklerin gümüş çağı takip eder. *Bilge* hakan kendisine surla çevrili bir şehir inşa etmek ve içinde Buda ve *Lao-tse*'ye mabed yapmak ister. *Tonyukuk* ona şu öğütü verir: "Eğer surla çevrili bir şehirde yerleşir ve bir kerre yenilirsen esir olursun. İçinde *Buda*'ya ve *Lao-tse*'ye mabed yaptırırsan, onlar insanlara uysallığı ve miskinliği telkin ederler. Bu savaşçılara uymayan bilimdir". Bunun üzerine Bilge hakan projesinden vazgeçer. (St. Julien, Doc. 191). Çinde yerleşen Türk'lerden bir çoğu geri eski yurtlarına döndüler. Çin Türklerle başa çıkamıyacağını anlayınca, yenilgi ile sonuçlanan bir kaç seferden sonra bu kudretli devletle iyi geçinme yolunu tercih ettiler. Dostluğu izdivaçla sağlamlaştırmak istediler. Ancak Bilge hakan kendisine ayrılan Tang sülalesi prensesi ile evlenmeden önce 734 de zehirle öldürüldü. Ondan sonra takriben on sene daha Türk devleti haşmetini muhafaza etti. 745 de Türk'ler ile akraba, aynı kökten neşet eden *Uygur*'lar Gök-Türk devletini sona erdirdiler. Sonuncu hakan savaşta öldü. Halkı dağılarak Uygurlara ve diğer Türk kavimlerine katıldılar.

Batı Türk devletinin kurduğu hakimiyet *Türgiş*'ler elinde idi. Son zamanlarda bir kaç Türgiş sikkesi "Kağan Türgiş Bay-Baga"

yazısı ile ele geçmiştir. Bu hükümdar, büyük ihtimalle, Çin kaynaklarındaki *Mo-ho Da-gan* (Bağa tarhan) ile aynı şahıs olup 740-766 arasında hüküm sürmüştür. Sikkenin basıldığı yer *Kuz-ordu* olup bu *Balasagun* şehrinin eski adıdır.

Gök-Türk'ler tarihini Çin kayıtlarından başka, bilhassa rünik (oyma) yazılı Türk yazıtlarından öğreniyoruz. Bunlar oldukça geniş sahada: Talas, Yenisey, Ongin, Orhon ve Tola nehirleri çevresine dağılmıştır. Tarihî bakımdan en önemlisi muhteşem *Orhon* yazıtlarıdır. Ancak Yenisey yazıtları daha eski ve aslî şekli gösterirler. Bu yazıların menşeine gelince, tek bilgi, bazı işaretlerin *Aramî* harflerine benzeyiş arzetmesidir. Bu yazıtlar dâhi Danimarkalı dil bilgini Vilhelm Thomsen tarafından çözülmüştür. Bu dil yadigârlarının diğer çok çalışkan araştırıcısı ve yayınlayıcısı Alman asıllı Wilhelm Radloff (vef. 1917) olmuştur. Bu yazıda nizam ve bazı harfler tamamen müstakil buluştur. (Albert von Le Coq (Auf Hellas Spuren 45) diyor ki: Türk dillerinin fonetiğine gelince, bu büyük anlayışa delâlet eder. Ancak ilmî düşünen insanlardan neşet edebilir. Bu eski Türk kültürünün ileri seviyede oluşuna tanıklık eden güzel bir örnektir".

Yenisey oyma yazı işaretlerine en yakın olan *Nagy Szentmiklós* altın hazinesindeki Peçenek dil yâdigârı sanılan runik yazıtlarıdır (Németh: Die Inschriften des Schatzes von N. Szentmiklós. Bp. 1928). *Székely*'lilerden kalan Macar (oyma) runik yazıtları da buna aynı derecede yakın olup eski Macar-Türk temasına tanıklık etmektedir.

Orhon ve Tola'daki yazıtlar daha geç, VIII. yüzyıldandır: Bunlar, Çin okulunda yetişen ihtiyar ve "restauration" çağı kahramanı Tonyukuk (vef. 720), yiğit *Kül-tegin* (vef. 731) ve ağabeyi *Bilge-hakan*'ın mezar yazıtlarıdır. Rekonstrüksüyona en çok elverişli olan *Kül-tegin* mezar anıtıdır. Rünik tipte yazıtlı ve bir tarafında Çince yazıtlı sütundan 40 m. ötede granit altar ve ikisi arasında muazzam mauzoleum harabesi, insan ve hayvan heykel kalıntıları ve 4 1/2 klm. mesafeye kadar 10-12 m. aralıkla birer *balbal* bulunmaktadır. Bu *balbal*'lar yenilen ve öbür dünyada hizmetle vazifeli düşmanları temsil eden heykellerdir. Tedfin merasimine ve mausoleum inşasına, o tarihlerde Türklerin dostluğunu arayan Çin imparatorunun elçisi ve ustaları da katılmışlardır. Çin salnameleri bir çok haberler arasında şunu da bildirmektedirler: "*Kai-yüan* çağı 19 da *Kül-tegin* öldü. İmparator, kumandan *Çang* ve *Lüi-ki-ang*'a oraya

seyahat etmeyi buyurdu... Tâki büyük hakan önünde taziyesini bildirsinler ve sunak hediyelerini yerleştirsinler. Taşa yazıt kazmalarını ve müteveffanın heykelini dikmeyi, hatırasına bir mabed inşa etmeyi buyurdu. Dört duvara savaş resimleri tersim etsinler. Altı seçkin san'atkârı, tam ve hayattakine sadık şimdiye kadar görülmemiş ve hakanın dikkatini çekecek resim yapmak için gönderdi".

Kül-tegin ve *Bilge-hakan* mezar yazıtı adetâ bir cûlus nutkudur. halkı uyarma, eski şerefli günler ve düşüş, yeniden kalkınışın kısa tasviridir. Yeniden kalkınış (restauration) kısmını *Tonyukuk* kendisi kaleme almış ve uzun anlatmıştır. Her üç yazıtın özelliği çok güzel düşünüş ritmini ihtiva edişinde, her satırında millî duygu'nun çınlamasında ve teşkilâtçılık kabiliyetinin tebarüz ettirilmesindedir. Aşağıya biraz kısaltılmış ve serbest şekilde aldığımız cümlesi bile yazıtların ruhu ve Türk'lerin savaşçı hayatı hakkında fikir edinmeğe yeter.

Bilge-han'ın mezarından:

"Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda tahtıma oturdum. Sözümü nihayete kadar işit: Benden sonra gelen küçük kardeş (ve) yeğenlerim, oğullarım, bütün soyum, milletim; sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar. Buyruk beyleri, Otuz (Tatar) Tokuz Oğuz beyleri, millet! bu sözümü iyice işit sağlamca dinleyin: ileri, gün doğusuna, güneyde, gün ortasına, geri, gün batısına, yukarı, kuzeyde gece ortasına doğru olan yerlerin bu içindeki milletler hep bana itaat eder. Bunca milleti hep tanzim ettim. Şimdi de fesat olmaksızın Türk hakanı Ötüken ormanında oturur ise ülkede de mihnet olamaz. İleride (doğuda) Şantung ovasına kadar sefer ettim, denize hemen hemen eriştim. Güneyde ... Tibet'e ulaştım. Batıda İnci ırmağına, Demir kapıya ve kuzeyde Yerbayırku ülkesine vardım... Ötüken dağları memleketi birlikte tutmak için elverişlidir... Ey Türk kavmi Ötüken toprağında kalırsan, imparatorluğu ebediyen muhafaza edersin... Kardeşlerim, beylerim, bütün milletim, ileri gelenlerim ve kavmim beni dinleyin... bu taşı ben yazdırdım ve söyliyeceklerimi, kalbimdekileri oraya kazdırdım... Tanrı üstte mavi gökü ve altta yağız yeri yarattığında ikisinin arasında insan oğullarını halk etmiş. İnsan cinsinin başına büyük cedlerim *Bumin kağan* ve *İstemi kağan* hükümdar olmuşlar ve Türk kavminin ülkesini ve nizamını kurmuşlar... Fakat tahtlarına geçen halefleri onlar gibi olmadılar; hikmetten mahrum ve fena kağanlardı. Beyler de kötü kimselerdi. Beylerle halk arasında nifak, Çinlilerin

kurnazlık ve hilekârlığı dolayısiyle Türk kavminin imparatorluğu yıkıldı".

Elli yıllık esaret hayatını da burada şöyle tasvir edilmiş buluyoruz. "Fakat üstte mavi semada Türklerin Tanrısı ve Türk toprağı ile sularının mukaddes dehası şöyle dediler: Türk kavmi mahvolmayacak, o yine bir kavim olacak. Atam *Elteriş* hanı ve anam *El-bilge* hatunu yükseltmişler ve gökten onlara yardım etmişler..".

Tonyukuk yazıtı yeniden kalkınış devrinin heyecanlı tasvirinden sonra büyük seferlerin cereyan tarzını naklediyor. Gök-Türkler aleyhine yeniden büyük bir ittifak meydana gelince, Tonyukuk evvelâ Kırgızlara karşı sefer açıyor. Zira bin kilometre kadar uzakta Kögmen (= Gökçe; her halde bugünki Sayan) dağları arasında bulundukları için Kırgızlar kendilerini emniyette hissetmiş olacaklardır. "*Kögmen*'lerin ötesine ancak bir yol bulunduğu zaman bir rehber aradım... Orduyu yürüyüşe hazır kıldım ve ata bindirdim. Onları Aktermel'in ötesinde toplattım. Yukarıya doğru yayan tırmanmalarını emrettim. Atlarını yedeklerine aldılar ve kendileri kazıklarla (kayak?) tutunabildiler. On gün on gece böylece yamaçların kar yığınları arasında uğraştık. Ani ırmağı kıyılarına erişince ötesini geceli gündüzlü dört nalla geçtik". Tabiî hasım tarafından beklenmeyen bu hücum tam bir zaferle neticelendi. Böylece, Kapağan Kağan'ın mezarına ilk olarak Kırgız hanının balbalını dikmek nasip oldu.

Kül-tegin'in mezar yazıtı Bilge kağanı şöyle konuşturuyor: "Kül-tegin 10 yaşında iken ilâhe Umay'a benzeyen anam hatunun taliine olarak erkek arasına alındı. 16 yaşında iken saltanat ve kağan için şu işleri yaptı: Çinli On-tutuk 50.000 kişi ile üzerimize yürüdü ve biz çarpıştık. Kül-tegin piyade ile hücuma kalktı ve On-tutuk'u elinde silâh maiyetiyle yakalayarak kağanın huzuruna getirdi. O orduyu orada mahvettik. 21 yaşında iken (Çinli komutan) Çaçasengün ile harp ediyorduk. İlkin Tadık-çur'un kır atına binerek hücum etti. Bu at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtarın kır aygırına binerek saldırdı; bu atı da öldürdüler. Üçüncü defa Yeginsilig beyin Kedinlig adındaki atına binerek hücum etti. Bu atı da orada öldürdüler. Takımlarına ve alnındaki elmasdan aya yüzden ziyade ok isabet etmişti... Ey Türk beyleri; bu hücumu hatırlayınız. O orduyu orda imha ettik. Kül-tegin olmasaydı şimdi hepimiz de yok olacaktık. Şimdi Kül-tegin ölmüştür! Onun yasını tutuyorum.. Fakat ey insan oğulları! Tanrının takdir ettiği zamanda ölmek için dünyaya geldik...".

Bu yazıtların güzelliği yavaş yavaş Türkologların dışında da, Amerikada bile tanınmış oldu.1964 te Macar şairi ve filologu G. K é p e s Orhon yazıtlarının hakikî şiir, destan olmasının farkına vardı. Ölçülü, heceli satırları, düşünce kafiyelerinden hariç alliterasyonlar (yani söz başındaki seslerin tekrarlanması) birbirine bağlıyor ve böylece yazıtlara şiir karakterini vermektedir. Hem alliterasyonlar, hem de zikrettiğim ölçüler Kuzey-Eurasyada yaşayan veyahut oradan çıkmış olan Finnugor, Türk ve Moğolların eski şiirinin en eski ortak hususiyetleridir.

Yazıtlardan bir dereceye kadar Türk'lerin şamanizmi hakkında da fikir edinmek mümkündür. (Bakınız: Giriş kısmı). Aynı şekilde kadınların durumu ve sosyal tabakaların münasebetlerini açıklayan tasvirler de bulunmaktadır. Türk'lerde umumî olarak aristokrat nizam üzerine tabakalaşma göze çarpar. Cemiyetin iki büyük unsuru: halk ve beğler (asiller) üstünde *buyruklar,* yüksek rütbeli devlet ricali: *tudun, çur, tarkan, apa* hükümdar ailesi prensleri: *teginler,* hakan vekili: *yabgu, şad* ve hepsinin üstünde *hakan* (kağan, imparator) bulunur. Hakan daima değişen oymak ve il birliğinin başıdır. Konfederasyona bağlı bazı halkların başı han'dır. Yenilgiye uğratılan kavimlerin idaresi için hakan *ilteber* (il ezen) unvanını taşıyan vali gönderir. Türk'ler bazen Çin unvanlarını da almışlardır. Meselâ: *sengün* (tsiang-kün "general") bu cümledendir. Hakan sıkı surette sınırları belirtilmiş aristokratlar'la çevrili olmasına rağmen yine de bir çeşit demokratik ruh hakimdir. Hakan akrabalarını ve asilleri hesaba katmakla kalmıyor, Çingiz-han çağında olduğu gibi halka da sevgi ile hitap ederek, onların da devleti ayakta tutan bir unsur olduklarını hatırlatıyor. Mezar yazıtlarında hakan öğünerek, uykusunu ve rahatını düşünmeden "fakir, zayıf, gıdasız ve giyimsiz" halkı memnun etmek, birlik sağlamak için durmadan çalıştığını zikrediyor.

Türk hakanları, Orta-Asya kervan yollarının sahibi sıfatiyle, dört yüce medeniyet ortasında dünya ticaretinin ve büyük manevî cereyanların şahdamarını ellerinde bulundurdular. Bir yüzyıl boyunca onların teşkilâtçılığı sayesinde kültür değerlerinin mübadelesi sağlandı.

Kendilerinin de maddî kültürü yüksek seviyede idi. Gelişmiş ve sanatkârane maden işçilikleri olduğunu *Zemarchos* ve *Valentinos* elçilik raporlarında teyit ederler. Transit sahasında uzun müddet ipek ticareti inhisarlarında kaldı.

Fikirlerin teatisini sağlamak da önemli olmuştur. Önemli fikir cereyanları tarihinin aynı çağa isabet edişi bunu teyid etmektedir. Çin'den sürülen Gandhara'lı Budist din yayıcısı *Cinagupta* 580'de hakan T'o-po nezdinde sığınacak yer buldu ve onu dinine çevirdi. 626 da Hindistanlı *Prabhâramitra*'nın Çine ve 630 da Çinli *Hüan-tsang*'ın Hindistana seyahati ile Çin dinî hayatının yenilenmesi arılanması son derece önemlidir. Bu ancak *Tong-yabgu* himayesinde mümkün olmuştur. Zoroaster fikir akımı, Nasturi *A-lo-pen* vasıtasıyla Hıristiyan dininin Çin'e sokulması yine bu çağa isabet eder.

Türklerden (Tukiu'lardan) Uygurlara geçmeden önce, bu iki kavmin oymak sayıları ile ilgili konuyu açıklamaya çalışalım: Kapağan hakanın kızına ait mezar yazıtında babası için "Otuz oymak hakanı" tabiri geçer. Bu otuz oymak, iki büyük oymaklar zümresinden mürekkep idi: *Tokuz-oğuz* ve *oniki Gök-Türk* oymağı.

Tokuz-oğuz zümresi gerçekte onsekiz oymaktan kurulmuştu (*Uygur, Buku, Tongra, Bayırku* v.b.). Zira *Uygur* kendisi de 9 tali bölüme ayrılmıştı (*Yağlakar, Yağmurkar, Kürebir* v.b.).

Bu heybetli ve tekmil Kuzey-Eurasya'ya yayılan oymaklar ittifakına Çinliler önce *Tie-lö* ve daha sonra başa geçen oymağa izafe ile *Uygur* adını verdiler.

Şine-usu yazıtında hakan ulusunu *On-Uygur* ve *Tokuz-Oğuz* adı ile anıyor. Tokuz-Oğuzlar daha mütekâmil onlu bölünüşe göre aşağıdaki unsurlardan mürekkep idiler:

	9	dallı Uygur oymağı
	1	Tokuz-Oğuzlardan olmayan oymak
	8	Oğuz oymağı
Toplamı	18	oymak

9 dallı Uygur oymağı tek başına diğer 8 Oğuz oymağı gücünde idi. Doğu Gök-Türkler Kapağan hakan çağında 12 oymaktan ibarettiler. Aslında on oymak oldukları halde, yendikleri *Heftal* (Doğu Heftalitleri) ve daha sonra Tibetlilerin *Gar-rga-pur* adını verdikleri oymağı kendilerine bağladılar. Bu şekilde Kapağan hakanın 30 oymağı oldu.

Kül-tegin mezar yazıtında Bilge-hakan ulusuna şöyle hitap eder: "Otuz . . . Totuz-Oğuz". Yazıtın noktalarla gösterilen kısımları geçen 12 yüzyıl zarfında silinmiştir. C z e g l é d y yukarda açıklananlara dayanarak ve isabetle zikri geçen yazıtı şöyle tamamlar:

"Otuz-Türk Tokuz-Oğuz".

TÜRK DEVLETİNİ DOĞUDA YAŞATANLAR:

UYGURLAR

Türk kavim ailesi, Uygurların tarihi ile, kanlarında yalnız bozkırların göçebe, askerlikten anlayan, dolayısıyle devlet kurma sevkitabiisi olan topluluk olmayıp, şartlar müsaade edince eski mânevî kültürleri de benimsemeye kabiliyetli, onun koruyucusu ve geliştiricisi olduklarının en güzel örneğini vermiştir.

Karluk'ların, Tokuz-Oğuz'ların (Çin. *Şato*) ve *Yagma* halkının tarihi çok defa Uygur'ların tarihi ile münasebette olduğundan ve kısmen birleşitği için, bu üç kavmi bir bahiste toplama kdaha uygun düşecektir.

Türk hegemonisi altında yaşayan *Karluk*'lar Altay dağlarının batı uzantıları eteklerinde yaşıyorlardı. Türgiş devleti (batı Türk devletini ikinci defa kalkındıran Türgiş'tir) inhitata uğradığı sırada Karluklar meydana çıkıyor ve *Çu* ve *Talas* nehirleri çevresini işgal ediyorlar. Ülkelerini Çu'dan *Isık-köl* güneyine ve Tien-Şan'dan Tarım havzasında Aksu şehrine kadar genişlettiler. Bunların kalıntılarına Afganistan'da da rastlanmaktadır.

Toguzguz (Tokuz-Oğuz) adına gelince, bu ad Orhon yazıtlarında da geçer. M a r q u a r t onları Uygurlarla birleştirmektedir: B a r t h o l d'a göre eskiden *Bar-Köl* ve *Beşbalıg* çevresinde yaşayan ve Çin kaynaklarında *Şa-to* adıyla geçen kavmin adıdır. Şa-to kavmini IX. yüzyıl başında *Tibet*'liler (Tangutlar) doğuya sürdükten sonra, İslâm dünyası *Toguzguz* adını, onlara varis olan Uygurlara mal etti. Filvaki, IX. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars kaynakları, ezcümle: T a m î m, *Hudûd al-Alâm,* G a r d i z î v.b. Uygur adını anmazlar. İ d r i s î coğrafyası bu hususta istisna teşkil eder.

Fakat erken Moğol çağı büyük tarihçileri, R a ş i d e d d i n ve C u v e y n î tekrar Uygur adını kullanırlar. Daha sonra XVII. yüzyılda A b u l g a z i de onlara uyar. Bunlar Uygur'lardan uzun

uzadıya bahsederler. Giriş 12. bölümünde görüldüğü üzere C u v e y n î Uygur'ların menşe efsânelerini de tafsilâtıyla anlatır.

Doğuya, *Hoang-ho* nehrinin büyük kıvrımına göç eden *Şa-to* kavmi daha sonra Çinlilere üç sülâle [*Hou-tang, Hou-tsin, Hou-han* (923-951)] vermiş ve kısmen *Öngüt* halkı içinde devam edegelmiştir.

Hudûd al-Alâm ve M a h m u d a l-K â ş g a r î sözlüğü *Yağma* kavminin Tarım havzasının batı ucunda, Kâşgâr çevresinde yaşadıklarını zikrederler. Bu kavimden daha sonra *Karahanîler* sülâlesi gelmiştir. (X. Bölüme bk.).

Çin kronikleri, Gök-Türk'ler gibi teşkilâtlı, usta süvari ve okyay kullanan göçebe kavim olan Uygur'ları (Çince: *hui-ho*), VI. yüzyıldan itibaren tanımaktadırlar. Uygurlar Selenga nehrinin yukarı mecrası çevresinde oturmakta idiler. Gök-Türk'lerle muzafferane savaştıkları 630 civarında *Bar-köl* çevresinde rol oynadılar. Bundan sonra uzun zaman Çin'in müttefikleri idiler. *Tu-mi-tu* (ölümü 648) artık kağan unvanını aldı. Türk hakanı Kapagan onları *Bar-köl*'de kısa süre inkiyada mecbur ederse de, asıl *Dokuz-Uygur* boyuna *Karluk* ve Basmıl halkı da katılınca kudretli Uygur konfederasyonu meydana gelir. "On bir boy" onun da hükümdarı *Boyla Kağan* doğuda Gök-Türk hâkimiyetine son verir. Türk devletinin batı boylarını, diğer tabirle Batı Türk devletinin o zamanki baş mümessili olan *Türgiş*'leri de Çinliler yendi. Bunun üzerine bu günkü *Cungariya,* Turan'ın doğu yarısı ile *Karluk*'ların, Moğolistan Uygurların eline geçti. Uygur devletinin merkezi Orhon nehri yanındaki *Ordu Balıg* oldu. Sonradan adı *Kara Balgasun*'a değişti. Daha sonraki Moğol payitahtı *Kara Kurum*'a yakın mesafede bulunmaktadır.

Karluk devletinin ağırlık merkezi *Tarbagatay* dağları çevresinde idi. Karluk'ların müttefikleri Araplar, *Talas* yanındaki *Atlah* savaşında, 751 de Çin ve Uygur ordusunu hezimete uğrattıktan sonra, Tarım havzasının batı kısmı Karluk'ların eline geçti. Geri kalan yarısı Uygur'ların elinde kaldı. 756 dan sonra Karluk yabgusu Uygurlardan tamamen ayrılarak istiklâlini ilân etmekle beraber ancak ondan sonra da Yabgu unvanlarını muhafaza etti.

Kudretli *T'ang* sülâlesi inhitata yüz tutmuştu. Çin, sürekli savaşlar yüzünden zayıflamıştı. *Li-tai Po*'nın şiirlerinde halkın memnuniyetsizliği belli olmaktadır; İmparator *Hüan-Tsang*'ın fena şöh-

retli odalığını öldürüyorlar. Halk ayaklanıyor. Bir yandan *Tibet*'liler saldırıyor. Bu buhranlı çağda Uygur'lar, hakanları çok defa *T'ang* sülâlesi prensesleri ile evli oldukları için, Çin hükümdarlarının yardımcıları, ve adeta imparatorluğun hamisi oluyorlar. VIII. yüz yıl sonunda Çin ve Uygur devletleri denk kuvvette idiler. *Bayan-Çur* hakanın (745-59), Orhon ile Selenga nehri arasındaki *Örgötü* vadisinde kalan uzun runik yazılı anıtına göre, bu hakan *T'ang* sülâlesinin yardımına koşuyor. İki defa (757-762) *Lo-Yang* başşehrini asilerin elinden kurtarıyorlar ve iki defa kazanılan zafer sonunda Tibet'lilerin saldırışını püskürtüyorlar. (Guçen, Ning-Hia 789, 791). Çin, Harun al-Raşid ile de ittifak akdedince Uygur, Çin ve Arap koalisyonu meydana geliyor. Barbar Tibet'liler eziliyor, daha sonra gittikçe yayılan Budizm de onları uysallaştırıyor. *Tarım* havzası yeniden batıdan doğuya taşan medeniyet akımlarının kanalı oluyor.

Bügü hakanın *Lo-Yang* seferi, bilhassa fikir tarihi bakımından önemlidir. Zira bu seferden dört *Mani* rahibini de birlikte getirmiş ve bu şahıslar Uygur medeniyetinin başlıca amili olan Maniheizmi Uygur'lara aşılamıştır. O sırada Uygur devletinin ağırlık merkezi tedricen güney-batı da tamamiyle Tarım havzası çevre eteğine yerleşiyor. *Koço* iki büyük kervan yolunun kesit noktasını teşkil ediyor, eski kültür merkezi *Turfan vahası* Uygur medeniyetinin önemli ocağı, daha sonra payıtaht: *İdikut-şehri* oldu. Şüphesiz Uygur'lardan önce de Turfan'da Türk'ler vardı, ancak onlar Budizm dinine salik idiler. Uygur'lar ve batıda Kâşgâr'daki *Yağma*'lar, *Karluk*'lar vasıtasiyle *Tohar*'ları veya bu vahadaki doğu İranlı krallıkları da türkleştirdiler. Budizm'in ve Gandhara medeniyetinin sıcak yatağı olan *Kuça, Kara Şahr, Kâşgâr, Yarkend, Khoten* bu cümledendir. Türklerden önce ve daha sonra Türk'lerle birlikte Tarım havzasının zirdeki sakinleri vardı. Güney kenarında Tibet'liler ile karıştıkları için doğu Asya tipinde Hindu'lar, Kuzey eteğinde *Kuça* şehrine kadar ve dağınık olarak doğuya kadar İran menşeli *Soğd*'lar bulunuyordu. Soğd'lar buraya Samarkand ve Buhara'dan gelip yerleşmişlerdi. *Kuça*'dan Turfan'a kadar yine İndogermen menşeli Tohar'lar vardı. Bunların dili İranî olmayıp Avrupa dillerine çalıyordu, onlarla akraba idi. *Tohar*'ların M.Ö. III. yüzyılda Çin'e kadar sokulan göçebe İndogermen *Yüeçi* kavminin ahfadı olduğu sanılmaktadır. M.Ö. 170 de Hunlar onları batıya püskürtmüşlerdi. Yüeçi'lerden küçük bir zümre *Hotan* çevresine yerleşmiş, büyük kitle ise *İli* vadisine göç etmiştir. Yüeçi'ler *İli* vadisinden *Saka*'ları sürüp çıkarmışlar, onlar da M.Ö. 135 de önce *Baktrıya*'ya oradan da *Sistan*'a (Sakas-

tan) çekilmişlerdir. *Yüeçi*'ler ise *Baktrıya*'dan kuzeybatı Hindistan'a kadar uzanan sahada*Toharistan* devletini kurmuşlar ve bu devlet V. yüzyıla kadar yaşamıştır. Saka'lar da Yüeçi'ler gibi (daha sonra halefleri *Kuşan halkı* diye anılır) Budizm'in gayretli salikleri olmuşlardır.

Büyük İskender ve Selevkid'in halefleri Baktrıya'da bir çok şehir kurmuşlar ve buraya Yunanlı ve Makedonyalı ileri gelen savaşçıları yerleştirmişler ve onlar İranî menşeli yerli halkla evlenmişlerdir. Bunun sonucunda bu bölgede Hellenistik medeniyeti yaşatan ve Yunanca konuşan bir devlet meydana gelmiş ve antik medeniyetin yeni yurdu olmuştur. Aynı zamanda Budizm de yayılarak Hellenistik medeniyet motiflerini kendine mal etmiş ve benimsemiştir. Bu suretle *Apollon,* Buda ve *Ganymedes* ise Garude kılığına bürünmüştür. Yeni *Gandhara* uslûbu bilhassa Kabul-Peşaver çevresinde gelişmiştir.

Baktrıya daha sonra *Yüe-çi*'ler tarafından işgal edilmesine rağmen burada Gandhara sanatı devam etmiş, uzaktaki Japonya ve Çin'e kadar bereketli tesirleri olmuştur.

Uygur devletinin parlak çağı 840 yılına kadar sürer. Bu tarihte Kırgız'ların saldırışı, kültürleri üzerine büyük darbe teşkil eder ve Uygurları Moğolistandan kovarlar. Bir kısım Uygur halkı Çin'in Kansu eyaleti sınırında *Tun-Huang* ve *Kan-Çou* çevresine göç eder. Onlar buradan XI. yüzyılda *Tangut* istilâsı sırasında atılırlar. Ancak *Si-ning* çevresinde bu güne kadar yaşayan *Sarı-Uygur*'ların *(Şaro-Yögur*'lar) eski Uygur devleti halkı kalıntısı olduğu sanılmaktadır.

Eski Uygur toprağı, Türk ve Uygur çağında parlak ve büyük hadiselere sahne olmasına rağmen, yüzyıllar boyunca *Çingiz* hanın ortaya çıkmasına kadar karanlık içinde kalmıştır. Kırgızları 924 de Uygur yurdundan sürüp çıkaran *Kitan*'lar orada yerleşmiyorlar. Kitan'lar Kansu Uygur'larının ana yurtlarına dönmelerini teklif etmelerine rağmen onlar bu teklifi kabul etmeyerek, alıştıkları çiftçilik hayatını tekrar bozkıra bağlı göçebe hayatla değiştirmeyi istemediler. Tarım havzasında olanlar da yerleşik olmayı tercih ettiler.

Tarım havzasında, *Beşbalıg* ve *İdikut Şehri* çevresinde Moğol çağına kadar Uygurlar istiklâllerini korudular. Ana yurtlarında Çin'in kuzey sınırındaki sadık müttefikleri olduğu gibi, Tarım'da da

yine Çin'in batıdaki koruyucuları ve müttefikleri idiler. İktidarlarının çökmesine rağmen kültürleri ile tekrar Karluk'ları kendilerine cezbettiler. Bununla, Karluk menşeli veya Karluk'larla Kaşgar'da ve *Çu* nehri yanındaki *Balasagun*'da hüküm süren, büyük ihtimale göre *Yagma* boyundan olan *Karahanî* sülâlesini kastediyoruz. Artık Tarım havzası *Türkistan* (Türk toprağı) adını taşımaya hak kazanmıştır.

Büyük kültürlü devletlerin, siyasî iktidarlarının inhitatından sonra da, uzun müddet medeniyetçe ışık saçtığı görülmüştür. Uygur'lar da bir çok kavimlerin üstadları olmuşlardır. 1209 da müstakil Uygur devletine son veren Çingiz Moğolları bunlar araşındadır.

Tabiatiyle bir çok Uygur yüksek mevkilere ulaşarak Moğol imparatorluğu içinde Büyük Muhit denizinden Karadeniz'e kadar dağılmışlardır. Uygur'lar, savaşlarda Moğol askerleri ziyaa uğradıkça onların yerini alarak kan vergilerini de ödemişlerdir. Nüfus azaldıkça aynı nisbette ticaret te zaf'a uğradı. Moğol fütuhatının parlak devrinde, başta Tarım havzası kuzeyinde, serbest yol açıldı. Daha sonra deniz yolu da canlanınca Tarım'dan geçen tekmil kervan yolları önemini kaybetmeğe başladı. Vahalarda seyrekleşen halk, ihmale uğrayan su kanallarını örten kumlarla mücâdeleye, kurumayı (desikkasyon) önlemeye kâfi gelmiyordu. A u r e l S t e i n'in tesbit ettiğine göre, onun seyahatinden 1700 yıl önce *Niya* nehri ziraati 110 kilometre ve *Kuruk Derya* 200 kilometre içerlere kadar çölde mümkün kılıyordu. L e C o q'ın tahminine göre (Turan: 1918:8) vaktiyle 10 milyon insanın "intensiv" bir şekilde işlediği vahalar ve dağların eteğindeki arazi tedricen maddî kültürün yazılı ve resimli yadigârları ile birlikte kumlar altında kaldı.

1878 de R e g e l seferi heyeti ilk önce *Taklamakan* çölündeki harap şehirler üzerine dikkati çekti. 1890 da ise B o w e r adlı İngiliz subayı *Kuça* harabelerinden meydana çıkan ve IV. yüzyıldan kalan el yazmalarını satın aldı. Biraz sonra bütün dünyanın dikkatı buraya çevrildi. H e d i n'in coğrafya araştırmaları izinden, Ruslardan K o z l o w-R o b o r o w s k i y, O l d e n b u r g, İngilizlerden A u r e l S t e i n (1900-1901, 1906-1908, 1913-1916), Japonlardan O t a n i v.b. Fransızlardan P e l l i o t (1906-1909) ve Alman'lardan G r ü n w e d e l (1902-1903, 1905-1907), v. L e C o q (1904-1906, 1913-1914) heyeti seferileri müzeleri dolduran eserler getirdiler. Berlin'deki "Museum für Völkerkunde"nin fresk-

leri, yazıtları, heykelleri bu cümledendir. Bu eserler ve diğer kaynaklar yardımı ile bu gün Uygur kültürünü tasvir edecek durumdayız.

Uygur kültürü kuvvetli bir şekilde *synkretistik* karakter taşır. Doğu-batı ve güney medeniyet cereyanları burada olduğu kadar hiç bir yerde karışmamıştır. Uygur'lar Çin'den maddî medeniyet ve hukuk tatbikatını, idare ile ilgili unsurları, *Hindistan*'dan ve dolayısiyle *Gandıhara*'dan Budizmi; vahalardaki eski *Sogd* ve *Tohar* sekeneden hellenistik sanatı; *İran*'dan Maniheizmi, almışlar, *Akdeniz* havzasından Süryani rahipleri ve yine *Sogd*'lar vasıtasiyle Nesturihıristiyanlık ve hellenistik edebiyat tesiri altında kalmışlardır.

Çöl Pompei'si olan *İdikut* şehrinin 20 m. yükseklikte 10 klm. uzunluktaki surları arasında kervansaray, Maniheist, Hıristiyan ve Budist mabetler ve manastırların harabeleri yan yana bulunur. Bu dinî tesanüdün bir nişânesi olup çevredeki devletlere de aynı fikri telkin etmiştir. Uygur'lar Moğolistanın sahibi bulundukları müddetçe, Çin'de maniheizm takibata uğramamış ve buna cesaret edilmemiştir. Uygur'lar ayni vechile X. yüz yılda Samarkant'taki Şamanî'leri de dinî tesamühe icbar etmişlerdir. X. Yüz yılda Kâşgârlı *Satuk Bugra han* (Daha aşağıdaki bahislere bk.) vasıtasiyle İslâm dini de doğu Türkistan'a girmiştir. Uygur'lar vasıtasiyle İslâmiyet Çin'e de nüfuz etmiş ve bu sebepten ötürü Çin'liler başta Müslümanlara *Huà-ho* (Uygur) demişler, Müslüman ve Uygur ikiz mefhum olmuştur.

Uygur dil ve edebiyatından bahsettiğimiz zaman, bunun toplayıcı bir mefhum olduğunu görürüz. Zira Uygur'ca tek bir lehçe değildir. Dil yâdigarları VIII. yüz yıldan XVIII. yüz yıla kadar devam eder, parlak devri 750-1300 arasındadır. A. von Gabain iki önemli lehçe ayırır, bunlardan biri (Y) lidir. Meselâ: *Ayıg,* diğeri ise (N) dir: *Anıg* lehçesi. (N) li lehçeye daha çok *Maniheist* dil yadigârları ile runik yazıtlarda rastlanır. Bu Uygur'lar, Moğolistandaki doğu devletinin doğrudan doğruya muakipleri olup kullandıkları runik yazı oradan Tarım havzasındaki daha muahhar Uygur devletine geçmiştir. (Y) lehçesinin ise aslında Tarım havzasındaki Prae-Uygur, Budist dinine salik Türklerce kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yüksek Uygur kültürünün teşekkülünden sonra bu (Y) li lehçe hakim olmuştur. VIII. ve IX. yüzyılda Uygur kralları ve ileri gelenleri Mâni dinine sadık idiler. Uygur Mâni edebiyatı, özenilerek yazılmış "Himn-İlâhî"ler, günah çıkarma formülleri, vaızlar ve efsâneler şim-

diye kadar yalnız muhâlif cepheden gelen ve Mâni dini hakkında yanlış fikir veren görüşü aydınlatacak durumdadır. Bu dinin kurucusu Persli *Mâni*'dir. M. S. 215 de *Ktesiphon*'da doğmuştur. Asil ve kültürlü bir aileye mensuptur. Her ne kadar daha çocuk çağında ışık cennetinin kralı ile "Rabıta tesis etmiş" ise de ancak 24 yaşında tesadüfler onu akidelerini açığa vurmağa icbar etti. Hindistan'a din götürme sırasında nüfuzu artmıştı. Kendi nüfuz ve mevkilerinin sarsılacağından korkan Zerdüştlük dini râhipleri 273 de Mâni'yi çarmıha gerdiler. Mâniheizm buna rağmen, tesamühü dolayısiyle, Çinden İspanya'ya kadar yayıldı. Eski yerleşmiş büyük dinler bilhassa Hıristiyanlık onu tehlikeli bir nevi mürtetlik olarak telâkki etti. Mâni'likten azma mezhepler *Paulikian*'lar, *Bogomil*'ler, *Albigens*'ler bu cümledendir. Mâni'liğin kökünü kazmak için yapılan şiddet, onların edebiyatlarını imha etti. Bu sebepten ötürü Uygur buluntuları büyük değer taşımaktadır. Mâni dininin esası *Işığın* iyiliğin, *Gölge* fenalıkla mücadelesidir. Bu ikilik (dualizim) temel, Hıristiyanlık, Budist, "Gnostik" ve eski Babil unsurları ile mezcedilmiştir. Işık ile gölge arasındaki savaştan yer, gök ve insan meydana gelmiştir. Işık ve gölge savaşı insanın bedenî ve ruhî hayatının da mihverini teşkil eder. Kuvvetli riyazet gölgeye karşı silâhtır. Herkes riyazete aynı derecede müstait olmadığı için, müminlerin de dereceleri vardır: Şagirtler (auditores) seçkinler (electi), fâni fillâh olan ihtiyarlar (presbiteroi), yüksek rütbeli râhipler, mürşitler ve hepsinin üstünde dinî reis (princeps). *Süryani* dilindeki meşhur Kara Balgasun Mâniheist yazıtı, Uygur hakanını "Mâni tecellisi" olarak aşağıdaki şekilde öğer: "Bu barbar ahlâklı ülke, kan buharı ile meşbû idi, bitki ile beslenen ülkeye çevrildi; insanların öldürüldüğü yerde şimdi iyiliği teşvik ediyorlar".

Uygur hakanı, Mâni dini naşirlerinin Çin'de rahatsız edilmeden faaliyetlerini sağlamayı da üzerine aldı. Riyazet ve mülayemet telkin eden Mâni dini, IX. yüzyılda C a h i z'in tesbit ettiği veçhile "Toguz Oguz'ların" savaş kabiliyetini zayıflattı.

Yüksek ahlâk seviyesinin, musiki ve resim san'atlarının tervici Mâni dininin vasıflarındandır. Taze zevkli Uygur Mâni minyatür resmi, meşhur İran ve Hind minyatür resim san'atının da ceddi olmuştur.

Nesturi din naşirleri, Yunan medeniyeti ile mücehhez *Süryani* rahipleri vasıtasiyle, Yunanca ve Süryaniceden Uygur'caya çevirme yolu ile edebiyatı aşıladılar. İncil'in ve Hıristiyanlık azizleri hayat

menkibelerinin çevirmelerinden başka, 840 tarihinden önceye ait hellenistik *Aesopus-Yosıpas* romanının da Uygur'ca parçası bulundu.

İki dinden, Budizm'in daha önemli rolü olmuştur. Sanskritçe'den Uygur'caya çevrilen pek çok eser vardır. Ayrıca Budizm'in ziyaa uğrayan bazı yadigârları da Uygur'ca metinde bulunmuştur. Bu bakımdan yalnız Mâniheizm ile değil, Budizm edebiyatı ile esaslı uğraşan bilginler için Uygurca'nın öğrenilmesi şarttır. Her üç dinde Uygur edebiyatının özelliği "yabancı metinleri büyük cehit ve başarı ile çevirdiklerine" tanıklık etmesindedir. "Bu aynı zamanda yüksek kültür seviyesine ulaştıklarına delildir" (B a n g, Man. Beichtspiegel 6.) Mahâbhârata da Uygur'caya çevrilmiştir. Budizm'in diğer önemli özelliği, *Gandhâra san'atını* nakil ve ebedîleştirmesindedir.

Gandhâra san'atının III. ve IV. üslûbu Uygur üslûbudur. Fresklerde Çin unsurları da görülür. Resim sahasını fevkalâde çiçek bezekleri doldurur. Antik heykeller (Nike, Apollon, Ganymedes) Gandhâra'dan zaman ve mesafece uzaklaştıkca Türk ve Mongoloid tipe tahavvül ederek, ayrı mâna alırlar. Uygurların tesamühüne fevkalâde güzel freskleri borçluyuz. Bir Budist kutsal yeri Mâni dini hizmetine tahsis edildiği, yahut aksi vukua geldiği zaman eski duvar resimlerini imha etmediler, üstünü boyamadılar, sadece önüne bir duvar çekerek kapattılar. *Khoço* şehri harabeleri arasında, beyaz elbiseli rahipleri ile çevrili *Mâni*'nin haleli tasviri bu suretle ele geçti. Diğer bir yerde yine Hıristiyan çiçek pazarı ve Raıno pazarı günü sahnesi aynı şekilde elde edildi. *Bezeklik* ve *Murtuk* fresklerinde Uygur Budizm erkek ve kadın hayır sahiplerinin önümüzden geçtiği görüldü. Bu freskler kültür tarihi bakımından olduğu kadar realizm'leri dolayısiyle, ırk anthropolojisi bakımından da ilgi çekicidirler. Resimler, *Turanid* ve Önasya tipi özelliklerini açık aksettirirler. (A. v o n L e C o q, Bilder-Atlas 9). Bu hususla ilgili sözlerin iktibasını layık bulmaktayız: "Resmi yapılan şahısları ferdi olarak gösterme gayreti göze çarpar. Şu halde onlar gerçek portre tanzim etmektedirler. Bu ilk defa Türk duvar resimlerinde görülür".

İslâm'ın yayılmasından sonraki edebiyat da yüksek seviyededir. Kâşgârlı Bugra hana ithaf olunan *Kutadgu Bilig* "Saadete ulaşma ilmi" adlı büyük öğretici şiir kitabı (1069-70) ve Kâşgârlı M a h m u d'un Türkçe-Arapça büyük lehçe sözlüğü (1072) buna açık delildir. Uygur'larda yazışma (tahrirat), idare ve umumî emniyetin gelişme derecesi hakkında A u r e l S t e i n'in Çöl güney eteğindeki *Miran* harabeleri arasında bulduğu rünik harfli bir belge tanık-

lık etmektedir. Bu belgeye göre istihkâm kumandanlığında 25 şahısın X. yıl, IV. ay 29. gününde pasaportlarını tasdik ettirdikleri belirtilmektedir.

Aslında Uygur yazısı, aynı işaretlerden ibaret rünik yazıya uygun Türk yazısı olmayıp, bitişik harflerle akıcı yazı sistemine dayanan *Sir-Sogd* menşeli yazı idi. Bu yazıyı daha sonra Moğol ve Mançu'lar da almışlardır. Zamanımıza pek çok Uygur *arşiv* malzemesi de kalmıştır. Bunlar arasında bir küçük bahçenin kiraya verilişi gibi az önemli olanlar da vardır. Yazıya geniş kitleler vakıf oldukları gibi, kullanılan hukukî tabirlerden de çoğunluk haberdar idi. Von Le Coq'a göre, "O zamanki Avrupa'ya kıyasla Uygur'lar bu sahada da üstün idiler. Acaba o zamanki kaç Avrupa'lı kale beyi, elyazısı ve uygun hukukî ifadelerle bir mukavele tertip edebilirdi? Halbuki Uygur'larda bir köylü, esnaf buna muktedirdi. Hukukî formüller ve kânunlar ise yüksek derecede gelişmiş, iyi tanzim edilmiş hukuk tatbikatına tanıklık ederler" (Turan, 1918, 452).

Arşiv için kullanılan yazı malzemesi umumî olarak *kâğıt*'tır. Çinde M.S. ilk yüzyılda kâğıdın, sellülozdan paçavra cinsi ince perdahlı kâğıttan tuvalet kâğıdına ve kâğıt peçeteye kadar her çeşidi kullanılmakta idi. Bundan ötürü tabiatiyle Uygur'lar Avrupadan yüzyıllar önce kâğıdı biliyorlardı. 751. yılındaki *Atlah* savaşında ele geçen esirlerden Araplar, kâğıdın ne olduğunu öğrendiler ve Semarkant'da kâğıt değirmeni (imalâthanesi) kurdular. Buradan Arap'ların batıdaki kutbu Sicilya ve İspanyada, daha sonra XI. yüzyılda Avrupa Hıristiyan âleminde kâğıt imâli başladı.

Kültür yayılışının ikinci yüce aracı olan *kitap basma* az bir gecikme ile aynı yolu takip etti. Matbaanın mucidi *Gutenberg* veya Coster olmayıp onlar ancak geliştiricilerdir. Matbaa yüzyıllar önce Çin'de, Kore'de ve bizim için önemlisi Uygur'larda bilinmekte idi. Blok baskısının batıya yayılmasında Uygur'ların büyük rolü vardır, en eski müteharrik tipte harfler Türkçe için kullanılmıştır.

Moğol'ları medenîleştiren de Uygur'lar olmuştur. Moğol fâtihleri Uygur yazısını aldılar, diplomatik dil uzun müddet Uygurca idi. *Güyük* han (ölümü 1248) papa ile Uygurca muhabere etti. Moğolların diplomatları da Uygur'lardan, kısmen *Kereit*'lerden ve *Öngüt*'lerden idi. (Daha aşağıdaki bahislere bk.). Uygur'lardan elçiler Roma'da, valiler Çin'de ve Bağdad'da, mürebbîler Çingiz ailesi içinde, bilginler Tebriz'deki Moğol sarayında ve mühendisler Moğol or-

dularında (Meselâ: Kubilây ordusunda 1268'de güney Çin'de) vazife gördüler.

Doğu ve batı kültür unsurlarının birlikte yaşadığı ondan sonra aslâ görülmedi. Kültürlerin yayılışında aracılık yapan Uygur'lar, Türklük câmiâsı içinde umumî medenî tekâmül bakımından mümtaz bir unsur idi.

TÜRK DEVLETİNİN BATIDAKİ VÂRİSLERİ:

KAZAR'LAR (HAZAR'LAR)

T'ang sülâlesinin tarihi *T'ang-şu,* Gök-Türk devletinin en batıdaki kısmını *Tukiu-ho-sa (*Türk = Kazar) adı ile anar. Hazar'lar ülkesi gerçekten Türk devletinin iki nesil boyunca bir parçasını teşkil ediyordu. Ondan sonra müstakil devlet oldu. Sahası Don-Volga-Kafkasya üçgenini içine alıyordu, ethnik bakımdan Ogur'lar, *Onogur*'lar, *Macar*'lar ve hâkim zümre olarak *Kazar*'lardan mürekkepti. Hazar'ların büyük bir kısmı aslında kan bakımından *Sabir*'lerin haleflerıdir. Adları da *Sabir* gibi serbest dolaşan mânasına gelir. Bu kavimlerin arasına Gök-Türk hâkimiyeti sırasında bazı Türk unsurları da karışmış ve yerleşmişlerdir. Türk'lerin siyasî hâkimiyetinin hâtırası olarak Arap, Yunan ve Süryani kronikleri (vekayinameleri) tarafından kullanılan *Türk* adı tanıklık eder. Bu *Türk* tabiri çok defa Macar'lar için de kullanılmıştır. Macar'lar Tuna bölgesine göçtükleri zaman Bizans kaynakları, ezcümle Nikolaos Mystikos Macar'ları batı, ve Hazar'ları doğu Türk kavmi olarak zikreder. Macar'ların vaktiyle Gök-Türk konfederasyonuna bağlı olduklarına dair ethnik hatıraları da vardır. Macar *Kürt* boyu, büyük ihtimale göre Türk yazıtlarında Yenisey'de gösterilen Türk konfederasyonuna bağlı *Kürt* kavminin kalıntısı olabilir.

Hazar'ların diline ait belgeler bir çok yanlış muhakemelere yol açmıştır. Németh'in tesbit ettiği üzere Hazar devletinde çeşitli diller konuşuluyordu. Bu devlette 1) Bulgarca (S) Türkçesi, 2) Macarca (Arap tarih yazarlarına göre hiç bir dile benzemez), 3) (Y) Türkçesi (Türk ve Sabir dili), 4) Bazı bölgelerde diğer diller konuşuluyordu. Yazı da çeşitli idi. Rünik, Yunan, Arap, İbrani ve daha sonra *Kyrill* yazısı.

627-628 de Hazar'lar Bizans'ın müttefiki sıfatiyle Pers'lerle savaşırlar ve gâlip gelirler. Kafkasya'yı istilâ ederler ve Tiflisi alırlar. Bir yüzyıl sonra 737 de Araplar kısa bir müddet Hazar'lara üstün gelirlerse de, Hazar memleketi X. yüzyılda bile sınırdaki *Der-*

bend'e kadar uzanıp Arap halifeliği ve Bizans imparatorluğu karşısında büyük devlet otoritesini muhafaza etti. Hattâ II. *Justinianos*'a kendilerinin eşit taraf olduklarını kabul ettirdiler. VII-VIII. yüzyıllarda Bizans ile münasebetleri dostça idi. İki imparator: II. Justinianos ve V. Konstantin Araplara karşı Hazar'ların ittifakını sağlamak için Hazar hakanının kızları ile evlendiler. Bizans imparator kaftanı mânasına gelen *Çiçekion* (Türkçe çiçek), bezekli dokuma, Hazar'lardan Bizans sarayına gelmiştir.

Hazar ülkesi Konstantiniye'nin müdafii idi. Zira uzun müddet, Arapların Karadenizi dolaşarak Avrupa tarafından Konstantiniye'yi sarmalarına engel olan, hesaba katılır tek askerî kuvvet Hazar'ların elinde idi. Halife ordularının diğer sahalardaki yayılış hamlesi, bunun başarısız kalması sebebinin coğrafî mesâfelerde değil ancak Hazar gücünde aranmasını gerektirir. Bu suretle *Şarl Martell*'in Frankları batı'da Arap istilasına karşı ne yaptılarsa, Hazar'lar da doğuda cihan tarihi bakımından aynı önemli rolü ifa etmişlerdir. Hazar'lar halife toprağına sonuncu defa 799 da akın ettiler. Karşılık olarak Bizans yardımı ile *Don* yanındaki *Şarkel* kalesini inşa ettiler. Bu kale IX. yüzyılda tehlikeli kavimler göçünde Hazar devletinin kuzeyini savunmakla görevli idi. O tarihte Hazar'ların kültür seviyesi hayli yükselmişti. G a r d i z î şunları kaydeder. "Hazar'ların memleketinde çiftlikler, bahçeler vardır. Bu yer hayat için pek çok huzur bahşeder". Kurdukları devletin müsait oluşu dolayısiyle transit ticareti de yaparak zenginleştiler. Arap'lardan kuzeye, Bizans'tan doğuya uzanan yollar buradan geçiyordu. İ b n F a d l a n'ın verdiği haberlere göre Hazar'lar un, bal, balmumu, kadife, deri ticaretinde aracılık ettiler. İ s t a h r î'ye göre "Hazar hazinesinin gelir kaynakları gümrük vergilerinden, tüccarların ödedikleri onda bir vergilerden ibaret olup bunlar kara, deniz ve nehir yollarında tesbit ve tahsil olunurlar".

Coğrafî durumları icabı olarak, eski dinleri Şamanizm'den başka tedricen üç din Hazar'lar arasında yerleşti. Zadegân ile hakan ve ahalinin küçük bir kısmı, *Bulan* hakan hakimiyeti zamanında *Karay* dinini kabul etti. Bu din müslüman ve yahudi unsurlardan terekküp eder. İki nesil sonra sıkı bir şekilde *Talmudist* yahudi mezhebi yerleşmeye muvaffak oldu. Hakan ev çevresindekilerin taassubu neticesi Hazar devleti içinde isyan çıktı. Hazar'lara tâbi Kırım'da yerleşen Got'lar batıya göç ettiler. Hazar'lardan asi *Kabur* oymağı o sırada *Etelköz*'de bulunan Macarlara katıldılar. Eski Türk *Kaliz*

kavmi kalıntılarının da ayaklananlara katılarak önemli rol ifa ettikleri sanılmaktadır.

Kaliz'ler, Kaspi denizi kıyısında yaşayan ve 569'dan itibaren (Sir'li *Zacharias Rhetor*'da ilk defa zikredilirler) adları çok geçen bir kavimdir. Hazar devleti içinde temessül eden bu kavmin büyük kitlesi *Karay* dinine salik idi. Büyük ihtimale göre Kırımdaki Karay'lar bunlardandır. Zira Hazar devletinin son ağırlık merkezi Kırım'da idi ve bilinen son Hıristiyan Hazar hükümdarı *"Georgios" (Çur)* rütbe adı da burada göze çarpar.

Hazar'lar arasında Hıristiyanlığın da hayli erken yayıldığına, Bizans Piskoposlarının VIII. yüzyıldan kalan kayıtları (Notitia Episkopatuum) da tanıklık eder. Daha sonra Konstantin yani *Kyrill* de, aralarında, Pannonia'daki İslavların yanına gitmezden önce din yayar. Sonunda Hazar'lar arasında müslümanlık da yayıldı. *Semender*'de aynı zamanda mescitler, kiliseler ve sinagoglar mevcuttu. Devletin diğer büyük şehirleri: eski payıtaht *Balancar* ve yeni payıtaht *Sarığşın* (Beyaz şehir) dir. Medeniyet sokuldukça onunla paralel olarak askerî değerler gevşedi, müslüman Hârizim'li ücretli askerler kullandılar. onlar çok defa bilhassa din kardeşleri ile karşılaştıkları zaman itimada salih değildiler. Hakanın nüfuzu zayıfladı, üstelik haremin esiri oldu. Bir çeşit "nayordomluk" (saray kâhyalığından ortaya çıkan hükümdar vekilliği) teşekkül edince gerçek iktidar ordu başbuğu *işa*'nın eline geçti.

IX-X. yüzyılda Hazar yayılışı daha çok kuzeye yöneldi. X. yüzyıla kadar Dnyeper'den *Oka* nehrine kadar yaşayan İslavlar Volgadaki Bulgar'lar, Kief ve Kırım halkı Hazar'lara vergi veriyorlardı. Bu bakımdan batıdaki İslavlığın teşkilâtlanmasında Avar'ların nasıl tesiri oldu ise, doğu İslavları kaderinin tayininde de Hazar'ların büyük tesiri olmuştur. Hazar'lar kendi menfaat çevrelerindeki İslavlara Avar'lar gibi muamele ettiler. Bir kısmını esir gibi sürükleyerek istedikleri yerlere kitle halinde yerleştirdiler, yahut köle olarak sattılar. Diğer bir kısmını kuzeye ve kuzey doğuya sığınmaya zorladılar. Hazar inhitatı sırasında İslavlar bu suretle *Oka* ve *Don* nehirleri bölgesine ulaştılar. Taman yarımadasında bile münferid İslav yerleşmesi vardı. *Taman-Tarhan* vaktiyle Türk beyi Taman'ın yurdu idi. Bu yer aynı zamanda İslav kölelerin satıldığı pazar yeri idi. İslavlar burada da çoğunluğu elde ettiler ve Hazar'lar zayıfladıkları zaman istiklâllerini ilân ettiler. Bu suretle Türkçe'deki *Taman-Tarhan,* Rus-İslav dilinde *Tmutorokan* oldu ve İs-

lav gücünün güneyde çok erken bir Karakolu haline geldi. Bu misal, İslav-Türk ve Romen-Türk bağları bakımından dikkate değer. Bu şekilde İslavlar Hazar devleti içinde her tarafta çoğaldılar. Kuzeye doğru uzanan İslavlar Fin toprağında *Novgorod* şehrinin temelini attılar. Hattâ daha ötesi İsveç asıllı Normann-Rus prensleri de, önceleri Kief prenslerinin yaptığı gibi Hazar'lardan en saygı değer tabir olan *Kağan* unvanını aldılar.

XI. yüzyılda yalnız metropolit Hilarion *Sent Vladimir* ve hekim *Yaroslov'a* Kağan diye hitap etmekle kalmıyor, Arap İbn Rusta (*Mucmil at-Tavarih* (Kmosko M. NY. XXIII)) ve Frank vakayinamesi Annales Bertiniani de Rusların kağanından bahsediyorlar. Kief'de X. yüzyılda dahi *Kozari* adlı şehir semti vardı. Kief'deki Norman fâtih tabakasını teşkil eden *"Drujinalar"* ile tebaanın münâsebetini tanzim ve tesbit eden en eski Rus kânunnâmesi "Russkaya Pravda"yı incelersek, orada Hazar-Türk topluluğunu buluruz.

830 civarında Macar'lar göç ederken, daha yukarıda zikredildiği üzere, Hazar'ların hâkim tabakasından gayri memnun *Kabar*'lar (âsiler) da katılıyorlar. Doğudan Peçenek'ler saldırmakta, kuzeyde ise Ruslar kuvvetlenmektedir. 965 de *Svyatoslav* kısa süre Hazar ülkesinin bir kısmını zaptediyor. Arap kaynaklarına göre Hazar'lar Hârizm'lilerin yardımı ile aynı sene bir kavmi (bu ancak Svyatoslav olabilir) geri püskürtüyorlar. Hazar hegemonisi tedricen söndü. Devletin sukutu XI. yüzyılda olabilir. 1083 de Kırım civarında görünürler. Devletin sukutundan sonra Türk unsuru yeni gelen Türk fâtihlerle karışmıştır.

MACARLAR

Tuna Bulgarları'nı, tarihlerinin başlangıcında ve islavlaşmadan önce ne hakla Türk kavimleri arasında sayıyorsak, Macar'ları da aynı hakla Türklerle akraba olarak mütalâa ediyoruz. Hattâ daha büyük hakla, zira Macar'ların esas nüvesini Türk'lerle birlikte yabancı İslav değil, belki Türk'lerle en eski çağlardan beri bağı olan Fin-Ugor'lar teşkil eder. Daha basit bir ifade ile, Türkler Macar'ların babası Fin-Ugorlar ise anasıdır.

Fin-Ugor anayurdu, *Ugor*'ların ayrılmasından önce birlikte yaşadıkları, büyük ihtimalle Volga'nın büyük kıvrımı ile Ural dağları arasındaki sahadır.

Fin-Ugor kavimleri hiç bir zaman büyük devlet kurmamışlardır. Yurtlarının tabiî şartları ön tarihte avcı-balıkçı hayat tarzına ve dağınık küçük birlikler halinde yaşamaya elverişli idi. Buna rağmen her çağda cesur savaşçı idiler. Bu topluluk içinden çıkan Finn'lerin bin yıllık tarihi, otuz yıl savaşlarındaki faaliyetleri ve Ruslara karşı yaptıkları müdafaa savaşları bunu teyid etmektedir.

Diğer Fin-Ugor kavimleri, *Perm*'lilerden *Züryenler (Komiler), Votyaklar (Udmurtlar); Volga Fin*'lerinden, Mordva'lar ve Çeremis'ler (Mariler) *Ugor-Fin* zümresinden Vogullar ve Ostyaklar yüzyıllar boyunca başarı ile İslav kitlelerinin tazyiklerine mukavemet etmişlerdir. Azıcık barışa kavuştukları zaman, kültüre intibak kabiliyetlerine *Fin* (Suomi) örneği tanıklık eder. Onlar ile aynı seviyede kültürlü ve yaratıcı kavimler bulunabilirse de, yer yüzünde bütün nüfusa şâmil daha medenî ve daha başarılı olanı hemen hemen yoktur.

Fin-Ugor'luğun en doğudaki *Ugor* kolu 2000-3000 yıl önce Ural dağlarının Avrupa'ya bakan ormanlık yamaçlarında yaşıyorlardı. Bu kavim kendisine, bugünkü dil akrabaları *Vogul* ve *Ostyak*'lar gibi: *Manysi* adını almış olabilir. Tedrici göç sırasında ced sayılan Ugor kavmi ormanlık eski yurtlarından daha güneye, hayvan bes-

lemeye de elverişli ağaçlıklı bozkır bölgesine sarktılar. Orada at yetiştirmeyi de öğrendiler, bu eski *Ugor* kavminin bir kısmı Ural-ların doğu yamaçlarına da sızmış olabilir.

Burası, güney ve güneydoğuda yer yer ormanlarla örtülü boz-kırlar aynı zamanda Türk'lüğün en batıdaki bölümünü teşkil eden *Ogur* Türk'lerinin, belki de *Onogur*'ların yurdu idi. Türkler, daha teşkilâtlı, hayvan besleyen, av derisi toplayan, çiftçilik ana unsurla-rını bilen kavim oldukları için *Ugor*'lara kıyasla üstün durumda idiler.

Manysi kavminin en güney doğudaki ve Onogurların en kuzey-batıdaki bölümü uzun süre komşu idiler ve birlikte karışarak yaşa-dılar. Bu birlikte yaşayış geç bronz çağı *Ananyino* kültür çağından M.Ö. 700'den itibaren başlamış olabilir. M. Ö. V. yüzyılda yaşayan H e r o d o t o s bu çevrede *Budın* kavminin bulunduğunu zikreder. Acaba bunda, kavim mânasına gelen eski Türkçe *budun* saklıdır.

Z i c h y, buradaki daha geç *Pianobor* kültürünün, bir ihtimal olarak, M.S. IV. yüzyıla ait *Kharina* kültürünün, ise kuvvetle *Onogur'*-larla ilgili olduğunu söyler· Kharina kültürü mümessili olan kavim av derisi toplamak için yukarı Kama çevresine yerleşmiştir.

Onogur'ların ve Manysi'lerin uzun süre karışmasından *Macar* kavminin nüvesi doğdu. Macar'ların bu gün iki adı vardır. Biri *Macar*. Bu *Türk-eri, Kum-eri, Ağaç-eri* adlarına benzer şekilde, *Manysi-eri* şeklinde gelişmiştir. *Eri* şüphesiz *Er(kek)* mânasın Türk-çedir. Eski Ugor *anyseri* sözünden orta çağ Macar dilinde köklerin son kısa *i, u, ü* ünlüleri koparak ve sesliler âhenk kaidesine uyarak *agyar* olmuş ise, aynı şekilde *Manyseri* sözü de *Magyeri,* daha sonra *Magyar* (Macar) olmuş, sonra *Magyari* şeklinde yüksek sesli ayrı bir *Megyer* (Mecer) önder oymak adı olarak gelişmiştir.

Macar'ların diğer adı eski İslavcada *Ongur,* Yunancada *Ungr(os)* şekillerinden gelişen Lâtince Ungarus *Hungarus,* Alman-ca'da *Ungar* v.b. dir. Bu söz hiç şüphesiz Onogur sözünden gelmek-tedir.

Bu günkü Macar'ların cedlerinin Ural çevresindeki anayurdu ve oradaki kardeşlerini ne zaman terk ettikleri hâlâ münakaşa ko-nusudur. Uzun müddet, 460 sıralarında Avar-Sabir tazyiki dolayı-siyle güneye sürüklendikleri nazariyesi revacda idi. Son zamanlar-da bu tarihi erken bulanlar çıktı. Bu iddia da pek haklı görülme-mektedir. Zira 527 de Bizanslıların Kerç şehrinde ve Kuban nehri

mansabında *Mogyeri* adlı bir hükümdardan bahsettiklerini hatırlamamız gerekir· Kuban çevresinin VII yüzyılda mükerrer olarak *Onoguria* tesmiye edildiği de bilinmektedir. Macar'lar dillerindeki *Oset* ve *Fars* iare sözlerini de ancak Kafkasya'ya komşu ve uzun müddet kaldıkları bir sahada almış olabilirler. Bulgar-Türk dilinden geçen bir kısım iare sözler de ayni durumdadırlar. Ayrıca, en eski Macar kroniklerinden bilinen geleneklere göre de Macar'lar Ural çevresindeki eski yurtları, *Magna Hungaria*'dan sonra *Dentumogeria* (Don-tö-Moggeria = Don nehri mansabı Macaristan'ı) idi. Bizans imparatoru Konstantinos Porphyrogennetos X. Yüzyıldaki Macarlardan aldığı haberler arasında, onların 200 yıldanberi Kazarlar ile sıkı münasebette olduklarından bahseder. (Bakınız: J. Németh, Acta Linguistica, 1966, 1-21). Bunlara dayanarak Macarların V. yüzyılda olmasa da pek az sonra, büyük bir kısmının Pontos çevresine göç ettiklerine hükmedebiliriz. Macar'lar Türk rünik yazılarını da burada öğrenmiş olmalıdırlar. Gök-Türk, Kazar, Hun, Avar, Sabir kavimlerinin Macar'lar ile olan bağlantıları ilgili bölümlerde ayrıca bahis konusu olacaktır.

Bugünkü Macar'ların ataları Ural'daki yurttan, tahmin edildiğine göre Onogur'ların saf Türk olarak kalan kısmı ile birlikte göçmüşlerdir. Bu göç 460 civarında Avar-Sabir darbesi *Ogur* havimlerini Kafkasya'ya doğru sürdüğü zaman olmuştur. 527 de Kerç yanında bir *Magyeri* adlı hükümdar vardır. Onun yakınında Kuban nehri çevresinde çok defa *Onoguria* adlı ülke anılmaktadır. *Hunlar, Sabir*'ler, *Onogur*'lar, *Gök-Türk*'ler ve *Kazar*'lara ait bahislerde bu kavimlerin Macar'larla olan münasebeti açıklanmıştır.

Macar'lar belki 460 civarında Onogur'larla beraber Kuban mansabı çevresine (Onoguria'ya), sonra 830 sıralarında Kafkasya kuzeyinde bulunan bu çevreden Don ve Dnyeper arasına (Levedia'ya) göç ederler. Kuzey-Avrupa'yı güney ve doğu ile bağlayan ticarî yollar buradan geçmektedir. Transit yollarından alınan vergi, İslav'lar üzerindeki hâkimiyet, İslav esirlerinin ticareti dolayısiyle Macar'lar hayli zenginleştiler· Kuyumculukları *Levedia* adı ile tanınan bu yurtta daha da gelişti. Sonuncu atlı göçebe halk üslûbu bu olmuştur. Bunun en güzel yadigârlarından biri, daha sonraki tarihlerde *Árpád* sülâlesinin akrabalık bağları dolayısiyle 1063 de Alman imparatorluğu sülâlesine armağan ettiği kılıcı olup, Alman'lar bunu İmparator Şarlman (Büyük Şarl)'ın kılıcı diye büyük saygı ile saklarlar. Peçenek'lerin 889 daki saldırışı sonucunda Macar'lar Dnyeper,

Dnyester ve Prut çevresine, dolayısiyle büyük nehirler (Etil'ler) arasına sıkıştılar. Bu yeni yurda *Etil-Köz* (Nehirler arası) , derler. Macar'lar burada Karpat havzasını tanıma fırsatını buldular. Peçenek'lerin yeni bir saldırışı üzerine nihaî olarak 896 civarında oraya göçtüler.

Yukarıda zikri geçen Macar-Türk karışmasının, Macar oymak adlarında, en eski has isimlerde, eski Macar yazısında ve tekmil eski kültürde izleri kalmıştır.

Yurt kuran oymaklar arasında birinin adı Finn-Ugor aslından olan *Nyék* öbürünün adı *Magyeri* kavim adından gelişen *Megyet*, diğer altısı ve buna *Kabar* kavim adını da eklersek yedi oymak adı Türkçedir.

Türk kökünden gelen oymak adları şunlardır: *Yormatı* (Yorulmayan), *Kürt* (Kar çığı), *Ker* (Dev), *Kesi* (Parça), *Tarhan, Ynag* (rütbe ünvanları). Bunlar arasında *Kürt* kavim adı Yenisey çevresi yazıtlarında da geçer. Bu kavmin batıya kopan bir bölüğü Türk hegemonisi çağında Macar'lara karışıp temessül etmiş olabilir. Zira yurt kuran Macar'ların san'atında F e t t i c h, Yenisey çevresi tesirlerini görmektedir. En eski Macar, şahıs ve yer adları umumî olarak Türkçedir. Bu garip sayılmamalıdır. Zira X. yüzyılda bile Macar'lar iki dil konuşuyorlardı. Bizans imparatoru Konstantinos Porphyrogennetos'a göre Macar'lar Türkçe de konuşmaktaydılar.

Yurt kuran *Árpád* sülâlesi *Turul* soyundan idi. *Etil* (Attila) oğlu *İrnik*'in onun ceddi olması da mümkündür. Zira 460 civarında Kuban çevresine ulaşan Macar'lar o sırada doğuya çekilen Hun kalıntıları ile karışmış olabilirler.

Bulgar (Karışık) adı da bu şekilde meydana gelmiştir. Hun efsânesinin en tam ve *Etil* adının en saf şekli Árpád sülâlesinden kalmıştır. Eski Türk rünik yazısı da Macar'larda saklıdır. Çiftçilikte, hayvan yetiştirmede, içtimaî hayatta v.b. Onogur'lardan, Hazar'lardan ve diğer Türk kavimlerinden miras kalan yüzlerce önemli sözleri Macar'lar kullandılar, bu gün de kullanmaktadırlar: *Arpa*, *buza* (buğday), *tarló* (tarla), *ocsu* (uçak), vb. *alma* (elma), *körte* (armut), *szölö* (sidleg = üzüm), *bor* (bor = şarap), *bika* (boğa), *ökör* (öküz), *kos* (koç), *kecske* (keçi), *disznó* (cısnag = domuz) v.b. *sereg* (çerig), *béke* (sulh), *törvény* (töre = kanun), *tanu* (tanık) v.b.

Yurt kuran Macar'ların rütbeleri, savaş taktiği, askerî teşkilâtı da tamamiyle Türk usûlü üzere idi. Irk bakımından bu gün de *turanid* tip insan yüzde hesabiyle çoğunluk teşkil eder. Macar folklor ve halk musikisi bugün de eski Türk unsurlarını saklar. Bu suretle X. yüzyıl Bizans yazarlarının, hattâ Alman Liutprand'ın Macar'ları *Türk* sayması veya batı Türkleri demesi şaşılacak şey değildir. Macar'ların X. yüzyılda Atlantik Denizi kıyılarına ve Şimal Denizine kadar pek sık akınlar yaptıklarını dikkate alacak olursak, Amerika'yı (Vinaland'ı) 1002'de keşfeden Leif Erikson'ın seferinde ata dostu olarak, yanına aldığı *Türkler*'in Macar olması mümkündür.

Macar'ların Karpat havzasında kök salarak orada devamlı devlet kurabilmelerinin sebebini, ancak kavimlerin yerleşme coğrafyasını ve coğrafî unsurların tarihe yaptıkları tesirleri tanıyan bilgin daha iyi takdir eder.

Macar ovası büyük Eurasya bozkır bölgesinin sonuncu zincir halkasıdır. Burası eskiden atlı halklar için sevimli yurt olabilirdi. Diğer taraftan ortada havzanın esas bünyesini teşkil eden *Alföld* ovasına hakim olan kavmin er geç Karpatlar halkasının içinde kalan diğer toprakları da ele geçirmesi mukadder idi. Bu sebepten ötürü Karpat havzasında ancak Hun'lar, Avar'lar ve Macar'lar siyasî birlik kurabildiler. Hun'ların ve Avar'ların geçici devletlerine mukabil, Macar devletinin ayakta kalabilmesi, onların çeşitli: yarı göçebe, kısmen çiftçi kültüre dayanmalariyle mümkün olabilmiştir. Bu durum, Macar'ların tepelikli dağ etekleri bölgesinde yerleşmelerini sağladı.

Bugünkü yurtlarının işgâlinden sonra Macar'lar iki nesil boyunca Avrupa için bir felâket teşkil ettiler. Kief'den Madrid'e Hamburg'dan Napoli'ye, Paris'ten Atina'ya kadar akıncılar durmadan faâliyette idi. Kiliselerde her yerde Macar'ların oklarından kurtarması için Tanrıya dua ediliyordu. Sonunda onlardan çok çeken Almanlar kendilerini topladılar. Sakson sülâlesi kuvvet toplıyarak 955 de *Augsburg* yanında Macar'ları hezimete uğrattı. Bir müddet sonra Macar'lar arasında Hıristiyanlık yayıldı. Macar'ların Avrupa'da kalabilmelerinin, ancak Avrupa kültür birliği üyesi olmalarına bağlı olduğu iyiden iyiye anlaşılmıştı.

Kral İştvan (Etien, 997-1038) kendi si Hıristiyanlığı kabul ile yetinmedi, aynı zamanda onu devlet dini yaptı. Bütün Türk kavimlerinin müşterek bâriz vasfı olan bir durum Macar'lar tarafından

da tekrarlandı. Türk'ler kabul ettikleri dinin, dolayısiyle kültürün en hararetli müdâfiî ve yayıcısı olmuşlardır.

Bu hususu Budizm ile ilgili olarak Çin'de, Mâni ve İslâm tarihinde tesbit mümkündür. Türklük İslâmiyetin kılıcı olduğu gibi Macar'lar da kendi tâbirleriyle "Hıristiyanlığın kalkanı" olmuşlar ve Türk soyundan gelen Arpad sülâlesi Hıristiyanlığa en çok aziz (Saint) vermiştir.

Coğrafî durumu dolayısiyle Macarlığın ikinci "Mission"u aksi istikamette gelişmiştir. Ortaçağın ikinci yarısında büyük devlet haline gelen Macar'lar, Alman'ların doğuya yayılmalarına karşı set teşkil etmişlerdir. Bunun sonucunda Balkan'lardaki İslav ve Romen kavimleri uluslar olarak gelişmişlerdir.

Batu Han Moğol'larının batıya yaptıkları büyük saldırıda Macar'ların yenilgiye uğramış olduklarına rağmen mukavemetleri yüzünden (1241) Moğol'ların kuvvetleri hayli hırpalandığı için Batı dünyası emniyette kalabildi.

Doğudaki Macaristan *Magna Hungaria* ise artık daha önce, uzun mukavemetten sonra Moğol istilasının kurbanı oldu. Bu vesile ile Magna Hungaria'dan kısaca bahsetmemiz uygun olur.

Yüzyıllar boyunca Macar'lar arasında Anayurtta (Ural'larda) kardeşlerinin kaldığına dair hatıralar yaşıyordu. Halk arasında yerleşen bu kuvvetli şuur dolayısiyle 1232 ve daha sonra, 1235 de kral IV. Béla, Dominikan mezhebine mensup rahipleri uzaktaki kardeşleri ile yeni bağ kurmak için gönderdi. Râhip *Yulianus* onları gerçekten buldu. Yulianus'un haberlerini *Ricardus* adlı mezhepdaşı kaleme alarak tarihe mal etti. Macar'ların doğudaki *Magna Hungaria*'sı bir çok bilgine göre bugünkü Başkırt toprağı ile eşittir.

Son zamanlarda Başkırt - Macar münâsebetleri ve Magna Hungaria hakkında pek çok eser çıktı. 1943 de Czeglédy, Zeki Velidi Togan'ın yayınladığı ve açıkladığı *İbn Fadlan* seyahatnâmesine dayanarak aşağıdaki sonuca vardı: Başkırtlar XIII. yüzyılda Byela'ya (Ak İdil) tarafına çekilmeden önce, İbn Fadlan zamanında (923) her halde İdil (Volga)'ya kadar uzanıyorlardı. Başkırt'ların bir kısmı Macar soyundan idiler. Bunlar Volga'ya dökülen *Çirmişen* ırmağı çevresine yerleşmiş olabilirler (Szazadok Dergisi, 1943). X. yüzyıl coğrafyacılarından başka XIII. yüzyıl seyyahı Plano Carpini ve Rubruquis v.b. Başkırt'larla Ma-

car'ları aynı kavim olarak gösterirler. P e r é n y i'ye göre (Magyar Nyelv, 1959) XIII. yüzyılda *Başkırdıstan'daki Macar'lar Volga'nın* sağ çevresinde Bulgar'lara tâbi olarak yaşıyorlardı. Ona göre Magna Hungaria burası idi. Daha sonra da onların halefleri *Mojar*'lar ve *Mesçerler* şeklinde tekrar gözüktüler. Daha önce bu sebepten bir kısım Macar'ların burada yaşamış oldukları farzedilebilir.

Halbuki 1963'de R á s o n y i, Etil nehrinin hayli uzağında ve bu günkü Başkırt dili sahasının batı ve güney-batı bölgesinde XVIII. yüzyıl başlarında Macaristan'dakilerle müşterek bir kaç coğrafî yer adı bulunduğunu gösterdi. Meselâ:

Kunduruş ırmağı (Kunduzlu) üç yerde,

Bekaş (Kurbağalı) ırmak adı,

İdeş (tatlı) çay adı, iki yerde,

Magaş (yüksek) dağ adı olarak, iki yerde rastlanır.

Sıralanan yer adları aynı ses şekilleri ile ancak Karpat'larla çevrili Orta Çağ Macaristan'ında gösterilebilirler. Son ekleri *-as*, *-eş*, *uş* (Türkçe: *-lı*, *-li*) mülkiyet ekine tekâbül eder. (Dil Kurultayı Tebliğleri, 1963).

D é c s y'ye göre (Einführung 1965) Başkırdıstan toprağında Başkırt'lardan önce, uzun müddet Volga Bulgarları tesiri altında kalan Macar'lar yaşıyorlardı. Onların büyük kitleleri 600 sıralarında güneye göç ettiler. (L i g e t i'ye göre bu göç daha sonra olmuştur). Ancak bir kısmı eski yurtlarında kaldı. İşbu kadîm Macar'ların dili "proto Başkırt" dilinin de temelini teşkil etti. Sonradan oraya göç eden Türk'ler Macar'ları Türkleştirdiler. Daha sonra aynı sahaya akın eden Moğol'lar bir çok Tatar ve diğer unsurları da birlikte getirdiler.

R á s o n y i tarafından bulunan eski Macar savtiyatına uygun yer adlarından ibaret yadigârlar, eski Macar'ların Başkırt oymak teşkilâtı içinde kalmış olan adlarıdır. P a u l e r adlı Macar tarihçisi daha 1900'de bunlardan ikisinin farkına varmış ve yayınlamıştı. Ancak bunların savtiyat tarihi bakımından ihtisasî açıklamasını 1930'da J. N é m e t h yapmıştır. Şöyle ki:

Bulgar-Türk fonetiğine uygun eski Macar oymak adı *Cormati*, Başkırt *Yurmatı, Surmatı;*

Eski Macar *Yeneh*, Başkırt *Yeney* her iki kavimde müşterektir.

J. N é m e t h bunlara ek olarak (Acta Linguistica, 1966; 1-21) bugün de yaygın olan ve eski Macar'larda oymak adı olan üç yer adını ilâve etti.

Eski Macar *Nek,* Başkırt *Neg-man,*
Eski Macar *Yula,* Cula, Başkırt *Yula-man,*
Eski Macar *Keseh* - Başkırt *Kese-tabın.*

Bunlara dayanarak tereddütsüz eski yurtları *Magna Hungaria'*-nın daha sonra Başkırt toprağı adı aldığını ve bir çok unsurlardan mürekkep Başkırt'lar içinde bir kısım Macar'ların da bulunduğunu kabul edebiliriz.

Tarihçi için *Başkırt, Başgurd* adının menşei de ilgi çekicidir:

Halk etimolojisine dayanan *Baş-Kurt* açıklamasının aslında bir menşe efsanesi ile ilgili olması mümkündür. Burada J. N é m e t h'-in eskiden ileri sürdüğü *Beş-Ogur* (beş kabile?) nazariyesini de hatırlatmalıyız. G y ö r g y G y ö r f f y ise, Başkırt'ları ana yurtlarına götüren efsanevî hayvanın yurt, ayı veya boğa olmayıp diğer bir hayvan olabileceğini söyler. Bu büsbütün temelsiz değildir. Komşu *Ugor* (Vogul ve Ostyak) kavimlerinden *Vogul* ve *Ostyak*'ların efsânesinde "obur" (Gulo-gulo) karşılığı *Paskır* adlı bir hayvan onları ana yurtlarına götürür. Bu hayvanın resmi, daha önce bahsedildiği gibi A l f ö l d i tarafından *Noin-Ula* keçesi üzerinde keşfedilmiştir. *Paskir* sözünün savtiyat tarihi bakımından etimolojisinin tevsiki gerekir. Bu yapılabilirse Proto *Başgırd* isminin sonundaki (*-t, -d*)'nin bir çok bilginin ve bunlar arasında J. N é m e t h'in de sezdiği vecihle bir küçültme (tasgir) eki saklı olabilir. Bu ek Macaristan'da XII. ve XIII. yüzyıllarda sık sık kullanılmıştır.

Yurt işgâlinden sonra da, bilhassa XIV. yüzyıla kadar pek çok Türk kanı *(Peçenek, Kékkend, Uz, Kun* "Kuman" ve *Tatar)* Macar'lar arasında temessül etmiştir.

Macar'ların ayrıca çok dikkate şâyan ve hiç şüphesiz Türk menşeli bir bölümünü Székely (okunuşu: Seykey) oymağı teşkil eder. Toprakları 1920'den itibaren Romanya'nın bir parçası olup, önemli kısmı tazyikten kurtulmak için harice sığınmışlardır. Diğer bir kısmı ise Romanya'nın diğer bölgelerine dağılmışlardır. Bu göç yüzünden Erdel'in doğu köşesinde ancak en fazla yarım milyon *Székely*'li kalmıştır.

Székely'lerin adları hakkında bir yüzyıldan beri devam eden münakaşalara R â s o n y i'nin çözüşü son verdi. Bir çok Türk lehçelerinde *Sekil-Sikil,* ayaklarında beyaz leke bulunan at mânasına gelir. *Székely* de bundan neşet etmiştir. Bu kavmin kendi menşe efsânelerinde de en eski cedlerinin beyaz at oluşu R â s o n y i'nin nazariyesini teyit eder (Acta Linguistica, 1961, 175-188). Székely'-lilerin ananevî örf ve âdetleri, oymak kuruluşları da Türk karakterindedir. G y ö r g y B o d o r'a göre Türkler oymak rütbelerini, askerî ve idarî makamların veraset şartlarını, bir ailenin diğerine tahakkümüne meydan vermeyecek şekilde, adeta riyazî deha ile, oymak demokrasisini koruyacak şekilde tanzim ettiler (Türk Kültürü Araştırmaları'nda çıkacaktır).

XIV. yüzyıl başlarında (1301) birinci büyük millî sülâlenin son kralı III. *András* ölüyor. "Ârpád soyunun altın dalı kırılıyor". Macarların bundan sonra Türklerle münasebetlerinden: Peçenek, Kuman (Kun) ve Osmanlı râbıtaları da çok dikkate değer. Bunlar kendi bahislerinde açıklanacaktır.

Şimdiye kadarki izahattan da anlaşılacağı üzere, Macarlığın Türkçe konuşan bir kavim olmayıp Fince'ye yakın dil konuşması birliğe Türk unsurlarının yekden değil parça parça katılmalarından ileri gelmektedir. Önceki tabaka tedricen Fin dilini benimsedikten sonra müteakip tabaka temasa gelmiş, o da aynı akîbete uğramıştır. *Eğer bütün Türk unsurları Macarlar arasında birden temessül etmiş olsalardı, Macarlığın dili bugün Türkçe olurdu.*

Bunu aşağıda tekrar edeceğim hülâsadan açık olarak görebiliriz: Daha önce bazı Türk kavimleri tarihinin açıklanması vesilesi ile Macar'larla olan münâsebetlerine temas edilmiş olmasına rağmen, burada kronoloji sırasına göre iki kavim arasındaki bağları kısaca tekrara lüzum gördüm. Bu kısa bakış, neden Macaristan'da Türkoloji millî ilimler arasına alındığı hususunda açık fikir verir sanırım·

Hunlar:

Hun'larla Macar'lar arasındaki bağlar meselesi henüz bir nazariye seviyesinde olmakla beraber, bu kuvvetli ihtimâle temas etmeden geçemeyeceğiz. Attila - Etil'in ölümünden sonra küçük oğlu İrnik tarih kaynaklarına ve Macar (Székely)'lilerin Hun efsânesine göre, Hun'lardan arta kalanlarla, 453 den sonra doğuya sığındı. On-

ların bulundukları Karadenizin kuzey-doğusuna 460 dan sonra Onogurlar ve onlara katılan Macar'lar (Magyeri'ler) de göç ettiler.

Kuzey Eurasya bozkırları ve büyük sülâleler tarihi ile meşgul olan bilginlerin görüşüne göre bu durumda Hun - Macar ve Onogurlardan katma kavmin hükümdarı tabiîdir ki ancak kral Attila'nın oğlu *İrnik* olabilirdi. Onogur'ların diğer yönden, Bizanslı *Agathon*'ın açıklamasından, Tuna Bulgaristan'ını kuran Karadeniz kıyılarından Balkan yarımadasına göç ettiklerini öğrenmiş bulunuyoruz. Bulgaristan'ın Çatalar'daki yazısında da yurt kuran Onogur - Bulgar' sülâlesinin *İrnik*'e dayandığı açıkça belirtilmiştir.

Onogur ülkesinde bir müddet kalan ve 830'dan sonra batıya göç eden Macar'ların ilk sülâlesini kuran *Arpad*'lar Turul (Toğrul) soyundan olup, en eski Macar kroniklerinde saklana gelen geleneğe göre Attila veya kral *İrnik*'in ahfâdı idiler.

Şu da dikkate şayandır ki, Hun'lara ve Attila'ya (Etil'e) ait menkîbe ve gelenekler en mufassal şekli ile aynı zamanda *Etil* adının aslına uygun olarak Macar'lar arasında yaşadı.

Ogur kavimleri

S i m o n y i adlı Macar bilgininin en yeni araştırmalarına göre Ogur kavimlerinin ilk dalgası, Avar'lardan önce Karpat havzasına gelip yerleşmişlerdi. Ogur kavimleri içinde de en önemlisi olan Onogur'lar Macar'lara kültür ve siyaset sahalarında tesir etmekle kalmayıp Macar'lara Ungar (Onogur) adlarını da miras bırkmışlrdır.

Avar'lar:

Avar'ların ikinci göç dalgası VI. yüzyılda bozkırlardan süratle geçerek Karpat havzasına ulaştığında, Kuban nehri çevresindeki Onogur ülkesi Macar'larından bir kısmını birlikte sürüklemişlerdir. Son zamanlarda G y. L â s z l ó arkeoloji ve yerleşme tarihi delillerine dayanarak bunu isbat etmiş bulunuyor. Vakanüvislerce bahis konusu olan Macar'ların ilk yurt işgâli işte bu tarihe rastlar.

Avar - Macar birliğine mensup kalıntılar, Macar nüfus kitlesinin içinde, 896'da nihai olarak yurt işgaline kadar mevcûdiyetlerini muhafaza ve sonunda Macar'lar arasına karışarak temessül etmişlerdir.

Macar'ların en doğudaki bölümünü teşkil eden *Székely*'ler (Sekil'ler) in bu kalıntılardan olması çok muhtemeldir.

Sabir'ler:

Eski Macar tarihi bakımından Sabir'lerin iki çeşit önemli rolleri olmuştur: V. yüzyılda Macar-Onogur kavim birliğini anayurtları olan Ural çevresinden Sabir'ler çıkarmışlardır. VI. yüzyılda Sâbir'ler kendileri de Kafkasya'nın kuzeyindeki sahaya göç etmişler ve içlerinden bir kısmı Macar'lara katılarak temessül etmişlerdir.

Bizans imparatoru Konstantinos Porhyrogennetos'ın haber verdiği ve Macar'ların ayrı bir dalı olan: *Sabartoy asfaloy* (yâni: Kuvvetli Savarlar), bu münasebete dayanır.

Göktürk'ler:

Türklerin hakimiyet alanı VI. yüzyıl sonlarında Kırım yarımadasına kadar uzanıyordu. Macar'lar da bu devlete tabi oldukları için X. yüzyılda Türk adıyla anılmışlardır. Macar'lara Türk asıllı *Kürt* oymağı Göktürk hegemonyası çağında katılmış olabilir.

Göktürk oyma (rünik) yazısının en batıdaki mirasçısı XVI. yüzyıla kadar kullanılan Macar oyma yazısıdır.

Hazar'lar:

Macar'lar 830 sıralarında batıya göç ederlerken Göktürk devletinden ayrılan Kazar devleti içinde idiler. Kazar'ların bir kısmı olan Kabar'lar bu sırada Macar'lara katıldı ve tedricen temessül etti.

Peçenek'ler ve Uz'lar:

Peçenek'lerin bir kısmı daha ziyade X. ve XI. yüzyıllarda Macar'lara katıldı. Onların bu hatırasını zamanımıza kadar pek çok yer adı saklamaktadır. Peçenek'leri takip eden Uz'lar, Oğuz'ların Karadeniz kuzeyinden Batıya göç eden kısmı olup Macar'lara iltihakları daha küçük nisbette olmuştur. Bugünkü Macaristan'da ötede beride Uz'ların yerleşmesinden kalan yer adlarına rastlanır.

Kuman'lar Kıpçak'lar:

XIII. yüzyılda Moğol'ların önünden kaçan Kuman kitlesi Macaristan'a ulaşınca Büyük Macar Ovasına yerleştiler. Tarih kaynaklarına göre sayıları 40.000 aileden ibaretti. O çağdaki nüfus kesafetine göre bu büyük bir rakamdır. Kuman'ların göçünü daha

sonra XV. yüzyıla kadar diğer Kıpçak Türk unsurları (Tatar'lar) takip etti.

*Árpád*lar sülâlesi söndükten sonra Kuman tabakasının temessülü de hemen bitmek üzere idi. Macar'lar tahta Árpád ailesinin kız tarafından gelen vârislerini, sıra ile *Anjou* (1308), *Yagello* (1440) ve nihayet *Habsburg* ailesini (1437-1526), çağırdılar. Zira *Turul* soyu kanına yabancı olsa da saygı gösterdiler. Bu yabancı hükümdarların bazıları iyi Macar oldular. *Anjou* sülâlesi altında XIV. yüzyılda Macar'lar Avrupa'nın en kudretli devleti idi. *Nagy Lajos* (Büyük Louis) Venedik'i yendi, Napoli krallığını, Kuzey Balkanları, Romen prensliklerini işgâl etti. Leh tahtı da onun oldu. Damadı *Zsigmond* yüksek nüfuzu sayesinde Alman imparatorluğuna bile seçildi. XV. yüzyılda *Mátyás* idaresi altında Macaristan'ın beş milyon nüfusu vardı ve bunun dört milyonu Macar idi. O zaman Macar'ların sayısı İngiltere'nin sayısına eşit idi. Macaristan Humanizm ve Renaissance'in en büyük yuvası haline gelmişti. Mátyás'ın ölümünden sonra içerde sosyal karışıklıklar belirdi. *Kanunî Sultan Süleyman*'ın Avrupa'ya muzaffer yürüyüşü bu çağa rastlar. Eğer o zaman Macar'lar Balkanlılar gibi Süleyman'ın ordularının geçişine müsaâde etmiş olsalardı, Macaristan yerine İtalya ve Almanya kana boğulurdu. Halbuki Macar'ların Hıristiyan kültürüne kuvvetli bağlılık duygusu, onların büyük kısmını fütuhat yapan İslâmlığa karşı mukavemete sürükledi.

Bu suretle 150 yıl boyunca dâima, Macaristan'ın hürriyet ve Macar şuurunu saklayan tek tük küçük parçaları kaldı. Memleketin büyük kısmı doğu ile batı arasında savaş meydanına döndü. Macar'ların sayısı gittikçe azaldı, geriye kalan parçayı da Habsburg hükümdarları almanlaştırmak istediler. Ancak bunu başaramadılar. Uzun süren müdafaa savaşı Macar'ların iradesini çelikleştirdi, yeniden toparlandılar. Sonunda Habsburg'lar uyuşma yolunu tutmaya mecbur oldular (1711, 1867).

Türklüğe XVIII. yüzyılda başlayan sempati gittikçe arttı, ilim alanındaki gelişme Türkolojinin hamle yapmasını sağladı. 1870 de dünyada ilk Türkoloji kürsüsü Budapeşte üniversitesi'nde kuruldu.

Macar'ların Osmanlılarla temasları hakkında Osmanlıların parlak devri ve inhitat devrine ait olan fasıllara bakınız.

PEÇENEK'LER VE UZ'LAR

Peçenek, Uz ve Kuman kavimlerinin göçü organik bir şekilde yekdiğerine bağlıdır. Bu üçü, Doğu Avrupa Bozkır bölgesinde, türklüğün son büyük müstakil halklar dalgasını teşkil ederler. Daha sonraki Türk cüz'lerini Moğol'lar batıya sürüklemişlerdir.

Macar'ları bu günkü yurtlarına göçmeğe zorlayan tazyik bakımından, zaman itibariyle Peçenek'ler sonuncu kavimlerdir. Peçenek adı (Rusça *Peçennyeg,* Yunanca *Patzinak,* Lâtince *Bissenus),* Macarca'da *Beşenyö* şeklini almıştır. Tıpkı eski Türkçe *inek*'den *ünö* olduğu gibi.

Menşeleri karanlıktır. *y-* Türk dilini konuşuyorlardı; ced'leri Batı Türk Konfederasyonundan ayrılmış olabilirler. Kullandıkları oyma yazıları da buna delalet etmektedir. Oğuz'larla ilgili olmalıdırlar. Peçenek'ler 889'dan önce *Yayık* (Ural) nehri çevresinde oturmakta iken, oradan Hazar devleti topraklarına akın ederek sarkmışlardır.

Peçenek'lerin doğusunda kudretli *Oğuz* (arapça *Guz*) oymakları yaşıyorlardı. Bunlar 889'da Hazarlar'la birleşerek Peçenek'lere saldırdılar. Peçenek'lerin bir kısmı, çok defa olduğu gibi, galiplere karışarak eridiler.

İbn Fadlan, Volga boyundaki Bulgar'lara gittiği zaman 922 de, Ural (Yayık) nehrinin doğusundaki *Çalkar gölü* çevresinde muhtemelen Peçenek'lerden bir bölüğe rastladı. XI. yüzyılda Mahmud al-Kâşgarî Oğuz oymakları arasında *Piçene*'leri zikreder. Bir bölüğü Hazar devleti içinde de yerleşmişti. Esas kitle ise göçüne devam ederek, Macar'ları o çağda *Levedia*'da bulunan yurtlarından sürüp çıkardı. Hattâ bir kaç yıl sonra, Bulgar çarı *Simeon* ile ittifak akdederek, Bulgar'lar ile birlikte Macar'ları yeniden *Etelköz* adı verilen yurtlarından da çıkardılar. Bu saldırı olmasa da er geç Macarların yurt kurmasına sıra gelirdi. Zira tarih boyunca, o güne kadar Karpat'ların doğu eteğine ulaşan her kavim, Karpat'ların

halka teşkil ettiği yurda bir an önce ulaşmaya çalışmışlardır. Peçenek saldırışı Macarların yurt kurmasını bu suretle ancak tacil etmiştir.

Önce Don'dan Dnyeper'e kadar, daha sonra Karpat'lardan Aşağı Tuna'ya kadar olan sahayı sekiz oymaktan ibaret Peçenek kavmi işgâl etti. Bu oymakların adlarını ve yerleştikleri sahaları imparator K o n s t a n t i n o s P o r p h y r o g e n n e t o s'un (+959) "*De administrando imperio*" adlı eserinden biliyoruz. Şöyle ki: *Yavdıerdim* (= Parlak Erdim), *Küerçi çur* (= Gök Çur), *Kabukşin Güla* (=ağaç kabuğu renginde Yula), *Suru Külbey* (= Külrengi Külbey), *Kara bay* (= Siyah bay), *Boru tolmaç* (= Bozrenk dilmaç), *Yazı Kapan* (= Bozkır rengi kapan), *Bula çoban* (= Alaca çoban). Bu oymak adları hakkında iki mütalâa dikkate şayandır: Bunlardan ilki: N é m e t h'e göre her oymak adının ilk kısmı at rengidir. Buna göre ordunun *bölünüşü eski Türk, özellikle Hun geleneğine göredir.* Bu oymak başkanının haiz olduğu bir unvandır. İkinci mütalâa G y ö r g y G y ö r f f y'ye ait olup bu daha muhtemel görülmektedir. Ona göre, renkler oymak bayrağının rengi ile ilgilidir. Buna atlı halklarda pek çok misal vardır.

Yazı Kapan oymağının sahası Bulgaristan, *Kabukşin Güla*'nın sahası Macaristan ile sınırdaş idi. İmparator Konstantin bu iki oymağı ve *Küerçi çur* oymağını *Kangar* adı altında toplayarak, Peçenek'ler içinde en kahramanları olarak tanıtır. Gerçekten Ortaasya'da bu günde "cesur" mânasına gelen *Kingir* sözü vardır. *Kangar*'ları Süryânî kaynakları artık VI. yüzyılda tanımaktaydı. Nasıl, ne vakit Peçenek olduklarını bilmiyoruz. Onlar hakkında en son araştırma O s e g l é d y'e âittir.

Peçenek oymak adı sınırları tabiatiyle durmadan değişmektedir. Bizanslı S k y l i t z e s'e göre XI. yüzyılda Peçenek'lerin onüç oymağı vardır. Yeni oymakların doğudan gelerek katılanlardan olması mümkündür. Sınır bekçisi olarak yerleştirilen iki oymak, başlarında *Kegen* olduğu halde Peçenek Konfederasyonunda temayüz etmektedir.

Peçenek'lerin Tuna ile Don nehirleri arasındaki yurtlarından kuzey-güney ticaret yolları geçtiği için, onların ticaret alanında ileri gitmeleri kolaylaşmıştır. Hayvan beslemede ileri seviyede oluşları dolayısiyle at ve sığır hayvanları, güneye ise deri ihraç etmişlerdir. Bu alış verişe her halde Volga Bulgarları da katıldıkları için, onların aracılığı ile Peçenek'ler arasında Müslümanlık da yayılmaya başlamıştı.

Peçenek'ler Rus'larla şiddetli savaşlara giriştiler ve onları hayli zaman denizden uzak tuttular. 968'de Kief'i muhasara ettiler, 972'de Dnyeper şelâlesinde *Rurik*'in torunlarından en cesuru sayılan *Svjatoslav*'ı muzaffer olduğu Balkan seferinden dönüşünde öldürdüler. Bu suretle bir müddet için Rusların orman bölgesi yanındaki Bozkırı ve Karadeniz bölgesini ele geçirme gayretine sed çektiler. Ancak sürekli savaşlar ve telâfisi imkânsız kan ziyaı yüzünden güçleri azaldı. Yani göçebe unsurlarla kendilerini takviye edemediler. Doğu Avrupa'daki İslav ve Romen unsurlarını yardımcı olarak yetiştirmeleri için zemin ve zaman yeter değildi. Yenilgilere uğradıkça memleketlerinin sınırları da küçüldü. Rus prensleri kendi aralarında savaşırken, Peçenekler taraflardan birine yardımcı olarak da katıldılar, dolayısiyle Rus'lara hizmet ettiler.

Bu sırada putperest Rus'ların prensi (kağanı) *Vladimir*, Thietmar kronikinin haber verdiğine göre "fornicator immensus et crudelis" Hıristiyanlığı kabul etti ve *Tamantarkan*'da bazı Peçenek'ler ile birlikte vaftiz edildi.

XI. inci yüzyılda Rus'lar kuzeyden, *Uz*'lar doğudan Peçenek'lere saldırdılar. Peçenek'ler bu tazyik üzerine güneye yöneldiler ve Bizans devleti toprağına girdiler. Bilhassa 1050'de birbirleri ile anlaşamayan Peçenek beylerinden önce *Belçer* oğlu *Kegen* Tuna'yı geçti, Bizans'ın ittifakına sığınarak Hıristiyan oldu. Kanlı savaşlardan sonra rakibi *Turak* Bizans'a esir düştü. O da Hıristiyan oldu. Nüfusu seyrekleşen Bulgaristan ve Makedonya'da Peçenek'leri kitle halinde iskân ettiler, Balkanlar bu yüzden yeni kargaşalıklara sahne oldu. Uz'lara ise yol açıldı.

Uz'lar Volga ötesi Oğuz'larından bir bölümdür. Macarca ve Yunanca'daki *Uz* aslında *Oğuz* adının kısaltılmış şeklidir. Rus salnâmeleri onları *Tork* diye adlandırırlar. Rusça'da *ü* sesi olmadığı için bu Türk karşılığıdır. XI. yüzyıl ortasında Uz'lar Peçenek'leri Don-Dnyeper nehirleri arasından çıkararak 1065'de Balkan'lara büyük bir taarruz yaptılar. Ancak kanlı yenilgiye uğrayarak geri döndüler. Bundan sonra Macaristan'a akın ettiler. *Kerlés*'de tekrar büyük yenilgiye uğradılar (1068). Sağ kalan Uz'lar Kief prensliğinin güney sınırını işgal ettiler (Tork'lar). Burasını Kuman'lara karşı savundular ve kısa zamanda ruslaşmaya başladılar. Daha önce bu bölgeye sıkışan Peçenek kalıntıları *Berendi*'ler, *Kovuy*'lar, *Kayaba*'lar ve *Turpey*'ler de aynı akıbete uğramışlardır.

Balkanlar'a yerleşen Peçenek'ler Kuman'ların meydana çıkmasından sonra da birçok kargaşalıklar yarattılar. 1071'de Bizans'ın müttefiki sıfatiyle, *Nándoirfehérvár*'daki (Belgrad) Bizans muhafızlarını Macar'ların muhasarasından kurtarmaya çalışıyorlar. 1078'de Kuman'larla birleşerek Edirne'ye taarruz ederler. 1088'de Balkan'a sığınan Macar kralı *Şalamon Çelgü* Kumanlar ve Peçeneklerle birlikte Silistire (Dorustolus)'da savaşırken öldürülüyor. Bizans imparatoru *Alexios* ise ağır hezimete uğruyor· Peçenekler bu fırsattan faydalanmayı biliyorlar. Bizans tarihçisi A n n a K o m n e n a muasır Peçenek ve Selçuk tehdidine ima ederekten, imparatorluk sınırlarının doğuda Boğaz (Bosporus), batıda Edirne olacak derecede küçüldüğünü yazıyor. Hattâ 1091'de Konstantiniye surları altında Peçenekler gözüküyorlar. *Uspenski*, 1090-1091 kışında *Alexios Comnenos*'un durumunu, imparatorluğun, Osmanlılar tarafından sarılıp alındığı ve her taraftan dış alemden tecrit edildiği son günleri ile kıyaslıyor.

Peçenek'lerin Bizans'a akını sırasında Malazgirt savaşı çoktan sonuçlanmıştı. Selçuk Türkleri, bilhassa İzmir emiri *Çakan* (veya: *Çaka*), Anadolu kıyılarını tehdit altında bulundurmaktadır. Mahir Bizans siyaseti bu kötü durumdan bir çıkar yol bulmakta gecikmiyor. Kuman başbuğlarından *Tugurkan* ve *Bönek*'i ağına düşürüyor. Onlar 1091 Nisanında Meriç nehri mansıbında Levunion'da Peçenek ordusunu hemen hemen imha ediyorlar. Kalıntılarını Vardar nehri boyunda ve diğer yerlerde iskân ettiler. Peçenek'ler daha bir müddet Bizans ordusu hizmetinde zikrediliyorlar. Bazı bilginlere göre Yunan Makedonyası'ndaki *Megleno-Ulah*'ları ve Sofya çevresindeki *Şop-Bulgar*'ları Peçenek neslindendirler. Kafkasya Oset'lerinde efsanevî bir kahramanın adı *Beceneg*'dir. Rusya'da bazı yer adları da onların adlarını saklar. Meselâ: *Alatır* çevresi, Romanya'da ve Sırbıstan'da: *Pecenaga, Peçenyevtsi* v.b. Bilhassa Macaristan'da pek çok yer adı onların X. ve XI. yüzyıllardaki sızışlarına tanıklık etmektedir.

Peçenekl'erin Macaristan'la olan ilgilerine gelince, Peçenek akınları *Szent István* (Etien) ve haleflerini hayli güç duruma sokmakla beraber barışçı münasebetler de eksik değildir. Yalnız harp esirleri değil, kendi arzuları ile Macar'lara katılan pek çok Peçenek zümresi Macaristan'da bilhassa *Kemeg* vilâyetinde *Tisza-roff* çevresine, Peşte vilâyetinde, *Heves*'de, *Sárrét*'de *Sár* boyundaki *Fejér* vilâyetinde ve *Fertö* çevresinde iskân edilmişlerdir· Sonuncular

Mosony'daki sınır bekçileri idiler. En eski Erdel yer adlarından önemli bir kısmının meselâ: Tatrang, Brassó v.b. *Peçenek* Türkçesi ile açıklanışı dikkate şayan önemli bir husustur. Prens *Taksony* Peçenek'lerden kız almış ve oradan göçmüştür. Sent İstvân çağında A n o n y m u s kronikine göre *"Tonuzaba* Hıristiyan olmayı red ettiği için *Abad-rév*'de eşi ile birlikte diri diri gömüldü. Oğlu *Ürkünd* ise Hıristiyan olduğu için, İsa ile birlikte ebedî hayata mazhar olmuştur". *Tomay* soyu ceddi olan *Ürkünd,* babası Tonuzaba yeni nizama karşı geldiği sırada doğduğu için, Türk ad verme geleneğine göre "isyan" mânasına gelen *Ürkünd* adını almıştır.

Peçenek'ler II. *İstván* ve II. *Géza* savaşlarında Székely'lilerle birlikte Macar ordusunun hafif süvarisini teşkil ediyorlardı. Başta tam bir istiklâle sahip değildiler. Fakat XIII. ve XIV. yüzyıllarda büyük bir kısmı asiller sırasına yükseldiler, dillerini unutarak Macar içtimaî hayatına tedricen intibak ettiler.

Macaristan'daki yer adı hâtıralarına gelince, mesele daha da aydınlanmaktadır. Gittikçe artan emsâli yer adlarından bunların Peçenek'lere ait olduğunu sezmekte ve bunları diğer Türk bilhassa Kuman tabakalarından ayırt edebilmekteyiz. Tabiatiyle bizzat Peçenek malzemesi de muhtelif zamanlara ait çeşitli göçlerle ve yerleşmeleri ile ilgili olabilir. Hattâ Peçenek'ler bir kaç şive konuşmuş olabilirler. Az çok toplu veya münferit aile halinde tecrit edilmiş Peçenek yerleşmeleri yer adlarında, terkip halinde *Besenyö, Besnyö,* adlarına rastlanır (75 adet). Bir kısım Peçenek yer adları eskiden ve bu gün de coğrafi teşekküllerle ilgilidir. Meselâ: *Csamul* (1231, "Sar qui vocatur chamul" = çamurlu yer); *Csát* (okunuşu: çat) = iki derenin birleştiği ıslak yer; *Korhány* ile terkip edilen yer adları =istihkâm, yığılmış toprak; *Tebe* = tepe; *Balkány* = sulak yer; *Tokaj* = nehir kıvrımı veya orada bulunan orman; Peçenek şahıs adları ile terkip olunan yer adları; meselâ, *Örkény, Töbörcsök, Karcsa,* v.b. Peçenek boy ve oymak adlarından kalanlar. Meselâ, *Tomaj, Maklár.* Hattâ Rus'ların meşhur İgor destanında Kuman neslinden olmayan kavimler arasında Peçenek *Mak*'larını ve *Tatran*'ları da bulmaktayız. Eger kalesi komşuluğunda *Maklár,* güney Erdel'de *Tatrang* vardır; iki Peçenek başbuğunun adı da *Tatran* idi. Yeni meydana gelen genç Macar krallığının derbentler ve ormanlar arasındaki otlak düzlüklerde sınır bekçisi olarak Erdel'de Peçeneklerin dağınık olarak yerleştiği, kesin olarak bilinmekte veya bu muhtemel görülmektedir. Karpat'ların ötesindeki sahalarda da önceden Peçenek kabilelerinin sıkışıp kaldıkları tahmin edilebilir.

Brassó şehrinin kuzey-batısında yükselen ormanlar vesikalara göre "Ulah'ların ve Peçenek'lerin ormanı idi". (1224 *silva Blacorum et Bissenorum).* Peçenek'lerin diğer akraba Türk kavimleri gibi tipik atlı göçebe hayat sürdükleri göz önüne getirilirse yukarda zikrolunan tertipte ve Ulah'ların (Rumen'lerin) dağlı çobanlar olarak yukarda, ormanlarda, beyleri olan Peçenek'lerin ise düzlüklerde oturduklarına hükmedebiliriz. Orada bugün de bir kaç Peçenek yer adı bulunmaktadır. Buradaki Türk yer adları hakkında hüküm verirken tabiatiyle ihtiyatlı olmak gerekir. Zira içlerinden bazıları Kıpçak'tan daha sonra sızmış Türk unsurlarının hatırasını da sağlayabilir. Ancak, en eski ve en önemli yer adı olan *Brassó* (okunuşu: Braşşo) ve *Barca* (okunuşu: Bartsa) Peçenek ve Uz (Oğuz) tabakasından asla daha geç olamazlar. *Brassó* ve *Barca*'nın eski *Boraşó* ve *Bursa* şekli çaylar adı olarak ancak Ortaasya Türklerinde gösterilebiiir.

Uz'ların da Erdel'deki hatıraları *Uzi-Szoroş* -Uz Boğazı yer adında kalmış olabilir.

Güney Anadolu'da bilhassa Çukurova'da eski vesikalara göre Yürükler arasında bazı Peçenek boyu yaşıyordu. Bunlar belki Bizans devleti zamanında XI. - XII. asırda kuzey-batı'dan buraya yerleştirilenlerin hatırasını taşımaktadır.

KUMAN'LAR

Kaynaklarda en fazla Kuman denilen halk konglomera'sının birçok başka adı da var. Rus'lar onları *Polovets*, Ermeniler *Xartes*, Alman'lar *Falben*, Macar'lar *Kun*, Latin'ler *Cumanus* diye adlandırırlar. Daha sonra ortaya çıkan *Kıpçak* sözü de onlarla ilgilidir.

N é m e t h'in yeni vardığı sonuca göre göre Kun ve Kuman sarımtırak mânasına gelen *ku* ve *kuba* sözünden neşet etmektedirler. *Kuman* sözü, *Türk*'den *Türkmen* gibi *Kun* ve *man* unsurlarından neşet etmiş olabilirler. Rusca *Polovets*, Ermeni *Xartes* ve Almanca *Falben* de *Kun* ve *Kuman* gibi aynı mânaya gelmektedir. Kuman'ların eski tarihi bakımından bunun önemi vardır. Menşei karanlık olan Kuman kavminin terkibi hakkında sarımtırak sözü Moğol unsurlarının (?) karıştığına delalet suretiyle ışık verebilir, Kumanların menşeleri hakkında ilk sistemli araştırma yapan M a r q u a r t-un kanaati bu merkezdedir.

M a r q u a r t'ın araştırmaları bilhassa Arap A l - B i r u n î, M u h a m m e d'i A u f i ve Ermeni U r f a l ı M a t e o s'un belgelerine dayanır. Ona göre V-VII. yüzyıllarda Amur nehri çevresinde yaşayan *Murka* kavminin *Kun* adlı bir oymağı vardı. Bu oymak Uygur'lara bu günkü Moğolistan'da bulundukları sırada tâbi olmuşlardır. Daha sonra hür bir kavim olarak taşmış ve 1017 sıralarında bu günkü Mançurya'da büyük nüfuz kazanan *Kıtay* halkı onları Batıya doğru itmiştir.

Meselelerin ortaya konuşunda ve onlarla ilgili malzemenin toplanmasında M a r q u a r t'ın büyük hizmetleri olmasına rağmen bir çok fahiş hatalara düştüğü de anlaşılmıştır. Meselâ onun zikrettiği *Murka* diye bir kavim yoktur. O Arapça *fırka* sözünü yanlış okumuş ve yanlış yorumlamıştır. M a r q u a r t'ın buna benzer bir çok yanlışlarını P e l l i o t ve E b e r h a r d düzelttiler. M a r q u a r t eserinin yayınlanmasından bir hayli sonra, *Hudud al Alam* ve M a r v â z î'nin *Tabâ'i al-hayvan*'ı tetkikçilerin eline geçti. 1942'de M i n o r s k y, M a r v â z î'nin *Tabâ'i al-hayavân*

adlı eserini yayınladı. M a r v â z î, Melikşah ve Sancar'ın sarayında tabib olarak yaşamıştır. Eseri Çin, Hind ve İçasya Türklerine ait değerli bilgileri ihtiva etmektedir. K. C z e g l é d y bilhassa sonuncu esere dayanarak (Magyar Nyelv mec., 1949, 43-50) aşağıdaki sonuçlara vardı: C z e g l é d y başta *Kuman* kavminin göçlerinden önceki İçasya ethnografya haritasının durumunu açıklar. Ona göre Etil, Sirderya ve İrtiş'in orta mecrası arasına Oğuz oymak birliği yerleşmiştir. Onların kuzeyinde ise Tobol ve İşim nehirleri çevresinde *Kıpçak* oymak birliği bulunmaktadır. Onların da doğusunda Altay'lara kadar *Kimek*'ler vardır. Isık-köl tarafında *Türkmen*'ler (Müslüman Oğuzlar) ve *Karluk*'lar yerleşmişlerdir. Onların doğusunda Kâşgâr'a kadar Karahanî'ler devleti uzanmaktadır. En doğuda ise Nan-şan çevresinde *Sarı Uygur*'lar bulunmaktadır. Marvazî'nin bahsettiği *Sarı kavim* ülkesi, aşağı yukarı Sarı Uygur'lar toprağı ile eşittir. Sarı Uygur'lar 850 tarihine doğru Nan-şan çevresine göç ederler. Çin kaynakları onlara "Sarışın Uygurlar" adını verirler. Onlar daha Tarım havzasında iken Hind-Avrupa'lı *Tohar* kavmi ile karışmış ve bu yüzden "sarışın yani açık sarı" lâkabını almış olabilirler. Hoang-ho nehri büyük kıvrımının doğusunda ise Türkçe konuşan Nesturî Hıristiyan *Öngüt*'ler yer almaktadırlar. Bu sıralarda *Kun*'lar da kesinlikle tesbit edilmeyen bir yerde ve aynı çevrede idiler.

X. yüzyıl sonunda Kıtay kavmi Pekin'in kuzeyinde devlet kurup yayılmaya başladıkları zaman Kun'lar batıya sığınırlar. Baş döndürücü bir hızla Asya ve Avrupa'da Amur nehrinden Tuna'ya kadar bir Kun (Kuman) kavmi dalgası toparlanarak taşıyor. Daha önce de eski yurdundan çıkarılan atlı kavim için iki şık vardır: Galip oymaklar birliğine katılmak veya yeni yurt aramak, ancak bu yurt neresidir? İlk hızla konaklarını savunan kavimler halkasını ezerek onları yurtlarından atarlar veya kendilerinin oymak birliklerine tabi kılarak yeni bir devlet kurarlar. Yollarına rastlayan Sarı Uygur'ların da büyük bir kısmını, Sarılar, kendileri ile birlikte sürüklerler. Doğuda geri kalanlar bugünkü *"Şaroyögür"* lerin ahfadını teşkil ederler. Kun ve Sarı'lardan müteşekkil kavim karması daha da çekilerek, Tien-şan dağlarının eteğindeki *Cungarya* kapısından geçerek ve kavimler göçünün mutad yollarını takip ederek yukarda zikri geçen "Türkmen" ülkesine akın ederler. İ b n a l - A t h i r (İbn ül-Esir)'in zikrettiği 1012-1013 tarihlerine ait "Türklerin Çin'den çıkışı" bu vakalarla ilgili olmalıdır.

Kun-Sarı kavim karması Oğuz'ların .bir kısmını teşkil eden "Uz"ları doğuya sürerken kendileri Kıpçak kavminin bir kısmı ile karışırlar. Bundan sonra ilk defa "Kuman" adına rastlanır ki bu aslında (Kun, Sarı, Kıpçak) halitasından ibaret olup sarı mânnasına gelmektedir.

Kun'ların bir kısmı Türkistan'da esas kitleden ayrılarak Hazar denizi kıyılarında sıkışıp kaldılar. Büyük kitle ise 1050'den başlıyarak, doğu Avrupa için büyük tehlike teşkil ediyordu. 30 yıl zarfında koca bir kavim Mançurya'dan Kief'e kadar ilerledi. Bu derece süratli ilerleyişe ancak dünya tarihinin büyük Türk fatihleri: Hun'lar, Avar'lar ve Türk'ler örnek olarak gösterilebilir. Karadeniz kuzeyinde yayılan bozkırda Kuman'lar, Uz ve Doğu Peçenek kalıntılarını da kendilerine katılmaya icbar ettiler. 1080 sıralarında ileri atılışın batı sınırı olan aşağı Tuna ve Karpat'lar bölgesine ulaştılar. İç savaşlarla yıpranan Rus'larla mücadeleye giriştiler.

Kuman'ların gelişi ile Avrupa bozkır bölgesi tarihinin yeni safhası açıldı. Temsil kabiliyeti dolayısiyle Türklüğün bin yıldan beri Kuzey-Eurasya'da en büyük rakipleri olan Rus'lar bozkırdan ormanların arkasına çekildiler. Kuman'lar Rus'ları üst üste yenilgiye uğrattılar. Rus salnamelerinde, Rus tarihlerinde ve S t r i t t e r ve G y á r f á s'ın eserlerinde bu savaşlar tafsilâtı ile anlatılır. Himâyeye sığınmak için Rus prensleri çok defa Kuman hanlarının kızlarını eş olarak istediler. Meselâ: Kanlı Selan yenilişinden sonra, 1093'de ve 1107'de Prens Oleg ve Vladimir Monomach oğullarını Kuman hükümdarlarının kızları ile evlendirdiler. Kuman'lar Balkan'larda kesin nüfuz kazanarak gelecek yüzyılların tarihî gelişmesinin yolunu açtılar. 1091 yılı vakalarını göz önüne getirecek olursak Bizans'ın son saatlerinin çalmak üzere olduğunu görürüz. Bizans, II. Fâtih Mehmet zamanı nasıl idi ise, hemen aynı durumda idi. Anadolu tarafından büyük siyasî kavrayışlı İzmir emiri *Çakan* veya *Çaka* tehdit ediyordu. Avrupa tarafından *Çakan*'ın Peçenek müttefikleri çürük ve zayıf Bizans'ı ele geçirmeye hazırlanıyorlardı. Mâhir Bizans siyâseti, yine, pek çok defa olduğu gibi çir çıkar yol buldu. İki yüz yıl önce Bulgar'ları Macar'larla ve daha sonra Macar'ları Peçenek'lerle yendi ise, şimdi de Kuman'ları yardıma çağırdı. Meriç nehri boyunda *Levunion*'da *Kuman*'lar *Peçenek*'lere öldürücü darbeyi indirdiler. İki akraba kavim birleşse, yarı Avrupa'yı o zaman işgâl edebilirlerdi.

Levunion zaferinden sonra Kuman'lar Macaristan'a saldırdılar' Fakat orada, kendileri gibi sert ağaçtan yontulmuş bir hasım ile

karşılaştılar. *Szent László* aşağı Tuna'da Kuman'ların ordularını ağır bir yenilgiye uğrattı.

Sekiz yıl sonra karşılık olarak, *Levunion* savaşına katılan Kuman başbuğlarından *Bönek*'in idaresinde küçük bir süvari ordusu *Przemyşl* kalesi altında, çok mahir bir taktikle ağır silâhlı Macar süvari ordusuna karşı parlak bir zafer kazandı. Burada Türk totemizminin izi olarak, kurtla ilgili son bir tefeüle ait vakayı zikretmeliyiz. Eski bir Rus salnamesine göre "Hurafaya inan *Bonyak* (Bönek) ise gece tefeül için dışarı çıktı. Kendisi bir kurt gibi uludu. Bir kurt ona cevap verince diğer kurt'lar da katıldılar. Bu büyüden kendisinin üstün çıkacağını anladı". Ancak 1103'de birleşik Rus orduları Kuman ordusuna ağır darbe indirdiler. İçlerinden pek çok han, bunlar arasında: ***Arslanaba, Çengeraba, Kuman, Altınaba*** savaşta öldüler. Bu savaştan sonra Kuman'ların taarruz gücünün muvakkat bir zaman için eksildiği, daha sonra tekrar toplandıklarını görmekteyiz.

M a r q u a r t'a göre, Kuman'ların tekrar toparlanması yeni unsurların katılması ve bu sayede ordunun taze kuvvet kazanması ile ilgilidir. 1115 sıralarında Mançurya sınırından yeni bir kavim dalgası Avrupa'ya doğru koparak gelir. *Cürci* devleti kurulunca, bir Çin kaynağına göre *Hi* adı verilen kavim batıya saldırır. Kendisi ile birlikte *Kimek* oymak birliğine bağlı Ural'daki *Kıpçak*'ları sürükler ve onların içinde temessül eder. Güney doğuya yönelen Kıpçaklarla birleşen unsurlar yeni bir oymaklar birliği teşkil edince Kumanlar taze kuvvet kazanırlar. Güney Rusya'daki birliğin bundan sonraki toplayıcı adı *Kıpçak* olacaktır. Ancak batıda *Kuman* ve dolayısiyle Macaristanda *Kun* adı süre gelir ve *Kıpçak* coğrafî bir mefhum olarak kalır. Kuman halk adı XV. yüzyılda, yalnız Latin kaynaklarında değil, İslav arşiv malzemesinde de geçer. Meselâ: 1475 de *Snyatin* voyvoda'sı "*Basaraba*'ları ve *Tokta-Koman*'ları" tâbirini kullanır. Şahıs adı olarak ta *Kuman* Balkan'larda çok yaygındır.

Şimdi tekrar Kıpçak'lara dönelim. Bunların tarihteki rolleri ile bilhassa R a s o v s k y esaslı şekilde meşgul olmuştur. Buna ait teorisinin hulâsası şöyledir:

IX. ve X. yüzyıllarda İrtiş ve Ural arasında *Kimek* adlı bir Türk kavmi yaşıyordu. R a s o v s k y'ye göre bunlar Kuman'dırlar. Bunların bir oymağı *Kıpçak* idi. X. yüzyıldan başlayarak *Kıpçak*

adı bütün *Kimek*'lere tedricen alem oldu. Uzak doğuda *Kıtay* devletinin kuruluşu bozkır halklarını harekete geçirdi. Kuman'lar bu suretle güneye ve batıya ulaştılar. Bu ileri hamle, Orta Ural ile Don-Dnyeper arasında pek geniş cephede vukua geldi: kendi önlerinde Uz'ları ileri atmaları için otuz yıl geçmesi gerekti.

Kıpçak devleti İrtiş ve Balkaş gölüne kadar uzanıyordu. Kuzey sınırları Sibirya'da 56-57 enlem dairesinde, kendileri için önemsiz orman bölgesine kadar ulaşıyordu. Avrupa'da ise *Kama* nehri aşağı mecrası, Bulgar devleti, *Khoper, Vorona, Tsna* ve *Mokşa* nehirleri boyundaki ormanlık bölge (Burtas'lar toprağı) ve *Ryazan, Novgorod*-Syeversk, *Pereyaslavli* Rus prenslikleri de kuzey sınırını teşkil ediyordu. Sula ırmağının Dnyeper'e döküldüğü yerden Karpat'lara kadar olan çizgi ve Karpatlar sırtından Demirkapıya kadar, oradan da Bizans devletinden kopan ve tekrar istiklâline kavuşan Bulgaristan ve Karadeniz batı ve güneybatıda sınırdı. Kırım yarımadası da Kuman devleti muhitine tabi idi ve bu yarım adanın bozkırlarına yerleşmişlerdi. *Sulak* ve *Yalta* v.b. limanları Kuman'lara haraç veriyordu. Güney sınırı Don mansabından Volga mansabına oradan da Hazar denizi ve Aral gölü kuzeyinde *Talas* ve *Çu* çevresinde Hvarizm komşusu olarak uzanıyordu. Bu fevkalâde geniş alanda kışın daha çok güneyde konaklıyorlar yazın ise orman bölgesi kıyılarına, Karpatların, Ural'ların yamaçlarına ve Volga'nın batı kıyısındaki yaylalara *(Üstyurta)* çıkıyorlardı. Tam mânasiyle siyasî bir birlik kuramamışlardı. Ancak bir tehlike belirdiği anda bazı kısımlar birleşiyorlardı. R a s o v s k y'ye göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1 — Ortaasya bölüğü, 2 — Volga-Yayık bölüğü, 3 — Donyeç-Don bölüğü, 4 — Aşağı Dnyeper bölüğü (Lukomorski bölüğü), 5 — Tuna bölüğü. Batı bölüğü içinde diğer göçebeler de yaşıyorlardı: *Tork*'lar, *Peçenek*'lerin kalıntıları, *Alan*'lar (Yas'lar) ve *Brodnik*'ler. Ural'ın ötesindeki Kıpçaklara, Kara-Kitay'ların batıya yönelmesi üzerine göç eden diğer bazı Türk unsurları da XII. yüzyıl başlarında karışmışlarsa da, onlar çabucak Kıpçak olmuşlardır. 1222'de, *Çingiz Han* ortaya çıkıncaya kadar zikri geçen diyar Kıpçak olarak kalmıştır.

Şimdi tekrar M a r q u a r t'ın, batı Kuman'larının ve dolayısiyle Kıpçak'ların yeni halk unsurları ile tazelendiği nazariyesine avdet edelim. Rus'ların bunlarla yeniden ölüm kalım mücâdelesine zorlandıkları anlaşılmaktadır. İgor destanının saz şairi Rus halkına şöyle hitap eder: "Bayraklarınızı indiriniz, kılıcı kınına sokunuz,

Eski şan ve şerefin sonu geldi". Ona göre Rus prensi İgor'un askeri başta galip gelirler. "Dilber olan çok Polovets kızını" esir alırlar (gerek doğu ve gerekse Macar kaynakları Kuman kızlarının güzelliğini överler). Rus'lar sonra yenilgiye uğrarlar. Prens İgor kendisi de esir düşer.

"Şahin *İgor*" kaçarsa da oğlu *Volodimir* orada kalır, zira esarette iken Polovets hanı *Könçek*'in kızına âşık olur. Gerçekten de Kuman-Rus evlenmeleri gittikçe çoğalmakta ve kültür bağları sağlamlaşmakta ve derinleşmektedir. Türk'ler tarafından Rus'lara bilhassa savaş kültürü ve maden işçiliği kuvvetle tesir eder. İlerdeki araştırmalarda Kuman-Kıpçak folklorunun ve musiki folklorunun Kuman idaresi altında Rus'lara ve diğer komşularına ne derece tesir ettiğinin incelenmesi gerekir. Bu halkların diline Peçenek ve Kuman ethnik'inin tesiri şüphesizdir. Nitekim Rusça'ya ve Rumence'ye geçen bir sürü Türkçe iare sözler arasında bazıları Kuman lehçesindendir; Macarca'daki Türk iare sözlerinin "Orta tabakası"nın da Kuman lehçesinden olduğu gibi. A b u l F a r a c'ın ilk Selçuk hükümdarlarından *Toğrul bey*'in halife kızı ile evlenirken düğün tasviri içinde zikrettiği raks ve raks motifini B a r t h o l d Rus'ların "plyaska prisyadku" adlı raksı ile aynı olduğunu zikreder. Bu raks Rus'lara Peçenek'ler, Uz'lar veya Kuman'lar vasıtasıyla Doğu Avrupa'ya geçmiş olabilir.

Rus'lar da karşılık olarak Kuman'lar arasında Hıristiyanlığın tohumlarını ötede beride ekmeye muvaffak oldular. Doğu Hıristiyanlığının Rus mezhebi, bilindiği üzere, Türk milleti için daima en büyük tehlike teşkil etmiş pek çok Kuman ve "Tork-Türk" ruslaşmıştır. Hıristiyanlığı kabul eden beyler Rus boyarları (zadegânı) zümresinin bir kısmını teşkil etmiştir. *Tork*'ların (Uz'ların) Rus ethnik'i içindeki rolü hakkında R a s o v s k y dikkate değer bilgi verir. Kuman'ların da karşılıklı kültür tesirleri yolu ile aynı akibete uğradıklarını tasarlayabiliriz. Bu sırada Kuman'ların muzaffer seferleri dizisi süre gelir. 1203'de hazineler diyarı Kief'i de işgal ederler. 1219'da Rusların müttefikleri sıfatiyle, muvakkat bir zaman için *Haliç*'i (Galiçya) Macar'ların elinden koparırlar.

Ancak dört yıl sonra büyük bir felâket onların başarılarını karartır. Moğol'lar yaklaşmaktadırlar. Dünya tarihinin en cesur bir akını sonucunda *Sübötey* ve *Cebe* atlıları Azak denizi çevresinde görünürler. 31 Mayıs 1223'te birleşik Kuman ve Rus orduları

Khalkha ırmağında Moğollar tarafından kanlı hezimete uğratılır. Bir ara Moğol'lar geri çekilirler. Tekrar sükûn avdet eder.

Ancak fırtınadan önceki sükûn zarfında batıda *Moldva*'da yerleşen Kuman'lar, bilhassa *Borç Han* Kumanları kitle halinde Hıristiyan ve Macar krallığına tabi oldular. IV. Béla Romanya toprağındaki Kuman'lar için bir piskoposluk kurdu. O sırada Rumen'lerin esaslı hiç bir siyasî rolleri yoktu, ancak Kuman'ların reayası idiler. Muasır Macar kaynaklarında bu ülke *"Cumania"* adını taşıyordu. 1233 de IV. *Béla "Rex Cumanorum* - Kumanların kıralı" unvanını aldı. Bu unvanı son zamanlara kadar Macar kralları taşımışlardır.

1238-1239 kışında Moğolların ikinci saldırışı Kuman devletini temelinden yıktı. Batı Kumanlarının esas kitlesi Kral Béla'nın müsaadesi ile, *Köten* han (Rus yıllıklarında *Kotyan*) idaresinde Macaristan'a göç ettiler. Kral Béla, Moğol'ların savaş usûllerini iyi bilen Kuman hafif süvârisinden faydalanarak *Batu* hana karşı savunmada kullanmak istiyordu. Halbuki Moğol ordusuna Kuman'ların doğudaki üç veya dört grubundan binlerce süvâri katılmıştır. Moğol ordusundaki süvârilerin Türkçe bilmesi, Avusturya prensi Fridrik *Badenberg*'in Macar'lar tarafındaki Kuman hanı *Köten*'in Moğol casusu olduğu yolundaki iddiasını destekliyordu. Galeyana gelen halk mâsum Köten'i parçaladılar. Bunun üzerine Kuman'lar, büyük mücâdeleden önce Macaristan'dan Balkan'lara çekildi ve Macar ordusu Moğol'lar karşısında yalnız kaldı. Macar ordusu eski süvâri taktiğini unuttuğu için, hafif Moğol süvârisinin ok yağmuru altında hezimete uğradılar (bk. Moğol dalgası). Büyük nüfus kaybına uğrayan Macaristan'ın yeniden toplanmasında Kuman'ların büyük rolü olmuştur. Moğol'ların geri çekilmesinden sonra IV. Béla Kuman'ları memleketine tekrar kabul etti.

XIII. yüzyıldaki Kuman-Macar münâsebetlerinin plâstik tasvirini H ó m a n yapmıştır. Macaristan'daki Kuman'lar nüfusu seyrekleşen ülkede büyük askerî güç teşkil ediyorlardı. Bu durum onları şımarttı. Üstelik daha önce *V. İstván* ve IV. *László*, iktidarı ele geçirmek isteyen zadegânın nüfuzlarını kırmak için Kumanların yardımından faydalanmışlardı. Yurdun üçte biri, tam merkezde, Kumanların elinde idi. Yurda kabûllerinin ilk şartı Hıristiyanlığı kabul olduğu halde, bu sözde kalıyor ve Şamanlıktan bir türlü ayrılamıyorlardı. Yaşayış tarzı Macar'ların 250 yıl önce bıraktıkları seviyede idi. Memleket içinde karışıklık arttı. Şu veya bu tarafı tutma sırasında iç nizağlar yüzünden memleketin Macar ve Hıristiyan karak-

teri tehlikede idi. Macar'lar aleyhine batıda haçlı seferi hazırlanırken, kral IV. *Lázsló* (ana tarafından Köten han'ın torunu), yedi Kuman oymak başkanı ve bunlar arasında *Uzur, Alpar* ve *Tolun* toplanarak Kumanların nizama sokulmaları hususunda birleştiler. Bu anlaşmaya ve *Tétény* kurultayı kararları uyarınca Kumanlar, Hıristiyan olmayı, göçebe hayatı bırakmayı, ev yapmayı, Hıristiyan esirlerini azat etmeyi kabul ettiler. Bu anlaşma sırasında Kumanlar eski putperest geleneğe uyarak, başlarını traş etme müsaadesini koparabildiler. Aynı kanun Kuman'ların yerleşme alanlarını da nihaî olarak tesbit ediyordu. Bu yerleşme alanı *Tuna* ile *Tisa* nehirleri arası, Tisa ötesi ve *Maroş-Temeş* ırmakları arasında idi. Tatbikatta bu kanun hükümleri pek geç kabul ettirilebildi. Kararlarından memnun olmayan Kuman'lar ayaklanarak Moldva tarafından akın eden *Oldamur* hana tabi oldular. Altın Ordu'nun kudretli emiri, *Nogay*'ın devrindeki karışıklıklar sırasında, Kuman'lardan (Kıpçaklardan) bir kısmının Moldva'da müstakil bir devlet kurmaya ve merkezî Moğol idaresinden kurtulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Aslında bu yüzyıl sonunda Moğol'lardan bahis hemen hemen yersiz olup, hepsi de Kıpçak'lar topluluğu içinde erimişlerdir.

Oldamur'un Macaristan'a akını başarısızlıkla sona erdi. Kuman'larla birleşik ordusu bu günkü *Temesszécsány* çevresinde ağır yenilgiye uğratılınca Kumanlara ait kanun da yürürlüğe girdi. 160 yıl sonra da putperestlik temayülleri Kumanlar arasında belirmekte ise de, yavaş yavaş Macar hayatına uyarak macarlaştılar ve 1470'de kral *Mátyás* zamanında Kıpçak'tan gelen unsurlar da evvelkilerin yolunu tuttular.

Bundan sonra Kuman'ların tarihi Macar tarihine karışmakta ve bugün onlar en köklü Macar sayılmakta iseler de, onların işgal ettikleri sahalardaki yer adları, eski arşiv belgelerinden şahıs adları ve hattâ bu günde kullanılan bazı soy adları onların aslında Türk olduklarına tanıklık etmektedir. Ancak *Palots* (Palóc) adı bu husus bir istisna teşkil eder. Buna ait eski bir belge yoktur. Bu kavim adı ancak XVIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaktadır. Bu sözü, bilgiçlik satan bazı kimseler Rusça'daki *Polovets* yerine, Mátra altı v.b. halkını Kuman (Polovets) sayarak, halis Macar'lara yersiz olarak takmışlardır.

Kuman menşeli aile ve şahıs adlarına bilhassa XIII-XV. yüzyıllar arşiv belgelerinde çok sık rastlanır. İçlerinden bir kaçını zikredelim: Eski Türk'lerdeki *totemizmi andıranlar: İlan* (yılan), *Kar-*

sak (tilki), *İtik* (köpek), *Konduz, Çurtan* (turna balığı), *Çabak* (beyaz bir cins balık),

Kaderi tayin eden adlar: Kolbas (orduyu yen), *Tepresin* (depresin, hareket etsin),

Koruyucu adlar: Satmaz, Bolmaz (olmayan, hiç) bununla bebeğin varlığını inkâr ederek fena ruhlardan korurlar.

Gebelik çağında veya doğumda vukua gelen hadiseler, ahvali cevviye, görülen eşya ve şahıs ile ilgili adlar: *Ayaz* (açık hava), *Yangorta* (yağmurlu), *Toman* (sis), *Çibuk* (baston), *Torsuk* (tulum) *Kemençe* (musiki aleti), *Çerçi* (tüccar), *Yurguçi* (hakim) v.b.

Kuman oymak ve urug adlarına da rastlanır. Esasen eski arşiv belgeleri yedi Kuman oymağından bahsetmektedirler: *Çurtan* (çertan) oymağı adına XIV. yüzyılda Kıpçak'ta da rasılanır. *Borçol* oymağı adı, yani *Burç oğlu* 1096 (Rus salnamelerinde Burçeviş şeklinde) da hatta Karadeniz Kumanlarında XIV. yüzyılda geçer. Memlûk sultanı *Kalaun* bu oymaktan neşet etmiştir.

Rus vekâyinâmelerinde 1103 de ve Macaristan'da 1328 den itibaren zikredilen *Ulaş* oymağım Anadolu Yürük'leri arasında Çukurova'da da eskiden beri görmekteyiz. Béla Bartók ve Adnan Saygun onlar arasında göze çarpan bir şekilde eski Macar türkülerine benzeyen türküler buldular.

Eski Kuman şahısları tarihî vak'aları da aksettirirler. Meselâ: 1240'dan sonraki çağlarda Kıpçak Kumanları üzerine, Karpatları aşmadan önce Moğol ve Rus'ların da tesiri olduğu görülür. Meselâ: XIV. yüzyıl Macar arşiv belgelerinde zikri geçen Kuman adları arasında *Ügedey-Kulguna* gibi Moğol, *Yurg, İvançuk* gibi Rus adlarına rastlanır.

Macaristan'da gâyet tabiî olarak Kuman menşeli yer adları da vardır. Bunlara özellikle *Nagy* ve *Kiş Kunság* (Büyük ve Küçük Kumanistan) da rastlanır. Bazı Macar şehirlerinin adlarında da Kuman şahıs adı gizlidir: *Debretsen* (Tepresin), *Kartsag* (-Karsak) gibi. Yalnız tek bir şehrin meselâ: Kiskun-Halas'ın arazisinde 1451'de şu yer adlarına rastlanır: *Bayça, Otar, Beş-otar, Bagdaş, Kötelikaşka* (alnı beyaz atı olan), *Sank, Bogaz* vb.

Macar dilindeki Türk iare sözlerinin orta katında da çok Kun unsuru bulunabilirse de bunları Kabar ve Peçenek unsurlarından

ayırdetmek güçtür. Meşhur köpek cinsinin Macarcadaki *Komondor* (Kumandur) adı da Kumanca olmalıdır. Bu "Kumana ait" gibi bir mâna taşır. Macar lehçe sözcüğünde Kumancadan geçme sözler de vardır. Székely lehçesinde büyük sayıda Türk iare sözlerinin bulunması, yalnız bu muhitin dil kalıntılarını muhafazaya elverişli oluşu ile açıklanamaz. Bu ülkenin yüzyıllar boyunca Kıpçak komşuluğunda bulunması da hesaba katılmalıdır. Székely toprağındaki bazı Türkçe iare sözler Kıpçak menşeli olabilir. Mesela: *Bibarts* (Beybars), *Uzon* (uzun), *Oytoz* (al-tuz) v.b.

Macaristan'dan başka diğer dört devletin hayatında Kumanların önemli rolleri olmuştur. Bunlar: Bulgaristan, Romanya, Rusya ve Gürcistan'dır. Gürcistan'da XII. yüzyılda Kuman'lar faaldirler. Gürcistan'ın parlak çağının büyük başbuğu *Kubasar* Kıpçaklıdır. Kraliçe *Tamara*'nın damarlarında da Kıpçak kanı vardır.

Rus bozkırlarında Moğol fütuhâtı sonunda bile Kumanlar bulunmakta, ancak bu tarihte artık Kıpçak adını taşımamaktadırlar. Kuman oymaklarının döküntüleri eskiden kondukları yerlerde yaşamaya devam ettiler ve oraya sürüklenen diğer Türk unsurları ile karışarak, Moğolların ince hâkim tabakasını temsil ettiler.

Çingiz âilesi burada çabucak Türkleşti. Kumanlar da büsbütün ortadan kalkmadılar. Kıpçak halk konglomerasına katıldılar ve bu suretle hayatlarını devam ettirdiler. Bunu isbat için 1327 de vefat eden Arap müverrihi D i m i ş k î'den bazı cümleler iktibas etmeliyiz. D i m i ş k î *Altın Orda* çağı ile ilgili olarak şunları bildirmektedir: "Kıpçakların bir çok oymakları vardır. Bunların hepsi Türktür: *Bergü, Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Burç-oğlu, Kongur-oğlu, Yimek.* Bunlar sonra Hvârizm'e yerleştiler. Kıpçak'ların daha küçük uruğları da vardır. Bunlar: *Tok, Başkırt, Kumandur, Berendi, Beçene, Kara-börklü, Uzun* ve *Çurtan* v.b. M a r q u a r t bu adları tamamiyle başarısız bir şekilde çözmeğe çabaladı. Ona göre bunlar ancak Moğol çağında meydana gelmiş ve adlarını oymak başbuğlarından almış olabilirler. Halbuki bunları yukarda gösterdiğimiz şekilde okumak gerekir. Her biri dil ve tarih bakımından açıklanabilecek durumdadırlar. Bu cümleden olarak, *Toksaba, İtaba, Burçoğlu* oymak adlarına Karadeniz çevresinde daha önce de rastlamaktayız. 1096 ve 1193'den Rus eski yıllıkları *Burçeviç* adlı Polovest'leri zikrederler. Rusça'ya uydurulmuş bu urug adının tam karşılığı *Burçoğlu*'dur. Bundan *Burçol* adı çıkmıştır. Rus yıllıklarında ve 1152 ve 1183'den itibaren *İtaba* ve *Toksaba* oymak adları,

ruslaştırılmış *Toksobiçi* ve *Etebiçi* şeklinde geçer. *Barak* adı Macaristan'da ve Romanya'da da, bilinen Türk adı olarak yaşar. Yimek halkı ise Eskı Kıpçak'larla birlikte *Kimek* konfederasyonuna tabi idi. *Kongur-oğlu* adına gelince, Macaristan'da Kartsag'da sınır parçası adı olarak *Kongrolu* şekli bulunur. Başkırt'ın çok eski Türk oymak adı olduğu ise izahtan varestedir. Bu Başkırt kavim bölüntüsü, Kıpçakların Ural'dan göçü sırasında güneye birlikte sürüklenmiş ve sonunda Kumanların bir oymağı sayılmış olabilir. *Kumandur* adı tıpkı *Kuman* gibi kavim adını ifade eder. Netekim Moğol kavim adı Karakırgızlar'da *Monguldur* oymak adına ve Kırımda *Moğoldur* şeklinde oymak yerleşmesi adına inkılâp etmiştir. *Berendi* ve *Beçenek* oymakları burada 200-300 yıldan beri rolleri olan *Berendi* ve Peçenek kavimlerinin kumanlaşmış ve dolayısiyle Kıpçaklaşmış cüzleridir. İster *Uzur*, isterse *Uzun* şeklinin doğruluğunu dikkate alacak olursak, her ikisini Macaristan'daki Kumanlar arasında gösterebiliriz. Nihayet *Çurtan* 1239-1241 de Macaristan'a göç eden çok bilinen bir Kuman oymağıdır.

Büyük bozkırlarda, "hegemon" içtimaî tabakalarda her şey ve sürekli bir şekilde değişebilirse de, daha önceki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, ethnik topluluk eskisi gibi kalır. Moğol fütuhâtından sonra da bu böyle olmuştur. Kıpçaklı'lar Moğollar arasında ve başka yerlerde de aynı rolü ifa etmişlerdir. Meselâ, Çinli'lerin *Yüan-şi* adlı salnamesi *Kubilay* han nâzırları ve kumandanları arasında Kıpçak'lıların bulunduğunu zikreder.

Bozkır bölgesinde uzun müddet, hatta zamanımıza kadar *Kuman* adı yaşamıştır. Doğuda Baku vilâyetinde, Türkmenler toprağında bu gün de bir *Kuman* yer adı vardır. Türkistan'da Nikolayevsk bölgesinde bir ırmak adı Kuman'dır. Oymak adı olarak da çok yerde rastlanır: *Kumancelair* Kazak Kırgız'ların *Argın* oymağına ait bir boy idi. *Kumanay* ise Orta Cüs'e bağlıdır. *Kubandı* ve *Ton-Kubandı* Altay'daki *Kumandı* oymaklarını teşkil ederler.

Kıpçak adına, Bozkır bölgesinde, bu gün de rastlanır. Özbek'lerin ve Kara Kırgızların büyük oymaklarından beheri, Başkırt'ların ve Nogay'ların nüfuzlu uruğları Kıpçak'tırlar. Aynı adı taşıyan buna benzer diğer küçük zümrelerin ve uruğların zikrinden sarfınazar ediyoruz. Fazla geniş bir sahaya şâmil olmamakla beraber, yer adı olarak da kalmıştır: Orta çağın "Deşt-i Kıpçak"ı gibi, Türkistan'da da bir Kıpçak adlı şehirin bulunduğu gibi, onun kuzeyinde Dengiz gölüne akan ırmağın adı da Kıpçak'tır. Kırım çevresinde de ilgili yer

adları bulunmaktadır. Bu ülkeden 100 yıl öncesine kadar, Uygur ve Toba'lar istisna edilirse, 24 Türk kavmi gelip geçmiş ve adlarını bırakmışlardır. Meselâ: *Nayman, Bayaut, Kongrat, Özbek, Mangıt, Kereit, Merkit, Kırgız* v.b. Bunlar arasında *Kıpçak* ve *Kara Kıpçak* da vardır.

Batıda "lingua comanesca" tabiri Moğol fütuhâtından sonra da yaşamıştır. Bunun en önemli yadigârı Doğu Rusya'da Hıristiyan papazlar tarafından kaleme alınan malzemesi *Codex Cumanicus*'dır. Bu eser Türk dilinin en önemli yadigârlarından biri sayılmaktadır. N é m e t h'in araştırmalarına göre "Codex Cumanicus"un dil özellikleri, Macaristan'daki Kuman dil yadigârlarına, ezcümle Alföldi'de bilinen Kumanca "Pater noster (Atamız duası)"na aynen benzemektedir.

R á s o n y i'nin en son araştırmalara göre Macaristan'daki Kuman dili birlik teşkil etmedi; hiç olmazsa bunun iki şivesi vardı, (*y*- ve *c*- şiveleri).

Rumen ethnik zümresinin teşekkülünde de Kuman'ların, Kıpçak'ların rolü son derece büyük olmuştur. Türklük topluluğu ile bugünkü veya eskiden sınırdaş diğer orta ve doğu Avrupa kavimleri: Macar'lar, Bulgar'lar ve Ruslar ile olan münâsebetleri bilindikten sonra Rumen'leri de anmamız uygun olacaktır. Balkan'lar'da Rumen'ler, komşularından daha çok karışmış bir kavim olup Arnavutluk yakınından ve büyük bir ihtimale göre *Ohrid* gölü çevresinden neşet etmektedirler. Arnavut'larla akraba ced'leri, dillerine Latin unsurları orada aldılar. Balkan'lara oradan dağılıp son olarak Tuna kuzeyine yerleştiler. Arada kesif İslav tesiri altında kaldıkları için, latinleştirici dil yenileştirme hareketinden önce söz hazinelerinden İslav unsuru Latin unsurundan daha fazla idi. Kilise teşkilâtı bakımından da uzun müddet Balkan İslavları ile birlikte *Ohrid* Patriarh'lığına bağlı kaldılar.

Bu görüşe karşı Rumen'ler ve bilginlerinin büyük bir kısmı, "Dako - Rumen kavmi temadisi (devamlılığı)" tezine inanmaktadırlar. Bu teze göre Rumen'lerin cedleri, *Dak*'lar ile onları ezen Roma'lıların karışmasından *Daçya*'da, dolayısiyle bugünkü Erdel'de sürekli olarak oturmuşlardır.

Roma'lıların Tuna Kuzeyinde olan ülkeleri terketmelerinden sonra, bu sahaları, sıra ile *Got*'lar, *Hun*'lar, *Gepid*'ler, *Avar*'lar işgâl ettiler. Rumen'lerin cedleri orada yaşamış olsalardı, dillerinde *Got* ve *Gepid* tesirlerini görmemiz gerekirdi.

Kadim çağda, sahanın en eski yer adları, Türk'lere, Macar'lara ve İslavlara aittir. Kaynaklar Ulah'ları yani Rumen'leri Erdel'de ancak XIII. yüzyıldan itibaren zikrederler. Yine de bir çok menfî hüküm yanında müsbet olanları da göstermeliyiz. Bugünkü Rumen ovası Hun'lardan itibâren atlı Türk halklarının beğendikleri bir ülke idi. İslav'lar güneye sızmaya başladıkları zaman, Avar'lar ve Bulgar Türkleri burada İslav siyasî hâkimiyetinin teşekkülünü önlediler. Ancak Bulgar Türkleri kendileri de islavlaştıkları zaman zikri geçen ülke de derin İslav tesirine maruz kaldı. Bilhassa Türk hâkim zümresi buraya yabancı unsurları yerleştirdi. Meselâ Bizans tarihçisi M e n a n d r o s'un verdiği habere göre, bu günkü Ulah (Eflak) ülkesinde (Romanya'da) 578'de buraya sürülmüş Bizanslı (Balkanlı) harp esirleri vardı. O çağda burası Avar devletine tabi Avar-İslav ülkesi idi. *Kurum* han da bugünkü Romanya sahasına 10.000 aileyi Balkan'lardan alıp yerleştirdi. Peçenek'ler de, muasır K e d r e n o s'un verdiği haberlere göre, XI. yüzyılın ilk yarısında Balkan'lardaki İslav ve Ulah sekeneyi Tuna kuzeyine sürmüşlerdir. Peçeneklerin ve Kumanların binlerce aileyi Makedonya'dan sürüp çıkardıklarına dair pek çok belge vardır.

Atlı halkların esas meşgalesi hayvan yetiştirme olmakla beraber, çiftçilik de yaptıklarını ve kendileri harp ile meşgul oldukları için toprağı işlemek üzere esirler çalıştırdıklarını biliyoruz.

Ayrıca Peçenek'lere karşı teşkilâtlanan Rus prenslikleri sınırlarını korumak için, gerekli esirleri o çağda müdafaadan aciz ve çok defa anarşi içinde yüzen Balkan'lardan sağladıkları düşünülebilir.

Y a k u b o v s k i y'nin Altın-Ordu içtimaî ve ekonomik münasebetleri hakkında zirdeki fikirleri Altın-Ordu batı sınırındki ülkelere, Moğol'lardan önceki *Kumania*'ya hatta Peçenek çağı Rumen ovasına da şâmildir: Gerçek olan esirlerin çokluğudur. Bunların büyük kısmı eski harp esirleridir. Feodal göçebeler, yarı göçebeler, hattâ doğuda her yerde yerleşikler bile, her türlü hizmette esirleri kullanırlar. Umumiyetle esirin oğlu köylüleşir. Çiftçilik araçlarını beyden alarak *sabancı* veya *ortakçı* olur. *Ortakçı* "colons partiaires" sınıfına doğuda her yerde rastlanır. Beyden tohum, öküz, saban v.b. alışlarında tesbit olunan *Kabala*'ya göre mahsûlün yarısını, üçte birini, dörtte birini hattâ daha azını alırlar. Arapça'dan geçen *kabala* sözü doğuda bütün İslâm dünyasına yayılmış olup icar anlaşması vâhidi kıyâsisi mânasına kullanılır. Rumen'lere gelince, onların Bal-

kan'larda ve bilhassa Eflak'ta ve Kara Bogdan, yâni Moldva ülkesinde, Peçenek'lerle sonra Kuman'larla, Kıpçak'larla bir arada yaşadıkları kesindir.

Moğol çağının büyük tarihçisi, R a ş i d e d d î n, Batu hanın Macaristan seferinden bahsederken ordusunun geçtiği yolları tasvir eder. *Bücek* kumandasındaki ordu Kârpât'ların ötesindeki *Kara-Ulagh* çevresini çiğner, *Ulagh*'ları yener. *Kara-Ulagh* adı Osmanlı çağı vekâyinâmelerinde de Ulah'lara (Rumen'lere) taallûk eder. *Kara* (siyah) sözü Türk kavimleri dilinde hür olmayan ikinci sınıf halklara itlâk olunur. Rumen tarihçi F i l i t t i, *Kumania*'nın hâkim Kuman tabakası ile onlara tâbi Rumen'lerin toprağı olduğunu kabul etmektedir. "tara Cumanilor suprapuşi şi a Vlahilor supuşii lor." (Mem. Sect. Ist. Ser. III. Tom. IV. 5.).

Balkan'lardan getirilen Rumen'ler yalnız çiftçilikte değil, dağlardaki mer'alara gönderilerek, koyun çobanlığında da kullanılmış olabilirler. Gerçekten Rumen'ler kelimenin tam mânasiyle meşgalesi çobanlık olan bir kavimdi. Rumen tarihçisi G i u r e s c u'ye göre Rumen'lerin çobanlık hayatı ile ilgili söz hazinesinde Türk unsurları da bulunmaktadır (cioban, catun). Bazı seyrek Rumen zümrelerinin kendi istekleri ile Karpat'lara sokulmaları kabûle şâyan olmakla beraber, esas kitlenin Balkan'lardaki ana yurtlarından, daha önce tasvir edildiği vecihle, *zorakî göç* (immigration passive) ile Tuna düzlüklerine ve Karpat'lara yerleştikleri şüphesizdir. Oradan, XVII. yüzyılda meşhur Türk cihan seyyâhı E v l i y a Ç e l e b i'nin tevsik ettiği gibi, önce Kuman-Kıpçak hâkim zümresinin idâresinde, daha sonra Osmanlı fütuhâtı sırasında kendi zâlim ve yağmacı voyvodalarından kaçarak doğu Macaristan'a yerleşmişlerdir.

Rumen'ler tarafından işgal olunan sahaların yerleşme tarihinde ve hatta Rumen devletinin teşekkülünde Türk'lerin büyük rolü olduğunu, Rumen has isimlerinin incelenmesi de tevsik etmektedir. Eflak ve Kara-Bogdan ırmak adlarının büyük bir kısmı Türkçe'dir. Bilindiği üzere yerleşme tarihi bakımından ırmak adları daima birinci derecede önemlidir. Bu adlar arasında: *Teleorman, Tigheciu* (Tigiç), *Derehlui* (Derelüg vadi), *Turlui* (Turluğ-Tuzlu), *Teslui* (Tezlüg-Süratli). Kuman dilinde diğer Türk lehçelerinin *z-* sesine karşılık *s-* sesi bulunur. Bunlardan başka da pek çok ırmak adı vardır. İçlerinde en önemlisi *Argys* (Bu gün *Arges*) ırmak adı olup Rumen tarihi buradan başlamıştır. Bu bir şahıs adından gelmektedir. *Argys* (Argış-arkadaş) has isminin XII. yüzyılda daha çok

Kıpçak'lar ve Memlûk'ler tarafından kullanıldığı gösterilebilir. *Baragan* bozkırı adının da aslında Türkçe olduğuna Kırım'da *Baragan* yer adı ve Altay'larda efsanevî bir kahramanın adı tanıklık eder. Arp coğrafyacısı İ b n R u s t a da Pamir çevresindeki *Baragan* adını zikretmişti. Bu derece uzak yerleri mukayese bazı kimselerin hayretini mucip olabilir. Gerçekte, Moğolistan ve Pamir çevresi tıpkı Baragan bozkırı veya Macar ovası gibi aynı derecede Türk toprağı idi. Burada aynı adetler, aynı ruh, aynı yer adları geçiyordu. Bunu pek çok misal ile tevsik mümkündür. Rumen tarihinin başladığı "Curtea de Arges" Türkçe olduğu gibi, bizzat Rumen devletini kuran şahıs da Kıpçaklı bir Türktür.

Moğol fütuhâtından sonra bu günkü Romanya sahasında Rumen'lerin pek az olmasına karşılık Kuman'ların önemli rolü vardı. Burada bir yüzyıl kadar sükûn hüküm sürdü. 1330'da meçhûlâtın karanlığından bir Rumen prensi ortaya çıkıverdi ve askerî ve siyasî alanda oldukça başarılar kazandı. Bunun adı *Basaraba* idi ve Rumen'lerin ilk hükümdar sülâlesinin, kurucusu oldu.

Nasıl oldu da daha 100 yıl önce *Kumania* olan bir ülke birden *Rumania* oluverdi? Moğol'ların önünden, onlar için bir tehlikeli ve efendi sınıfını teşkil eden bir kısım Kumanlar kaçtı. Reaya ise, her yerde olduğu gibi, yerlerinde kaldı ve çoğaldı. *Altın Ordu* tarafından oraya getirilen ve Ortodoks dininin de yardımı ile eski yerlerinde kalan Kıpçak'lar, Tatar'lardan müteşekkil hâkim tabakayı temsil ettiler.

Moğol'ların istilasından önce de Rumen'ler her habancı unsuru temsil yetkileriyle tanınmışlardı. Papa IX. Gregor Macar kralı IV. Béla'ya yazdığı mektubunda, Kuman'lar piskoposluğu sahasında *"Ulah adı verilen bir kavim"* arasına katılan Macar'ların, Sakson-ların ve başkaların "bu Ulah'larla bir kavim haline geldiğinden" şikâyet etmektedir.

Peçenek-Kuman-Kıpçak tabakasındaki Türk'lerin, mutad askerî ve siyasî kabiliyeti, o zamana kadar devlet kuramamış olan Rumen'lerin tarihte rol alamalarım sağladı.

Millî sülâleyi kuran *Basaraba*, bir Türk, bütün ihtimallere göre, Moğol'lardan türkleşmiş bir Türk idi. Adı Türk sahalarında, bilhassa Altın Ordu'da moda idi. Bu ad *Basar* ve *Aba* unsurlarından terekküp eder. *Aba* (ata) sözü Macaristan'da da *Aba* oymağı adı ve *Tonuzaba* şahıs adı olarak geçer. Bu ad Kuman'larda *İtaba* ve *Ars-*

lanaba v.b. şeklinde veya terkip halinde pek çoktur. *Basar* adına Kırgız'larda ve Tatar'larda bu gün de rastlanır. *Coçi* oğlu *Tevel*'in de haleflerinden birisinin adı *Basar*'dır.

1283'de bir *Basar-oğul* olduğu gibi *Tokta* han'ın bir oğlunun adı *İlbasar* idi. *Basaraba* da bu adlar zümresine girer ve "gâlip, ezici ata" mânasına gelir. Bir Macar arşivi belgesinde onun pederinin adı da mahfuz kalmıştır: *Tokomer*. Rus salnâmesine göre *Basaraba*'dan bir nesil önce, Basarabya'da ve onun çevresindeki topraklarda *Toktomer* (Tok temir - güçlü demir) adlı bir Tatar prensi yaşıyordu. *Coçi* neslinden iki yüzyıl zarfında dört *Tok-demir* adının geçtiğini biliyoruz. Acaba Basaraba'nın babası olan *Toktomer* Coçi oğlu Orda'nın torunu olan Toktomer mi, yoksa Tokta han oğlu İlbasar'ın kardeşi olan Toktomer ile aynı şahıs mıdır? Basaraba hangisinin oğlu olursa olsun, neticede Çingis Han'ın beşinci veya altınca karında torunu sayılır.

Kıpçak'ların ve dolayısiyle Tatar'ların Romanya'daki büyük rollerine yalnız *Basaraba* adı değil, diğer belgeler de tanıklık eder. Rumen'lerin arşivi, diğer Avrupa devletlerine kıyasla, geç başlar (Ancak XIV. yüzyılın sonunda). Buna rağmen XV. ve XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde zikrolunan Rumen devlet büyüklerinin adları arasında pek çok Kuman-Kıpçak adına rastlanır: *Akbaş, Akkuş, Aslan, Azgır, Balaban, Balak, Barak, Bars, Bibars, Belcir, Buçuk, Buga, Buldur, Berendey, Berkiş, Bilik, Bolsun, Bonçak, Borçul, Bulmaz, Bura, Buzdugan, Çakan, Çege, Çolpan, Çurtan, Çura, Çutur, Dorman, Gurban, İt, Orda, Ordubas, Ötemiş, Kara, Karaiman, Karaba, Kara kızıl, Kazan, Kuman, Kumandur, Payandur, Soltan, Şişman, Temirtaş, Temiş, Tobuk, Togrul, Tolaba, Tonguz, Tok, Tokman, Toksaba, Turuntay, Törtaba, Tuttarkan, Ulan,* v.b.

XV. yüzyılda artık rumenleşen beyler kendilerine Tatar'lardan reaya bulurlar. Meselâ: *Teleuka, Mamay, Çabalay, Karın* v.b. bunlar arasında bilinen adlardır.

Macaristan'a göç eden Rumen'lerin beyleri olan *kenéz*'ler zümresine gelince, Macar arşiv vesikalarına göre, bunlar arasında da pek çok Türk adına rastlanır: *Aldomir, Barkan, Bene, Bibars, Buka, Bozgaç, Çakan, Çomak, Kalan, Karaca, Katlabuka, Kuman, Subaşı, Şişman, Tatar, Toğan, Uzun* v.b.

Romanya'daki pek çok köy adları arasında da bu gibi şahıs adlarından mürekkep olanlara rastlanır. Meselâ: *Ciutureşti, Belcireşti, Tonguzeni, Comandâreşti, Darmaneşti* v.b.

Rumen'ler, bu adların bir kısmının tamamiyle eski Rumen adı olduğunu sanırlar. Meselâ: sözün asıl mânasını bilmeden. Kral II. Şarl, 1928'de tahtını yeniden işgal için döndüğü zaman, müstear ad olarak *Karayman* (Siyah teke) adını kullanmıştır.

Kuman-Kıpçak kuvvetli tesirini göstermek için bir kültür tarihi yadigârını zikredelim: XVII. yüzyılda İtalyan piskoposu B a n d i n i, Moldva'da resmî bir ziyaret yapması vesilesiyle Rumen ortodoks papazlarının adetlerinden bahseder. G y ö r f f y, "Codex-Bandinus"da açıklanan tasvirleri Altay şamanlarının vecde gelmeleri (bk. R a d l o f f, Sibirya'dan, çev. A. T e m i r) ile karşılaştırdığı zaman her ikisindeki motifler arasında büyük benzerlikler bulunduğunun farkına vardı. Bundan XVII. yüzyıl Rumen Ortodoks papazlarının eski Kuman şamanlarının âyinini takip ettikleri anlaşılmaktadır.

Bu gün Rumen'lerin Kuman'larla bir çeşit ilgisi olduğunu kabul eden bilginler de vardır. Rumenlerin dilinde, dili yenileştirme politikasının bile kaldıramadığı bir sürü Türkçe iare söz vardır. Bunlardan hangilerinin Kuman kültürü lle ilgili olduğu eskimiş *Şaineanu* tecrübesinden başka henüz ilmî usullerle incelenmiş değildir. Bunun eksikliği Romanya'da Türkolojiye önem verildiği takdirde giderilebilir. Bu alanda çalışan genç Rumen bilginlerinden V l a d i m i r D r î m b a'ya burada zikretmeliyiz.

Aynı vecihle Bulgaristan'da Türkoloji için sağlam zemin mevcuttur.

Bulgar ethnik zümresinin teşekkülünde Bulgar Türklerinin nekadar önemli rol oynadığını daha önceki bahislerde gördük. Bu hususta Kuman'ların rolünü de dikkate almamız gerekir. Tarihçiler, bilhassa B r a t i a n u "Vlachobulgar" devletinde Rumen'lerin önemli rolleri olduğunu zikrederler. Ama Bulgar'lar (Ulah'lar) ve Kuman'ların bu çağda çok sıkı surette birbirine bağlanmış tarihinde Kuman'ların rolü daha önemli görünüyor. Daha önce Peçeneklerin de Ulah'larla Balkan'da ilgileri vardır. İzlandalı vakanüvis S n o r r e S t u r l u s o n (ölm. 1241), imparator Aleksios Komnenos'un bir seferinden bahsederken *Blökumannaland*'ı, *Blaklar* yani Vlahlar, Ulahlar, Kumanlar ülkesini) ve burada *Pezinavollu* (Peçenek-oğlu ?)'nun oturduğunu zikreder. Ayı şahıs Kuman'ları Vlahlar ile birlikte tekrar tekrar anar.

Peçenek ve Kuman hâkim zümresi, vaktiyle Avar'lar İslav'ları nasıl teşkilâtlandırdılar ise Balkan Ulahları'nı da aynı şekilde teşkilâtlandırmışlardır.

Kuman'ların Balkan'larda 1185-1237 arasındaki devirde bilhassa önemli rolü vardı. O devirde II. Bulgar imparatorluğunun kurulmasında ve Bizans devleti, sonra onun yerindeki Latin İmparatorluğu aleyhindeki mücâdelelerde önemli rol oynadılar. Bizans devletinin savunma siyâseti I. Alexios Komnenos (1081-1118) devrindenberi *pronoia*'lara yani ağır silâhlı askerliğin teşkilâtlandırılması için mecbûr edilen büyük mülklere dayandı. Bir yüzyıl sonra Moglena civârında pronoiares sırasında (büyük sürü saipleri olarak) çok sayıda Kuman da bulunuyordu. Andrenikos Komnenos (1183-1185) zamanında Moglena civârında Vlah çobanlarını kiliseye verilen verginin ödenmemesi için Kuman'lar teşvik etti. 1185'te imparatordan pronoia'yı isteyen Asen ve Peter kardeşler de Kuman menşeli olarak görünüyorlar. İmparator (Isaak II. Angelos 1185-1195, 1203-1204) onlara pronoia vermedi. Asen ve Peter haksızlığa uğradıklarını ileri sürerek başlattıkları isyan hareketinde başarısızlığa uğradıktan sonra Tuna'nın kuzeyinde yaşayan Kuman akrabalarına iltica ettiler ve onların yardımı ile, çoktan beri Bizans boyunduruğu altında bulunan Bulgaristan'ın, II. Bulgar imparatorluğu adı altında istiklâlini elde ettiler. Asen Bulgaristan çarı oldu. Bu imparatorluk başlangıçta: eskiden beri islavlaşmış Bulgarların yanında dil ve ethnik bakımdan İslav'larla büyük ölçüde karışmış ve kısmen Kumanların reayası (serf) olan Vlah'lara ve Kuman'lara dayanıyordu.

Kuman-Vlah ordusu, Bizans imparatoru Isaak Angelos'un ordusu ile *Berrhoia*'da karşılaştığı zaman büyük zafer kazandı. Bizans'a karşı yapılmış mücâdelelerde kesin rolü umumiyetle Kuman'lar oynamışlardır. Bizans'a karşı savaşlarında, mücâdelelerinde sık sık Türk'lere has, aldatıcı kaçış yolu ile ilgili olan, pusuya düşürüş tarzını kullanmışlardır. (Meselâ: 1187, 1190!, 1195 de) 1195'de imparatorun damadını da ele geçirdiler.

1187 Bulgaristan'ının çarı olan Asen'in menşei hakkında çok şey yazdılar (A. O s t r o g o r s k y, Gesch. d. byz. Staates 287). Asen adı Polovets'lerin adı olarak artık 1082 ve 1107'de Rus yıllıklarında da meydana çıkıyor (äsä ?).

Konstantiniye'deki Latin imparatorluğunun (1204-1261) teşekkülünden sonra, Kuman'lar yine önemli derecede rol oynadılar. Bul-

gar çarı Kaloyan'ın müttefikleri olarak Kuman'ların kumandanı, Koca'nın (κοτζᾶς) muharipleri Edirne'de 1205'de vuku bulan savaşta ilk Latin imparatoru I. Baudouin'i de esir aldılar. Latin imparatorluğu böylece sarsıldı. Zaten Küyük Asya'daki yayılmasından vaz geçmesi gerekiyordu. Böylece Nikaia imparatorluğu kudrete ulaşabildi ve Bizans gelenekleri bunun çerçevesinde yaşamaya devam edebildi.

Nikaia imparatorluğun en mükemmel hakimi *Johannes Vatatzes* (1222-1254) sağlam bir şekilde Balkanlar'a da ayak bastı. Moğolların önünden kaçan Kumanlardan birçoğunu 1237'den sonra *stratiotai* (Yani verilen mülk karşılığında ordu hizmetine mecbur edilen askerler) vazifesi ile Trakya'da, Makedonya'da, Anadolu'da Menderes vadisinde ve başka yerlerde yerleştirdi (Ostrogorsky, s. 306). Çukurova'daki Ulaş'lar Kuman menşeli miydiler? Ve oraya ne zaman geldiler?

Balkan'lardan geçen Haçlı ordularının Fransız kronikçileri (ilk sırada Villehardouin) sık sık "li Blaci et li Commains"i, "roi de Blaquie", yani Asen'i Vlah'ların kralı olarak zikrederler. Vlah (Blak) mefhumunu ve onların Kuman'larla olan münâsebetleri ile içtimaî muhtevasını tamamen dakik bir şekilde açıklamak yerinde bir iş olurdu. Bu işi ancak atlı göçebe adetlerini çok iyi bilen ve Türkolojiye vâkıf olan araştırıcılar tatmin edici bir tarzda yapabilirler.

Vlah (Blak) - Kuman ortak hayatının *Magna Blakiya* mefhumunun meydana çıkışında büyük payı olabilir. Tuna boyundaki kavimler arasından Macar ve Bulgar'ların, ortaçağdaki kronikçilere göre, asıl vatanları Ural çevresinde olup, Magna Hungaria ve Magna Bulgaria idi. Vlah beyleri olan Kuman'ların cedleri de herkesce malûm olduğu üzere Kimek ve Kıpçak ülkelerinden, Ural dağlarının arkasında bir yerden geldiler. Roger Bacon (ölm. 1294) buna benzer bir şekilde Vlah'ların da Kuzey-Doğudan, Ural mıntakasında farz ettiği Magna Vlahya'dan geldiklerini iddia etmiştir. Bu ortaçağın karakteristik "fazla akıllı" bir buluşu olarak görünüyor. Ama Ural'lardan Güney-Doğuya doğru ortaçağda *Bulak* adlı bir Türk kavminin bulunduğunu ve menşei efsânelerinin umumiyetle birer birer halk konglomerasının önder tabakasına bağlı olduklarını düşünmek gerekir.

Tekrar XIII. yüzyılın ortasına dönelim.

Altıncı haçlı seferine çıkan Fransız kralı IX. Louis'in tarihini yazan Joinville göz tanığı Philippe de Toucy'nin

hâtıralarına dayanarak, 1251-52'de son Latin İmparatoru II. Baudouin'in Kuman'lar ile Nikaia imparatorluğu aleyhine nasıl ittifak yaptıklarını yazıyor. "Onlar (yâni Kuman)lar) kendisi ve bizim adamlarımızın kanını şarab ve su ile karıştırarak onlar da bizim adamlarımız da ondan içtiler. Bütün bunlardan sonra ilân ettiler: Şimdi artık kan kardeşleriyiz. Ondan sonra bir köpeği aramızda koşturdular ve onlar da, bizim adamlarımız da kılıçla ölüme meydan okudular. Bunun üzerine bir birinden ayrılanı da paramparça etmek gerektiğini söylediler". Kan anlaşması yanında Philippe de Toucy'ye dayanarak Joinville kurgan yaparak tertip edilen cenaze tasvirini de veriyor: Kibar bir Kuman öldü. Büyük bir çukur kazdılar. "Ölüyü süslü bir şekilde giydirerek ve sandalyeye oturtarak mezara koydular. Yanına en iyi atını ve en iyi silâhtarını diri olarak koydular. Silâhtar çukura gömülmeden önce Kuman kralı ve baş beyleri ile veda ediyordu ve vedalaşma esnasında onlar onun kuşağına altın ve gümüş koydular ve söylediler: 'Eğer bir zaman ben öbür dünyaya ulaşırsam benim şimdi sana verdiğim şeyi sen bana orada tekrar iade et'. Bunun üzerine o şu cevabı verdi: 'Memnuniyetle yapacağım'. Kuman'ların baş kralı ilk krallarına yazdığı bir mektubu ona teslim etti. Bu mektupla bu iyi insanın takdire şayan bir şekilde yaşadığını ve iyi hizmet ettiğini bildirdi ve onun mükâfatlandırılmasını rica etti. Bunlar vuku bulduktan sonra silâhtarı beyin yanına canlı atıyla beraber koydular ve çukuru tahta ile kapadılar. Ondan sonra bütün ordu oraya yürüdü ve taşı ve toprağı mezar üzerine koydular. Gömülenlerin hâtırası için büyük bir tepe hazırlanıncaya kadar yatmaya gitmediler".

Asen sülâlesi ortadan kalktıktan sonra da *Şişman, Dorman, Eltimir* ve *Terter* sülâleleri de Kuman kökündendirler. *Terter* adına 1185'de Kuman adı olarak ilk defa Rus salnâmelerinde rastlamaktayız (Tertrobiç yâni Terter - aba oğlu). Gerek Bulgaristan'da gerekse Balkan'ların diğer yerlerinde yalnız yüksek Kuman unsuru değil, belki aşağı tabakaya mensup Kuman'lar da karışıp temsil edilmişlerdir.

Sırbistan'a gelince *Nemanya* sülâlesinin Kuman süvârileri vardır. *Jitsa* manastırının kuruluş belgesinde ve diğer Balkan arşiv belgelerinde sık sık adı *Kuman* olan Ulah'lara rastlanır. Ulah'lar çok defa çocuklarına kendi istekleri ile *Kuman* adı vermişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK MÜSLÜMAN TÜRKLER: GAZNELİ'LER, KARAHANLI'LAR, SELÇUKLU'LAR, ATABEG'LER, MEMLÛK'LER

İslâmın doğuşu ve ilk yüzyılları, Arap'ları dünya tarihinin önemli âmili yapıyor. Din kurucusu (Hazreti) Muhammed 570 civarında Mekke'de doğdu ve 632'de Medine'de vefat etti. Tüccar sıfatiyle yaptığı seyahatlerde Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin bir çok unsuru ve "TEK TANRI" mefhumu ile tanıştı. Önce 610 yılının Ramazan ayında, sonra 613'de tekrar Cebrâil görünerek Tanrı tarafından İslâm dinine dâvet ile görevlendirildiğini bildirdi. Hazreti Muhammed önce ailesi efrâdını, daha sonra diğer müminleri kazandı. Bu suretle İslâm, Allah'a teslimiyet dini doğdu. Ona uyanlar müslim'dir. Hz. Muhammed'in söylediği âyetleri müminler yazı ile tesbit ettiler. Bu İslâm'ın mukaddes kutabı Kur'ân'ı teşkil etti. İçinde câhiliyet zamanına ait Arap rivâyetleri ile İsa ve Musa dini (mensup olmayan) unsurları da vardır. Esası *Kelime-i Şahâdet*'tir. Tanrı'dan gayri tanrı yoktur. Muhammed onun resûlüdür. Musa ve İsa da peygamberdir. Musa'nın Tevrat'ı, İsa'nın İncil'i de Tanrı tarafından verilmekle beraber, bozuldukları için müslümanlarca makbul sayılmazlar. Müslim'in en birinci görevi ibâdet olup aşağıdaki beş noktada toplanır:

1 — Kelime-i Şahâdet. Müslümanlığın ilk şartıdır. Türkçede "tanıklık sözü" anlamına gelir. "Eşhedü en lâ ilâhe ill-Allah ve eşhedü enne Muhammeden abdühu ve resûlühu" (Allah'tan başka Tanrı olmadığına tanıklık ederim, Muhammed'in de onun kulu ve peygamberi olduğuna tanıklık ederim). İlk defa Hz. Muhammed'in eşi Hatice'ye söyletilmiştir. Çünkü, Müslümanlığı kabul eden ilk kadın odur. Kelime-i Şahâdet, iman sahibinin Müslümanlığı kabul ettiğinin başkaları tarafından da anlaşılması için mutlaka sesle söylenmesi gerekir.

2 — Her 24 saatte muayyen zamanlarda namaz; namazın tatbik olunan bazı şartları vardır. Dinî temizlikten (abdest aldıktan sonra), temiz yerde Kıble'ye yönelerek namaz kılınır. Müminleri müezzin namaza çağırır. Namaz her yerde kılınabildiği gibi, kapalı mescitte veya Câmide de ifa edilir. Cuma günü imam hutbe adı verilen dinî nutku da söyler. Umumî olarak hutbe, hükümdara duayı da ihtiva ettiği için onun hükümranlığını tanıma mânasına gelir. Bu bakımdan İslâm âleminde hutbe çok önemli yer tutar.

3 — Zekât. Hicret'in ikinci yılında ve oruçtan önce farz kılınmıştır. Hadîslerde zekâtın "Erkân-ı islâmiyenin üçüncüsü" olduğu belirtilmiştir. Umumî olarak zekât zengin ve hali vakti yerinde müslümanların, seneden seneye mallarının kırkta birini fakir ve muhtaç müslümanlara vermelerinden ibârettir.

4 — Oruç (Yahudilerdeki âşurâ: ilk ayın onuncu günü tutulan ve mağfiret (bağış) getiren oruç, daha sonra dokuzuncu ay bütün Ramayan ayına teşmil edilmiştir). Ay yılı (Sene-i Kameriye) güneş yılına nazaran daha kısa olduğundan, Ramazan her yıl on gün daha önce gelmektedir.

5 — Hac: Arap'ların öteden beri mukaddes yeri olan Kâ'be'yi, dolayısiyle Mekke'yi ziyaret. Hazreti Muhammed bu eski geleneği kabul etmekle beraber onu tek Tanrı kavramına ve İslâm akidelerine göre uyguladı.

Zamanla zikri geçen beş şarta, eli ayağı sağlam, her erkek Müslim'in yüklediği bir şart daha eklendi.

6 — Cihâd: İslâm için savaş; İslâm dininin silâh gücü ile yayılmasına çalışmak. Bu savaşta ölen, şehit olup mekânı Cennet'tir.

Eski Arap'larda olduğu gibi taaddüdü zevcat: çok kadınla evlenmeyi kabul etti, fakat azamî sayısını dört olarak sınırlandırdı. Oniki yaşında sünneti şart koştu. Domuz eti yemeği, içki kullanmayı ve kumarı yasak etti.

Hazreti Muhammed, 622'de onu kıskanan Mekke zadegânının tazyiki üzerine, komşu şehir Medine'ye hicret etti. Müminler Hz. Muhammed'in irşatları ile aynı zamanda disiplinli asker vasfını taşıdılar. Kazandığı zaferler ve başarılarla, dini yayması sayesinde, 630 da Mekke'ye geri döndü. Kısa zamanda bütün Arabistan'ın sahibi oldu. Vâris erkek çocuk bırakmadan vefat ettiği için ortaya büyük güçlükler çıktı. Buna rağmen Arap'lar bir taraftan İran'da enerjisini kaybetmiş Sâsânî'leri ezerek Kuzey-Doğuya, diğer taraftan Mısır'ı geçerek İberya yarımadasına doğru ilerlediler.

Hazreti Muhammed'in halefleri (halifeleri) dünyevî hükümdar oldukları gibi aynı zamanda ruhanî reis idiler. Dört halifeden sonra İslâm vahdeti bozuldu.

Şiat Ali: Ali taraftarlarına göre dördüncü halife (aynı zamanda Peygamber'in amcasının oğlu ve damadı). Ali'nin çocukları, Hasan ve Hüseyin'de peygamberin ruhu tezahür etmiştir. Bu suretle İslâm İmam'ları ortaya çıkıyor. Şia müntesipleri ancak Ali ahfâdını halife olarak tanımaktadırlar. Halbuki *Emevî* ailesi halifeliği ele geçirmiş ve 680'de Irak'ın Kerbelâ mevkiinde Hazreti Hüseyin'i şehit etmişlerdir. Onun şehit edildiği Muharrem ayının 10. günü Şi'î'lerin matem günüdür. Bu gün Şi'î Müslümanlar arasında İran'da ve Irakta en büyük dinî matem merâsiminin yapıldığı gündür.

Buna karşılık diğer Müslümanlar toplu anlaşmayı icmâ'ı Ümmet'i Halifelik rütbesi için tek yol olarak tanımaktadırlar. Eskiden beri meri olan adet *(Sünne)* budur. Peygamberin de çok defa uyduğu (Sünne)nin diğer sahalarda da önemi büyüktür. Sünne'ye uyanlara *Sünnî* denir. Türklerin çoğunluğu da buna uymuşlardır.

Tabiatiyle, Kur'ân ve Peygamberin sözü gelenek sayılan Hadîs üzerine daha sonra muazzam bir dinî edebiyat ve mezhepler (sektler) teşekkül etti. Muazzam dünyevî istikamette edebiyat gelişti ve Yunan mânevî kültür mahsûllerinin batıda tanınmasına aracılık etti. Aynı zamanda İslâm san'atı da teşekkül etti. Bunların teferruatlı açıklanması konumuz dışında kalır. Tarihî bakımdan önemli tarafı VIII. yüzyılda, yayılan İslâm âlemi Türklüğe ulaştığı zaman, Halifenin devleti Atlas Okyanusu'nun İspanya ve Fas kıyılarından Hindistan'a ve Sir-Derya'ya kadar uzanmış bulunuyordu.

K a r a b a c e k, Orta-Asya Türk'lerini kastederek şunları söyler: "Dünya tarihinde Türklüğün İslâma intisâbı kadar başta önemsiz görünen, fakat sonunda büyük tesiri olan hâdise gösterilemez. Bu öyle bir tarihî vak'anın başlangıcı idi ki, Arap cihân devletini kökünden sarstı ve sonunda doğu halifeliğinin muhteşem binası yıkıldı".

Türk kavmi adı İslâm'dan önceki Arap şâirlerinde ezcümle *al-Aşâ ve an-Nâbiga ad-Dubyâni* (586 veyahut 610 sıralarında) divânında geçer. Türk'lerle doğrudan doğruya temas ise ancak İslâm'ın ilk yayılışı sırasında vukua gelir.

Temasın ilk yüzyıllarında Türklük âlemi pasif idi. Halifeliğin büyük Horasan valilerinden *Kuteybe* (705-715) ve *Abu Müslim* (745-755), daha önce zaptolunan İran'ın ötesindeki ülkelerde İs-

lâm'ın yol açıcıları almuşlardır. Bunlar mücâhitlere has "ilâhî kelimetullah" azîm ve hamlesi ile, Türk hâkimiyeti altında olan ve bölünerek zayıf düşen Fars ve Türk sekene üzerinde zaferler kazanarak Amu-Derya ve Sir-Derya çevresinde ilerlediler. Amu-Derya'yı ilk geçen *Kuteybe* oldu. 713 de *Kül-Tegin'i* Samarkand çevresinde geri çekilmeğe icbar etti. Kuteybe'nin başarılarını, Batı Türkleri (Türgiş'ler) nin kahramanca saldırışları geçici olarak hiçe indirdi. Ancak *Türgiş* devletini de Çinliler yıktı. Az sonra 751 de Abu Müslim'in maiyetindeki kumandanlardan Ziyad İbn Salih, Karluk'ların yardımı ile Orta-Asya tarihi için kesin önemi haiz Talas nehri yanındaki Atlah savaşında Kumandan *Kao-Szien-Çe* idaresindeki Çin ve Uygur ordusunu yendi. Pamir çevresine ve Tien-Şan dağ silsilesine kadar olan sahalar Arap idaresi altına girdi ve halkı da Müslüman oldular. *Atlah* savaşı sonunda Samarkand'a sürülen binlerce Çinli ve Uygur esiri, medeniyet tarihinin yeni bir bahsini açmağa vesile oldu. Onlar sayesinde Samarkand'da ilk kâğıt imalâthânesi (değirmeni) kuruldu ve kâğıt imâli Arap devletinin batı kutbunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yolu ile Hıristiyan Avrupa'ya sokuldu. Buhara ve Samarkand İslâm kültürünün merkezleri seviyesine ulaştılar. Bunu takip eden yüzyıllarda İ b n K h a l l i k a n, Türk soyundan gelen Arap şâirleri yetiştiğini açıklar. *Başşar* (ölm. 783), *İbrahim as-Suli* (ölm. 857) gibi.

Halifeliğin ilk yüzyıllarında Arap gücü Farsları ve Bizans devletinin doğu eyâletlerini ezdi. Bunu takip eden ikinci yüzyılda yenilenlerin eski kültürü yenenleri fethetti. Arap'lar medenîleşerek tüccar, san'atkâr ve âlim oldular. Savaş teknikleri gelişmiş olmasına rağmen askerî meziyetleri gevşedi. Büyük şehirler, huzursuzluk ve daimî muhalefet yuvaları haline geldiler. Halifeler o zaman kendi emniyetlerini sağlamak için Türk esirlerinden muhafızlar ve askerî birlikler kurdular.

VIII. yüzyıl yarısında Arap komisyoncuları, yetişkin Türk delikanlı ve kızlarını topluyorlar ve satın alıyorlar. Türk kadınlarının güzelliğini Fars'lılar (meselâ *Hâfız*) ve Arap'lar öğmektedirler. A t - T â a l i b i adlı müellif, Arap'lar arasında "Yunanlı hadım'lar, Türk iç oğlanları, Buharalı câriyeler ve Samarkand'lı kızlar" bulundurmanın kibarlık modası haline geldiğini kaydeder.

Askerî meziyetleri büyük takdir gören Türk esirlerine *memlûk* (bir şahsa ait) deniyordu. İlerde görüleceği üzere bu dünya *tarihi* bakımından önemli bir ad'dır. Memlûkları bir emire veya halifeye

intisaptan önce eğitime tabi tuttular. Bilhassa daha sonra Mısır'da kurulan okulun memlûklara has eğitim usûlü tatbi kolundu. Eğitimin mevzûunu savaş bilgisi ve Kur'ân teşkil ediyordu. Memlûk, diğer tâbirle basit bir esir olmalarına rağmen içlerinde 'itk (azadetme) edildikten sonra çeşitli askerî ve idarî mertebelerden geçerek sultanlık rütbesine ulaşanlar bulunabiliyordu. Nâdir olmakla beraber bunlar arasından edipler ve âlimler de yetişmiş ve Arap mânevî hazinesini zenginleştirmişlerdir. Meselâ: Türkistanlı Al-Fârabî İslâm dünyasının büyük filozofu ve Aristo'nun şerhcisidir (ölm. 950). Fârabî aynı zamanda Yunan filozofları hakkında en çok müstakil fikir sahibi ve onların şagirdi sayılabilir.

İbn Dukmak (ölm. 1386); *İbn İyas* (ölm. 1528); *İbn al-Cavzi* (ölm. 1257); *Al-Khataî Beybars* (ölm. 1325); Tarihçi *İbn Tagribirdi* (ölm. 1496) bu cümledendir. Hattâ Türkiye'de revaçta olan kanaata göre Buharalı *İbn Sina* (Avicenna) da Türk menşelidir. Bağdad'ı inşa eden halife *Abu Cafer* (ölm. 762)'in ilk defa Türk'leri hizmetine aldığı sanılmaktadır. *Harun al-Raşid*'in oğlu *al-Mamun* zamanında Türk muhafız bölüğü mevcuttu. 807'de Mısır'da da Türk'lere rastlamaktayız. *Al-Mamun* oraya mahallî muhafız olarak 4.000 Türk gönderir. Halefi *al-Mutasim* zamanında bir çoklarının Türk sandığı *al-Afşin,* Azerbaycan sultanı Babek'e karşı kazandığı zaferle 20 yıl süren masraflı ve kanlı savaşa son verir. *Aşnas* adlı diğer bir Türk Mısır valisi oldu. Tedricen gerek Bağdad'da ve gerekse Mısır'da Türkler nüfuslarını arttırdılar. Halife *al-Mutasim* Bağdad'da kendini emniyette hissetmeyince, burasını terk ederek yeni payitaht olan Samarra'yı inşa etti ve Türk muhafızları himayesinde burada yerleşti. Halifeler Türk'lerin elinde oyuncak oldu. Türkler istediklerini tahta çıkardılar veya tahttan indirdiler, hattâ öldürdüler.

Halife iktidarının zayıflaması üzerine büyük devlet çözülmeye yüz tuttu. Merkezden uzak eyaletlerin valileri müstakil sülâleler kurdular, halifenin üstün vasfını tanıma ancak böyle kaldı.

Mısır'da, Türkistan menşeli ve Fars kültürlü, Toguz Oguz kavmine mensup *Tulun Oğulları* (872-904) ve *İkhşid Oğulları* (935-969) sülâlesi hüküm sürdü. Azerbeycan'da *Saci Ailesi* (879-929) idareyi ellerine aldılar.

Bunlar arasında *Tulunî*'ler bilhassa dikkate şayandır. Memlûk *Tulun,* halife *Mutasım* zamanında da muhafız bölüğü komutanı idi. Oğlu Ahmet 868'de Memlûk'lardan müteşekkil büyük bir ordu kur-

du. Malî işlerin idaresini de eline aldı. 872'den itibaren bu memleketin, hatta 878'den itibaren Suriye'nin de sınırsız nüfuza sahip hâkimi idi.

Adliyeye Türk örf ve âdetlerini soktu. Mısır'ın o zamana kadar Bağdad'a göndermekte olduğu cizye'yi kesti. Mısır'ın iktisadî hayatı,, bilhassa çiftçilik ve dokumacılık büyük ölçüde gelişti. Maddî refah mânevî alandaki gelişmeyi destekledi. Büyük ölçüde inşaat imkânı sağlandı. Kahire ve çevresinde (meselâ: İbn Tulun Câmii, Fustad ve benzerleri) inşa olunan câmilerde Samarra tesiri bârizdir. Pederinin yaptığı eserler, oğlu müsrif *Kumâravayh* (88-896) elinde heba olup gittiler.

X. Yüzyılda İslâm çevresine bağlı Türk sülâlelerinden başka diğer Türk ve müslüman devletler vardır. *İbn Fadlan*'ın 922 yılı elçiliği vesilesi ile daha önce Volga Bulgaristanı anıldı.

Bundan bir nesil sonra 960'da Arap vakanüvislerinden İbn Miskavayih ve İbn al-Asir'de Orta-Asya'da 200.000 çadırlık Türk topluluğunun kitle halinde İslâm'ı kabul ettikleri zikrolunmaktadır. Ayrıca *Karahanî sülâlesinden Satuk Boğra Han*'ın Müslümanlığı kabul ettiğine dâir menkıbeler de olduğuna göre Orta-Asya'da ilk Müslüman Türk devleti kurucularının Karahanî'ler olduğunun kabulü gerekir. Bu sülâleye mensup olanlardan birçoğu *ilek* ünvânını taşıdıkları için ilek-hanlar diye adlandırılmaktadırlar. *Satuk Boğra Han*'ın torunu *Harun Boğra* (922) payitahtı *Balasagun*'dan Buhara'ya karşı sefer açar. Ancak bu şehri amcazâdesi 23 Ekim 999'da zapt'a muvaffak olur. Son Sâmânlı hükümdarını tahtından indirir. Mâverâün-nehir'i eline geçirir. O sırada tarih sahnesine çıkan Gazneli *Mahmud* ile önce akrabalık daha sonra düşmanlık durumuna düşer. Buhara ve Samarkand'da hükümdar vasfını hâiz *Ali-Tegin* den sonra *Böri-Tegin* (1041-68)'dir. Bu seçkin hükümdar kaynaklarda *Tamgaçhan* adı ile de anılır. Meselâ: Muhammad-ı Aufi onun adaletin timsâli olduğunu zikreder. Halefi *Şemselmülk Nasr,* 1072'de Selçuklular alehine giriştiği savaşta Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın vefatına rağmen, Selçuklu hâkimiyetini tanımağa mecbur oldu. Halefleri daha sonra 1210'da Harzemşah Muhammedin vas'ali oldular. Karahanî'lerin Balasagun'da İli nehri çevresinde Kâşgâr ve Hoten'de hüküm süren şubesi hakkında pek az bir bilgiye sahip bulunuyoruz. Bu kolda Harun Boğra han (1102) seçkin bir simadır. Çağının yüksek kültür seviyesi hakkında daha önce de zikri geçen *Kutadgu Bilig* (Saadet veren bilgi) adlı muhteşem manzum eser tanıklık eder. Bu eser müellifi Yusuf Has Hâcib

tarafından 1069'da *Harun Boğra* hana ithaf edilmiştir. *Divan-ü Lûgat-it Türk* müellifi K â ş g â r l ı M a h m û d da bu muhitte yetişmiştir. Karahanî sülâlesinin sonuncu üyesi *Muhammed ibn-Yusuf* (ölm. 1210), İslâm'ın Tarım havzası batı bölgesinde de Isık göl çevresinde kesin olarak yerleşmesine ve kökleşmesine hizmet etmiştir.

Bu gelişmeye bir dereceye kadar *Kitan* halkının akını set çekmiştir. *Kitan*'ları (bk. aşağıda) muasır İslâm kaynakları *Kara kitay* adı ile zikrederler. Bu kavim tamamiyle Çin kültürünü benimsemiştir. Budist veya Kon-fu-tse dinine salik Kara Kitay'lar tabiatiyle Bağdad'a değil Çin'e yönelmişlerdir. Balasagun'da yerleşen Kara Kitaylı *Ye-Liü Ta-Se* gur-han (1130-1142) Kâşgârlı, Buharalı ve Ferganalı Karahanî'leri vas'al durumuna soktu. Daha sonra Harzemşah Arslan da (1156-1172) Gur-han'ın hâkimiyetini tanımaya mecbur oldu.

Tarım havzası kuzey-doğusundaki Beşbalıg ve İdi Kut şehri Uygur'ları uzun süre İslâmı tanımadılar. Ancak Moğol idaresi çağında Möngke Kagan'ın Beşbalıg'daki valisi *Mesut Beg* 1253'de Uygur idikut'unu (hükümdarı) İslâm aleyhdarı davranışları yüzünden kesin olarak imhâ etti.

Karahanîlerden biraz sonra *Gazneliler* ortaya çıkar ve yüksek kültürlü Samanî'lere (900-999) halef olurlar.

Gaznelilerin ceddi *Alptegin* memlûk sıfatiyle Samanî'lerin Herat valisi, daha sonra Gazne hükümdarı oldu. Gazne şehri Hindistan'a giden tek yol güzergâhında olduğu için sevkülceyş (strateji) önemi büyüktü. Bu durum Gaznevî sülâlesi tarihine yön verdi. Hind topluluklarında İslâm'ı kökleştirme görevi bu sülâleye düştü. *Alptegin'in* damadı *Sebüktegin* Horasan valiliğine getirilir ve onun oğlu Mahmud, Doğunun en kudretli hükümdarı unvânını taşır (999-1030). Mahmud, ilk müslüman Hind fâtihî olup, devletinin sınıflarını zaferleri ile Hindistan'ın içerlerine kadar genişletmiştir. İran ile Türkistan'ın büyük bir kısmı, tekmil Afganistan ona tabi idi. Saray dili Türkçe olmasına rağmen, idaresindeki toprakların eski Fars kültürüne pek nâdir rastlanır şekilde, saygı gösterdi ve devleti sınırlarındaki Fars ve Arap şâirlerini ve âlimlerini Gazne'ye topladı. *Şehnâme*'nin ölmez müellifi F i r d e v s î ve büyük coğrafyacı A l - B i r u n î de bunlar arasındadır. Umumî olarak bütün Türk hükümlarlarının yaptığı gibi Mahmud da bilhassa Gazne'de abidevî yapılar ile şerefini yükseltti. Mahmud'un ölümünden sonra Hindistan-

da Lahur merkezinde halefleri 1186 yılına kadar hüküm sürdüler. Ancak Türkistan ve İran'daki kısımlar az sonra diğer Türk kavmi *Oğuz*'ların (arapça gûz) idaresi altına geçti.

Oğuz'lar Türk dil alanının doğudaki kısmından muhtelif zamanlarda Turan'a kadar geldiler. Oğuz'lara Ural-Altay kavim ailesinden, belki yegâne, gerçekten Turan'lı olan kavim diyebiliriz. Dağılışları üstün önem taşır. Halife toprağında çok geçmeden Yemen'e kadar Guz süvârileri adı altında ulaştılar.

Yemen'de, Mekke'den Hadramaut'a kadar hüküm süren *Rasulî*'ler (1248-1454) sülâlesinin cedleri de Oğuz'lar idi. Guz süvarileri öldükleri zaman, son çağlardakiler, atları ile gömülüyorlardı. M a h m û d a l - K â ş g â r î XI. yüzyılda Oğuz'ların 22 oymağını sıralar. İki oymağın daha önce ayrılarak *Kalaç* kavmini teşkil ettiğini ve Oğuz'lar arasında *Kınık* oymağının üstün olduğunu kaydeder. İkiyüzyıl sonra R a ş i d e d d î n 22'den 21'ini tasvir eder ve ayrıca 3 oymak ekler. 24 Oymak arasında bu sefer *Kâyı* en muteber safa geçer. Bu sayıda daha önce müstakil kavim iken bir parçasının oymak halinde katılışı, Türk kavimlerinde oymakların kaynaşması (fluctuation) ile açıklanabilir. Meselâ; Beçenek, (RE.'de Biçene), *Alka Bulak* (N é m e t h: K.Cs A. A. Ergbd) gibi. XVII. yüzyılda *A b u l g a z i* ise Oğuz oymakları arasına vaktiyle önemli rolü olan 12 oymak adını da katar: *Karluk, Kalaç, Kıpçak, Kanglı* gibi. Ancak bunlar daha aşağı mertebelerdeki oymakları teşkil ederler. Dar mânada kastolunan Oğuz oymak adlarının bir çoğu zamanımıza kadar Türkmenler, Anadolu ve İran göçebeleri arasında ve yer adı olarak kalmıştır. *Salur, (Salgur), Auşar, (Afşar), Igdir, Çavuldur, Bayandur* ve Osmanlı sülâlesinin mensup olduğu *Kâyı* gibi.

X-XI. yüzyılda Oğuz'ların bazı bölükleri toplu kitle halinde Amu-Derya'dan Horasan'a göç ederler. 1035 de bir Oğuz oymak beyi olan *Selçuk*'un torunlarından *Toğrul* ve *Çağrı* beg Amu-Derya'yı kendilerine katılan diğer Oğuz'larla birlikte geçti. Bunlar Selçuk sülâlesi kurulduktan sonra dünya tarihinde Selçuklu diye adlandırılacaklardır. Selçuklu'lar Horasan'ın tamamını hâkimiyetleri altına aldıktan sonra, 1040 da Gazneli Mahmud'un oğlu *Mesud*'u Merv şehri güney batısındaki Dandanakan mevkiinde yenerek batıya doğru zafer yollarına devam ediyorlar. O sıralarda İslâmın Sünnî koluna mensup halifeliği, batı İran'daki Buyi'ler, Mısır'daki Fatimî'ler, Şi'îliğin bayraktarı sıfatiyle sıkıştırmakta idiler. *Toğrul*'un mü-

dahalesi ile Sünnîler galebe çaldı ve Abbasi halifeliğinin daha iki yüz yıl mevcud olması sağlandı. Toğrul 1055'de Bağdad'a girdi. O tarihten itibaren sultan ve emir-ül-ümera (baş komutan) sıfatiyle halifeliğin bütün dünyevî iktidarını elinde topladı. Bağdad'da *Toğrul* ve halefleri halifeyi koruma ile görevli bir mutemed *(şihne)* tayin ettiler. Halife ancak İslâm dünyasının dinî başkanı olarak kaldı.

Toğrul'u haleflerinden *Alp Arslan* (1063-1072) ve *Melikşah* (1072-1092) takip etti. 1071'de Manzikert (Malazgirt) savaşında Bizans imparatoru *Romanos Diogenes,* muhtelit unsurlardan mürekkep ordusundaki Uz ve Peçenek hafif süvârilerinin Selçuk'lulara katılması üzerine hezimete uğradı ve bu suretle galiplere Anadolu yolu açıldı. Mekke ve Medine'yi de Fâtimîler'in elinden kurtardılar.

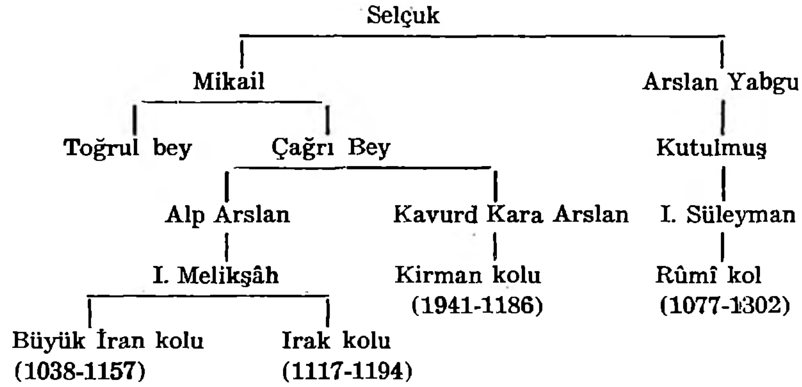
Selçuklu akınının Arap ve Fars kültürünü sarsmamış ve zayıflatmamış olması onların leh ve erdemi olarak kaydedilmektedir. Selçuklular bidayette İslâm'a yabancı oldukları halde az sonra onun hâmisi sıfatını taşımışlardır. Bilhassa Melikşâh'ın sadrazamı *Nizâm ül-Mülk*'ün çevresinde hararetli bir kültür hayatı tebellüs etti. Büyük Acem şâiri ve rubâîleri ile bugün dahi modern sanat tesiri bırakan *Ömer Hayyam* onun çevresine mensup idi. Selçuklular, Pamir'den Mısır'a kadar birliği sağlamak suretiyle de İslâm'a büyük hizmet ifa etmişlerdir. İslâm'ın mânevî teceddüt devresi de Selçuk yayılışı çağına rastlar.

Bu yenilikte Türkistan'ın Sayram kasabasında doğan büyük mutasavvıf, *Nakşibendî* ve *Bektâşî* tarikatlarının mânevî öncüsü *Ahmet Yesevî*'nin büyük rolü ölmüştür (ölm. 1166/67). Ondan sonra XIII. yüzyılda yaşayan, eserlerini farsça yazan, Selçuklu *Celâleddin Rûmî* (ölm. 1273) en çok saygı değer bir mutasavvıftır. Tasavvuf dışardan dervişlik, tekke ve kardeşlik şeklinde görünür. Esas rûhunda ve derinliğinde ise hâricî âlem tezâhürlerinin aldatıcı bir görünüşten ibâret olduğu yolundaki "neoplatonizm" nazariyesi saklıdır. Bu dünya ancak tek olan ve her şeyi kendinde toplayan ilâhî gerçeğin inikasıdır. Bunun içinde Budist tesirini de sezebiliriz. Kullandıkları terimlerde "aşk" sözü önemli yer tutar. Sûfîliğin en yüksek hedefi olan, ferdin ilâhî varlık içinde erimesini ve ona kavuşmasını "aşk" sağlar.

Büyük Selçuklular kolunun sonuncu büyük siması ve hükümdarı Sancar'dır (1119 - Nisan 1157). Onun bir çok ayaklanmalarla uğraşması gerekiyordu. Harzemşah'lar (bk: aşağıda) ona karşı açtıkları savaşta başarı kazandılar. Hattâ devletin en dokudaki kısım-

larını Doğu-Asya'dan akın eden yeni bir kavim, Kara Kitay'lar (bk. aşağıda) zaptettiler.

Selçuklu sülâlesinin büyük kolundan başka diğer bölümleri de vardır. Yekdiğerine olan münasebetleri Şöyledir:

Rûmî kol daha sonra içlerinde en büyük önem kazandı. Onlar hakkında Anadolu Türkleri bahsine bakınız.

Büyük Selçuklular devlet müessesesi XII. yüzyıl başlarında diğer bazı az önemli sülâlelerin kurulmasını mümkün kılmıştır. Bunlar *Atabeg*'ler diye anılırlar. Atabeg'ler küçük yaştaki prenlerin eğitimcileri ve vâlileri idiler. Çoğu zaman nüfuzlu kimseler olup, bazıları bu mevkie memlûk'tan ulaşmışlardır. Bunlar bir karşı idareyi ellerine alınca bundan kolay vazgeçmemişlerdir. Aslında batıdaki "majordomus" durumunda iken bununla kanaat getirmeyerek tamamiyle müstakil olma yolunu tutmuşlar ve unvanlarını varislerine de bırakmışlardır. Tarihte ad bırakan Türk atabeglerinin başlıcaları şunlardır: Oğuz *Salur* (Salgur) oymağından neşeteden *Salgurî*'ler. Bunların zamanında yüksek bir kültür hayatı gelişmiş ve Fars'ta 140 yıl hüküm sürmüşlerdir *(Muzaffereddin Sonkur'dan* — 1148/49 — başlayacak *Abış Katun*'a kadar — 1287 —). Büyük Fars şairi Sa'dî, Salgurîlerin seçkin simalarından *Abu Bekir* çevresine mensuptu. Bu büyük şair adını dahi bu sülâleye mensup I. Sa'd'e nisbetle almıştır.

Azerbaycan'da *İldeniz* bir sülâle kurdu. İldeniz önce memlûk iken sonradan Selçuklu Arslan Şah'ın atabegi ve 1164'de tekmil Selçuklu devletinin gerçek efendisi oldu. Neslinden gelen halefleri 1225'e kadar merkezleri olan Erdebil'de hüküm sürdüler.

Batıda *Ortokid* denilen Artuk ailesinin başı Türkmen menşeli *Artuk* idi. Bu zat başta Selçuklu Sultanı Tutuş'un subayı, Kudüs'ün ilk Selçuklu vâlisi oldu (1086). Oğulları arasından *Sökmen* 1231 yılına kadar Hisn Keyfâ'da, onun halefleri 1261'e kadar Harput'ta, bir müddet Bağdat "Şihne" si olan *İlgazi'*nin nesli 1408 yılına kadar Mardin'de hüküm sürdüler. Bu aileden bilhassa *I. İlgazi* (1122) ve *Balak* (1124) haçlı seferlerinde temâyüz ettiler. *Balak* yaptığı savaşlar sırasında birbiri arkasından Trabzon prensini, Edessa (Urfa) kontunu ve Kudüs kralı Balduin'i esir etti.

Batı tarihçilerine göre *Böri'*ler adı verilen atabeg sülâlesini, daha önce Selçuk Sultanı Dokak'ın atabegi olan *Toktegin* kurmuştur. Sülâle, *Toktegin'*in *Böri* (Kurt) adlı çocuğuna nisbetle atanmıştır. Bu aile 1104'den 1154'e kadar Şam'da hüküm sürmüştür.

Oldukça geniş olan Suriye, Filistin ve Irak kuzey bölgesinde *Zengî* sülâlesi yetişmiştir. *İmâdeddin Zengî,* önce Selçuklu prensi Alp Arslan'ın (Melikşah'ın torunu oğlu) atabegi, 1127'den itibaren *Musul* hükümdarıdır. Mahir bir kumandan ve siyaset adamı olarak sivrilmiş ve 20 yıllık saltanatı zamanında ülkesini genişletmiş ve haçlılardan Edessa'yı (Urfa'yı) istirdat etmiştir. Edessa'nın sukutu ikinci haçlı savaşının saikleri arasındadır.

Oğlu *Nureddin Mahmûd* (1146-74) atabegler arasında en büyük ve seçkin bir kimsedir. Eski yazarlardan İbn al-Athir, bugünkü müelliflerden Zettersteen ve Brockelmann onun büyüklüğünü öğmekte birleşirler. Asker sıfatiyle büyük zaferler kazandı. Hükümdar sıfatiyle hukdâmlıktan uzak kalarak, aza kanaat getirdi. Tanrı huzurunda halkının refah ve saâdeti için kendisini sorumlu saydı. O çağda bu nâdir bir örnektir. Kaleleri onararak devlet emniyetini sağlamakla kalmadı. Vücud ve ruh sağlığını da korudu. Birçok hastahaneler, kervansaraylar, câmiler, medreseler onun adını taşır. Meselâ: Şam'da en eski Hadis medresesi, tıp ilminin yüksek okulu seviyesinde gelişen Muristan (hastahane) gibi. Daha sonra Salâheddin'in inşa ederek tamamladığı birçok müesseselerin temelini de o atmıştır.

İmâdeddin ve Nureddin Zengî'nin hizmetinde iken nüfuz kazanan *Eyyûbîler* de tamamiyle atabegler çağının Türk çevresinde yetişmişlerdir. Kürt sanılsalar da, pek erken çağda Türk çevresine uyarak yetişmişlerdir. Devletleri, Türk memlûk'ları yardımı ile Türk zeâmet usûlüne göre kurulmuştur. Bonaparte'e Fransa tarihinde nasıl yer veriliyorsa, Eyyûbîlere de aynı hakla Türk tarihinde yer veriyoruz. Bu sülâlenin en mümtaz siması *Salâheddin* — Avrupa edebiyatında

Saladin adı ile anılır — haçlı seferlerinin en romantik ve efsanevî kahramanı olmuştur.

Salâheddin, İngiliz saz şâirleri (trubadurları) ve ortaçağ Fransız ve İtalyan şiirlerinde konu teşkil ettiği gibi daha geç edebî eserlerde de şövalyeliğin ve adaletin imtisal nümûnesi olarak gösterilmiştir. (Meselâ; Lessing; Hakim Nathan v.s.). Salâheddin 1171'de Mısır'daki Fatimî devletine son verir. 1174'de Suriye'yi zapteder. 1187'de Hattin'de haçlılara kesin galebe çalar ve Kudüs'ü alır. 1193 de vefatından sonra *Al-Adil* ve *Al-Kâmil* (1218-1238) Eyyûbîler içinde temâyüz ederler.

Eyyûbîler'in önemi, XII. yüzyıl zarfında parçalanan İslâm âleminde siyasî birliği yeniden sağlamaları ve bu sayede haçlılara başarı ile karşı koyabilmeleridir. B e c k e r onlar için şunları kaydeder: "Şövalyelik faziletleri bakımından en azından Hıristiyan şövalyeleri ile eşit idiler".

Kısa süren barış çağında, Arslan Yürekli Richard'ın şövalyelik tescil ettiği Eyyûbî prenslerinden de haberimiz vardır. Hatta İngiliz kral ailesi ile Eyyûbîler arasında evlilik bile düşünülmüştür. Eyyûbîler sulama ile ziraati ve ticareti geliştirdiler. Dinî hususta Selçuklular'ın başladığı büyük sünnîlik teceddüt cereyanının hâmileri ve şiî Fatimîler karşısında zafere ulaştırıcıları idiler.

Salâheddin, mimarî sahada İran'da gelişen Türk medrese mimarîsini örnek almış, Türk-İran süs motiflerini Mısır'a getirmiştir. Eyyûbîlerin kültürü haçlı şövalyeler vasıtasiyle Batı-Avrupaya da tesir etmiştir. Avrupa şövalyelik hayatının bazı unsurları (meselâ, armaların kullanılışı) Eyyûbî tatbikatına racidir (İslâm Ansiklopedisinde S o b e r n h e i m: Saladin; C. H. B e c k e r: Aiyyub; G l ü c k - D i e z: Die Kunst des Islams 30-31; B r o c k e l m a n n v.s.).

Büyük Selçuk devleti harabeleri üzerinde kurulan devletler arasında en kudretlisi Harizmşah'lar (Harzemşahlar) devleti olmuştur. Harizmşah unvanı Harizm ülkesinin eski İranı sekenesinden tevarüs edilmiştir. Halifenin buradaki Arap vâlileri de aynı unvanı haiz idiler. Selçuklular devrinde 1077 sıralarında memlûklar arasından çıkan *Anuştegin* Harizmşah vâlisi oldu. Bu zat Harizmşah'lar'ın sonuncusu, üçüncü sülâlesinin kurucusu olmuştur. Onun halefleri arasında *Tekiş* (1172-1200) İran'ı zaptetti ve oradan Selçuklu devletine son verdi. 19 Mart 1194'de Rey'de, Selçuklular'ın Irak kolunun son uzvu *II. Togrul* da savaşta öldü. Bu suretle yeni bir büyük devlet doğdu. *Tekiş,* Selçuklular'ın kendisinden önce yaptıkları gibi, halife-

den dünyevî iktidarı almayı düşünüyordu. Halbuki kendisi de Kara Kitay'ların vasali idi. Haleflerinden *I. Alâeddin Muhammed* (1200-1220) bu hâkimiyeti sırtından attı. Afganistan'ı zaptetti ve hâkimiyetini Pamir'den Kafkaslar'a kadar tanıttı. Bağdad'a karşı sefere hazırlanırken Çingis Han'ın gazabını üzerine çekti. Oğlu romantik hayatlı *Celâleddin Mengüberdi*'dir. Türklüğün ve İslâm'ın bu kahramanı, uzun müddet Çingis Han'a karşı yiğitçe mukavemet etti. Ancak ordusunu bazı fuzulî mâceralarla Küçük-Asya'daki I. Alâeddin Keykubad ve Mısır Eyyûbîlerine karşı harcadıktan sonra, yalnız başına Kürdistan dağlarına sığındı ve orada kayboldu. O bir gün padişah, ertesi gün münferit atlı, sert, pişkin ve kaderin en büyük cilvelerine omuz silken bir göçebe, fakat aynı zamanda batılı tipte bir şövalye idi. Hayatını yazan N e r s a k h i (Ed. Houdas) onu dış görünüşü itibariyle de tam bir Türk olarak tasvir eder. Bu esas XIII. yüzyıl ile ilgilenenler için dikkate şayan meraklı eserdir.

Yüzyıllar boyunca Hindistan'da da kısmen memlûk neslinden sülâleler hüküm sürerler. 1186 da Gazneli'lerin sukûtundan sonra da 20 yıl müddetle yine Türk hâkimiyeti görülür. Sonuncu Gazneli'ler zamanında, İslâm'ın Hindistan'da yayılmasını hedef tutan mukaddes cihâd fikri zayıflar. Bunu Afganlı *Mohammed Ghôri* (1186-1206) tekrar ele alır ve uyandırır. Onun subayları hep Türk memlûk'ları idi. Bunlar arasında büyük sîma Sipahsalar (Farsça: kumandan) *Kutbeddin Aybek* idi. Çağının en büyük fâtihlerinden olan Aybek, Vindhya dağlarının kuzeyine düşen tehmil Hindistan'ı işgâl etti (1192-1202). 1206'da müstakil sultan oldu. Cömert, âdil, himâye eden ve diğer Türk sultanları gibi sporsever bir hükümdar idi. 1210'da atlı polo (çögen) oyunu sırasında vefat etti. Delhi'deki, harabelerinde de güzel, Kuvvet ul-İslâm câmiinin ve muhteşem Kuttub-Minar kulesinin inşâsına da o başladı. Halefi memlûk *İltutmuş* (1211-1236) da çok değerli bir asker idi. Bu zat ve haleflerinden sert tabiatlı fakat açık fikirli *Balaban* (1266-1287) ve afganlaşan Türk Kalaç oymağına mensup *Kilci* sülâlesinden olan *Alâeddin Muhammed* (1296-1317) Moğollar'ı Hindistan'dan çıkarma ve uzak tutma hususunda yararlık gösterirler. Hepsi İslâm'ın önemli yayıcılarıdır. Alâeddin güney Hindistan'ın büyük kısmını da işgal etti. Saylan karşısında Pampan câmiini yaptırdı.

Bunlardan sonra, 1320'den itibaren, yine memlûk Toğluk neslinin bir sülâle kurduğunu görüyoruz. Hindistan'daki abidevî yapılar da bu sülâleden adını almaktadır.

Muhammed İbn Toğluk (1325-35) zalim ve huysuz bir müstebit olmakla beraber, aynı zamanda bir riyâziyeci, heyetşinas ve tabil Aristo felsefesine bağlı mütefekkir, iyi şâir ve mâhir bir hattat idi.

Gazneli'lerin sukûtundan Timurî'lerin Hindistan'da yerleşmesine kadar geçen iki yüzyıl zarfında da Hindistan Türk idaresi altında idi. Bu çağı bâzı yazarların müstebit barbarlar idaresi olarak vasıflandırmalarına rağmen, son zamanlarda G r e n a r d (Baber 115) bilâkis disiplinli sükûn çağı olduğunu söyler.

İ ş v a r ı P r a s a d adlı Hind tarihçisi Türk hükümdarlarının Hindistan halkının refahı için gayret sarf ettiklerini ve daimî hakimiyet sağladıklarını tebarüz ettirirler. Büyük sulama kanalları, yeni şehirler, su tesisatı, köprüler, önemli ticaret yolları boyunca hanlar ve kıtlık yılları için muazzam devlet hububat anbarları bu devirlerin eserleridir.

Memlûk hükümdarlarında daima ferdî meziyetler şart olduğu için, içlerinde aykırı sahalarda temayüz eden büyük insanlar da yetişmiştir.

Tarihi dünya filozoflarına karşılık, hayatın zevklerine fazlasiyle düşkün erkeklerin yanında, sert erkeklere karşılık devlet divanına peçesiz başkanlık ve askere kumanda eden akıllı kadınlar da (Raziyye) geldiği görülür. Mutaassıp Müslümanlardan sonra hür fikirli ve tolerans (tesamüh) sahibi sultanlar tahta çıkarlar. Bu Türk toleransının tesiri altında Hindu'ların dinî taassubu da bir dereceye kadar yumuşar. XV. yüzyılın Benaresli din filozofu dokumacı *Kabir* aşağıdaki sözleri söyleyecek cesareti gösterir:

"Kalbin temizliği Ganj nehrinde yıkanmadan evlâdır (daha önemlidir). Hindular ve Türkler aynı kilden yapılmış kaplardır. Tanrıyı seven ve iyi hareket eden herkes yekdiğerinin kardeşidir". (G r e n a r d 120). Hindistan'da kast nizamı ve ham safilik ve din ayrılıkları üstünde Türk fâtihlerinin tesamühü, *Akbar*'ın çağında tamamiyle zafer kazanmış olsa idi bu memleketin kaderi şimdi büsbütün başka türlü gelişirdi.

Tipik memlûk devlet teşkilâtının en mükemmel tecessüm etmiş şekli olması itibariyle, Mısır Memlûkleri Hindistan'dakilerden üstündür. Daha önce görüldüğü gibi Mısır'da Arap Fatimî'leri yeri-

ne Eyyûbî'ler geçti. Onların askerleri bilhassa Türk Memlûklerinden ibaretti. Son Eyyûbîler çağında kardeş mücâdeleleri dolayısiyle iktidar mamlûk emirler elinde idi. 1250'de Eyyûbî hanedanından *Turan Şah*'ı öldürerek yerine memlûk *Aybeg*'i sultan ilân ettiler. İ b n İ y a s bu tarihi: "Türk devletinin başlangıcı" olarak vasıflandırır.

Eyyûbîler çağında bile Mısır'da İran kültür tesiri yanında, Türk tarzı feodalizm kök salmıştır. Bu haçlılar vasıtasiyle Avrupaya da tesir etmiştir. Memlûklar zamanında "askerî feodalizm idarede tam mânasiyle askerleşmeyi intaç etti. Ancak bu nizam toprak esasına göre kurulmuş olmayıp, sonradan azat edilen esirler kitlesi üzerine kurulu idi" (B e c k e r). Azat edilenler daha sonra kendileri de meziyetlerine göre sürü sürü esir besleyerek birer feodal sahip oldular ve dikkatle düzenlenen ve tatbik olunan dereceleri aşarak en yüksek unvanlara ulaştılâr. 5 ve 10 memlûk sahibi, 40 memlûk sahipleri arasına kadar yükselebildiler. Bu tabakhane emirleri arasından, Arapça çeşitli unvanlar alan zümreler yetişti. Bu dereceye kadar Araplar da çıkabiliyorlardı. 1000 memlûku olanlar *mukaddim al-ulûf*'ları teşkil ediyordu. Bu rütbeye ne Arap ve ne de memlûk'un oğlu çıkamıyordu. Oligarşi bu suretle durmadan tazeleniyor, yenileşiyordu. Bunların arasında sultan vekili: *naib kafil*, baş kumandan: *amir kebir* ve içişleri veziri: *davadar kebir*, Şam ve halep vâlileri v.b. yetişti. Memlûklardan *I. Beybars*'ın meslek hayatı tipik bir örnek teşkil eder. *Beybars* Kumanların arasından Kıpçak ülkesinden esir olarak Şam'a geldi. Buradan askerlikle Mısır'a geçti, orada muhafız taburu subaylığına yükseldi. Daha sonra Sultan *Kutuz*'un başkomutanı olarak 1260'da Ain Calût'da kazandığı zafer sonunda Hülegü Moğol'larını Suriye'den çıkardı. İhmal olunarak bir yana atılınca Sultanla hesaplaşıyor. Bu sefer onu sultan seçiyorlar (1260-1277). Moğollar tarafından şehit edilen halifenin meşru halefini yanına kabul ederek onu himayesi altına alıyor. Halife ancak din müessesesinin başı olmakla yetiniyor. Memlûk sultanlarının hukukî durumu her an münakaşa ve şüphe ile karşılanmasına karşılık Beybars'ın hareketi bütün İslâm âleminde itibarının yükselmesine sebep oluyor. Hülegü Moğolları'na karşı (bk. aşağıdaki bahis) Bizanslılar, Bulgarlar ve Altınordu'dan mürekkep bir blok kuruyor. Akdeniz kıyısındaki devletlerle ticarî mukaveleler akdediyor. Manfred, Hohenstauf, Anju hanedanından Şarl, Aragonlu Yakup, Anadolu Selçukluları, Yemen hükümdarı v.b. bu meyandadır. Haçlıları ve Haşhaşîyunları mağlûp ediyor. Süratli hareket edişi, teşkilâtçılığı

ve cesareti ile seçkin kumandanlık vasfını taşır. Beybars hakkında, hedefe ulaşmak için her türlü vasıtayı mübah kılar, tezine uyduğu söylenmekte ve şahsı etrafında daha sonra roman şekline sokulan bir takım hikâye ve menkıbeler teşekkül etmiş bulunmaktadır.

Memlûklardan sivrilen şahıslar arasında, Kuman'ların Kıpçakta ve Macaristan'da gösterilebilen Burc-oğlu uruğundan Sultan *Kalâun*'u zikredelim (1280-1290). Aslen Memlûk olan bu sultanın lâkabı 1000 altına satın alındığı için, *al-Alfi* (yâni: binli) dir. 1282'de Hims'de Moğollar'ın ve müttefiklerinin ordularını kesin olarak yener. Cenova, Kastilya ve Sicilya kralları ile tedafüi ittifak akdeder. Habsburg'lardan imparator Rudolf, Bizans imparatoru, Yemen sultanı ve Seylan mihracesi ile siyasî rabıta sağlar.

XIII. yüzyıl hükümdarları arasında kendi oğlu istisna edilecek olursa, bu derece dünya siyasetine önem verip bağlanan biri gösterilemez. Kıpçak hanı *Tudân Mengü* bile Müslüman olduktan sonra İslâm'ın başlıca hükümdarı olarak tandığı Kalâun'dan lâkab, bayrak ve arma istiyor. O büyük yapılarla da adını ebedîleştirmiştir (Muristan türbsi gibi). Memlûklar arasında sülâle tesis eden yegâne sultandır. Bu sülâle 5 nesil boyunca hüküm sürdükten sonra 1382'de sona erer. Bu sülâleden yetişen sultanlar arasında *An-Nâsır* (1294, 1299-1309, (1310-1341) meşhurdur. Hâkimiyeti zamanında *Marcal-Suffar*'da İlhan Gazan'ın ordularına karşı kazandığı parlak zafer, nihaî olarak Moğolların memlûk'lara saldırışı hevesini kırar (1303).

An-Nâsır ve oğlu *An-Nâsır Al-Hasan* memlûk çağının en pahalı inşaâtına girişirler (meselâ; Hasan Sultan Câmii gibi). Hıristiyan Kıptî'lerin durumunu kurtarmaya ve onlara yardıma çalışırsa da buna muvaffak olamazlar. 1301'de mutaassıp Müslüman hocalar halk kitlelerini Hıristiyanlara ve bilhassa Yahudilere karşı tahrik ederek ağır nizamlar çıkarttırıyorlar. Onları devlet dairelerinden atıyorlar, kiliseleri ve sinagogları kısmen kapatıyor ve kısmen yıkıyorlar; silâh taşımayı, ata binmeyi yasak ediyorlar; Hıristiyanları mavi, Yahudileri sarı sarık taşımaya icbar ediyorlar. Bu çağın Kahiresi çok hareketli diplomasi hayatına sahne olmuştur. Delhi, Paris, Tunus, Tebriz, Yemen, Saray, Bizans, Habeşistan, Arragonia ve diğer yerlerden vasal durumunda olanlar (Tunus, Yemen), müttefikler, ittifakı arayanlar, akrabalık tesis etmek isteyen hükümdarların elçileri Kahire'ye dolup taşıyordu. İlhan *Abu Said* büyük saray nâzırı *Çoban*'ı barış müzakeresi için, elçi olarak; Doğu Avrupanın sahibi *Özbek* Han ise kızı *Tulunbike*'yi 1320'de zevce olarak Kahire'ye

gönderir. Sultan ise birkaç sene sonra durumu soğukkanlı siyasî edâsiyle tarttıktan sonra Altınordu ile iki nesilden beri süre gelen ittifâkı bozuyor.

Zira artık eski müşterek düşman ola İlhanlılar'dan çekinmeye sebep kalmamıştır. Özbek Han bunun öcünü almak için Kıpçak'tan Mısır'a esir ihracını yasak ediyor. An-Nâsır buna önem vermiyor. Zira esir ticareti Kafkasya ve Azerbaycan'dan başlamıştır. Bunlar sonradan Kahire bursunda yerleşen *Burcî Memlûk*'ları olacaklar ve 1382 de sultan *Barkuk*'dan itibaren Mısır hakimiyetini, daha çok Kıpçaktan gelen *Bahrî Memlûk*'lar elinden alacaklardır (Bahrî tesmiye edilmesinin sebebi kışlalarının Nil adası bahr'de olmasındandır).

Memlûk devleti en çok yayıldığı sırada, doğuda Barka'ya, güneydeki Massava'dan Fırat'a ve Toros dağlarına kadar uzanıyordu. Mekke ve Medine'nin hâkimi idiler. İslâm onlara çok borçludur. C. H. Becker bu hususta şunları söyler: "Moğollar'ı mükerreren geri atanların Memlûklar olduğunu bir kere göz önüne getirelim. Düşünelim: ..... Nil vâdisinde siyasî ve harsî devamlılığı onlar sağlamışlardır. İslâm dünyâsında diğer hiçbir yerde bu gösterilemez". Aynı müellife göre, memlûkların, yabancı Arap ve Kıptî ırkından sekenesi olan Mısır'da ancak ince bir etnik zümre teşkil etmelerine rağmen yüzyıllar boyunca ayakta kalabilmeleri ve güçlü yayılmalarının anlaşılması zor bir sırdır. Savaş çağında bile birbiri arkasından muhteşem binalar yaptırabilmeleri malî işlerdeki kabiliyetlerinin delilidir.

Bu hususu fark eden von Le Coq aynen şunları söyler: "Mısır'ın eski kültür zemininde, intizamlı zengin san'at hayatı daimâ idâre Arap vâliler elinden Türk'lere geçtiği zaman gelişmiştir" (Bilderatlas, 9).

Tuluni'ler çağında da durum aynı idi. Bunun sırrı çoğunlukla müstesna ve faâl insanların tahta çıkmaları ile açıklanabilir. Zira memlûk'un torbasında bir mareşal asâsı saklı idi. En değerlilerin iş başına geçmesi sırrını bunda aramak gerekir. Yüksek kültür eserleri için lüzumlu maddî kaynak, yalnız gelişen ziraatten veya fellahları ezen ağır vergilerden gelmiyor, belki başta Hindistan ticaretinden, maharetli düzenlenen gümrük siyasetinden; devlet inhisarlarından sağlamyordu. Umumî olarak Yakın-Doğu o çağa kadar Hindistan'a yönelen transit ticaretinden çok faydalanıyordu. Bu gelişmeye Irak ve Filistin'de Vasco da Gama son verdi (Gradmann, die

Steppen des Morgenlandes, Stuttgart 1934, 63). XV. yüzyılda Portekizliler Hindistan'a Afrikayı dolaşarak giden yolu buldular. Bununla memlûk hazinesinin hayat damarlarından birini kestiler. Gittikçe ağırlaşan vergiler yüzünden memleket soyuldu. Teşkilâtçılık ve askerî kudretleri de zayıflamış ve modası geçmişti. Sonuncudan önceki ihtiyar Sultan *Kansuh* Portekizliler'le Hind kıyılarında yaptığı savaşta dünya ticaretini Mısır'a çevirmeğe beyhûde çalıştı. İran'la boşuna ittifak akdetti. Topçuluğu ilerletemedikleri, ateşli silâhlardan gereği gibi faydalanamadıkları, halkı soyma politikası yüzünden taraftarlarını kendisinden soğudukları için, taze kuvvetle, yeni silâhlarla yayılmakta olan Osmanlı devletine mukavemet edemeyerek, 1517'de tarih sahnesinden silindiler. Sultan *I. Selim* Kahire'ye, girdi, son memlûk sultanı *Tumanbay*'ı astırdı. Ve son Abbasi halifesini İstanbula getirdi. Mısır sükûnet ve hâdisesizlik çağına girdi.

MOĞOL İSTİLÂSI

Doğu Türklerinin ve Uygur'ların eski yurdunda etnik manzara XIII. yüzyıla kadar hayli değişmişti. Kırgız'ları, daha önce açıklandığı gibi, *Kitan* kavmi yendi. Kitan'ların dilleri hakkında Pelliot: "Tunguz dilleri ile temas neticesinde kuvvetle palatallaşan (hanakileşen) Moğol lehçesidir" der (J. As. 1920: 146). Bunlar *Liao* adı ile kuzey Çin'de iki yüz boyunca hüküm sürmüşlerdir. Kuzey Çin için orta çağda, Avru'pa'lıların kullandıkları *Kathay* adı onlardan kalmadır. XII. yüzyıl başlarında *Cürçi*'ler onların devletine ve edindikleri Çin kültürüne tamamiyle son verdiler. Kitay'ların batıya sığınan döküntüleri daha önce gördüğümüz *Kara Kitay*'lardır. XII. yüzyıl sonlarına doğru Kara Kitay devleti Hami'den Aral gölüne ve Yenisey nehrinin yukarı mecrasına kadar uzanıyordu. Ancak biraz sonra kudretli vasalları *Muhammed* Harizmşah onlara karşı ayaklandı ve yendi. 1200 sıralarında batıda *Karluk*'lar ve *Uygur*'lar bu Kara Kitay devletinin vasalları idiler. Vaha Uygurlarının kuzey-doğusunda, büyük Altaylardan Khangay dağlarına kadarki sahada *Nayman* (=8); aşağı Orhon'dan ve *Kentey* dağları güneyinden, çöl bölgesi kuzeyinde bilhassa *Tola* ve Yukarı Orhon'da *Kereit*; çölün güney eteğinde, Hoang-ho nehrinin büyük dirseğinde *Öngüt* kavmi oturuyordu. Bunlar belki de eski *Şa-to*'ların kısmen ahfadı idiler. Erken Moğol çağının tarihçisi Raşideddin'e ayrıca yer ve şahıs adlarına göre her ne kadar adları Moğolca (nayman: 8), yahut Moğolumsu ise de (-t çoğul eki) aslında Türk ve önemli bir kısmı da Hıristiyandırlar. Kara Kitay ülkesinde, İli havzasında ve Çu nehri yukarı mecrasında *Navakaṭh* şehri çevresinde de Hıristiyan (Karluk ?) Türkler yaşıyorlardı. Onları Nesturî, Suriyeli misyonerler Hıristiyanlığa çevirmişlerdi . Hatıralarını Ceti-su (Semiryeçye) çevresinde pek çok Süryanî yazılı Türkçe mezar taşı metinleri saklamıştır. *Tabula Amri* adlı çok eski bir kaynakta Kâşgâr ve Navakath metropolitleri sıra ile gösterilmiştir. Moğol çağında Katolik'lik de hayli yayılmıştı. 1338

de *Richard de Bourgogne* Kulca'daki (Almalık) Ortodoks arşeveki (archevêque) dir.

Uzak Doğuda, Moğolistan'ın en kudretli kavmi sayılan *Kereit'*-ler B a r h e b r a e u s'ün kronikasına inanmak gerekirse 1009'da kitle halinde Hıristiyanlığı kabul ettiler. Sülâleleri şüphesiz Nestorian mezhebine salik idiler. XII. yüzyıldaki kralları *Marguz-Buyruk* ve *Kiriakus* adlarını taşırlar. Bu çağda Avrupa'da "Papas Johannes ülkesi" ne bağlanan umut, Kereit devleti ile ilgili olup, doğudaki Hıristiyan ülkesi halkının "Mukaddes Mezar"da (İsa mezarı) hüküm süren Müslümanlara arkadan saldırması beklenmektedir. *Öngüt* kavmi arasında da Nesturî Hıristiyan dini kuvvetle yerleşmiştir. Bilhassa Moğol çağında buna dair bilgiler mevcuttur. Öngüt hükümdar ailesi nesiller boyunca Çingis Han ailesi ile evlenmeler yolu ile akrabalık tesis etmişlerdir. *Alakuş-tegin* Çingiz'in damadı idi. Oğullarından *Kün-buga,* büyük hakan Kubilay'ın kızı *Yürek'*i almıştır. *Ay-buga* da büyük hakan *Güyük'*ün kızı *Yelmiş* ile evli idi. Üçüncü çocuğu *Çölig-buga* adını taşır. Bütün bu gerçek Türkçe adları dikkate değer bulduğumuz için sıralıyoruz. *Ay-buga'*nın oğlu ise *Körguz* (Georgios) Hıristiyan adı taşır. Karısı prenses *Kutadmış* olup bunların Hıristiyan ülkesini *Marko Polo* da ziyaret etmiştir Bu aile Çingiz ailesine daima sadık kalmıştır. Körguz'ı ve daha birçok Öngüt Türk'ünü daha sonra *Johannes de Monte-Corvino* katolik dinine döndürdü.

*Uygur'*lar, *Nayman'*lar ve Baykal gölünün güney doğusunda yaşayan, mâhiyetleri henüz iyi tesbit olunmayan Türk veya Moğol asıllı *Merkit'*ler arasında da Nestoriannizm mezhebi hayli yaygındır.

Khingan dağlarının kuzey-doğu yamaçlarına doğru henüz hangi dil konuştukları iyice aydınlatılmamış olan *Kongrat'*lar, Çılok ırmağı çevresinde *Celair'*ler, yukarı Amur çevresinde ise *Tatar'*-lar göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bunlardan bazı bölükler daha önce batıya doğru dağıldılar. Daha sonra Moğollara ve azınlıkta olan Moğol tabakasına tabi Türklere ve onlara temessül eden ethnik zümreye de bu Tatar adı geçti. Bugün bu ad Rusya'daki Türkler için kullanılmaktadır. *Tatar* oymak adının Türkçe izahı kabildir. Bunun aslında Tunguz veya Moğol oymak ittifakına dahil bir Türk baş oymağına ait olması muhtemeldir. Bu muhitte ve bu çağda kavim adları fazla önemi haiz değildir. Meselâ, *Nayman'*lar Moğol adı taşımalarına rağmen Türk görünüyorlar.

Nihayet Kentey dağları, Tola, Kerülen, Onan ve İngoda nehirleri çevresinde asıl Moğollar yerleşmişlerdir.

Bunlar Pelliot ve Eberhard'a göre muhtemelen T'ang devrinde hatta belki de Wei sülâlesi çağında aşağı Kerülen nehri civarında *Şi-wei* diye anılan kavmin ahfadıdırlar. Bu kavmin *Meng-ku* adlı bir oymağı vardır. Belki de bu söz, Moğol adının ilk şeklidir.

Bazı eski Moğol oymakları tamamiyle kuzeyde, orman bölgesinde yaşıyorlardı. Bunun tabii icabı olarak kültürleri bozkırdaki oymaklarınkinden farklı idi. Hayvancılıkta atın daha az yeri vardır. Ancak domuzun rolü olduğu bilinmektedir. Çadırları keçeden olmayıp ağaç liflerinden hazırlanmıştır. Sosyoloji bakımından onlarda "matrilokalite" yani ilk çocuk doğuncaya kadar kadının ebeveyni yanında kalması usulü göze çarpar. Ölülerini gömmezler. Deri elbise giyerler, kayak (skiyi) kullandılar (Eberhard).

Daha sonra bozkırdan çıkan ve dünyayı titreten Moğol boylarının birçok menşe ve efsanesi vardır. 1240 civarında yazılan Moğolların Gizli Tarihi aşağıdaki sözler ile başlar:

1. "Çingis han'ın ceddi, yüksek Tanrının takdiriyle yaratılmış bir bozkurt *(Börte-çino)* idi, eşi beyaz bir dişi geyik *(Koai Maral)* idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onan nehrinin menbaı ile Burhan-Haldun (dağı) civarına yerleştiklerinde, Bataçihan adlı bir oğulları oldu" (Terc: A. Temir, s. 3).

Çingiz Han'ın ceddi bir yüksek Kısrak'dan neşet etti. Kaderin tayin ettiği Bozkurt (Börte-Çino) idi. Onunda zevcesi bir beyaz dişi geyik (Koai Maral) idi. Tenggis gölünden gelerek Onon nehri kaynağında, Burhan Haldun dağında yerleştiler, burada bir çocukları doğdu. *Bataçihan.* Raşideddin tarihinden öğrendiğimiz diğer menşe efsâneleri, daha çok Türk menşe efsânelerine benzediği için unsurlarını Türklerden almış olmaları ihtimâli vardır. Türkler, efsanevî *Ergene-kon* mağarasından çıktıkları zaman nineleri dişi kurt (Börte-Çino) idi. *Bataçihan* onuncu neslinden gelen Dobunmergen'in zevcesi *Alan-koa*'yı semaî ruh ziyaret eder. Ondan Çingis han'ın en yakın ceddi *Bodonçar* doğar. *Alan-koa*'nın uruğu *Nirun* oymak zümresini teşkil ettiler. XII. yüzyılların ilk yarısında Moğolların ilk hanı *Kaydu* bu oymaktan idi.

Bu hanlığın ömrü kısa oldu. 1161 sıralarında o çağın hanı *Kutula* devletini *Kin* ve *Tatar* oymakları birliği parçaladı. Moğol'lar anarşi içinde kaldılar.

Nirun oymaklar birliğinden Borcigin oymağının XI. yüzyıl sonunda yaşayan başbuğu *Yesugai Bagatur* diğer birkaç oymağı da idaresine almıştı. Ancak kendisi de Kereit konfederasyonuna tâbi idi.

P e l l i o t'ın yeni görüşüne göre; 1167'de Onan nehri kıyısında, bugün Rusya'ya tâbi sahada, ilk ve en meşhur çocuğu doğdu. Ona tam bu sırada yenilen ve öldürülen düşmanın Tatar oymak reisi *Temucin*'in (Demirci) adını verdiler. *Temucin* pederinin ölümü sırasında küçük yaşta olduğu için, bu aileyi bir yana atarak diğer bir oymak başkanını kendilerine hükümdar seçtiler. Ancak Temucin gailelerle dolu gençliğinden itibaren başbuğluk kabiliyetini gösterdiği için başta bazı şahıslar daha sonra uruğlar, oymaklar ve kavimler ona tabi oldular.

Çocukluğundan itibaren oymaklar arasındaki kin, haset ve soygunculuk yüzünden çıkan ölüm-kalım mücadelelerinde Temucin büyük başarı gösterdi. Bu sürekli savaşlarda dostlarına karşı gösterdiği sadakat, cömertlik ve aynı zamanda düşmanlarına karşı katı yürekliliği dillere destan olmuştu. Akıllara hayret veren dayanıklılık, kahramanlık ve aynı zamanda şiddet kullanarak savaştı. Bu savaşlarda, bilhassa Moğol ırkdaşları bahis konusu olduğu zaman şö*valyelik ve alicenaplık duygularından mahrum olmadığı da* sabit olmuştur.

Eski handan gelen üç kardeş aile onun han olmasına karar verdiler ve Çingis-hahan (kağan) unvaniyle hükümdar ilân ettiler. (Bu ad Alman tesiri altında Avrupa tarihi edebiyatında Cingis şeklinde geçer).

Rus tarihçilerinden B a r t h o l d ve V l a d i m i r t s o v Çingis Han ile rakipleri arasındaki mücâdelelere mübalağalı bir şekilde içtimaî karakter isnat ederler. Kereit'lerin hanı *Togrul* Ong-han (*Ong* Çince *wang* kral mânasına gelir) Çingis'in pek çok defa yardımına koşmuş ise de sonradan araları açılmıştır.

Çingis Han'ın oldukça aristokratik vasıf gösteren topluluğuna daha demokratik konfederasyonun başındaki gençlik arkadaşları *Camuka, Gur-han* olarak ilân edildi ve Çingis'e karşı koydu. Gur-han kendisine yardım etmeleri için Togrul Ong-Han'a ve Nayman'ların *Tayang* hanına baş vurdu. Çingis bütün düşmanlarını ezdi. 1202'de ailesinin eski düşmanı Tatar oymağı ile hesaplaştı. 1203'de kudretli Ong-Han savaşta öldü. Arkasından Nayman'ları ve Camuka'yı ezdi.

Artık, *Öngüt*'ler başlarında hükümdarları *Alakuş-tegin* ile sadık müttefikleri idi. Düşmanları arasından ancak Nayman hanının oğlu Küçlüg şimdilik hayatını kurtarabildi. Bu suretle Çingis bütün Moğolistan'ın sahibi oldu. 1206'da Onan kıyısında toplanan kurultay onu "Büyük Han" ilân etti. Hattâ *Kököçü* adlı şaman "Ebedî Gök Tanrısı lûtfu ile" han olarak onu tasvif etti. Payitahtı eski Türk yazıtlarının bulunduğu çevredeki *Karakorum* idi.

Merkit'lerin ve *Kırgız*'ların yenilgiye uğratılmasından sonra 1209'da Uygur'lar başlarında *Barçuk* adlı İdikut (hükümdar) ile, 1211'de Balkaş gölünün güneyindeki *Karluk*'ların Arslan adlı Yabgu'ları, daha sonra Almalık (bugünkü Kulca) hükümdarı *Bozar* kendi istekleri ile ona baş eğdiler. *Tangut*'lara ve Moğol'ların ezeli düşmanı Çin'deki Cürçi neslinden gelen *Kin* sülâlesine karşı savaş açıldı. 1215'de Çingis'in askerleri Pekin'e girdiler. Ancak bütün Çin'in zaptı için yapılan savaşlar Çingis'den sonra da sürüp gitti. Bu arada Çingis'den kaçan Nayman hükümdarı *Küçlüg*, yenilen Kara Kitay devleti arazisini Harizmşah ile paylaştıktan sonra Çingis'e karşı oymaklar birliği kurarak onu tahrik etti. Çingis'in vasali *Bozar*'ı öldürttü. 1218'de Küçlüg de Çingis tarafından ortadan kaldırıldı.

Orta-Asya'da Moğol'lara rakip olarak ancak Muhammed Harizmşah'ın devleti kalmıştı. Bu devlet de büyük hiffetle ve hata eseri olarak harp halini kendisi yarattı. Ottar şehri vâlisi *İnalçuk* hukuk dışı olarak Çingis'in tüccarlarını ve elçilerini öldürttü. Çingis 150-200.000 kişilik ordusunun başında, oğlu ile birlikte, üstün idare ve stratejik kabiliyeti, şehirli halkça bilinmeyen atlı göçebe taktiği ile birbiri arkasından büyük zaferler kazandı. Otrar, Semerkant, Buhara ve Ürgenç sukût etti. Kumandanlardan *Cebe* ve *Sübötey* Muhammed Harizmşah'ı Hazar denizindeki Ab-sukûn adasında halsizlikten düşüp ölünceye kadar amansız takip etti. 25.000 kişilik bir süvâri kolu Kafkasya'yı geçerek 1222'de *Kalka* nehrinde Kuman ve Rus ordusuna karşı zafer kazandılar. Kırım'da Sudak'taki (Bugünkü Mariupol yakınında) Cenova kolonisini yağma ettiler. *Sarığsin*'de (Daha sonra Tsaritsin: Caricin, bugünkü Stalingrat) Volga'yı geçerek ve kuzeyde bozkır halklarını çiğneyerek geri döndüler. Moğolların Avrupa'ya ilk akını olan bu hareket aynı zamanda orta çağın ikinci yarısının en şecaatlı süvari akını idi.

Bu sırada Afganistan'da ve İran'da sistemli bir şekilde katliâmlar sürüp gitti. Bazı küçük ölçüdeki ayaklanmaların öcünü almak

için, tedhiş örneği olarak Merv ve Nişapur, daha sonra Muhammed Harizmşah oğlu *Celâleddin Mengüberdi*, yanında cesâretle dayanan Bamyan, Gazne ve Herat gibi yüksek medeniyet merkezleri yıkıldı. Çingis etrafa ölüm saçarken (İran tarihçisi C ü v a y n î'ye göre O, Tanrı'nın kamçısı idi), öbür taraftan ölümsüzlüğün sırrını öğrenmek için Çin'den meşhur "Taoist" mezhebi feylezofu *K'iu Ç'ang Ç'un*'i davet etti.

Çingis son seferinde *Tangut*'ları da kesin olarak ezdi, ancak onların payitahtı Ning-hîa'nın alınmasında bulunamadan öldü. Ancak vasiyetini yerine getirmek, Çingis'in cenaze töreninde "nesillerini tükettik" diyebilmek için sadakatle bu şehrin ahalisini öldürdüler.

G r o u s s e t'ye göre, Çingis'i bu hareketine müstebitlerde görüldüğü gibi sadizm değil, aksine, kendisine sâhip, muvazeneli bir ruhun kendisinden emin muhakemesi, sertliği ve fıtrî disiplin duygusu sevk etmiştir.

Moğol topluluğu Çingis'den önce teşkilâtsızdı. Çingis örfe dayanarak kanunlar *(yasa)* çıkardı. Bu yasaya göre herkes ve her husus askerî inzibat temeli üzerine kurulmuştur. Bu, XII. yüzyıl sonunda başlayan bir gelişmenin zirveye ulaştırılmasından ibaretti. Şöyle ki, Moğol'ların yerleşmesinde "*küren:* halka" teşkilâtı vardı. Temelli çadırlardan ibaret bu yerleşmede en yaşlının çadırı ortada olurdu. Bununla patriarhal aile teşkilâtı ifâdesini buluyordu. Büyüdükçe ailelerden mürekkep "*aul:* köy" ler teşekkül etti. Aristokrasinin gelişmesi ile göçebe hayatı süren feodal sistem doğdu.

Sülâlenin prenslerinden sonra, *Noyan* ve *Bagatur*'lar idaresinde *Nöker* adı verilen büyük asılzâdeler (Avrupa'daki milites'i andırır), *Tarkan*'lar (viri immunes) geliyordu. Bunlardan sonra *karaçu* adı verilen halk, en sonunda da *bogul* adı verilen köleler geliyordu. Ancak bu sınıflar Avrupa feodal sistemine nazaran büsbütün kapalı değildi. Liyakat göstermek şartiyle herkes yükselebiliyordu. Esirler de çabucak temessül ve intibak ederek hür ve imtiyazlı içtimaî seviyelere yükseldiler.

Yasak (veya *yasa*) Moğol örfünün tedvin edilmiş şekli olup beş bölümden ibarettir:

1) Ölümle cezalandırma,
2) Savaş,
3) Aile ve miras,
4) Beklenen faziletler,
5) Memnu hususlar.

Hırsızlık, yalan, evliliği bozma, mukaddes su ve ateşin kasden kirletilmesi, Moğol usûlüne aykırı olarak hayvan öldürme (Moğol usûlüne göre kesilmeden yaşayan kalbinin koparılma ve ezilmesi), ölümle cezalandırılırdı. Düelloda taraf tutarak birine yardım eden, savaşta düşen subayının silâhını kaldırıp eline vermeyen v.b. ölümle cezalandırılırdı. Kan dâvası, cizye (para) ile kapatılabilen cezalar, bir Moğol için kırk altın, bir Çin'li için bir eşekti. Büyük rütbeli günahkârın bütün ailesi imhâ ediliyordu.

Ordu, onlara, yüzlere, binlere ve onbinlere göre düzenlenmişti. Savaş manevrası olarak sürek avı ve buyruğu ulaştırmak için postacılık tanzim edilmiştir. Bütün nizamın esası ordunun mukavemetli ve yetişkin, disiplinli olmasını sağlama hedefini güdüyordu. Yasa, muhasara ve hücumla alınan şehir ile halkının imhasını emrediyordu. Kendiliğinden tabi olan şehirlerden onda bir vergi alınırdı.

Ailede en büyük oğul, pederin mümessilidir, en küçük oğul ise ocak bekçisi "*ot-çigin:* ateş prensi" olup evde kalmakta ve savaşta ölen kardeşlerinin de ailesine bakmakta idi. Eski Moğol çağında kadının durumu hayli müsait idi. En karışık çağlarda bile bu durum değişmedi. Han istediği birinin zevcesini ayırtıp alabilirdi.

Bir ferdden istenen başlıca faziletler şunlardır: Din sahası dahil müsamaha, konukseverlik, sâdelik (Han bile adı ile çağrılır). Hakkı olmadan unvan kullananın icabında ölümle cezalandırıldığını söylemeğe hacet yoktur.

Tabiatiyle, süratle yayılma sonunda diğer kavimler ve kültürlerle temas neticesinde *yasak*'lar çabucak meri olmaktan çıktı. Bilhassa İslâm hukûku, *şeriat* bir çok hususta yasa hükümleri ile bağdaşamıyordu. Hayvan kesme, pislik, "leviratus" kadınların durumu v.b. bu cümledendir.

Çingis Han idaresinin doğurduğu sonuçlar, mezar sukûtunun ve kıtalar üzerindeki nizam'ın vahdetidir. Halbuki o çağa kadar bir oymak, diğeri ile durmadan savaş halinde idi. Marco Polo Plano Carpini, Ermeni Hayton ve Gürcü vekayinamesi hepsi bir ağızdan Moğolların doğruluğunu öğerler. Marco Polo ve diğerleri Moğol nizamı himayesinde İtalya'dan ve Fransa'dan Pekin'e kadar emniyetle seyahat ettiler. Bir müddet için Orta-Asya ticaret yolları açıldı. Buna bakıp Çingis Han'ı övenler, terazinin iki kefesinden ancak birini göz önünde tutarlar. Terazinin diğer kefesinde ne var? Kısa süreli bu nizam karşılığı,

Türklüğün medenîleşme hareketi sekteye uğradı, genç şehirlerin gelişme hareketi belinden kırıldı. Bu değer mi idi? Türklük iki büyük kutup çevresinde kültürlü kavim olarak ilerleme yolunda idi. İslâm âleminde siyasî idare hemen Türk'lerin eline geçmişti. Mânevî sahada da büyük kabiliyet göstermişlerdir. Nesturî Hıristiyanlığı da belki doğu Türklüğünü batıya bağlayabilirdi. Çingis Han'ın din sahasındaki müsamahası ve hayatının sonlarına doğru kültürün lüzumunu sezişi boşa gitti. Teşkilâtçılıktaki üstün kâbiliyetini daha önceki tahripler karartıyor. O mânevî değerleri saklayan kitleleri imha etti, şehirleri, medeniyet ocaklarını yaktı. İslâm dünyasında Türk Orta-Asya'sının tekrar önem kazanması hayli zamana bağlı idi. Hıristiyanlığa gelince, daha sonra da bazı izler görülmekte ise de, bunlar kitle hareketi olmaktan uzaktı. XIII. yüzyıl sonunda bütün Nesturîlerin patriği *III. Yabbalaha* aslında Markoş adlı Öngüt râhibi idi. Roma, Paris ve Londra'yı ziyaret eden elçi *Rabban Sauma* da Öngüt kavminden idi. Ancak bunlar dağınık hareketlerdir. Moğol dalgasına Türklük zaviyesinden bakacak olursak, Moğol'ların Türk halk unsurlarına yeni bir hareket sağladığını görürüz. Türk'ler ancak Moğol'lardan önce bulundukları veya kendi teşebbüsleri ile fethettikleri yerlerde kök salabildiler.

Çingis Han, kendisi câhil, yazı yazmaktan dahi mahrum olmasına rağmen aile efradının ve kumandanlarının kültürün nimetlerinden faydalanmalarını istedi. Kültürlü kavimler arasında Uygur'lar Moğol'lara yaşayış tarzları bakımından en yakın olanı idiler. Bu yüzden büro memurlarını ve oğullarının eğitmenlerini Uygur'lar arasından seçti. *Tatatonga* ve Uygur medeniyetini benimseyen Kereit menşeli *Çinkay* bunlardandır. *Möngke Kagan*'ın da divan kâtibi (başvekili) *Bolgay* adlı bir Kereit idi. Daha sonra bu kâtipler arasında İran'lılara, Kitay'lara)meselâ, *Ye-lüü-çu-tsay* daha sonra divan baş kâtipliğine kadar yükseldi) ve Çin'lilere de rastlıyoruz. Bu gibi şahıslara büyük teşkilâtçının doğrudan doğruya tesiri azalınca, devletin parçalanmasının sebeplerinden biri de bu yabancı divan kâtipleri olmuştur. Zira onlar çeşitli medeniyet cereyanlarının (Çin, İran, Uygur) ve çeşitli dinlerin mümessili olarak, Moğol sülâlesi fertlerine, aykırı yönlere yöneltecek derecede tesir ve tahrik etmişlerdir.

Çingis'in ölümünden sonra, önce ölen en büyük oğlu *Coçi*'nin çocukları Moğol devletinin kuzey-batı kısmını aldılar. Çingis'in oğulları kendi aralarında aşağıdaki şekilde bölüştüler: En nüfuz-

lusu Coçi oğlu *Batu*'nun payı *Kıpçak* ülkesi idi. Biraz sonra Rus prenslikleri ve Karpatların ön tarafı fethedilerek buna eklendi. Coçi'nin en yaşlı oğlu *Orda* zikri geçen sahanın doğusuna düşen sahayı (Batı Sibirya'yı) aldı. Onun ülkesi Ural dağlarından güneydoğuya doğru Balkhaş gölüne ve Ala Köl (Alagöl)'e kadar uzanıyordu. 4. oğlu *Şiban* (Şeyban)'ın payına Sir-Derya ve Çu nehrine kadar olan saha düştü. Şiban daha sonra kurulacak sülâleler bakımından önem taşır.

Çingis'in ikinci oğlu *Çagatay,* Karakitaylı Gur-Kan'ın eski devleti olan iki Türkistan'ı aldı.

Tuluy ise, en küçük oğlu, yani *otçigin* "ocak prensi" olması sıfatiyle, Moğol töresine uyarak atalar ocağının, yâni Kerülen, Onan ve Tola çevresinden Çin'e kadar uzanan yeri aldı. Karakorum'da oturan büyük hakan'ın üçüncü oğlu *Ögedey*'in şahsî mülkü, Tarbagatay dağları ve Balkaş gölü çevresi idi. Kardeşler kavimleri *(ulus,)* araziyi *(yurt)* ve maddî varlıkları *(incü)* böylece miras payı olarak aldılar. Devlet divanı *Ögedey*'in idaresinde Uygur, Çin, Tangut, Fars büroları ile kuruldu. Tekmil idare, devlet postası, Moğol yüksek zümresi için Pekin okulu, devlet bütçesi v.b. bu yüksek divana tabi idi.

Fütuhat yine devam etti. Çin'in kuzey bölgesi ve Kore zabt edildi. İran'ın işgâlini tamamladılar. Küçük-Asya'daki Selçuk devleti ve Ermenistan Moğol hâkimiyetini tanıdılar. Aynı zamanda Avrupa'ya yöneltilen büyük sefer devam ediyordu. Bu seferlerde sülâlenin diğer kollarına bağlı prensler de Batu hana katıldılar. Asıl kumandan Çin ve İran fatihi *Sübötey* idi. Büyük Macaristan'ın, Volga Bulgaristanının, Kumaniya ve Rusya'nın sukûtundan sonra Lemberg (Lwow) yönünde Sübötey 120-140.000 kişilik ordusunu dört kola ayırdı. Bu ancak Çin ve Harizmşah'a karşı yapılan seferlerde görülen büyük ölçüde bir askerî hareket idi.

Birinci kol Lehistan ve Silesya'yı aldıktan sonra Liegnitz'de Alman şövalyeleri ile Leh ordusunu imhâ ettiler. Moravya'da mukavemetle karşılaşmaksızın Macaristan'a girdiler. Burada Yablunka, Ujok ve Vertske boğazlarım geçerek ve Erdeli çiğneyerek ilerleyen diğer üç kolla birleştiler. Macar ordusunun ağır davranması-na ve teşkilâtının bozukluğuna rağmen, Moğol'ların 10 Nisan 1241 de Mohi'deki zaferi pek pahalıya mal oldu. Sübötey'in hayatını yazan Çin'li Yüan sülâlesi tarihi *Yüan-Şi*'nin anlattıklarına göre

bu Mohi savaşında cesareti kırılan Batu ricat taraftarıydı. Sübötey ona şöyle dedi: "Prens, geri çekilmek istersen buna engel olamam. Bana kalırsa, ben Tuna'ya ve Ma-Ça (Macar payitahtına ulaşmadan dönmeyeceğim". Bunun üzerine Batu savaşa devam etti. Bunun sonucunda Macar kralı IV. Béla zor kaçıp kurtuldu. Moğol atlıları Adriyatik kıyılarına kadar ulaştılar.

Macaristanda birkaç müstahkem kale dışında tekmil memleket işgal edildi. Batu hanın küçük kardeşi *Şiban* Macaristan'ın hanı oldu. *Babenberg* sülâlesinin son ferdi Avusturya prensi Frederik Batı Macarlarına yardım etmek şöyle dursun, kral Béla'nın güç durumunu kendi lehine istismar etti. Kendilerine sığınanları soydu. Niederaltaich manastırı tarihçisi şunları kaydeder: "İmparator Arnulf çağında başlayan ve 350 yıl ayakta duran Macar krallığını Tatarlar imha ettiler". Mohi savaşından bir sene sonra büyük hakan Ögedey'in ölüm haberi geldi. Macaristan hoşlarına gitmesine rağmen Moğol kumandanları ricat emri verdiler. Bunu yapmaları, yeni hakanın seçimi ile ilgili karışıklıklar sırasında şahsî menfaatlerini koruma endişesinden ileri geliyordu. Batı'nın Moğollardan zarar görmeden kurtulmaları vakit darlığından başka Macarların gösterdikleri mukavemetle ilgilidir. Zira savaşlarda Moğollar da hayli telefât vermişlerdi. Moğolistanı yıllar sonra ziyaret eden Plano Carpini orada büyük mezarlıklara rastladığını ve burada Macaristanda ölenlerin gömüldüğünü ve orada çok telefat verdiklerini, ancak Macaristan'a yapılan seferi andıklarını, kaydeder.

Ögedey'in halefi büyük hakan *Güyük*'ün de Hıristiyanlık dünyası ile rabıtası ve misyonerlerin de Türk Nestorîler olduğu bilinmektedir. Avrupa Müslümanlara karşı onunla ittifak akdetmek istiyordu. Bu maksatla papa, Fransa kralı IX. Louis ve hakan birbirlerine elçiler gönderdiler. Fransiskan rahibi Plano Carpini ve Rubruquis, Ermeni, I. Haiton daha sonra Marco Polo ve başkaları seyahatnameleri ile Moğol münasebetleri hakkında hayli açıklamalarda bulunmaktadırlar. Tasarlanan ittifaktan bir netice elde edilemedi. Bununla ilgili engellerden biri, *Möngke*'nin Fransa kralını kendi vasali sayması teklifi idi.

Möngke'nin halefi *Kubilay* zamanında tamamiyle fethedilmiş olan Çin'de Moğol-Yüan sülâlesi teşekkül etti. Türk tarihi bakımından bizi bu çağda en fazla *Öngüt*'ler ilgilendirir. XIII. yüzyıl sonunda hüküm süren Kubilay ve *Temür Ölceytü* zamanında Öngüt'lerin rolleri vardır. Yukarda zikri geçen Körguz (Georgius), imparator

Temür'ün damadı idi, Yüan sülâlesinin de en seçkin ve en sadık bir kumandanı oldu. Rakip hakan Kaydu'ya karşı 1297'de kazandığı parlak zaferden sonra terk edilerek esir oldu, hapse atıldı. Sonradan parlak vaitlere rağmen sadakatsizlik göstermeyi reddederek ölmeyi tercih etti (1298).

Bu zat kültürün ve ilmin hamisi idi. Hıristiyan kiliseleri ve okullar için, Çin tarihlerine göre hükümet merkezinde 10.000 ciltlik bir kütüphane kurdu. Yanına bilginleri topladı.

Kubilay'ın ahfadı sayısızdır. Daha önceki "Kuzey barbarları" gibi, bunlar da tamamiyle çinlileştiler. Büyük Moğol yayılışı sebebiyle en doğu bölgesindeki Türklük de milliyetini kaybetti. Yukarda zikredildiği gibi, M a r q u a r t'ın haklı olarak tesbit ettiği vecihle, Moğolların büyük bir kısmı türkleşmiştir. Aksine, G r o u s s e t'nin de bugünkü Tümet ve Çahar Moğollarını kısmen moğollaşmış Öngüt'ler (Türkler)'den sayması doğru bir hüküm olabilir (L'Empire Mongole, 558). Kansu eyaletinde, XVII. yüzyılda bile birçok Uygur (Geç Uygur), ayrıca Yulduz havzasında Karaşahr'ın kuzeyinde Kulca çevresinde pek çok Türk moğollaşmışlardır.

Çingis'in Doğu-Asya'daki haleflerinin tarihinden, Türklük bakımından Hülegü ile başlayan İlhan'lar devri önemlidir. Hülegü *Tuluy* ile Kereit prensesi Siyurhukta'nın oğludur.

Hülegü'nün zevcesi ve onun çok defa en yakın müşaviri Hıristiyan *Dokuz-hatun* da, Kereitli Ong-han Togrul'un torunu olan bir prensesti. 1258'de Halifeliği yıkarak Bağdad'ı alan ve Sasanîleri ortadan kaldıran kumandanı *Kitboga,* nesturî mezhebine salik idi. Kitboga sonradan *Beybars*'a yenildi. İlhanlılar arasında daha sonra *Gazan-han* gibi çok kültürlü olanlar da yetişmiştir. *Gazan-han*'ın merkezi Tebriz idi. "Onun idaresi zamanında heyetşinaslar, filezoflar, tarihçiler... Uygur'lar ve diğer Türkler, Tebriz'de toplanmışlardı". Orada kâğıt para bastırmağı da denediler. İran toprağında bölge bölge Türkler daha önce de yerleşmişlerdi. İlhan idaresi çağında İran'a yeni Türk unsurları geldi. Bugün Türklüğün en kesif bulunduğu Azerbaycan, Şiraz çevresinde Türklük nihaî olarak kök saldı.

XIV. yüzyıl boyunca Moğol devletinin vahdeti tamamiyle ortadan kalktı. Hakan Pekin'de oturuyordu. Muazzam sahada merkezî idarenin devamı tasavvur dahi edilemezdi. Büyük refah da çözücü amillerden biri oldu. Moğolistan'daki göçebe konfederasyonunda bağlayıcı kuvvet: güç şartlar altında yekdiğerine muhtaç oluş iken, bir-

çok fütuhat ve elde edilen ganimetlerden sonra bu husus ortadan kalktı. Bazı eyaletler müstakil iktisadî hayat seviyesine ulaştılar. *Din ayrılıkları da aralarına kalın duvarlar çekti.*

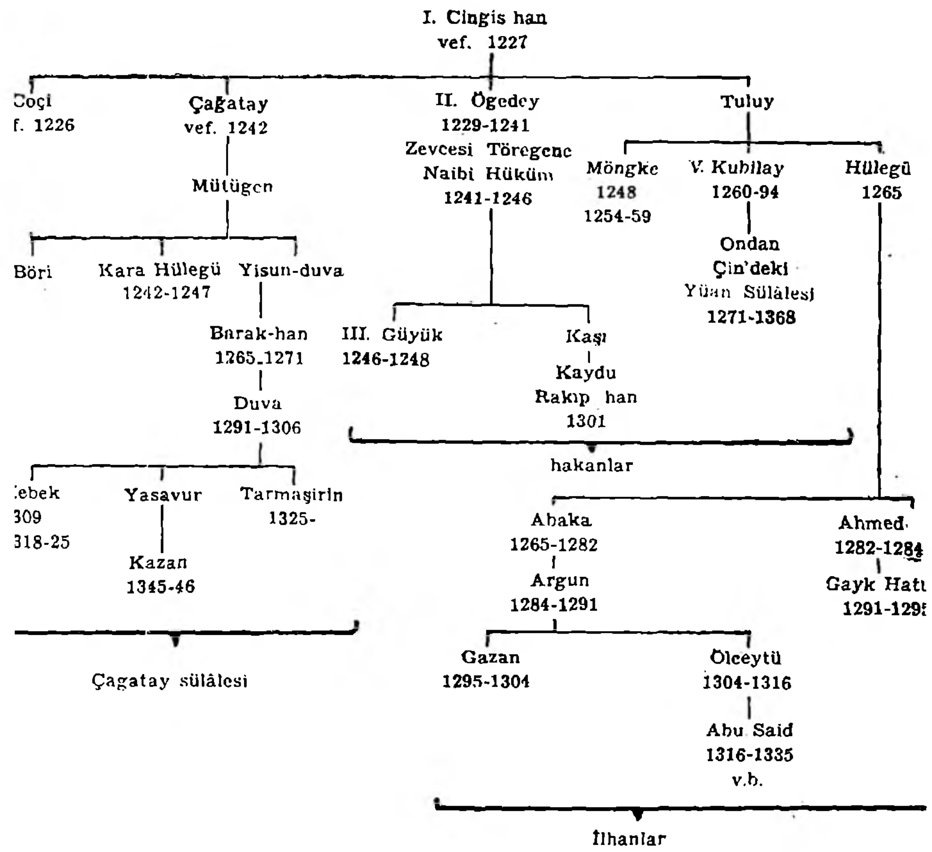
Çin'dekiler Budist, başka yerdekiler Müslüman oldular, milliyetlerini unuttular. Dil ve kültür bakımından fethettikleri memleketlerin halkına uydular. Aslında Çingis devletinde de ahalinin 3/4 ü Moğol olmayıp Türk kavimleri idi (G r o u s s e t, L'Empire Mongole 352). Yarım yüzyıl zarfında Kubilay'ın Moğolları Çin'li, Hülegü'nünkiler Fars veya Türk oldular. Kıpçak'ta yaşıyanlar ve Çağatay mensupları da türkleştiler.

Çağatay ve haleflerinin devleti diğerlerine kıyasla daha belirsiz şekilde sınırlanmış olup bu devlet de sürekli bir mefhum teşkil etmiyordu. Hükûmet merkezi *İli* nehri boyunda idi. Eski mahallî sülâleler vassal olarak yerlerinde kaldılar. Mâverâünnehir (Transoxania) daki Buhara, Semerkand gibi yüksek kültürlü sahalar uzun müddet büyük hakan tarafından tayin olunan valilerin, ezcümle *Mahmud Yalavaç* ve onun oğlu *Mesud Beg*'in nezareti altında kaldı.

Orta kabiliyetli ilk Çağatay hanları, hakanın ve onun sahibi Kaydu'nun vassalları derecesine indiler. Ancak 1306'da *Dua* ve onun oğlu *Kebek* tam istiklâle kavuştular. Kebek'in oğlu *Tarmaşirin* (1326-33) Müslüman olunca, devletin kuzey-doğu bölgesi hükümdarları (Moğolistan Issık-göl ve İli çevresi), *Yasa*'yı korumakla öteden beri görevli Çağatay'ın bölgesinde, şimdi Tarmaşirin'i *Yasa*'yı çiğnemekle suçladılar. Bunun sonucunda onlar kuzey ülkesinden ayrıldılar. Moğolistan hanı o sıralarda Nesturî (Hıristiyanlar) tarafını tutuyordu. Biraz sonra Mâverâünnehir'deki Türk asilzadeleri *Kazgan* başkanlığında ayaklandılar. Kazgan savaşta öldü (1346) ise de, bu ülkede Çağatay sülâlesinin hâkimiyeti sözden ibaret kaldı.

1360 da enerjik *Togluk-Timür* Moğolistan hanı oldu. Onun zamanında Müslümanlık nihai olarak zafer kazandı ve Çağatay devletinin birliği bir müddet için tekrar sağlandı. Anck dokuz yıl sonra bu sülâle sukût etti. Timür (Timür Güregen; Aksak Timür)'ün yıldızı parladı. Onun zamanında Orta-Asyada Türk-Müslüman milliyetçiliği nihai zafere ulaştı. Çağatay adı Özbeg'lerin zuhuruna kadar, Maveraünnehir'deki savaşçı göçebe ahaliye münhasır kaldı. XIV-XV. yüzyılda orada teşekkül eden Doğu-Türk edebî dili için Çağatay adı bugün de kullanılmaktadır.

I. Cingis han
vef. 1227
Coçi
f. 1226
Çağatay
vef. 1242
Mütügen
Böri
Kara Hülegü
1242-1247
Yisun-duva
Barak-han
1265-1271
Duva
1291-1306
:ebek
309
318-25
Yasavur
Kazan
1345-46
Tarmaşirin
1325-
Çagatay sülâlesi
II. Ögedey
1229-1241
Zevcesi Töregene
Naibi Hüküm
1241-1246
III. Güyük
1246-1248
Kaşı
Kaydu
Rakıp han
1301
hakanlar
Tuluy
Möngke
1248
1254-59
V. Kubilay
1260-94
Ondan
Çin'deki
Yüan Sülâlesi
1271-1368
Hülegü
1265
Abaka
1265-1282
Argun
1284-1291
Gazan
1295-1304
Ölceytü
1304-1316
Abu Said
1316-1335
v.b.
Ahmed
1282-1284
Gayk Hatt
1291-129
İlhanlar

TİMÜRÎ'LER

Timür, Amuderya ötesinden asîl bir Türk ailesine mensuptur. Ana tarafından Çingis nesli kanının karışmış olması muhtemeldir. Kudretsiz bir aile içinden çıkmış olmasına rağmen, teşkilâtçılığı, kumanda kabiliyeti, zekâsı ve cesareti sayesinde, bir nesil boyunca süren savaşlar sonunda Çingis'inki ile kabili kıyas geniş bir devletin hükümdarı oldu. Önasya ve Hindistan'ın fethi için giriştiği seferler en büyüklerindendir. 1335'de tükenen İlhanlı sülâlesi varisliğine birçok sülâle birden talip oldular. Farslı *Muzafferî*'ler İran'ın önemli bir kısmını, *Celairî*'ler Irak'ı, Türkmen *Akkoyunlu* ve *Karakoyunlu*'lar Azerbaycan'ı işgal ettiler. Suriyede Moğol tehlikesine karşı koyan Memlûklar hüküm sürüyorlardı. Küçük Asyada ise Osmanlılar güçlü bir devlet kurmuşlardı. Timür'ün geçtiği yerler çok tahribat ve ölüm görmekle beraber, hesaplaştığı iki büyük rakibine karşı alicenap olmayı da bildi. Biri Altın Orda'nın nankör hanı, Orda sülâlesinden *Toktamış* (aşağıya bakınız) Timür'ün yardımı ile tahta çıktığı halde ona karşı geldi. O zaman Timür 1395'te Moskova yakınlarına kadar ilerledi. Diğeri *I. Bayazit* 1402'de Ankara savaşında esir düştü. 1405 de Timür öldüğü vakit devleti Ganj nehrinden Boğaziçine kadar uzanıyordu. Ona haraç verenler arasında Kıpçak ve Mısır da vardı. Çin seferine hazırlanırken öldü.

Timür'ün karakter tasviri hakkındaki açıklamamızı onu ziyaret eden İspanyol elçisi C l a v i j o (oku: Klaviho)'nun sözleriyle tamamlamak yerinde olacaktır. Clavijo, Timür'ün doğruluğunu över, o insanları ifna ederken bile sanatkârlara, ustalara kıymamış, kendi devleti arazisine yerleştirmiş, cahil olmasına rağmen sert şahsiyetini bilginlerle ihata etmiştir. Büyük yapılar ve kamu yararına hizmet eden birçok tesisler onun adını taşırlar.

Halefleri *Şahruk* (1405-47) ve Baykara (1469-1506) zamanında eski kudret tekrar canlanır ve Osmanlı'lar, Celairî'ler ve Türkmen'ler çabucak istiklâli elde ederler. Timürî'ler ise kendi aralarında taht

kavgaları yüzünden zayıf düşerler. Bu aile içi kavgalar yüzünden, enerjik Abu Said (1452-69) dahi devletin birliğini tekrar kuramaz. 1500'de Semerkand düşer. Buhara ve Hive'de Çingis neslinden yeni bir sülâle, *Şeybanî*'ler ve onlarla birlikte *Özbek*'ler iktidarı ellerine alırlar.

Şeybanî sülâlesi Çingis'in *Şıban* (Şeyban) adlı torunundan neşet etmektedir (Altın Orda nesep tablosuna bakınız). Bu sülâlenin tebaası, her taraftan toplanan oymaklar ve oymak parçalarından mürekkeptir. Altın Orda'nın dokuzuncu hükümdarı *Özbek*'e (1313-41) nisbetle kendilerine Özbek derler. Özbek'in zamanında İslâmlık Kıpçak ülkesinin batısında temelli yerleşti. Bu sülâleden Abulhayr han (1428-1468) sivrilen bir şahsiyet olup, 1430 sıralarında Özbek'leri çelvresine topladı. Şahruk'un ölümünden az önce Sunak, Özkend gibi birçok kaleleri ele geçirdi ve Sir-Derya'ya kadar uzandı. 1465 sıralarında tebaası arasında bölünme oldu. Bunun sonucunda en tipik göçebeleri teşkil eden Kazak'lar (Kazak-Kırgızlar) ayrıldılar. Ulugbeg'in kızı, zevcesi idi. Torunlarından *Şahi-Beg* (İslâm kaynaklarının meşhur *Şeybanî*'si Özbek'lerin en büyük hanlarından biri idi. Bir çok yenilgilere uğradıktan sonra 1494 de Amu-Derya'ya yaptığı akın, hayatının dönüm noktasını teşkil etti. 1500 de gerek bu bölgenin, gerek Horasan'ın sahibi idi. Timürî'lerden (*Babur*'u) Orta-Asya'dan çıkarıncaya kadar daha çok mücadele etmesi gerekiyordu. İran şahı İsmail'e karşı giriştiği savaşta (Merv'de) 1510 da öldü. Sünnî Türkistan ile Şi'î İran arasındaki zıddiyetin gelişmesi bu çağın derin iz bırakan olaylarından biridir.

Buhara'da idare Şeybanî'nin büyük amcası *Köçkünci* ve onun ahfadı eline, 1599 da ise kız tarafından *Canili*'lerin (bunlar Astrahandaki Çingisli'lere mensuptu) eline geçti. Tekrar kız tarafından Buhara'da 1920 yılına kadar hüküm süren *Mangıt* oymağından *Mangıt* sülâlesi kuruldu. Harizm'de (Hive) 1515'den itibaren *İlbars*'dan başlayarak Şeybanîli *Arapşah*'ın ahfadı hüküm sürdüler. Bunlardan büyük tarihçi A b u l g a z i B a h a d u r han'ın (1643-1663) Çağatay Türkçesi ile yazdığı *Şecere-i Türk* adlı eseri, Moğol ve Türk tarihini en önemli kaynaklarından biridir. *Şecere-i Terakime* adlı küçük eseri ise Türkmen'lerin menşei bakımından araştırıcılar için önemlidir. Ancak bu eserler Çağatay edebiyatının gerileme çağına rastlar. Çağatay edebiyatının parlak devri ise Timürî'ler hâkimiyeti çağına rastlar. Şimdi tekrar Timürî'lere dönelim.

XVI. yüzyılda Orta-Asya'ya has mânevî rönesans ve "Timürîler sanatı çağı", *Şahruk* ve siyasî gerileme zamanına rastlar. Semerkand'ın fevkalâde binaları (Gur-i Mir, Bibi-Hatun, Uluğbey câmileri v.b.) bu çağdandırlar. Tatbikî sanatlardan bilhassa çinicilik, dokumacılık, Moğol'lar ve Timür'ün açtığı yolda Uygur'lardan alınan ve Çin ile Hind tesiri altında da kalan resim ve ciltçilik altın çağa ulaştılar. Sultanlar arasında bizzat *Şahruk* tarihe meraklı, *Baykara* şair, *Babur* ise hem şair hem doğunun en seçkin hatırat yazarı idi. *Ulugbey* (vef. 1449) riyaziyeci ve İslâm dünyasının sonuncu heyetşinası, rasathane ve yüksek okullar kurucusu olarak temayüz etti. Onun çağında inşa olunan Buhara medresesi duvarlarına: "İlim, her Müslümana farzdır. İster erkek ister kadın olsun" (El ilmü farizetin alâ külli müslimin ve müslimetün) kitabesi yazılı idi. Şagirtlerinden *Ali Kuşcu* Türkiye'ye gelerek tedrisatla meşgul oldu.

Yazarlar ve bilginler çevresinin en kabiliyetli şahısları İran'lı şair *Cami*, tarihçi *Mirhvand* ve *Hvandamir* olup bunlardan başka din uleması ve riyaziyeciler de vardır. Bizim için hepsinden önemlisi Çağatay Türk edebiyatı mahsulleridir. **1166** da vefat eden Türkistan Türk edebiyatının ve tasavvufün ölümsüz büyük şairi *Ahmed Yesevî*, dervişliğin kurucusudur. 1310 da *Rabguzi* peygamberlerin hayatından bahseden, *Kısas-ül Enbiya*'yı telif etti. Timür kendisi de Türkçe yazdı. *Melfüzat*'ını (Menkıbeler) ancak sonradan Farsçaya çevirdiler. Haleflerі ezcümle Hüseyin Mirza ve Babur, her ikisi de Türkçe şiirler, hattâ divanlar bıraktılar. Bu çağın sayısız Türk yazarı arasında dahi, velût ve çok taraflısı *Mir Ali Şir Nevaî (1440-1501) olup* "Türk millî mefkûresinin ondan daha gayretli bir mümessilini tanımıyoruz" (T h u r y). Ali Şir, Hüseyin Mirza'nın nâzırı, mahir siyâset adamı ve kumandanı idi. Şiirleri, bediîyat, edebiyat tarihi ve sosyoloji alanındaki eserlerinin arasında bilhassa *Muhakemet ül-lûgateyn* (iki dilin muhakemesi) adlı dil estetiğinden bahseden eseri çok önemlidir. Macaristan'da bu eseri 1862'de V â m b é r y tanıtırken Muhakemet'ten bilhassa şu cümlelere dikkati çekmektedir: "Umumiyetle Acemler Türkçe bilmezler. Türkler ise hep Farsça öğrenirler ve hattâ bu dilde şiir bile yazarlar. Halbuki kelime bolluğu, ifade yetkisi, topluluk ve ahenk bakımından Türkçe Farsçadan üstündür". Mir Ali Şir bu görüşünü yüzlerce misal ile isbat etmektedir. Türk dillerinin tam özelliği böylece büyük ölçüde ortaya konduktan sonra, Türk yazarlarının başka dil yerine kendi dillerinin şöhretini ebedîleştirmeleri gerekir.

Timürî'lerin tarihi Hindistan'da sona erer. Şeybanî'ler tarafından Türkistan'dan sürülen Babur çok değişik maceralardan sonra, düşe

kalka, dayanıklığı ve insanî üstünlükleri sayesinde, sonunda Hindistan'da bir devlet kurdu. Kendi hayatını tasvir eden biyografisi dünya edebiyatının en dikkate şayan eserlerinden biridir. Bu eser, içinde yaşanarak yazdığı şartlar bakımından da son derece mühimdir. Babur seferlerinde kütüphanesini yanında taşımış, kaderi belli edecek savaşların arefesinde veya kısa süren barış ve sükûn çağlarının av âlemlerinde de biyografisini yazmak için vakit ayırabilmiştir. Yazı yazmak onun için bir dinlenme idi. G r e n a r d adlı müellif bilhassa onun güzel bir tasvirini şöyle verir:

En ince ve en nefis çevreli bir kültüre sahip idi. Türk dedelerinden gücü ve cesareti miras olarak aldı. Mahir savaşçı, eskrimci ve okçu idi. Süvarilikte insanı hayrette bırakan başarıları vardır. Koca nehirleri yüzerek geçti. Musikî aletlerini çalar ve kendisi de bestelerdi. Hattat, din bilgini ve yazardı. Yazdığı Türkçe ve Farsça şiirler onun san'atseverlik vasfını taşır. Bu arada, bilhassa gençliğinde, hayatın sevinçlerinden fazlasıyla pay çıkarmak için vakit bulduğunu zikredebiliriz. Hulâsa yaşadı".

Haleflerinin devri birçok gölge tarafları olmasına rağmen, Hindistan tarihinin en parlak safhasıdır. İçlerinde Babur'un en müstesna halefi *Akbar* (Ekber)'dir. Çok karışık bir devirde, haklarından mahrum bırakılan muhitte, menfada doğdu (1542). Buna rağmen B e v e r i d g e'nin ifadesiyle, asrının en büyük kumandanı seviyesine ulaştı (1556-1605). Tahta oturduğu zaman, ancak Pençap'ın küçük bir bölümüne sahip idi. Diğer mülkünü hep elinden almışlardı. Öldüğü zaman ise Kabil'den Burmanya ve Godavari'ye kadar Hindistan onun idi. Devletin iç idaresi olarak devletin malî işlerini intizama sokmayı başardı. Devletin gelirini artırmak için, tebaası içinde çoğunluğu teşkil eden Hindu'ların menfaatlerini gözeterek, onları soyguncu elinden kurtardı ve kendisine sadık bende yaptı. Muazzam devleti içinde halkları mânevî birliğe bağlamaya çalıştı. Bunun için de Sünnî Müslümanlıktan ayrılarak yeni *tevhid-i ilâhi* mezhebini ortaya attı. Bunun içinde Sufizim (tasavvuf), Katolisizm, Parsizm, Brahmanizm'den birçok unsurlar vardı.

Kurduğu temel üzerine halefleri kudretlerini arttırmaya devam ettiler. Ancak onlar keyflerine düşkün, az ehliyetli kimselerdi. Bununla beraber fûtuhatçı ve inşaatçı idiler. *Cihangir* (— 1627), *Şahcihan* (— 1658), *Avrangzeh* (— 1707) bunlardandır. Sonuncu hükümdar zamanında Moğol-Türk devleti en büyük genişliğe ulaştı.

Ancak çözülme tohumları da atılmıştı. Süratli inhitat başladı. Bu sülâle büyük aşklar ile de meşhur olup, kadın mümessilleri arasında *Cihânârâ, Nurcihân, Mümtaz Mahal* v.b. vardır.

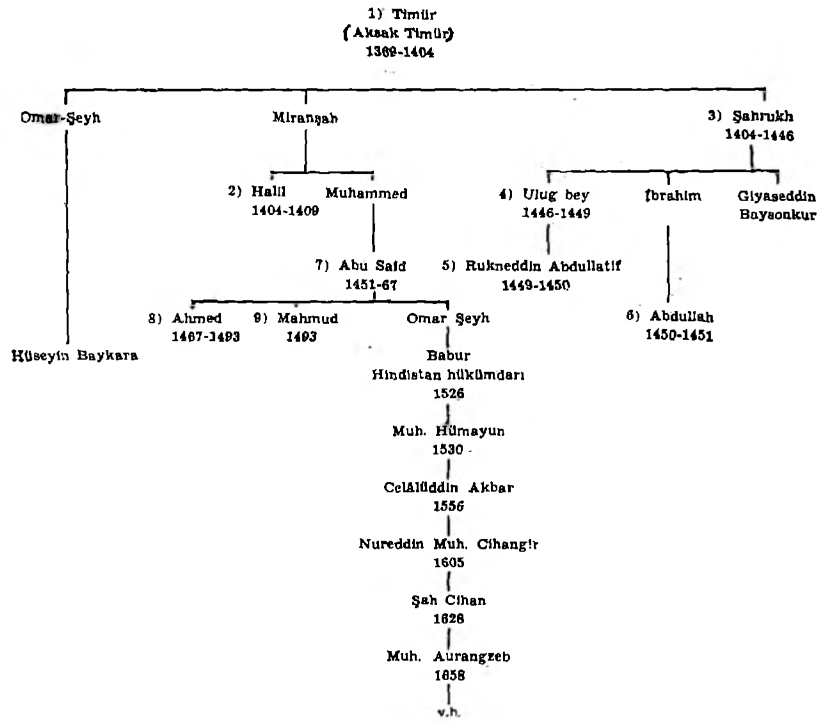
Muazzam *Tac Mahal,* Şahcihan tarafından zevcesi Mümtaz Mahal'in hatırasına sunulmuş bir türbe (mauzoleum), "Hindu kadınlık apotheozisi = fevkalâde tazim yadigârı"dır.

Bazı san'at tarihçilerine göre (F e r g u s o n ve S. K h e i r i) dünyanın en güzel yapısıdır.

Bu sülâlenin mensupları, Orta-Asya'daki san'at sevgisini, tabiat güzellikleri karşısında duyulan sezişi Hindistan'a birlikte götürmüşlerdir. Onların zamanında portre ressamlığı ve bilhassa abidevî mimarî gelişmiştir. Bunu yapmak için, adeta milletler arası mimar topluluğunu Hindistan'a çekmiş olduklarını söyleyebiliriz. Bunlar arasında bilhassa Osmanlı mimarı Sinan'ın şagirtlerinin büyük rolü olmuştur. *Tac Mahal* mimarı üstad İsa bunlardan biridir. Muhteşem camiler ve türbeler uslûbunun tayininde bizzat hükümdarlar en ciddî şekilde tesir etmişlerdir. Akbar ve Şahcihan bu hususta başta gelirler.

Son Moğol hükümdarı *II. Bahadur,* 1862'de Rangun'da menfasında ölmüştür.

TİMURİLER

1) Timür
(Aksak Timür)
1369-1404
Omar-Şeyh
Hüseyin Baykara
Miranşah
2) Halil
1404-1409
Muhammed
7) Abu Said
1451-67
8) Ahmed
1467-1493
9) Mahmud
1493
Omar Şeyh
Babur
Hindistan hükümdarı
1526
Muh. Hümayun
1530
Celâlüddin Akbar
1556
Nureddin Muh. Cihangir
1605
Şah Cihan
1628
Muh. Aurangzeb
1658
v.h.
3) Şahrukh
1404-1446
4) Ulug bey
1446-1449
5) Rukneddin Abdullatif
1449-1450
İbrahim
6) Abdullah
1450-1451
Giyaseddin
Baysonkur

ANADOLU TÜRKLERİ:

SELÇUK'LULAR VE İLK OSMAN'LILAR

1939'da (Belleten III. 377-384) *Selçuk* adının asıl doğru şeklinin *Selçük* olduğunu işaret etmiştik. Fakat biz, alışılmış bir şekil olarak "Selçuk" tarzında yazacağız.

Selçuk'lulardan bahsederken, onların "Rum" kolunun, tarihte en büyük en kalıcı tesir bırakma şansına sahip olduklarını belirtmiştik.

Bu Rumî (Romalı, Küçük Asyalı, diğer tabirle Konyalı) Kolun kurucusu I. Süleyman olup, Malazgirt savaşından az sonra, 1077'de, İznik (Nikaia)'nın da sahibi oldu. Onun başarısına kendi meziyetlerinden başka bilhassa iki âmil yardım etmiştir. Bunlardan ilki içtimaî âmildir. O, büyük Bizans emlâk sahiplerinin ezdiği küçük Asya esaret feodalizmini kaldırarak, tebaayı belli bir vergi mükellefliği ile hür ilân etmiştir. Bununla büyük içtimaî toplulukların sevgisini kazandı. İkincisi siyasî amildir. Bizans'ın taht kavgaları ile zayıf düşmesidir. Eskiden Hıristiyanlık yolu ile hellenleşen Küçük Asya'nın, İslâmlık yolu ile tükleşmesi de bunun tabiî bir neticesi oldu.

Süleyman'ın vefatı ile oğlu *Kılıç Arslan*'ın tahta çıkması arasında geçen fâsıla-i saltanat (interregnun 1086-92) zamanında, o sırada *Türkmen* adı ile anılan kudretli Oğuz emirlerinden *Mengüçek, Taylu al-Danişmend* Küçük Asya'da kısa bir süre müstakil hükümetler kurarlar. Bunlardan başka İzmir ve İznik emiri *Çakan* (Çaka Bey) bilhassa meşhurdur. Çakan Konstantiniye'de Nikeforos Botaneyates sarayında yetişti ve Bizans rütbeleri ile taltif edildi. Alexios Komnenos tahta çıktığı zaman Anadolu'ya sığındı. Peçenek'ler ve Selçuk'lularla ittifak akdederek Konstantiniye'yi ele geçirerek imparator unvanını almayı tasarladı. Kendisine "basileus: kral" dedirtti. Tarihçi V a s i l y e v s k i y'ye göre "barbar gözü pekliği ile Bizans terbiyesinin inceliklerini, Doğu Avrupa siyasî münasebetlerini çok

iyi tanıma vasfını da şahsına mezcetmiştir. Umumî Türk hareketinin ruhu olmayı plânladı. Peçenek'lerin mânasız çapulculuk savaşlarını makul ve bir hedef gösteren yola koymak istedi, bunu yapabilirdi de".

Peçenek'lerin uğradıkları 1091 hezimetinden daha önce bahsetmiştik. Bu başarı Bizans'ın tepesi üstündeki yakın tehlikeyi şimdilik önledi. Haçlılar Anadolu'ya ilk defa 1097'de girip İznik'i aldılar. Komnen sülâlesi zamanında Bizans canlanınca, Rum Selçukluları Batıdan ve deniz kıyılarından geri çekilmek zorunda kaldılar. Merkezleri Konya idi. Bununla beraber haçlılar üzerinde büyük zaferler kazanmaktan da fariğ kalmadılar. Meselâ, 1101'de Antakya kralı *Bohemund*'u esir aldılar. İkinci haçlı ordusunu 1147-49'da ve 1176'da geri püskürttüler (Bu haçlı seferine *Ompud-ban* ve *Leustak* kumandasında Macar ordusu da katılmıştı). *II. Kılıç Arslan* imparator Manuel'i *Müriokefalon*'da hezimete uğrattı. Tarihçi V a s i l y e v'e göre bu savaş sonucunda "Bizans'lıların Türk'leri geri atma ümitleri büsbütün kırıldı... Doğu kaderinin gölgesi üzerlerine çöktü".

Ancak haçlıların 1190'da Konya'da kazandıkları savaş ve taht etrafındaki kavgalar sonucunda devletin II. Kılıç Arslan'ın 12 oğlu arasında bölünüşü Selçuk devletini zayıflattı.

Selçuk devletinin altın çağı XIII. yüzyılın ilk yarısına rastlar. Bu çağda devletin birliği tekrar sağlandı. Bizans devletinin Latin imparatorları tarafından zayıflatılması sonucunda Selçuklular Sinop ve Antalya limanlarını zaptederek denize ulaştılar. Başta çok ehliyetli *I. Alâeddin Keykobad* (1219-1237) zamanında Rum Selçuklu devleti azamî genişliğe ulaştı. İznik (Nikaia) ve Trabzon imparatorlarını ve Ermenistan'ı haraca bağladı. İstediği zaman onlardan asker de alıyordu. Komnenoslardan biri onun emirlerindendi. Mısırdaki Eyyubîlere başarı ile karşı koydu. Onun çağında Anadolu yüzyıllardan beri görmediği yüksek kültür seviyesine ulaştı. Arap-Fars medeniyetine sıkı bağlı idi. 11 yıl Konstantiniye'de kaldığı için Yunan kültürü ile de ilgisi vardı. Konya bir çok değerli insanı kendisine çekti. Tasavvufun, İslâm mistik din felsefesinin en büyük şâiri *Celâleddin Rumî* de burada yaşadı. Konya, Sivas v.b. yerlerdeki muhteşem âbideler de bu çağdan kalmadır. Çinicilik ve dokümacılık san'atları yüksek dereceye ulaştılar. Cenova, Venedik, Kırım ve Doğu ülkeleri ile ticarî bağlar kurmuşlardı. İhracat ve transit işleri gelişmişti. Keykobad ticarî düşünceler ile 1227'de Kırım'ın da bir kısmını işgal etti. Bâzı muasır Batı yazarlarına göre Selçuk'lu devleti "Turcia", dünyanın en zengin devleti idi.

Daha sonra gelen Selçuk sultanlarının kudretini, tekerrür eden Moğol akınları hırpaladı. Nüfuzunu kaybeden sultanlığın örenleri üzerinde yeni mustakil emirlikler süredi. 1300 sıralarında *Karamanoğlu, Aydınoğlu, İsfendiyaroğlu, Saruhanoğlu, Hamidoğlu, Tekeoğlu, Menteşeoğlu* ve yükselmede olan *Osmanlı*'lar, Selçuk devletinin arazisinde beylikler kurarak, devleti paylaştılar.

Büyük mâzisi olan Selçuk sülâlesinin bilinen son uzvu *Kılıç Arslan İbn Lütfi* Bey'i 1471'de, Fâtih, ailenin eski kalesi olan Alanya'dan İstanbul'a getirtti.

Oğuz'ların dağılışı Uz ve Selçuk göçü ile sona ermedi. XII-XIV. yüzyıllarda Yemen'deki *Guz* süvarîleri (Târih-i Resûliyya), Fars'taki Salgurî'ler, Azerbeycan'daki *Akkoyunlu*'lar ve *Karakoyunlu*'lar sülâlesini kuran tabakalar, daha sonraki çağlarda İran'daki Şahseven'lerden Erdebil çevresine göçeden *Begdili* ve Avşar oymağı, tekmil sahasına dağılan *Afşar*'lar hepsi Oğuz Türklüğünün birer parçasıdır. Bugünkü *Türkmen* oymak adlarının bir çoğu eski Oğuz oymak adları ile bağdaştıkları için *Türkmen*'leri de Oğuz saymamız gerekir. Meselâ, *Çaudur, Salur* oymakları, Yomut'lar içindeki *İmür* ve *İğdir*'liler, Göklen Türkmen boyu içindeki *Bayandır, Bayat, Kayı, Begdili* ve *Dudurga* oymakları gibi.

Oğuz yayılışı bakımından Küçük Asya sahası bilhassa dikkate şâyandır. Bilindiği gibi XI. yüzyılda yerleşme başladı. Yüzyılların tarihî keşmekeşlikleri dahi uzun süren kavimler hareketine bağlı has isimlerin yadigârlarını silemedi. Göçebe Yürüklerin bir çok uruğu bugün de Oğuz adını taşır. *İmir, Çepni, Karkın* v.b. gibi. Yer adlarında Oğuz oymaklarının yarıdan fazlası yaşamaktadır.

Türk fâtihleri eski sekeneye kıyasla başta azınlıkta idiler. Ön-Asya tipi kitle Yunan'lılardan önce de vardı. Bunlar eski çağ tarihi sonuna kadar hellenleşerek Hıristiyan olmuşlardı. Şimdi ise bunların çoğu Müslüman oldu ve tekrar türkleşti. Bazı antropologlar ve bunlar arasında L u s c h a n'a göre Küçük Asya'da *taurid* tipi *turanid* tipinden fazladır. Mongoloid tip ise hesaba katılmayacak derecede azdır.

Türkleşme hareketi Selçuk çağında hayli gelişmiştir. Selçuk devleti bir çok beyliklere bölündüğü zaman, tarihte büyük rol ifa edecek olan Oğuz'lardan *Kayı* oymağına mensup *Osman*'ın yıldızı parladı.

Osman'ın dedesi *Süleyman,* rivâyete göre Çingis Moğol'larının önünden sıyrılarak 400 aileden mürekkep küçük oymağın başında Horasan'dan Fırat çevresine geldi. Süleyman'ın oğlu *Ertuğrul* (1231-1288) Alâeddin Keykobad'a sadık idi. Moğol'larla savaştı. Daha sonra Küçük Asya'da Söğüt ve çevresini feodal mülk olarak aldı. Burada Bizans'a karşı sınır bekçisi idi. *Dumaniç* ve *Ermeni* dağları oymağın yaylaları idi. Ertuğrul'un büyük oğlu *Osman,* bir kaç ilçelik yere sahip olmasına rağmen, istiklâlini ilân etti. Bu suretle Osmanlı'ların tarihi başladı. Osmanlı'lar için açılan iki yoldan biri boğazlara sahip olarak Bizans devletinin varisi olmak, diğeri de Anadolu'daki müstakil küçük beylikleri idareleri altına almaktı. Bizans devleti, *II. Andronikos* zamanında iç gaileleri ile bunalmış durumda idi. Öyle ki Bursa'yı bile 9 yıl Osmanlı'ların muhasarasından kurtarmaya teşebbüs edemediler. Kendi kaderine bırakılan *Evrenos* sonunda kaleyi teslime mecbur oldu. (Tarihçi Grenard'a göre Evrenos, XIII. yüzyılda Anadolu'ya yerleştirilen Kuman'lardan imparator Johannes Vatates stratiota'larından neşet etmiş olabilir). Bursa alındıktan sonra (1326) paytaht oldu. İznik, Marmara denizinin doğu kıyıları (1330), Gelibolu ile Çanakkale Boğazı (1354), Avrupa'da Edirne (1361) Osman'lıların eline geçti.

Bu suretle Konstantiniye her taraftan kuşatıldı. 1389'da I. Murad'ın hayatı pahasına kazandığı Kosova ovası zaferi, Ulah'ların, Sırp'ların, Bulgar'ların ve Arnavut'ların da kaderini belli etti. Bunlar, Osmanlı devletinin feodal hükûmetleri olarak, kısmen tebaası sıfatiyle vergi ve asker vermekle mükellef idiler. Bundan sonra Osmanlı'lar, doğuda büyük güçle ortaya atıldılar. Yüzyıl sonunda küçük beylikler Osmanlı'lara tabi oldular. Kütahya, Aydın, Isparta ve Ankara'nın ilhakı Osmanlı'ların gücünü artırdı. Ancak iki beylik Osmanlı'lara karşı koyuyordu. Kastamonu'da *İsfendiyar Oğulları,* Konya ve Sivas çevresinde kudretli *Karaman Oğulları.*

Birinci Bayezid adı büyük bir zafer ile şeref kazanmıştır: bu da, 1396'da Niğbolu'da Macar ve batılı müttefiklerden mürekkep haçlı ordusunun hezimete uğratılmasıdır. Bunun arkasından bir mağlubiyet geldi: 1402 Ankara savaşında Bayezid Timür'e esir düştü ve esarette öldü. Bu bozgundan sonra genç Osmanlı devleti büyük sarsıntı geçirdi. Taht kavgaları, birliği ve dirliği bozdu. Boğazına ölüm ilmiği geçirilen Bizans, sıkışık durumda olan Güney İslav'ları, Alman-Roma imparatorluğu tahtına oturmaya çalışan Sigismund, Türkleri Avrupa'dan çıkarma fırsatını kaçırdılar. *İkinci Murad* çağında Os-

manlı'lar yine güçlüdürler. Hıristiyanlık âlemi, Osmanlı'ların Varna ve ikinci Kosova ovası zaferlerinden fazla kazanç sağlayamamış olmasını, Hunyadi János (oku: Yânoş) borçludur. Sıkışık durumda olan Konstantiniye'yi kurtarmak için yapılan Varna savaşı (1444) Avrupa'nın son denemesi olmuştur. *II. Mehmed* tahta çıktığı sırada Bizans için durum tehlikeli idi. Son yardım feryadına, askerî güçler yerine batıdan, Roma Katolik ve Yunan Ortodoks kiliseleri arasındaki ihtilâfları hal için ancak bir kardinal geldi. Bizanslı *Notaras*'ın o çağdaki zihniyeti aksettiren şu sözleri meşhurdur: "Lâtin tiara'sı yerine şehirde Türk sarığını tercih ederiz". Bu dilek de gerçekleşti. Kuşatılan şehrin yardımına, ancak Cenovalılar, Venedikliler, Katalonyalılar ve Provence'lılardan küçük Hıristiyan bölükleri ve gemileri gelebildiler. Türkler tarafında, başta Sırp'lar olmak üzere daha çok Hıristiyan askeri vardı. Elli günlük muhasaradan sonra 29 Mayıs 1453 akşamında ölüme hazırlanan imparator ve küçük muhafız bölüğü Ayasofya'da son dualarını yaptılar. Gece üç taraftan Türk'ler tekrar tekrar saldırdılar. Yiğitçe döğüşten sonra Cenova ve Venedik bölüklerinin kumandanı Giustiniani ağır yaralandı. *XI. Konstantinos* öldürüldü. Bu suretle bin yıllık devlet sona erdi. Bu savaşta pek çok insan, mal ve birçok kültür hazineleri mahvolmakla beraber tarihçi U s p e n s k i y'ye göre "1453'de Türkler, 1204'de Konstantiniye'yi işgal eden haçlılara nazaran çok daha insanca hareket etmişlerdir".

Sultan, hayatta kalan ahali için, dinlerini serbestçe ifaya müsaade etti. Patriğin rütbe ve mevkiini tahkim etti. Cenovalı tüccarların imtiyazlarını tanıdı. Bu ilk *kapitülasyon*'du.

İstanbul'un fethinden sonra sıra eski Hellas'a ve Karaman ülkesine geldi. Kırım hanlığı da Osmanlı'lara tabi oldu. Karadeniz 300 yıl Türk iç denizi olacaktır. *II. Mehmed*, yâni Fâtih'in 1481'de vefatı sırasında Osmanlı'lar karada ve denizde büyük devlet haline gelmişti.

İlk devir Osmanlı tarihinin salâhiyetli araştırıcısı F u a d K ö p r ü l ü'nün elde ettiği sonuçlar, batılı tarih yazarlarınca da kabul edilmiştir. Fuad Köprülü'ye (Les Origines de L'empire Ottomane, s. 126-133) göre Osmanlı devletinin süratli gelişmesinin ve başarılarının âmilleri şunlardır:

1) Osmanlı'ların Bizans sınırına yerleşmiş olmaları, diğer tabirle, coğrafî durum kendiliğinden "autonom" bir zümrenin gelişmesine uygun idi.

2) Komşusundaki Türk beylikleri yeni kuruluşa aykırı hareket etmediler. Zira bu yayılış başlangıçta onların zararına görünmüyordu.

3) Dış siyâset âmilleri: Balkan'ların o çağdaki durumu genişlemeye engel değildi.

4) İlk Osmanlı'lar, batı sınırındaki diğer beyler gibi, sağlam temel kurmak için gerekli maddî ve mânevî gücü, yeteri derecede göçebe Türkler, köylüler ve şehirli sekeneden sağladılar.

5) Diğer batı Anadolu beyliklerinde devlet tekmil bey ailesinin ortak malı sayıldığı ve her şehzade kendi payına düşen yerde müstakil idare sistemi tatbik ettiği halde, Osmanlı'larda bütün iktidar Sultanın elinde toplanmıştır.

6) Osmanlıların ayak attıkları Avrupa tarafında süratli hareket etmeleri de önemli bir âmil olmuştur. Büyük sayıda göçebelerin, fakir köylülerin ve timar sahibi sipahilerin Orta Anadolu'dan ve deniz kıyısındaki beyliklerden gelerek, kendi haline terk edilmiş ve boşalmış zengin Trakya ve Makedonya topraklarına yerleşmeleri, bunların Osmanlı idaresi altına girmelerine teşvik edici bir âmil olmuştur. Bu suretle Osmanlı devleti bunlarına zararına olarak nüfusça çoğalmış ve kuvvetlenmiştir. Anadolu'dan Rumeli'ye kitle halinde yerleşme XV. yüzyıla kadar devam etti.

7) Balkan'lardaki fütuhatta fazla zayiata uğramadan da büyük başarılar ve ganimetler elde edildi. Esirlerin beşte biri devlete aitti. Bunları daha çok çocuklar teşkil ediyordu. Onlar Anadolu'da Türk, Müslüman ve asker olarak eğitim gördüler. Yaşlılar ziraat işlerinde çalıştırıldılar. Artık XV. yüzyılın ilk yarısında, köylerin Hıristiyan ahali ile kurulduğuna dair vakıf belgeleri vardır. Bunların esirlerden ibâret olduğu şüphesizdir. Bunlar daha sonra Müslüman oldular. Bununla beraber Osmanlı devleti dinî taassup göstermedi, papazları korudu, Hıristiyanların örf ve adetlerine dokunmadı. Müslümanlık Balkanlar'da XIV. yüzyılda bile kolaylıkla yayılmıştı, esasen orada Hıristiyan kilisesine bağlı olan *Bogumil* mezhebi mensupları hayli kalabalıktı. Müslümanlığı telkin eden gezici dervişlerin de din propagandasında rolleri büyük olmuştur. XV. yüzyılda, bilhassa, Bosna'da ve Arnavutluk'ta, iktisadî sebepler yüzünden rütbelerini ve servetlerini emniyete almak isteyen asilzadelerin büyük çoğunluğu Müslümanlığı kabul ettiler.

8) Başlangıçta askerî teşkilât tımar sahibi sipahilerden ibaretti. Bunlar devlete hizmette büyük yararlıklar gösterdiler. Devşirme usulü ancak XV. yüzyılda II. Murad zamanında teşkilâtlandırıldı.

9) Devlet idaresinde Osmanlılar da Selçukluların usulüne uyarak zaptolunan ülkeleri eşit olmayan parçalara böldüler. Küçük parçaları askerlik hizmetine karşılık olarak *tımar* adı ile sipahilere dağıttılar. Büyük emlâki *zeamet* veya *has emlâk* adiyle büyük rütbeli subaylara ve kumandanlara verdiler. Ancak bu rütbeli şahıslar padişaha belli sayıda silâhlı asker vermekle vazifeli idiler. Bu suretle sağlam temel üzerine kurulmuş, toprağa bağlı bir nevi askerî aristokrasi teşekkül etti. Bunların servetleri, paylarına düşen köylerin iktisadî varlıklığı nispetinde idi.

10) Osmanlı devleti XIV. yüzyılda Selçuklulardan sivil ve askerî teşkilâtın ve adliyenin en önemli unsurlarını hazır devraldı. Bu kısmen İlhanîlerin, kısmen Mısır Memlûklarının, dolayısiyle Türk teşkilâtının tesirleri ile gelişti.

11) Nihayet ilk Osmanlı hakanlarının olağanüstü kabiliyetlerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Baş kumandanın tek bir sözü üzerine iki beylerbeyi vasıtasiyle küçük sahadaki sancak beyleri üç gün içinde buyrukları altındaki sipahileri seferber edebiliyorlardı. Zaptolunan ülkelerdeki Hıristiyan reaya'dan beş yılda bir toplanan *devşirme* çocuklardan ve savaş sırasında esir alınanlardan çeşitli sahada faydalanılıyordu. Bunlardan bir kısmı bir tarikat mensubu olarak, demir inzibat içinde, sıkı İslâm terbiyesine tâbi tutularak *yeniçeri* askeri ve Türk oluyorlardı. Yeniçerilerin sayısı II. Mehmed (Fâtih) zamanında 12.000 kadar iken, daha sonra sayıları 55.000'e yükseldi. Kaderin tecelli ettiği müşkül zamanlarda Osmanlı devletinin kahraman müdafii onlar oldu. Onlarsız Osmanlı devleti Varna'da ve Kosova meydanında Hunyadi'ye karşı koyamazdı.

Türk devletinde babadan evlâda kalan asâlet ve rütbeler bulunmadığı için, temayüz eden sipahiler, yeniçeriler, hattâ saraydaki esirler için de iktidarın bütün kademeleri açıktı. Tabiatiyle Osmanlı ailesine münhasır padişahlık bu hususta istisna teşkil ediyordu. Ailenin en büyük ferdi Sultan idi.

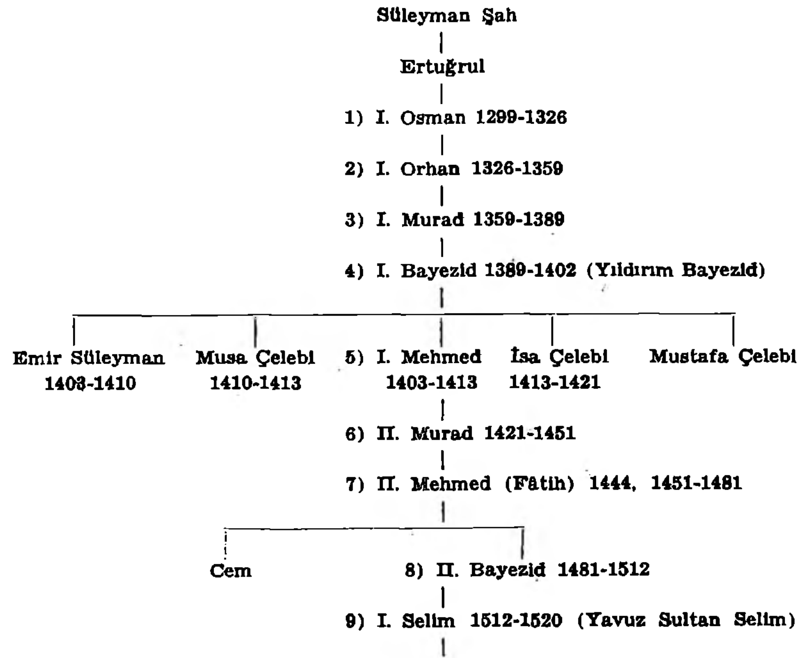
Sipahilerin sayısının durmadan artması ve yeniçerilerin de askerî değerlerinin korunması, savaşı sürekli bir zaruret haline koydu.

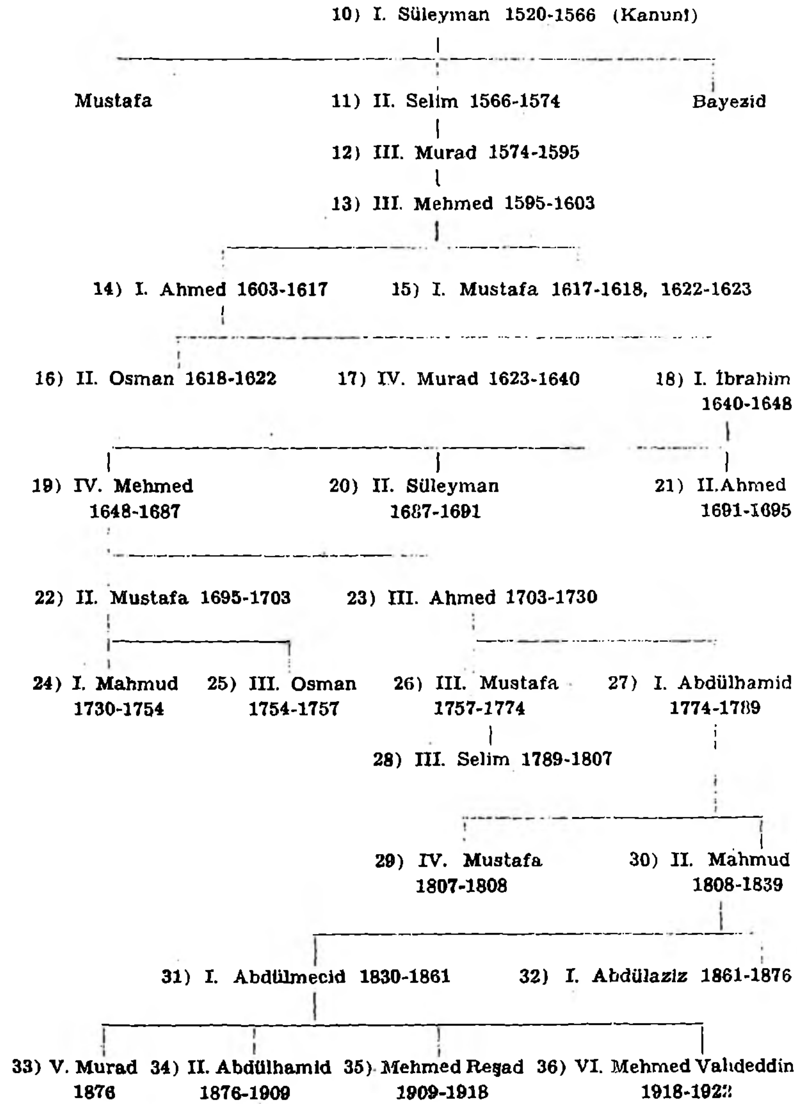
Savaşlardan ilk faydalanan *akıncılar* olurdu. Bunlar aidatı olmayan, ancak ganimet ile geçinen ve ordu önünde giden hafif süvariler

olup, mensupları daha çok büyük emlâk sahipleri yanında çalışan gelirsiz köylülerden teşekkül ediyordu.

Savaşta, ordular karşılaştığı zaman Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi iki kanadı tutarlardı. Sol kanat daha makbul sayılırdı. Her iki kanat sipahilerden mürekkepti. Topçularla akıncılar onları destekliyordu. Ortada yeniçerilerin esas kitlesi ve arkasında saltanat alâmeti olan bayrak ve sancak-ı şerif v.b. ile Sultan bulunurdu. Çağdaş kaynaklar umumiyetle Osmanlı ordusunun disiplinini övmekte ve bu orduya kumarın girmediğini, Avrupa orduları hilâfına şarap içerek gevşemediklerini ve ordu ile birlikte kadınların bulunmasına asla müsaade edilmediğini bildirmektedirler.

OSMANLILAR

10) I. Süleyman 1520-1566 (Kanunî)
Mustafa
11) II. Selim 1566-1574
Bayezid
12) III. Murad 1574-1595
13) III. Mehmed 1595-1603
14) I. Ahmed 1603-1617
15) I. Mustafa 1617-1618, 1622-1623
16) II. Osman 1618-1622
17) IV. Murad 1623-1640
18) I. İbrahim 1640-1648
19) IV. Mehmed 1648-1687
20) II. Süleyman 1687-1691
21) II.Ahmed 1691-1695
22) II. Mustafa 1695-1703
23) III. Ahmed 1703-1730
24) I. Mahmud 1730-1754
25) III. Osman 1754-1757
26) III. Mustafa 1757-1774
27) I. Abdülhamid 1774-1789
28) III. Selim 1789-1807
29) IV. Mustafa 1807-1808
30) II. Mahmud 1808-1839
31) I. Abdülmecid 1830-1861
32) I. Abdülaziz 1861-1876
33) V. Murad 1876
34) II. Abdülhamid 1876-1909
35) Mehmed Reşad 1909-1918
36) VI. Mehmed Vahdeddin 1918-1922

OSMANLI DEVLETİNİN PARLAK DEVRİ VE
MACARİSTAN'DA TÜRK HÂKİMİYETİ:

İNHİTATIN BAŞLANGICI

Macaristan için bugün de çok defa "Hıristiyanlığın kalkanı" ta biri kullanılır. 1526'ya kadar oldukça başarı ile, ondan sonra da geriye kalan ve henüz işgâle uğramayan müstakil parçaları ile o çağın en teşkilâtlı ve en kuvvetli ordusunu temsil eden "İslâmın kılıcı" na karşı kendisini feda edercesine karşı koyması buna sebep olmuştur.

Orta Avrupa, başta, Fâtih'in vefatından sonra iki oğlu Cem ve Bayezid arasındaki taht kavgası yüzünden biraz rahat nefes aldı ve zaman kazandı. Sonunda Cem kaçmaya mecbur oldu, yıllar sonra Yohannit şövalyeleri ile papa ve Fransız kralı arasında siyaset oyuncağı olarak kullanıldıktan sonra zehir içirtilerek öldürüldü. *II. Bayezid* (1481-1512) pederine nisbetle yaradılıştan barışçı idi. Daha çok yol ve köprüler inşası ile meşgul oldu. Bu eserleri netice itibariyle gelecek savaşlarda ordunun çok işine yaradı. Sonunda Bosna'yı aldı ve Adalar denizinde başarılar elde etti.

Büyük fütuhat hamlesi ise ancak, pederini bir yana iterek ve kardeşini öldürterek tahta geçen *I. Selim* (1512-1520) zamanında oldu. Bu sırada sünnî-şiî kavgası had dereceye ulaşmıştı. Komşu İran'da Türk çevresinden neşet eden ve Türk oymaklarına dayanan dinamik *Şah İsmail*'in tecessüm ettirdiği Şiî hareketine karşılık olmak üzere, kendi ülkesindeki Şiî'leri imha hareketine girişti. Bunun üzerine çıkan savaşta Şah İsmail, Urmiye gölünün doğusundaki Çaldıran'da yenildi (1514). Selim Tebriz'e girdi. Bunun sonucunda Sünnî gayretlerinin doğuya yönelişi durdu, nihai şekilde mânevî ayrılma ve kapanıklık husule geldi.

Nesiller yekdiğerini takip ettikçe Avrupa yönündeki kültür uçurumları da gittikçe derinleşti, zira Avrupa ortaçağ Türkiye'si ile bir

çok müşterek vasıflar arzederken, orada yeniçağın fecrini müjdeleyen kültür değişiklikleri oldu. Halbuki Türkiye eskiye bağlı kaldı.

Memlûklar ile de hesaplaşmaya sıra geldi. *II. Bayezid*'in gevşek idaresi zamanında, bilhassa Suriye sınırında menfaatler çatışmıştı. Zaferle sonuçlanan İran harbinden sonra 1517'de I. Selim Kahire'ye girdi. Sonuncu Abbasi halifesi *Mutavakkil*'i İstanbul'a götürdü ve halifelikten vaz geçirtti. Bu suretle halifelik salâhiyetleri bu tarihten itibaren Osmanlı sülâlesine geçti. Mekke ve Medine muhafızlığı sağlanarak Mısır ele geçirildikten sonra devletin en büyük amirali *Barbaros Hayrettin* Cezayir'i, Tunus'u işgal etti ve kuvvetli bir donanma kurarak Nis'i bile muhasara altına aldı (1544). Uç kıtaya yayılan devletin başına çok dirayetli *Sultan I. Süleyman* (bazı tarihçilere göre II. Süleyman) Kanunî (1520-1566) geçince Osmanlı imparatorluğu kudretinin zirvesine ulaştı.

Bu sıralarda Macaristan'da din kavgaları ve çarpışan şahsî menfaatler, bu memleketi çok zayıflatmıştı. Osmanlı'lara karşı kralın büyük asilzadelerden ibaret küçük ordusu, Szeged şehrinden beklenen esas Macar ordusuna iltihakı beklemeden akılsızca saldırşa geçti. Macaristan'ın en çok güvendiği seçkin zümresi 1526'da *Mohaç*'ta mahvoldu. Buna rağmen ölüm derecesinde yaralı Macar ülkesi yardımdan mahrum kalmasına rağmen uzun süre dayandı. Veraset yolu ile Macar tahtına sahip çıkan Habsburg'ların orduları Türklerin batıdaki müttefikleri Fransa kralı karşısında bağlı durumda idi. Bu tarihten itibaren büyük devletler arasında Fransa, yüzyıllar boyunca doğuda nüfuzlu duruma geçti. 1522'de Johannit şövalyelerinin kuvvetli kalesi Rodos da Türklerin eline geçti ve zikri geçen teşekkül Akdeniz'in doğusundan ayağını çekti.

Doğuda Gürcistan ve Irak'ın, güneyde Trablusgarb'ın ilhâkı ile Osmanlı imparatorluğu biraz daha genişledi. 1566'da *Sigetvar* muhasarası sırasında en faal Türk sultanı vefat etti. O yalnız büyük bir kumandan değil, aynı zamanda seleflerinin başladıkları işleri tamamlayan teşkilâtçı idi.

Tımar ve zeamet sahibi askerlik idaresi, muayyen çevrelere göre *sancak* esasına göre kurulmuştu. Eskiden ancak iki sancak mevcut iken bunun sayısı 209'a çıktı. Sancak beylerinin başı *beylerbeyi* idi. Asya'daki beylerbeyinin merkezi önce Ankara iken 1451'de Kütahya oldu. Avrupa beylerbeyi ise Sofya'da otururdu. Daha sonra Asya'da yayıldıkça beylerbeyinin sayısı 202'ye çıkarıldı. Sancaklar ise paşalıklara veya vilayetlere intikal etti.

Bütün iktidar sultanın elinde toplanmakla beraber, devletin büyümesi, bidayette ancak müşavir durumunda olan vezir'in salâhiyetini genişletmeyi gerektirdi. II. Mehmed (Fâtih) kânunnâmesi, sadrıâzâmı bir nevi "regens: nâib" yapmakla beraber, sultana nisbetle kulluk durumu değişmiyordu. Sadrıâzâmlar ve diğer yüksek rütbe işgal eden memurların çoğu devşirmelikten Türk olan ve en yüksek mevkilere geçebilecek şekilde yetiştirilen *acemi oğlan* arasından çıkardı. Daha sonra aslında Türk olanların da çocuklarını bu acemi oğlan sınıfına katmaya özenmelerinin sebepleri açıkça anlaşılmaktadır. Meselâ 1453'den 1623 yılına kadar gelen 48 sadrıâzâmdan ancak beşi menşe itibariyle Türk diğerleri yabancı idi. Bunlardan 11'i güney İslavı,, 11'i Arnavut, 7'si Rum, birkaç tanesi Ermeni, Gürcü, Çerkes ve İtalyan menşelidir. Sadrıâzâm devlet divânının başkanı idi. Cumartesinden salı gününe kadar divân kararlarından padişahın haberdar edilmesi adet olmuştur. Hayatî meselelerde karar alınırken divâna eski atlı göçebe geleneğine göre, at üstünde şehzadeler de iştirak ederdi. Divânın üyeleri, *erkânı devlet,* yâni Avrupa, Asya ve Afrika kadıaskerlerinden, Avrupa, Asya ve Afrika defterdarlarından, yeniçeri ağası, kaptan paşa, nişancı ve baş mühürdardan ibaretti. Kadılar, Kur'an ve Sünnîliğe dayanan *Şeriat* nizamına göre çok süratle hüküm verirlerdi. Ayrıca tahriratla ilgili işlerini de görürlerdi. Dinî ve adlî teşkilâtın başında İstanbul müftüsü, *Şeyhülislâm* bulunurdu. İhtilâflı hususlarda müftü fetva vermekle beraber, icra salâhiyeti yoktu. Küçük dinî merkezlerde *imam* her çeşit hizmeti görür, büyük camilerde imam ancak beş vakit namazı kıldırırdı. Cuma hutbelerini, şimdi de olduğu gibi *hatip*ler, ibadete daveti *müezzin*'ler, minare şerefesinden *ezan* okuyarak yaparlardı.

Bunlar hep *medrese*'lerde yetiştirilirlerdi. Din hayatında bunlardan başka *Nakşibendî, Mevlevî, Bektaşî* v.b. dervişlerinin de önemli rolleri vardı.

Kanunî'nin vefatı sırasında Habeşistan'dan Esztergom'a, Fas'tan Hazar denizine kadar Osmanlı devleti yayılmıştı. Donanmaları Hind Okyanusundan Zengibar'a, Diu'ya, hattâ Sumatra'ya kadar dolaşıyorlardı. Cezayirli korsanlar İzlanda'ya kadar ulaşmışlardı. Akdeniz ve Karadeniz'de üstünlüğü ellerine geçirmişlerdi. Bu hakimiyeti kaybetmelerine, donanmanın arkasında ticaret filosunun bulunmayışı sebep oldu.

Türk amirallerinden Sidi (Seydî) Ali Reis (vef. 1562) ve Pirî Reis (vef. 1554), haritaları ve sahillere ait tasvirleri ile coğrafya

edebiyatında önemli yer işgal ederler. Pirî Reis'in 1513'de hazırladığı harita ancak 1929'da keşfedildi. Bu haritada, Amerika'nın o çağa kadar belli olan kısımları ve Atlaş Okyanusu gösterilmişti. Zikri geçen büyük amiral Sidi Ali Reis de 1522'de Kıbrıs'ın zaptından itibaren devletin her büyük teşebbüsüne katıldı ve 1553'den itibaren Hindistan'da bulunduğu sırada meşhur *Al-Muhit* adlı eserini hazırladı. Bu eser o çağdaki İslâm ve bilhassa Osmanlı âleminin Kore'den Amerika kıyılarına kadar olan geniş coğrafî ufkunu önümüze sermektedir.

Siyasî yayılış kadar mânevî hayat bakımından da, Sultan I. Süleyman'ın hükümdarlık çağı parlak bir devirdir. Osmanlı edebiyatı onun zamanında klâsik devrini yaşadı. Ondan önce de oldukça önemli edebiyat gelişmişti. Celâleddin Rumî'nin oğlu *Sultan Veled*'in tasavvufî Selçuk şiirleri, *Yunus Emre*'nin eseri ve büyük mutasavvıf şair *Aşık Paşa* divanı XIII-XIV. yüzyıl mahsûlüdürler. Preklâsik Türk edebiyatı gerek lirik şiirlerde, gerek romantik destanlarda kuvvetli Acem tesiri damgasını taşırlar. Bunlar konularını, Leylâ ve Mecnun, Husrev ve Şirin v.b. gibi Acem edebiyatından alırlar. Klâsik çağın en büyük lirik şairleri arasında yer alan *Fuzulî, Lâmi'î* ve *Bâki* oldukça müstakil san'atkârlardan sayılırlar.

Türk mimarîsinin de altın çağı Sultan I. Süleyman'ın ilham ve teşviki ile gelişti. Bu anıtlar yeniçerilikten yetişen *Mimar Sinan*'ın eserleridir. Sinan bilhassa kubbe yapısının ve iç hacim tesirinin erişilmez üstadı idi. Yüzlerce eseri arasında 75 cami, 49 mescid, kervansaraylar, köprüler, medreseler v.b. vardır. Bunlar arasında 71 metre yüksekliğindeki kubbesiyle Süleymaniye ve Edirne'deki Selimiye en muhteşemidir. G u r l i t t'e göre, onun eserlerinde her yerde Türk ruhu kendini gösterir. O, her sahada örnek olacak en mükemmel eserler yaratmıştır. Bunlarda Yunan, İran ve Suriye taklidini aramak beyhudedir. Hepsi ancak Türklerin eseridirler. Doğunun bu Michel Angelo'su 90 yaşına kadar yaşadı, bu uzun ömrün 75 yılı boyunca Bosna'dan Mekke'ye kadar her yerde eser bıraktı ve okullar yaptı. Onun şagirtleri arasında, Hind Sultanı Akbar'ın Delhi, Agra ve Lahor'daki anıtlarını yapan sanatkârlar da vardır. S t r z y g o v s k i'nin Müslüman Türk mimarlığı hakkında söylediklerini burada anmamız yerinde olacaktır: "Bir kerre şunu hatırlatmamız yerinde olacaktır. Eski Hıristiyan anıtı olan Ayasofya mabedinin hacim mucizesini Bizanslılar değil, Türkler yaşattılar ve dahiyane bir şekilde onu geliştirdiler. Ayrıca Selçuklular Anadolu'-

da dış tesirin azameti bakımından öyle anıtlar yaptılar ki, bunları geçmek hemen hemen imkânsızdır. Nihayet Türk neslinden Tulunî'lerin Kahire'de IX. yüzyılda bıraktıkları eserler, Nil vadisinde Firavunlardan beri zamanımıza kadar yapılanlar arasında en çok dikkate şayandırlar" (Altai - İran und die Völkerwanderung, s. 153).

Osmanlı tezyini san'at kolları arasında çini, halı, yazı, cilt, maden işçilikleri de Selçuk geleneğine lâyık şekilde gelişti. Klâsik san'atların toprağında yaşamalarına rağmen Yunan heykeltraşlığının tesir etmeyişi ilk bakışta dikkati çekerse de, bu insan tasvirinden kaçınan kuzey nomad ve İslâm rûhuna bağlılık ile izah edilebilir. Osmanlı Türklerinin Avrupa'daki teknik ilerleyiş hamlelerine bigane kaldıkları görülür. Bu ilerde inhitatın önemli âmillerinden olacaktır.

Sultan I. Süleyman daha hayatta iken oğullarının harem tesiri altında birbirleri ile çekişmeleri felâketli buhranlara sebep olacaktı. Sultan Süleyman, 1553'de Rus menşeli zevcesi *Hurrem Sultan*'ın tahriklerine kapılarak diğer zevcesinden olan büyük oğlu kabiliyetli ve ordunun sevdiği Mustafa'yı boğarak öldürttü. Hurrem Sultan'dan olan iki oğlu arasında en liyakatlısı Bayezid entrikalar yüzünden isyan etti ve 1561'de cellât eline düştü. Sarhoş ve kifayetsiz *II. Selim* bu şekilde tahta çıktı (1566-1754).

1571'de İspanyol-Venedik müttefik donanması Lepanto'da Türk deniz hegomanyasını felce uğrattı. Birbiri arkasından gittikçe artan şiddetle, öteden beri bilinen iç inhitat âmilleri meydana çıktı. Sülâle arasındaki kıskançlıklar, entrikalar, katliâmla, uzun yıllar sürüp gitti (III. Murad, 19 oğlunu boğdurttu). Buna bâzı padişahların gevşekliği ve dirayetsizliği, haremin, dolayısiyle, haremdeki ağalar saltanatının sürüp gidişi sebep olmuştu. Başlangıçta güvenilir, sağlam birlik teşkil eden yeniçeriler kargaşalıktan faydalanarak eski Roma'daki pretorian muhafızları gibi, kendi menfaatlerini düşünmeye başladılar. Sıkı disiplinli ve kapalı bir sınıf teşkil eden bekârlardan ibaret bu teşkilât yavaş yavaş bozuldu. Artık evlenir oldular. Oğullarını ve yabancıları da eskiden kıskançlıkla inhisarlarında bulundurdukları ocağa aldılar. Şahsî benlik yüzünden İslam ve Osmanlı menfaâtleri bir yana bırakıldı. Durmadan kazan kaldırarak, istediklerini tahta oturttular veya çıkarttılar. Çok dirayetli genç padişah *Osman*'ı boğdular (1618-1622). Bu inhitat devresi hayli uzun sürdü. Dış tesirleri ancak XVII. yüzyıl sonlarına doğru kendini hissettirdi.

IV. Mehmed'in (1648-1687) enerjik sadrıâzâmı *Köprülü Mehmet* Paşa ve *Köprülü Ahmet*, asâyişi yeniden sağladılar. Bazı başa-

rılar da elde ettiler. Girit zaptedildi. Muvakkat bir zaman için Podolia ve Ukrayna işgâl edildi. Macarlar'ın aleyhine olarak Vasvár muahedesi akdedildi. 1683'de Osmanlı ordusu üçüncü defa olarak Viyana önünde göründü. Tehlikede olan şehri Leh kralı Jan Sobieski'nin ordusu kurtardı. Yüzyıllardan beri taarruz durumunda olan Osmanlı ordusu bu defa müdafâaya geçti. Kısmen Hıristiyanlık duygusunun yarattığı tesânüt ile, daha ziyade papa XI. Innotsent ve imparator Leopold'un maddî fedakârlıkları sayesinde, Avrupa'nın her tarafından toplanan haçlılar ve onlarla birlikte onbinlerce Macar askeri 1686'da, eski Macar payitahtını (Türk "Kızıl Elma"sı), Budin'i geri aldılar. Sadrıâzam Üçüncü Köprülü Mustafa'nın kahramanca mücâdelesine rağmen Nagyharsâny, daha sonra Zalânkemény ve Zenta bozgunlarından sonra Macaristan müttefikler tarafından işgal edildi. Savaşın ikinci safhasında Fransa kralı XIV. Louis batıdan taarruza geçmemiş olsa idi, Türk müttefikleri belki de Avrupa'dan tamamiyle çıkarılmış olurdu. Onun müdahalesi Osmanlılara nefes aldırdı. 1699'da akdolunan *Karlofça* ve 1718 *Pasarofça* (Pozsarevac) barışları neticesinde Macaristan'ın bütünlüğü iade edildi.

Osmanlı inhitat çağının edebiyatında da gerileme göze çarpar. Buna karşılık fevkalâde geniş sahalara yayılan devletin coğrafya ve tarihini kaleme alan büyük yazarlar bu çağda yetişmiş ve bu edebiya gelişmiştir. Bunların arasında bilhassa H a c ı K a l f a adı ile ma'rûf, geniş ansiklopedik eser veren K â t i p Ç e l e b i (vef. 1656) meşhurdur. Türkçe ve kısmen Arapça yazdığı eserler arasında, çok değerli bibliyografya ve ilmî sözlük vasfındaki muazzam Arapça *Keşfüzzünun* ile Macar tarihi bakımından önemli *Fezleke* adlı tarihi kayde değer.

Macar tarihi bakımından Peç şehrinden neşet eden İ b r a h i m P e ç e v î (vef. 1650) *Tarih*'i iyi bir kaynak sayılır. Her ikisinin üslûbu sâdedir.

Büyük Türk seyyahı E v l i y a Ç e l e b i de (1611-1679) XVII. yüzyılda yaşamıştır. 40 yıl süren ve Belçika'dan İran'a, Mısır'dan Rusya'ya kadar uzanan siyasî ve askerî gezilerin tasvirlerinden 10 ciltlik muazzam bir eser meydana getirmiştir.

Geniş hayal mahsûlü, mubalâgalı tasvirlerle dolu inanılması güç bâzı vakaları da sıralar. Fakat bu vakalar tenkit gözü ile okun-

duğu zaman, bunlar arasından önemli tarihî ve coğrafî gerçekleri çıkarmak mümkündür.

Evliya Çelebi Macaristan'daki gezileri sırasında her tarafa yolu düşmüş, bu arada henüz Türk olan Érsekujvâr (oku: Eyrşek Uyvar), Vârad ve kanlı anarşi içinde yüzen Erdel'e uğramıştır.

Bir nesil sonra artık Macaristan'da macarlaşanlardan ve kendi arzusu ile Hıristiyanlığı kabul edenlerden başka hiç bir Türk kalmamıştır.

***

Kaybolan iktidar bir daha telâfi edilemedi. Macaristan, Osmanlı fütuhatının parlak devrinde en batıda birinci derecede önemli ve askerî gücünün hırpalandığı savaş sahnesi oldu. Bu sebepten ötürü fütuhat tarihinin Macaristan'la ilgili kısmı en iyi şekilde araştırılmıştır. Güney İslavların bu sahadaki araştırmaları yeni, Rumen'lerde ise epeyce eksiktir. Macaristan'ın Türk devri ile mufassalan meşgul olmaktayız.

Zikri geçen iki yüzyıl zarfında diğer devletlerin nüfusu üç defa artmış iken, harp sahnesi olan Macaristan'ın nüfusu beş milyondan 2.700.000'e inmiştir.

Ama nüfusun bu azalması XVIII. asır ikinci yarısında Batıdan gelen orduların, bilhassa Alman'lardan olan orduların ve Türk hizmetinde bulunan İslav martoloslarının yağmacı seferleri neticesinde meydana çıktı. Türk hâkimiyetinin, daha barışçı olan ilk devrinde buna zıt olarak Káldy Nagy'ın tespitine göre meselâ Budin sancağının nüfusu 1546-1562 arasında 14.000'den 16.000'e yükseldi (Budin vilâyetinin 1546 ve 1562 tarihli tahrir defteri. Ankara, 1971 DTC. Fakültesi yayınlarından).

Káldy Nagy'ın başka bir tespiti de eski tarihçilerin umumî bakışından farklıdır. Yukarda zikrettiğimiz devirde Türk işgalcileri istismar yerine Budin vilayetinde gelirden fazla para harcadılar. 1550-1560 yıllarında vergiden olan gelirler, giderlerin üçte birinden bile az idi. Böylece bu yıllarda İstanbul'dan Budin'e 17-1[illegible] milyon akçe getirilmişti. Not edilmelidir ki: Peçevî'ye göre (I. 36 Mısır'ın tam yıllık varidatı bundan fazla değildi (Fekete - Káldy Nagy, Rechnungsbücher... 772. b.: Bibliyografya).

Ama, sonraki harblerde Macaristan'ın nesillerce harp sahnesi haline gelmesi çok yıkıcı oldu.

Macaristan'da ortaçağ sonunda roman ve gotik sanat tarzlarındaki mimarî gelişmiş ve matbaacılık her ne kadar İngiltere ve İspanya'ya nisbeten daha erken meydana çıkmış ise de, uzun harblere sahne olduğu için mimârî anıtlar ve matbaalar haritasında Macaristan'ın orta kısmı boş bir beyazlıktır.

Macaristan XVI. yüzyıl başında Sırp'ların veya Rumen prenslerinin yaptıkları gibi Türk'lere karşı mukavemet göstermemiş olsalardı, nüfusunun büyük kısmını korumuş olacaklardı. Türk'lerin çekilmesinden sonra da boş kalan yerlere güney İslav'ları ve Rumenler gelip işgâl etmezler; böylece savaş sahası Macaristan yerine Alman toprakları olurdu.

İki yüzyıl boyunca Macaristan'ın uğradığı zor durumun sorumluluğunu yalnız Osmanlı Türklerine yüklemek doğru değildir. Osmanlı yayılışının ilk sadmeleri bir takım vakalar zincirinin gelişerek büyümesine sebep olmuş, Macarlar ve komşuları kendi hataları yüzünden bunu önleyememişlerdir.

Avrupa tarihçileri XVI-XVII. yüzyıldan bahsederken, tekerleme kabilinden yalnız Türk'leri itham etmekle yetinirler. Macaristan'da da tarih bilgileri ancak donmuş dövizlere dayanmış olduğundan bazı unsurlar aynı sözleri tekrarlayıp durmaktadırlar. Bu, iki kardeş kavim arasındaki ahengi geçici olarak da olsa, bozmakta ve zihinleri bulandırmaktadır.

Halbuki ciddî Macar tarih edebiyatı, çoktan başka bir yol seçmiştir. Bilhassa S á n d o r T a k â c s'ın (oku: Takaç) cildlerce eserleri Türk istilâ çağının muhakemesinde yeni ufuk açmıştır. Bizzat Macar tarihinin amansız tenkitçisi olan G y u l a S z e k f ü dahi Türk işgâl çağından aşağıdaki şekilde bahseder:

"Uğranılan sefâlet ve zorbalıkları, o çağdaki Macar toprağının sahibi Türklerin ruhundan zarurî olarak fışkıran bir şey saymak doğru değildir. Türk milleti cemiyet olarak, istilâ çağı dehşeti ile sorumlu sayılamaz; ancak devlet ve içtimaî teşkilât bahis konusudur. Türk halkı devletin tazyikinden kurtulduğu zaman insanî duygulara uyarak, hümanizmin defalarca en sarih örneklerini göstermiştir. Bunlar arasında insanlar arası münasebette Hıristiyan dininin şefkat doktrinini esas sayanlar kendi yaptıkları ile mukayese edince sık sık hicap duymalıdırlar".

Türkler için tarafgirlik isnat edemiyeceğimiz eski mümtaz Alman tarihçilerinden A u g u s t M ü l l e r'i de zikretmek yerinde olacaktır.

"Türk halkının doğuştan haiz olduğu iyi kalplilik, onların otuz-yıl savaşlarının ikinci yarısında batı askerlerinin yapmayı adet hükmüne getirdikleri derecede canavarca harekette bulunmalarına engel olmuştur" (Der Islam im Morgen u. Abendlande II. 193).

Bunlardan sarfı nazar, Türk'lerin, hiç olmazsa ince bir tabaka teşkil eden gerçek Türk'lerin, umumiyetle o çağın askerleri gibi kendilerini taşkınlıklara kaptırmadıklarını sanmak güçtür. Zira fetholunan ülkelerde sipahilerle subayların tımar ve zeamet sahibi olmaları ve dolayısiyle hepsi Sultan'ın hazinesine bağlı bulunmaları, vergi veren halkı imha veya onları sürgün etme menfaatlerine aykırı idi. Buna müsaade de edilmiyordu. Türk orduları arkasından Macaristan'a sokulan Sırp ve Ulah soyguncuları (martolos'ları) ve bazı batı ülkelerinden gelen ücretli askerler insafsız ve merhametsiz idiler.

Bazı büyük savaşlarda Sultan, müttefiki olan Kırım Tatarları süvarilerini de Macaristan'a saldırtmıştır. Bâzı Türk vakanüvisleri onların kâfir eline geçmesi için bir arpa tanesini dahi kırka böldüklerini yazarlar (Türk tarih yazarları III. 55). Ama Macar tarihçisi S z e k f ü'ye göre Türk çağdaş tarihçilerin Tatar müttefiklerinin dehşetli insafsızlığını göstermek için hikâye ettikleri hadiselerin gerçeğe dayandığına inanmak yanlıştır. Halbuki bizzat Macar tarih kaynakları, onların, o çağ akıncılarından daha insafsız bulunmadıklarını ispat etmektedir. Meselâ Erdelli tarihçilerin pîri S z a m o s k ö z y 1602 vakalarından bahsederken şunları kaydeder: "Tatarlar Erdel'den kendileriyle birlikte bir hayli esir götürmüşlerdi. Erdel prensi Zsigmond (okunuşu: Jigmond) Bâthory bilhassa Temeşvár paşası İsmail'in yardımı ile Tatar'ların esirleri serbest bırakmalarını temine muvaffak olacağından, kâtibi János (okunuşu: Yánoş) Kolozsváry'yi Tatar ordusu ardından yolladı. S z a m o s k ö z y: "Tatarlar esirleri kendilerine o kadar bağlamışlardı ki" diye yazıyor (Történeti Maradványok, 169). "onlardan çok güçlükle ayrıldılar; onlarla birlikte gitmek istediler. Tatar'larda o kadar insanlık hissi vardı ki, kendilerinden geri alınan esirlere ekmek, yiyecek, harçlık verdiler ve çok üzüldüler. Giydirdikleri elbiseleri onlara bağışladılar". Ve ilâve ediyor: "O cehennemlik şeytan, haydut Vallon Sırp, Rumen ve diğer kan içici köpeklerin yaptığını Tatarlar aslâ yapmadılar. Tatar'larda, dünya şahit olsun ki, çok adalet, merhamet ve fakir halka karşı müsamaha vardır... Bunu inkâr edebilen, öğle güneşinin ışığın zulmet demiş olur".

Bu çağın bitaraf ve realist müşahidi şu kanaate varabilirdi: Türk imparatorluğu yerinde Bizans'ın parlak devri Komnen'ler sülâlesi olsa idi, Macaristan'ın durumu daha iyi olamazdı. Türk - Macar savaşları devrinde, Büyük Ova ve Erdel Macar halkı için büyük zararlara, fâtihlerin arkasındaki peykleri, Güney İslavlarından çıkan martoloslar ve bazen Rumen voyvodalıklarından gelen çeteciler sebep oldu. Çünkü onlar, S z e k f ü'ye göre, iptidaî koyun çobanları oldukları için eskiden gelişen köylerin, çiftliklerin ve bahçelerin otlaklar haline gelmesinde mahzur görmüyorlardı. Toprak sahibi olmadıkları ve devamlı vergi alamadıkları için Macar halkına müsamaha onları ilgilendirmiyordu.

Defterlerden öğrenildiğine göre, Türk kalelerinde az sayıda Türk muhafızları yanında işgâl sırası başlarında bile bir sürü ücretli Sırp bulunuyordu. Meselâ Kaloça kalesi muhafızları arasında 1545'de 89 muhafızdan 61'i martolos olup, Gyura Kukasits, Pavel Filip, Petri Radoşak v.b. idaresinde idiler.

Baç kasabası 1543 yılı defterinde yalnız yeniçerilerin ve azapların adı vardır. Ama artık Müslüman olan azapların adları Güney İslavlı olduklarını gösterir. İskender Hersek, Yusuf Hersek, Ferhad Bosna v.b. Topçular çok defa Sırp'lardan olurdu. Meselâ Zombor'daki topçuların adları, Vuk, Radovan v.b. dir. Tamâşi kalesinin ulûfecileri ve kalkancıları arasında Izvornik, Dimitri ve Pavel v.b. adlarına rastlanır.

Köyler ortadan kalkınca, aynı unsurlar Habsburg imparatorları hizmetinde de Büyük Ova şehirlerini yakıp yağmalama fırsatını da kaçırmamışlardı.

Rumen'ler de arasıra tahripçi unsur olmuşlardır. Askerî üstünlük Hıristiyanlara geçince, bunlar Türk'lere karşı silâh kullanmaktan çekinmemişlerdir. Büyük Stefan ve Voyvoda Mihail zamanında da durum aynı idi. Voyvoda Mihail, Erdel ve imparatorla ittifak akdederek Türk idaresine karşı isyan etti. Ama kumandanları György Borbély ve Albert Király Macar idi. Askerlerinin bir kısmı Macar'dı. Durumun gelişmesini gözeterek batıya katılmayı daha câzip bulmakla beraber, sıkıya gelince Türk'ler tarafına geçtiler. Halbuki Türk'lere şükran borçlu olan bir kavim varsa o da Rumen'lerdir. Balkanlar'daki kötü kaderlerinden onları kurtaran Türk kavimleri (Kuman'lar) olmuştur. Devlet kurmalarını da Türk'lere (Kıpçak'lılara) borçludurlar. Osmanlı savaşları sonucunda doğu Macaristan'daki boş kalan sahalara yerleşerek çoğunluğu elde ettiler.

Bu hususları tarihçi S z e k f ü ve diğer müellifler belgelere dayanarak açık şekilde göstermişlerdir. Biz burada cihan seyyahı E v l i y a Ç e l e b i 'den birkaç satır iktibasla yetineceğiz.

"Erdel'de, pek çok Ulak reaya vardır. Ulah ülkesindeki (Karabogdan ve Eflak) efendileri onlara son derece zulüm yaptıkları için, hak ve adalet burada diyerek pek çok Ulah reaya Erdel'de yerleşmektedir" (Seyahatnâme VII. 425).

Rumen'ler uzun süre yalnız beylik tevcih beratını değil, bizzat hükümdarı da İstanbul'dan aldılar. Bu sebeplerden ötürü Osmanlı idaresi Sırp'lar ve Rumen'ler üzerinde derin izler bıraktı. Hattâ bu yüzden Macarca'ya geçen Türkçe sözlerin birçoğu doğrudan doğruya Türkçe'den değil, Güney İslav dilleri yolu ile geçmiştir. Batı Hıristiyan dünyasına bağlı Macar'lar ile Türk'ler arasında barışçı münasebetler Balkanlar'daki derecede sıkı olamamıştır. Buna rağmen Macaristan'da da fâtihler ile yerli halk arasında bâzı barışçı münâsebetler olmuştur. Türkler, kalelerde otururlar ve vergi toplamak için ancak sonbaharda çıkarlardı. Bazı çağlarda serhadlerde oturan Türk kumandanları ve askerleri ile Macar orduları arasında şövalyelik ruhuna uygun centilmence münâsebet veya mücâdele eksik değildi. Macar'lar ve Türk'ler düşmanları arasında karşılıklı olarak en çok birbirlerini takdir ederlerdi. İstanbul Topkapı Sarayı'ndaki en korkunç kılıçlar başka menşeden olsalar da "XVI. yüzyıl Macar kılıcı" kaydını taşırlar.

Kısa süren barış zamanlarında bazı karşılıklı anlayışın da çi çeklendiği olurdu. Büyük bir harp patlak verince, Macar hayatına ve iyi komşuluğuna alışan Türk'ler yeni taze kuvvet olarak doğudan gelen, mutaassıp Kürt, Arap veya Güney İslav unsurlarının akınından kendileri de hoşlanmazlardı (buna dair çok belge vardır). Bu savaşlara batıdan da binlerce ücretli asker katılmışdır. Onlar için harp sahası meşru bir yağma yeri idi.

Macar'lardan bir kısmı Türk'lere katıldığı zaman büyük bir sevinç olurdu. 1604 de S z a m o s k ö z y şunları kaydeder:

"Macar'lar Türklere iltihak ettikleri zaman Türk'ler son derecede sevinirlerdi. İçlerinde sevinç gözyaşı dökenler de vardı".

Büyük savaşlarda, Macar'lar yeni gelen ordular yüzünden sıkıntıya düşünce uçkalelerinde eskiden yerleşen Türk'lerden yardım gördükleri de olurdu. Ancak eski ile yeni gelen kumandanlar arasında münasebet gergin olduğu için, bunu ancak gizli yapabiliyorlardı.

Büyük savaşlar tabiatiyle pekçok hayata maloluyordu. Macaristan'da devşirme usûlü tatbik edilmemekle beraber, pek çok Macar bâzan bütün köy halkı Anadolu'ya sevkedilirdi. Orada 15-20 yıl hizmetten sonra azat edilirler veya Müslümanlığı kabul ederek türkleşirlerdi. Sivas Yörükleri arasında bugün de *Macar* adlı bir oymak, Giresun yanında *Macarlı* köy adı, Balıkesir'de ise *Macarlar* köyü vardır.

Bütün kan akıtmalar beyhude oldu. Macar'lar elinde kalan yerler gittikçe küçüldü. 1664 de akdolunan Vaşvâr muahedesinden sonra Habsburglu kraldan ve onun hâmisi Alman imparatorundan yardım ümidi kalmadı. 300 yıl mücâdeleden sonra Macar'ların birçoğu Türk'lerle pazarlığa girişerek, o zamanın Macar askerleri ağzında dolaşan tabirle "Bir vatan için iki kâfir arasında" mahvolmaktansa anlaşmayı tercih ediyorlardı.

Bu anlaşma ancak bir nesil boyu sürdüğü için, Macar'lar ile Türkler arasında kültür sahasında karşılıklı kuvvetli izler bırakmadı. Macar'ları kurtarma savaşları başladı. Türk'ler Karpat havzasından geri çekildiler. Avrupa'nın her tarafından yığılan ordular ile birlikte sayıları eksilen Macar'lar da savaşmalarına rağmen hükümdar sülâlesi onların haklarını tanımadı. İcraâtı ile kendisinden soğuttu. Bu yüzden ayaklanmalar oldu ve pekçok değerli Macar hârice sığınmaya mecbur oldular. Önce *Thököly,* daha sonra XVIII. yüzyıl başlangıcında *II. Râkóczi Ferenc* Türkiye'de sığınak buldular. Prens Thököly İzmitte, Râkóczi ise Tekirdağ'da vefat etti (1735). Râkóczi'nin kâtibi Tekirdağda yazdığı mektuplariyle Macar edebiyatında önemli rol kazanan *Mikes Kelemen,* 1725'de yazdığı mektuplarından birinde şöyle diyordu: "...Başka hiç bir memlekette sığıntıya bu kadar yardım edilmez... hiç bir yerde buradaki gibi sakin ve rahat olamayız. Tanrı'ya şükür şimdiye kadar aramızda en küçük bir kırgınlık olmadı. Türk'lere nerede rastlasak, bizi hep iyilikle karşılarlar, çünkü Türk'ler en çok Macar'ları severler" (Türkiye Mektupları. S. Karatay tercümesi, s. 155).

1849'da ise Macar hürriyet savaşının büyük önderi Kossuth ve arkadaşları dahi Türkler tarafından iyi kabul gördüler ve 1851'e kadar Kütahya'da yaşadılar. Türkiye'nin zayıflamış olmasına rağmen, Avusturya imparatorluğu ve Çarlık tehditlerine kulak asmayarak mülteci misafirlerinin teslimini red edişi, yüksek Türk karakterinin parlak delilidir.

Aynı zamanda bu gibi siyasî davranışlar dolayısiyle eski düşmanlık duygusu yerine sevgi ve sempati kâim oldu. İlmin ilerleyişi de yakınlaşmaya yardımcı oldu. Pray, Bregszászi-Nagy, Révai ve diğer bilginler Türkçe ile Macarca arasındaki söz mutabakatlarını tedricen keşfettiler. XVIII. yüzyıl başlarında akrabalık düşüncesi yer tuttu. Hatta daha sonra Macar'ların doğrudan doğruya Türk aslından geldikleri inancı doğdu. Nihayet XIX. yüzyıl sonlarından itibaren József Budenz'in açtığı yoldan daha usullü çalışan bilginler Macarlığın teşekkülünde Türk'lerin rolünün ölçüsünü açık olarak gösterdiler. Buna paralel olarak bilhassa Sándor Takáts sonra L. Fekete ve Gy. Káldy-Nagy'nin Türk istilâ devri hayatı ile ilgili çalışmaları sâyesinde tarihî edebiyatında bu çağın bazı müsbet tesirleri keşfedildi.

İstilâ çağının mizanı daha önce de gösterildiği gibi hazindir. Türk devri anıtlarının ve Türklerin bıraktığı san'at eserlerinin mahvolmasına Batıdan gelen kurtarıcılar önayak olmuşlardır. Halbuki büyük Türk mimarı *Sinan* dahi Budin'de Mustafa Paşa câmiini inşa etmiştir. Sándor Takáts üzülerek şunları kaydeder: "Bizde ancak birkaç minare ile bazı Türk çiçekleri kaldı". Bu biraz mübalağadır. Zira geride kalan başka eserler de vardır. Çiçek bakımından Türk bahçıvanlığının Macar'lara tesiri büyüktür. Macar zadegânı arasında Türk çiçeklerine ilgi gösteren çoktu. Meselâ *Boldizsár Batthyány* elindeki binlerce Türk esirini nâdir Türk çiçekleri karşılığında serbest bırakır ve bu yolla Bâb-ı âli'den çok güzel musikî âletleri temin ederdi. Üfleyici ve vurucu Türk musikî âletlerinin modern askerî orkestraları üzerinde tesiri büyük olmuştur. Askerî orkestralarda vurucu aletlerin toptan adı bugün de "Yeniçeri musikisi, Janistcharenmusik, Türkische Musik"dir. Hattâ, XVIII. yüzyılda bu tabir daha şümûllü olarak askerî musikî için kullanılmıştır.

Türk melodileri de XVI. yüzyıldan itibaren biliniyordu. Kahramanca döğüşerek ölen büyük lirik şâir *Bálint Balassi* şiirlerinde bazı Türk şiirlerine işaret edilir. Meselâ, "Ad notam; gerekmez dünya sensiz". Buna karşılık *Diven'li Mehmet* aşkını Macarca dile getirmiştir. Türk nesrine de kısmen ilgi gösterilmiştir. *Envâr ül-Âşıkın* adlı eserin 1626'da Kaşşa şehrinde yayınlanan tercümesini ve *Hümâyunnâme*'nin (Horologium Turcicum) Latince adı ile Macarca tercümesini buna misâl olarak gösterebiliriz.

Süsleniş bakımından Macar'lar Türk'lerin üstünlüğünü görerek ona tâbi olmuşlardır. Bu bakımdan, Türkler sâyesinde Macaristan'a

doğu dünyası açılmıştır. "Doğu zevki ve Türk sanat şekilleri tezyinî sanatlar ve halk sanatı sahalarında silinmez izler bırakmıştır. Bunlar Macar sanat şekilleri hazinesinde feda edilmez izler bırakmışlardır". Bunun ışıkları kuyumculukta ve XVIII. yüzyıl kıyafetlerinde ve halk sanatında bugün de sezilmektedir. H e n r i k H o r v á t h'ın ortaya koyduğu bu sonuçları bilhassa G e r t r u d P a l ó t a y daha muşahhas olarak isbat etmiş bulunmaktadır. "İki yüzyıldan fazla Macar işlemeleri Türk tesiri altında kaldı ve dolayısiyle tamamen yeni bir şekil aldı". Türk işleme sanat eserleri batıda Almanya ve Fransa'da da çok beğenildiği için tesir sahası geniştir. Giyim alanında da büyük tesir altında kalındığı sezilmektedir.

Yüksek seviyede olan Türk deri işçiliği bilhassa üzerinde durulmaya değer. Ortaçağda bile Volga boyundaki büyük Bulgaristan'da deri işçiliği bagaria (Bulgaria) yüksek ihtisas seviyesine ulaşmış ve Batıda saffian (sahtiyan) diye adlandırılan sanata örnek teşkil etmiştir. Székesfekervár 1686'da Budin'in geri alınışı sırasında esir edilen Türk sahtiyan ustaları Viyana deri sanatının gelişmesine hizmet etmişlerdir. Türk mutfağı da Batıya tesir etmiş, Macar mutfağında da bâzı Türk unsurlarının benimsenmesi Macar yemek çeşitlerinin gelişmesine sebep olmuştur.

Mânevî sahada Türk tesirine gelince, G r a g g e r şunları kaydeder: "Macar karakterinin passiv, fatalistik hatları melancholik havası, tarihî vazife şuûru bu çağda doğdu ve gelişti. Protestanlığın büyük ölçüde kökleşmesi, dinî hususlarda tesamühlü Türk idaresi ile ilgilidir. Reformasyona karşı mücâdele Türk idaresi altındaki sahalarda bu yüzden Kuzey ve Batı Macaristan'da olduğu nisbette gelişmemiştir".

Daha önce Macarca'ya geçen Türkçe sözlerden büyük bir kısmının Güney İslavlar vasıtasiyle geçtiğini bildirmiştik. Doğrudan doğruya Türk'ler ile temas neticesi yerleren sözler, daha ziyade askerlik, vergi, idare sahasına taallûk ederler. Ancak bunların çoğu Türk idaresi kalkınca istimalden sâkıt olmuşlardır. Bugünkü Macarca'da hâlen kullanılan *defter yanicsár* (Yeniçeri), *harácsol* ve *harács* (haraç) gibi sözlerdir.

Karşılık olarak Macarca'dan Türkçe'ye XVI-XVII. yüzyıllarda geçen iare sözlere gelince, takriben 100 söz L. F e k e t e incelemelerine göre aynı akibete uğramıştır.

Aslında bunların çoğu ancak Macaristan'da yaşayan Türk'lerde kullanılmıştı. Meselâ, *Beçiştan:* Viyana, zsido (Jido: Yahudi), devlet

idaresi ve Hıristiyan kilisesi ile ilgili *kral kipi* (kral mümessili), *barat* (rahib), *pişpek* (piskopos), harp sahasına ait *katona* (asker), yerleşme *varoş* (şehir önü), *falu* (köy), münakalât sahasına ait *koçi* (araba), ve bâzı giyimle ilgili sözler bu cümledendir. Bunlar arasında pek azı Türkçe'de kullanılır. Meselâ, *varoş* gibi, karşılıklı kelime iaresi için gerekli şartlar yaratılmış sayılamazdı. Güney doğudaki halklara Macarca'dan veya Macarca vasıtasiyle batı dillerinden, Bizans kültür çevresine bağlı olmalarına rağmen, Hıristiyan oldukları için, daha kolay yerleşiyordu. Zikri geçen kavimlerin dillerinde karşılıklı ve aynı nisbette pekçok iare söz vardır. Türk'ler kendi âlemlerinde Batıya kapalı bir hayat sürdükleri için, başlangıçta Batı kültür unsurlarına meselâ, Rumenler veya Sırplar gibi müftekir değillerdi.

Türk fâtihleri mütekâmil devlet teşkilâtı, işlenmiş vergi nizamı ile Macaristan'a geldiler. İşgâl yıllarını müteakip herkesi ve her evi hiç görülmemiş ve işitilmemiş şekilde vergi kayıtlarına geçirdiler. Bu kayıt listeleri (defterler) sayesinde XVI. yüzyıl Macar toprağında yaşayanların ethnik nitelikleri hakkında sarahatle tam bilgi edinmek mümkündür. Bu kayıtlar XVI. yüzyıl başlarında Doğuda, Güneyde ve Kuzeyde su katılmamış Macarların başta geldiğini göstermekte ve Kuzeyde dil sahasının daha uzakta olduğunu göstermektedir. Fâtih bir kavim çok gelişmiş teşkilâta sahip olsa da, yeni yurttaki özel şartlara intibak ederler. Türkler de aynı şekilde yeni sahalarda Batı hayat şekillerine ve örflere uymak zorunda kalmışlardır. Meselâ, Erdel'de hükümdar Gábor Bethlen öldükten sonra, karısı dul Brandenburglu Katalin'in tahta geçmesini, şeriât'e uyup uymamasına bakmadan kabul ettiler. Macar tesiri altında kadınlara ait hususlarda diğer bazı müsamahaları da hoş gördüler. Macaristan'daki Türk'ler arasında tek eşliliğin çokluğu göze çarpar. Düşman Hıristiyan kadınlarına karşı centilmence hareket edildiğine dair pek çok misâl vardır.

Macar tarih yazarlarının bâzen Türk tarih yazarlarına mes: Istvânffy'nın Peçevî'ye tesiri olmuştur. Macar İlimler Akademisi kütüphanesinde *"Tarih-i Üngürus:* Macaristan tarihi" adlı bir el yazması mahfuzdur.

Budin paşaları üzerinde de Macar tesiri görülür. Macar mutfağı revaçta idi ve Macar kâtipleri çalıştırırlardı. Bâzı kale muhafızları istisnasız Macarca öğrenmişlerdi. Bu husus cihan seyyahı E v l i y a Ç e l e b i'nin de dikkatini çekmiş ve Macarca'nın ahengini takdir

etmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Budin paşaları kendileri ile aynı seviyede saydıkları kral ve imparatoru (Viyana'ya) Macarca mektup yazdırmakla kalmıyorlar, Viyana'da bulunan yüksek devlet dairelerini de Macarca muhabereye zorluyorlardı. Macar kâtiplerinin birçoğu mühtedî olmakla beraber, kendilerinde macarlık duygusu sönmemişti. Macar ve Alman mühtedîlerinin sayısı Güney İslavlarına nazaran azdı. İçlerinde asker olanlar bulunmakla beraber çoğu memuriyetlerde çalışan okur yazar kimselerdi. Türk'lerden Hıristiyanlığa çevrilenler daha çok asker olurlardı. Bunlar arasında ad bırakan *husar* (hafif süvari) subayları ve Budin'in geri alınmasından sonra Alman subaylar da vardır.

Macar menşeli Türkler arasında Koloşvarlı İ b r â h i m M ü t e f e r r i k a en meşhurlarındandır. 18 yaşında esir olmuş, Müslüman olduktan sonra azat edilmiş ve çok kabiliyetli bir genç olduğu için istisnaî şekilde, süratle yüksek rütbelere ulaşmıştır. İbrahim Müteferrika Lehistan'da, Kafkasya'da ve Fransa'da önemli siyasî vazifelerde bulunmuş, hayatının sonuna doğru Türkiye'de ilk matbaayı kurmuş ve 1729 ile 1742 yılları arasında fevkalâde yüksek filoloji duygusuna dayanarak seçtiği 17 büyük eseri bastırarak Türk mânevî hayatını zenginleştirmiştir. Şu da dikkate şayandır ki, onun ölümünden sonra 1797 yılına kadar geçen 55 yıl zarfında ancak 7 eser basılabilmiştir.

Büyük savaşları takip eden nisbî sükûn çağında, Türk-Macar karşılıklı tesirlerinin bozucu unsurlar karışmadan daha müsait şartlar altında geliştiğinden bahsetmiştik.

ALTIN ORDA VE VÂRİSLERİ

I. SARAY'DAKİ ALTIN HİLÂL'İN PARLAK ÇAĞI

V e r n a d s k i'ye göre Rus tarihinin mihverini, Eurasya orman ve bozkır mıntakasının bütününü elde etmek için atlı göçebeler ile yapılan mücadele teşkil eder. Rus tarihinin ilk safhasında Ruslar ormanlardan sızarak bozkıra da ayaklarını attılar. İkinci safhada (972-1238) Peçenek'ler ve Kuman'lar onları tekrar orman kuşağına sürdüler. Üçüncü safhada (1238-1452) orman bölgesi de bozkırlı atlıların eline geçti. Bu Moğol veya Altın Orda (Ordu) idaresi çağıdır.

Moğol sözü ile ifade olunan halk konglomerasında Moğollar ancak ince bir tabaka teşkil ediyorlardı. Bunlar Çingis ahfadı ile onun akrabası ve sadık yakınlarından ibaretti. Batu ordusunun ancak dörtte biri Moğol idi. Daha sonra bundan da azdır. Bu azınlık da çarçabuk sülâle ile birlikte türkleşti. Meşhur Arap cihan seyyahı İ b n B a t u t a, Özbeghan zamanında Kıpçak'tan geçerken Moğolca yerine ancak Türkçe konuşulduğunu işitti. Bu sebepten ötürü Kıpçak tarihinin ikinci devresini teşkil eden Altın Orda çağını haklı olarak Türk tarihi çerçevesi içine alabiliriz.

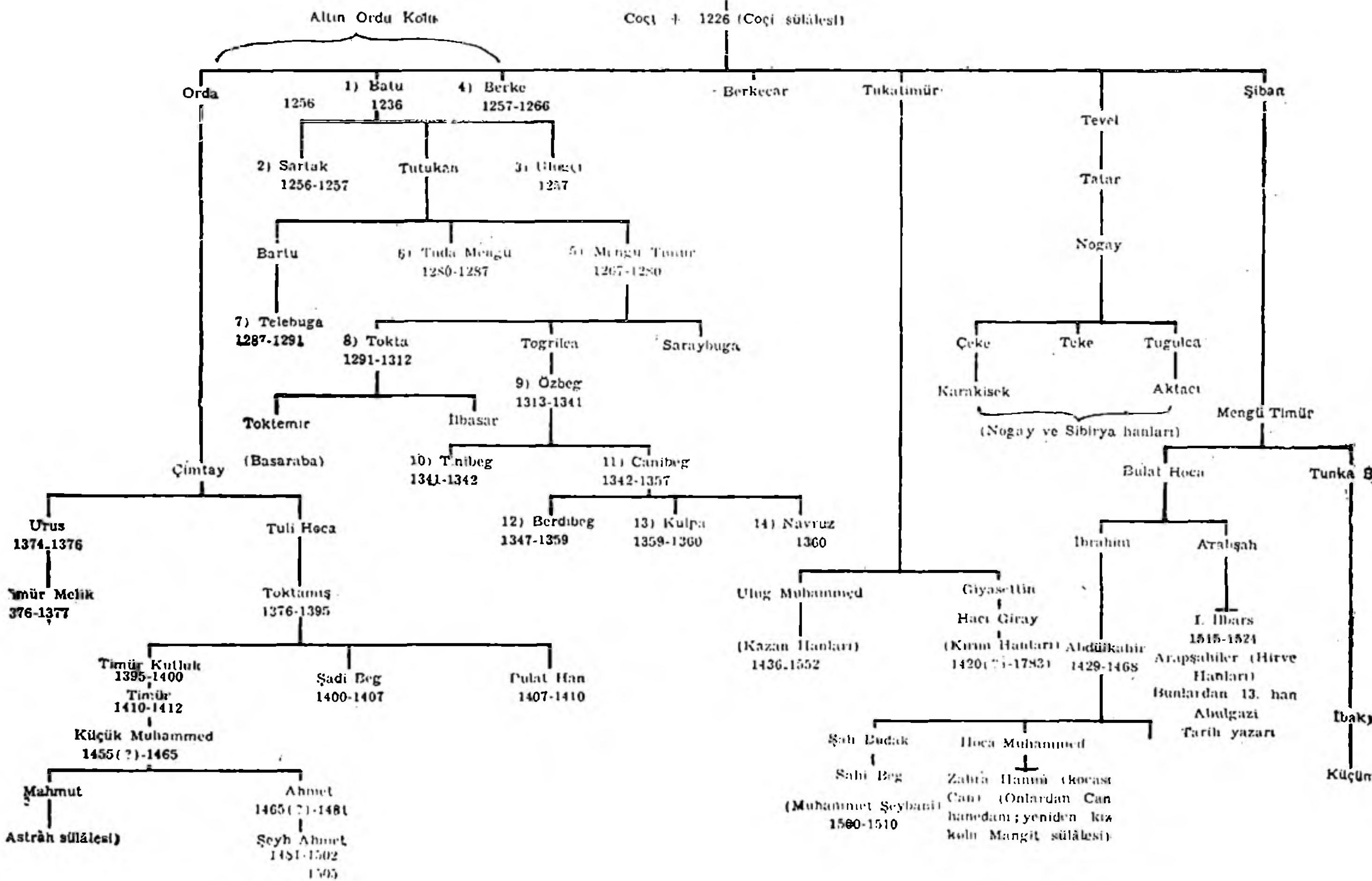
Ruslar ve onların izinden bütün Avrupa buradaki Moğol-Türk halk konglemerasını *Tatar* diye adlandırdı. Daha önce de Tatar adının aslında, muhtemel olarak, Moğol konfederasyonuna tabi bir Türk oymağı olabileceğini savunmuştuk. Zira bu söz Türkçe ile açıklanabilen *Tatmış, Tatıran* has adları zümresine girer.

Yukarda Moğol devletinin batı kısmını teşkil eden Kıpçak'ın, Coçi'nin *Batu* (1227-1256) ve *Orda* adlı oğullarının ulusu olduğunu bildirmiştik. Kıpçak'ın doğu bölgesinde ailenin *Ak Orda* adlı bölüğü, batı kısmında ise *Kök Orda* bölüğü hüküm sürdüler. Kök Orda daha çok *Altın Orda* veya *Altın Ordu* diye tanınır. Daha sonra Ak Ordu da batıdaki Oltın Ordu'ya katılmıştır. Rusya fatihi ve Macaristan galibi olarak tanınan *Batu Han*'ın aile içinde nüfuzu çok büyüktü.

Aile içinde en büyüğü olmamasına rağmen, yine baş olarak tanınırdı. Meselâ, 1251'de *Möngke*'yi hakanlık tahtına o oturttu. Möngke'nin devleti ile kendi devleti arasında Talas ve Çu nehirleri sınır teşkil ediyordu. 1252'de Rus prensi Aleksandr Nevski'ye büyük prenslik unvanını verdi. Nevski, hanlara sadakatle hizmet etti. Batıda Karpatlar ve aşağı Tuna mecrası sınır teşkil etti. 1254'de buradan Macaristan'a saldırdı. Devletin sıklet merkezi eskiden Hazar devletinin kuzeyini teşkil eden Don ve Volga'nın aşağı mecrası idi. Batu Han'ın yaylası, kuzeyde, şimdiki Saratov çevresinde, kışlağı ise Volga mansabında idi. Burada Aktübe kıyısında bugünkü Selitrennoye yerindeki Saray'da hükümet merkezini kurdu. Tebaası kendisini *Sayin Han* (İyi han) diye anardı. Muasır düşmanlarını teşkil eden Ermeni ve İran kaynakları da onu âdil ve barışsever, insaniyetli bir hükümdar olarak vasıflandırırlar. Altın Ordu çağının değerli araştırıcısı Y a k u b o v s k i y ise, onun "dâhi teşkilâtçı" olduğunu kaydeder. Tatar halk geleneğine göre ise Batu Han pek azı Moğol olan ahali ile yüce bir ordu ve muhteşem bir devlet kurduğu için, keramet sahibi bir azizdir. R u b r u q u i s onun 26 zevcesi olduğundan bahsederse de, ancak dört oğlu hayatta kalmıştır. En büyük oğlu *Sartak* erken ölünce Batu'nun yerine amcalarından *Berke* halef olmuştur.

Berke (1256-1266) merkezdeki hakanla olan bağlarını koparak istiklâlini sağladı. *Yeni-Saray*'ı Aktübe'nin Volga'dan ayrıldığı yerde, Bugünkü *Tsarev*'de kurdu. Daha sonra burası Özbek Han'ın da payitahtı oldu.

Berke zamanında Kıpçak'ta şehir kültürü Buhara ve Ürgenç tesiri altında gelişmeye başladı. Şamanlık yanında Budist, Müslüman ve Hıristiyan din yayıcıları da taraftar kazanma yarışına giriştiler. Berke'den sonra Özbek Han zamanına kadar sülâle mensupları, din hususunda mütereddit idiler. İçlerinde Hıristiyan olanlar da vardı. İran'da devlet kuran İlhan'lı Moğol sülâlesi ile o çağdaki İslâm âleminin rehberi olan Mısır arasında cereyan eden savaşlarda Müslüman olan Berke, Mısır'ın tarafını tuttu. Berke ve Beybars karşılıklı birbirine elçiler gönderdiler. Berke kızını Beybars'a verdi. İlhan *Hülegü,* 1221-1223 seferleri dolayısiyle Coçi nesline ait ulusun sahalarını da işgal ettiği için, Berke ve varisleri bunu tecâvüz saydılar. Bu suretle Altın Ordu ile, varlıkları için mücâdele eden Memlûklar arasında menfaat birliği meydana geldi. Çingis'in ahfâdı arasında diğer bir sahada da savaş çıktı. Orta Asya'da Çağatay'ın torunu

Coçi + 1226 (Coçi sülâlesi)
Altın Ordu Kolu
Orda
1256
1) Batu
1236
4) Berke
1257-1266
Berkecar
Tukatimür
Şiban
2) Sartak
1256-1257
Tutukan
3) Ulegçi
1257
Bartu
6) Tuda Mengü
1280-1287
5) Mengü Timur
1267-1280
7) Telebuga
1287-1291
8) Tokta
1291-1312
Togrilca
Saraybuga
9) Özbeg
1313-1341
Toktemir
İlbasar
(Basaraba)
10) Tinibeg
1341-1342
11) Canibeg
1342-1357
12) Berdibeg
1347-1359
13) Kulpa
1359-1360
14) Navruz
1360
Çimtay
Urus
1374-1376
Tuli Hoca
Toktamış
1376-1395
Timür Kutluk
1395-1400
Timür
1410-1412
Küçük Muhammed
1455(?)-1465
Şadi Beg
1400-1407
Pulat Han
1407-1410
Mahmut
Astrâh sülâlesi)
Ahmet
1465(?)-1481
Şeyh Ahmet
1481-1502
1505
Tevel
Tatar
Nogay
Çeke
Teke
Tugulca
Karakisek
Aktacı
(Nogay ve Sibirya hanları)
Mengü Timür
Bulat Hoca
Tunka
İbrahim
Arabşah
Ulug Muhammed
(Kazan Hanları)
1436-1552
Giyasettin
Hacı Giray
(Kırım Hanları)
1420(?)-1783)
Abdülkahir
1429-1468
I. İlbars
1515-1524
Arapşahlılar (Hirve Hanları)
Bunlardan 13. han Abulgazi Tarih yazarı
İbak
Küçüm
Şah Budak
Şahi Beg
(Muhammet Şeybani)
1500-1510
Hoca Muhammed
Zahra Hanım (kocası Can) (Onlardan Can hanedanı; yeniden kız kolu Mangit sülâlesi)

Algu, iktidarı elde etmek için Berke'ye karşı çıktı. Altın Ordu'da *Nogay*'ın ayaklanmasına rağmen ilk yüz elli yıl içinde nisbî bir sükûn hüküm sürdü.

Berke, İlhan *Abaka*'ya karşı yaptığı savaşta öldü ise de, halefi *Mengütimür,* Abaka'nın küçük kardeşi ve isim adaşı *İranlı Mengütimür'e* karşı saavşı devam ettirdi. Büyük siyaset oyunları arasında Kıpçak birçok devletin ilgisini çekti. Bizans ve bilhassa Mısır çok defa İlhan'lılara karşı Kıpçak'ı tahrike çalıştılar. Bizans, boğazlar dolayısiyle önemli yer işgal ediyordu. O çağda Avrupa'nın yek diğeri ile çatışan ve iki blokunu teşkil eden devletler, kendi menfaatlerini ittifaklarla ahenkli bir şekilde ayarlamaya çalışıyorlardı. 1270 de birinci blokta Fransa, Sicilya (Anju sülâlesinden Şarl), Papalık ve Ceneviz vardı. Bunlar İlhanla mektuplaştılar. Papanın hedefi, doğudaki küçük Hıristiyan - şövalye devletlerini tehdit eden Mısır'a karşı muvazene sağlamaktı. Macar'lar da bu bloka dahil idi. İkinci blokta Ceneviz'e karşı Venedik, Kastilia (Kastilia hâkimi Alfons'u Sicilya meselesi bağladı), Mısır ve Kıpçak bulunuyordu. İki ateş arasında sıkışıp kalan Bizans, hem Kıpçak'la, hem de İlhan ile iyi geçinmeye çalışıyordu. Bizans imparatoru VIII. Mihail her iki tarafa haraç ödüyordu. Gayri meşru kızı Maria'yı İlhan Abaka'nın, diğer kızı Eufrozina'yı Kıpçak prensi Nogay'ın haremine yolladı.

Coçi'nin torununun oğlu *Nogay,* bir biri arkasından gelen Kıpçak hanlarına tabi bir devlet nazırı (majordomus) olmakla beraber cihan siyasetinde kendi başına hareket ediyordu. Bizans'a hoş görünmek için Trakya'yı işgale çalışan Bulgar'lara karşı tehditkâr tavır takındı. Oğlu *Ceke* Bulgaristan çarı olarak 1301'de öldürüldü. Nogay ise Rus prensleri arasında nizamı sağladı ve büyük savaşlara girişti. Nogay'ın kuvvetli şahsiyeti gölgesinde kalan Kıpçak hanları passif ve sembolik duruma düştüler. S p u l e r'e göre, 1285'de Kıpçak ülkesindeki veba dolayısiyle açlık başlayınca, Tatar'lar ganimet tedariki için Lehistan ve Macaristan'a akına başladılar. *Nogay* ile *Telebuga* Haliç ve Lodomerya'daki Rus prensleri ve onların yardımcı askerleri ile Peşte'ye kadar akın ettiler ve sayıları azalınca Erdel'i çiğneyip çekildiler. 1298'de kurnaz, siyasî ve büyük asker Nogay, kudretinin zirvesine ulaştı. Aslında Don nehrine ve biraz sonra Kırım'a kadar uzanan sahaların valisi olduğu halde, hariçte herkes onu Han sanıyordu. Bulgaristan'ı da feodal devlet olarak kendisine tabi kılmıştı. Sırbıstan kralı Milutin de, aynı şekilde onu efendisi olarak tanırken oğlu Stefan'ı (daha sonraki kralı) rehin olarak ona gön-

dermişti. İhtiyar emîrin boyunduruğundan sıyrılmak isteyen Tokta Hanı (1291-1312) da yenilgiye uğrattı. Sülâle geleneğine bağlılığı, kendisini Han ilân etmesine engel oldu. Tokta Hanı da takip etmedi. Halbuki o bundan faydalanarak yeniden bir ordu topladı ve 1299 da Kafkas dağları önündeki ovada Kökenlik adı verilen yerde Nogay'ın ordusunu imha etti. Kırk yıl önce muzaffer ordularını Vistül nehrine ve Meriç'e kadar sevkeden ve bir gözünü büyük zaferi gününde İran'da kaybeden, ihtiyar vezir şimdi savaş alanında yalnız başına kaldı. "Hiç kımıldamadan atının üstünde muhkem oturuyor, ak düşmüş gür ve dağınık saçı gözünü örtüyordu. Sonu gelmiş, gücü tükenmişti. Tokta ordusundan bir Rus yanına gelince Nogay ona kim olduğunu sorduğunda, o şöyle seslendi: Ben Nogay'ım, beni öldürmeden Tokta'nın yanına götür, kulağına söyleyecek bir çift sözüm var. Her ne kadar bunu söyledi ise de Rus dinlemedi, başını keserek Tokta Hana götürdü. İşte Nogay'ın başı dedi. Tokta Rus'tan sordu. Bunun Nogay'ın başı olduğunu nereden, biliyorsun? Rus: Kendisi bana söyledi, dedi, hatta öldürmeyip size götürmemi söyledi. Ben çabucak işimi bitirdim, dedi. Tokta bu söz üzerine çok kızdı. Böyle büyük şerefli insana saldırarak kendisine teslim etmediği için Rusu öldürttü" (Memlûklardan R u k n e d d i n B e y b a r s tarihi).

Uzun müddet Nogay ulusuna bağlılık bir çok Tatar oymağını perçinledi. *Mangıt*'lar da bunlardandır. Bu *Nogay-Tatarlarının kalıntıları* son zamanlara kadar bozkırın güney kenarında dağınık olarak yaşamakta idiler.

1312'de Özbek, Kıpçak'ların hanı oldu. Emirleri onun yasadan ayrılmamasını ve kimseyi Müslümanlığa zorlamamasını şart koşmak istedilerse de, o bütün mukavemetleri kırdı. Bir fermanında şamanlar ile Budist lamalarını ölümle tehdit etti. İslâm dinini yayarak ve üstünlüğünü sağlayarak şimdiye kadar ancak küçük birliklere munhasır kalan bağlılık yerine, bütün tebaasını tek vücud haline getiren bir vasat yarattı. Bu sayede harice karşı da daha müessir kuvvet sağladı. Rus prenslerine karşı dizginleri sağlam tuttu. (Bu sırada Moskova prensi *İvan Kalita* yükselmeye başlamıştı).

Tatar orduları Macar sınırında, Balkan'larda, Lehistan'da, kalkınma safhasında olan Litvania'da ve Azerbaycan'da savaştılar.

Azerbaycan zaferi Özbek'e değil, oğlu *Canibek*'e (1342-1357) kısmet oldu. O Tebriz'i de aldı. O sırada Altın Ordu haşmetinin zirvesinden aşağı kaymaya başlamıştı. Taht nizaları sırasında

prenslerin birbirleri ile savaşları sonucunda temeli sarsıldı. Litvania, Tatar mültecileri için sığınacak yer oldu ve devletin sınırları tehdit altına girdi. Leh-Macar ittifakı mukavemeti destekledi, bunlar Rus prensleri ile de uyuştular. Güneyde Osmanlılar 1345 de Çanakkale boğazını geçince Mısır'a olan boğazlar yolu da kapandı. Bizans ve Balkanlar ile olan bağlar önemini kaybetti. Bu suretle Altın Ordu cihan siyaseti alanından uzaklaştırıldı. Altın Ordu'nun inhitat çağı tarihçiyi, artık daha ziyade Rus etnikinin teşekkülü ve Rus imperyalizminin ortaya çıkışı bakımından ilgilendirir.

Özbek ve Canibek çağına kadar, Altın Ordu devletinin kültür gelişmesi de zirvesine ulaştı. Bozkırın bazı sahalarında, ezcümle iki *Saray* şehri örenleri arasında öyle kültür yadigârları izlerine rastlandı ki, çağdaş Rusya'da bunları aramak beyhudedir. Dokuma, deri ve maden işçiliği ve gedik teşkilâtı fevkalâde yüksek seviyede idi. Muasır İbn Battuta ve Al-Omari, han sarayının çatı alınlığında çok ağır altın hilâl ile, şehirde havuzlar, umuma mahsus hamamlar ve çarşılar görmüşlerdi. İki Sarayın ambarlarında Rus ve Mordva (Fin kavmi) toprağından gelen deriler, Mısır ve Bizans'tan gelen ağır kumaşlar, fildişinden mamûl eşya, Mısır'dan gelen cam eşya, İran'dan ve Çin'den gelen ipekler, Buhara'dan gelen pamuk mensucat ile halılar, Hint'ten gelen inci ve mercanlar, sıcak memleketlerden gelen baharat yığılı dururdu. Bir deponun harabeleri arasında, Balodis adlı Leton arkeoluğu kahve taneleri bile bulmuştur.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Altın Ordu'nun yüzbini aşan şehirlerindeki insanlar zenginliklerini ve lüks hayatlarını, yalnız sürekli bir şekilde yağma ile Rus topraklarından sağlamış değillerdir (Bk. Yakubovski, La Horde d'Or, s. 138). Bilâkis bunu sanatın ve ticaretin gelişmiş olmasına borçludurlar. Macar'ların ve Hazar'ların tarihi bahsinde de, Doğuyu Batıya ve Kuzeyi Güneye bağlayan ticaret yollarına sahip olmanın, refah ve kuvvet kaynağı olduğunu görmüştük. Yakubovskiy, "Altın Ordu hanları, yaşadıkları sahalardan geçen ticaret yollarının önemini pek çabuk idrak ettiler" der. Ayni müellif hanların, bilhassa Berke ile Özbek'in, ticaret ve sanayinin gelişmesine hizmet ettiklerini tebarüz ettirdikten sonra, zenginliğin "Basit bir şekilde büyük servetin emniyete alınması ile bundan tahsil olunan vergiler, berat ve narh ücretlerinden" meydana geldiğini kaydeder (La Horde d'Or. s. 69).

Balodis, sathî ve kısa süren kazılarına rağmen, *Eski Saray*'ı aşağıdaki şekilde tasvir eder: Özbek çağında şehir çok geniş-

lemişti. Şehrin muhteşem sarayları, önemli sanayi imalâthaneleri, maden izabe fırınları, ileri seviyede kuyumculuğu, darphanesi vardı. *Yeni Saray*'da ise Türkistan'da olduğu gibi, kanallarla sulanan sebze ve meyve bahçeleri, yanında meşhur gülistan (gül bahçesi) vardı. Bu bahçeleri, kumların istilâsına uğramaması için dikkatle koruyorlardı. Yapıları, ısıtma boruları ile mücehhez ve rahat idi.

"Çini ile kaplı evlerin ve sarayların ve renkli motiflerle süslü alçı kaplama duvarlarının ne hoş bir manzara teşkil ettiğini tasavvur edebilirsiniz". Fayanstan kesilmiş levhalar, halı gibi işlenmiş mozaik döşemeler de çok cazip idi. Çini sanatının ileri seviyede oluşuna, Aktübe'nin geniş sazlıklarında ve kum eksibelerinde yaşayan kuş, bitki ve çiçeklerin levhalardaki motifleri tanıklık eder. Bir kısmı altın yaldızlı üslûplaştırılmış mavi renkte, koyu mavi, siyah veya diğer renktedirler. Bir kısmı ise kabartmalı ve mineli eşyadır. Saray çevresinde ziraat da ileri durumda idi. Altın Ordu'nun Don-Volga-Kafkasya çevresinde diğer şehirleri de vardı. Meselâ, o çağda bağ ve bahçeleri ile meşhur *Macarî* şehri bunlardan biridir.

Rus maddî kültürü Altın Ordu Türklerinden pek çok unsur almıştır. İlgilenmeleri gerekli tarihçiler de bu konuyu araştırmadıkları için, henüz umumî bir fikir yürütmeye imkân yoktur.

Altın Ordu'ya tabi halklar arasında sayı bakımından en önemlisi Rus'lardır. Norman'lardan Rurik sülâlesi mensubu Rus prensleri, feodal sisteme göre, tam mânasiyle hanların metbuları idiler. Prenslik ünvanlarının teyidi ve istifsarı için, Altın Ordu payitahtı Saray'a, hattâ bidayette hakanın merkezi olan 7000 km. mesafedeki Karakorum'a kadar seyahat etmeleri gerekiyordu. 1243'de Batu, Yaroslav'ın büyük prensliği ile diğer prensliklerin ve o çağa kadar müstakil olan Haliç kralı David'in rütbelerini tahkim etti. Boyun eğme karşılığında prensler tahtlarını hanın valisi sıfatiyle koruyabildiler. (V e r n a d s k i y'e göre agents of the Khan).

Prensler çok defa Altın Ordu'ya çağrılarak muhakeme edildiler. Burada birbirlerini hana sadakatsizlikle suçladılar. Han bâzan onları ölüme mahkûm ederdi.

Rus salnameleri ölüm cezası ve bunun icrasından teferruatı ile bahsederler. Meselâ: Tver Büyük Prensi *Mihail Yaroslaviç* vakası. (1319). Moskova prensi Yuriy (Özbek'in hemşiresi prenses Könçek'in kocası) Mihail'in cellâd eline düşmesine sebep olmuştur. Özbek Hanın o sırada konağı Kafkasya'daki aşağı Sevince nehri çevresinde idi.

Uzun muhakeme ve hanın buyruğunu istihsal için uzun gayretten sonra Rus cellâd mahkûmu vurup öldürdü. Mahkûmun çadırının kalabalık tarafından yağma edilmesine de müsaade edildi.

Tatar hakimi Kavgadiy, Rus prensi Yuriy'e: "Kendi amcanın cesedinin alenen tahkir edilmesine müsaade ediyorsun" deyince, Yuriy cesedi örttü ve Kuma yanındaki Macar şehrine götürdü.

Rus toprağında oynanan kanlı facialara da fatihlerin gaddarlığı değil daha çok Rus prenslerinin entrikaları sebep olmuştur. Bu entrikalara, efendileri hanı da çekip karıştırdıklarına dair pek çok misal vardır. Burada Moskova tarihinin birkaç yaprağını karıştıralım: Meselâ, yukarda zikri geçen Moskova prensi Yuriy, entrikası ile idam ettirilen Mihail'in oğlu tarafından öldürtüldü. Yerine kardeşi İvan geçti. İvan'a, hasisliği yüzünden torbalı mânasına gelen "Kalita" lâkabını taktılar. Altın Ordu'dan bazı imtiyazlar koparabilmek için Büyük prens unvanına özendi. 50.000 kişilik Tatar askerinin yardımı ile Tver'i tahrip edince nihayet büyük prens oldu. Yıllar sonra 1339 da Tver'in sonuncu Büyük prensi Aleksandr'ı Saray'da idam ettirmeye de muvaffak oldu. Hanların vassali sıfatiyle Smolensk'in celladı da o oldu. Moskova büyük prensliği işte bu şekilde gün geçtikçe büyüdü.

Hanlar başlangıçta, Rus prenslerinden başka kendi memurları olan *baskak*'ları vergi ve asker toplamak için Rus şehirlerine gönderiyorlardı. Ruslar, Yas'lar (Oset'ler) ve Türk neslinden Kuman'lar ile birlikte Güney Çin'in fethine de katıldılar.

Vergisini veren ve buyruklara itaat edenler büyük devletin himayesine mazhar oluyorlardı. Birçok Rus köyleri Rurik hanedanı yerine doğrudan doğruya Tatar'lara tâbi olmayı tercih ediyorlardı. Volhinia bölgesine kadar sirayet eden bu hareket Rus bakımından tehlikeli idi. Batıya yayılışına karşı Haliç prensleri de mücadele ettiler.

Altın Orda, din serbestliği bakımından yalnız müsamaha ile kalmayıp, Ortodoks kilisesinin hâmisi idi. Metropolitler kilise haklarını ve kilise emlakına dokunulmazlığı sağlayan *yarlıkları* (fermanları) hanlardan veya Özbek'in eşi *Taydula*'nın yaptığı gibi hanların zevcelerinden aldılar. Kilise emlâkına tecavüz ölümle cezalandırılıyordu. Hıristiyan dini ile alay edenler de aynı şekilde ağır cezaya çarptırılıyordu. Bu himaye dolayısiyle kilise, mimarlık, ikon ressamlığı ve dinî edebiyat bakımından çok gelişti. Rus din adamlarına daima

saygı gösterildi. Berke 1261'de Saray'da piskoposluğu kendisi kurdu. İlk piskopos *Theognost'*u Mengütimür birkaç defa harice elçi olarak gönderdi. Ortodoks kilisesi, başlangıçta Tatar'lara olan şükran borcunu, sadakat ile ödedi. Papazlar vergi ödemekten de muaftılar ve ancak metropolite karşı sorumlu idiler. Bir yarlıkta "Bu insanlar bize duaları ile yardım ediyorlar ve ordumuza kuvvet sağlıyorlar" denmektedir. Metropolitlik Altın Orda Tatar'larının menfaatlarını Rus prenslerine karşı da koruyordu. Pskov sekenesinin Tatar'lar tarafından kovalanan bir Rus prensini şehirde kabul etmeleri için lânetlenmesi (excommunication) hadisesinde olduğu gibi.

Geçen yüz yıl ortasında yaşayan Rus tarihçisi P o l e v o y'un tesbit ettiği vechile, Rus gücü Altın Orda idaresi zamanında büyümüştür. K l y u ç e v s k i y'ye göre de *"III. Vsevolod* haleflerinin yurt işlerinde yaptıkları kör düğümü, hanların idaresi çağındaki kılıç kesip atmıştır". V e r n a d s k i y'nin objektiv görüşleri bilhassa dikkate değer. "Rus tarihinde Altın Ordu çağının hükümranlık mefhumu, yeni istikametin açılmasında müessir olmuştur. Ferdin devlet içindeki rolü tali derecededir. Han her şeye hakim bir autokrattır. Hanın nüfuzu zayıfladığı çağda, hükümranlık hakkındaki görüş tarzı, Altın Ordu'nun idaresi altında iktidarı sağlayan Moskova büyük prensinin şahsına intikal etti. Bu suretle eski parçalanma lânetinden kurtularak, birleşik Rusya yaratılması için yol açıldı". History of Russia, New Haven, 1929, 37-50).

Ferd hukuku, vergi sistemi, askerî teşkilât, posta, daha sonraki Rusya'da hep Kıpçak'lardan alınan Türk örneğine göre kurulmuştur.

Bir Rus tarih kitabında B r i a n - C h a n i n o v'un bu bahisle ilgili bölümünde, Rus vahdeti "Tatar boyunduruğu"nun mirası olarak gösterilmiştir. Ancak bu boyunduruk güçle kırılmamış, belki Altın Ordu'nun çözülüşü, iç savaşlar ve Moskova'nın mahir ve sabırlı siyaseti sayesinde kendiliğinden kopmuştur. B r i a n - C h a n i n o v Bizans'tan gelen tesirlerin, alaylı bir ifade ile, ancak çar sözü, işkence ile itiraf ettirme, hükümdar önünde toprağa yüz sürme gibi zevahirden ibaret olduğunu kaydeder. "Bunlar arasında bir çoklarının Bizans tesiri sandıkları veya buna inandırmaya çalıştıkları" çarların taç giyme merasiminde kullandıkları kenarları kürklü ve kıymetli taşlarla süslü serpuş, aslında bir hanın Moskova prensine gönderdiği Tatar serpuşundan başka birşey değildir.

Özbek Han çağı, *Rumen devletinin* kuruluşu ve *Basaraba* sülâlesinin menşei bakımından da önemlidir. Tokta Han Nogay'ı ortadan

kaldırdıktan sonra, Nogay'ın oğlu *Çeke*, Arap tarihlerine göre (bk. T i e s e n h a u s e n, Sbornik) "Bilâd Âs veya Bilâd Ulak" bölgesine sığındı. Buradaki "Bilâd As": Yas'ların toprağı, İslav kaynaklarındaki "Gospodstvo Yasko" ile aynıdır. Bugünkü Yaşşy bu adın hatırasını saklar. "Bilâd Ulak" ise Ulak ve Bulgarların toprağıdır. Bu çağdaki savaşlarda, Nogay'ın eski sadık arkadaşlarından, Çeke ile arası açık *Tonguz*'un da adı geçer. Bu kimsenin adı Rumen *Tonguzeni* yer adında kalmış olmalıdır. Aşağı Tuna çevresi Tokta oğullarının vassal ülkesi idi. 1302 tarihinden itibaren burada İlbasar adlı bir prensin adı geçer (+ 1310). Tokta'nın ölümünden sonra (1312), oğlu Toktemir (?) han olmak istedi ise de muvaffak olamadı. Tokta'nın amcazadesi Özbek daha önce de bahsi geçtiği üzere han oldu. Türklerde ad verme geleneğini hatırlarsak, aile içinde aynı adın muhtelif şekilleri sevilerek kullanılmıştır. Buna göre Toktemir oğlu Basaraba, Tokta'nın torunu İlbasar'ın da amcazadesi, muhtemelen İlbasar'ın vârisidir. Tahta geçemeyen Toktemir ile oğlu, Kıpçak ülkesinin batı kenarına sığınmış olabilirler. İktidarı ele geçiremeyen Coçi ahfadı için Batıdaki sınır bölgesi en emin sığınak olagelmiştir.

Basaraba XII - XIV. asrın dönüm yıllarında doğmuştu. Bu çağda ve bu sahada Coçi nesli prenslerinden başka birinin Tatarlar ile birlikte hüküm sürmesi tasavvur edilemez. Basaraba 1330 yılında Velbujd savaşında bulunur hatta Sırp kralı Stefan Duşan'ın bir fermanında Basaraba'nın halefi "Kara Tatarların" başbuğu olarak görülür. *Oldamur* ve *Atlamoş*, Moldva ülkesinden Macaristan'a akın ettikleri gibi, *Nogay* ve Telebuga da yine Moldva'dan girdiler. 1334 de Papa XXII. Johannes durmadan akın eden "Dinden ayrılan Skizmatiklere ve Tatarlara" karşı haçlı seferi ilân eder. Burada Skizmatik sözü ile Ulahlar kastedilmektedir. Karpatların bu sırada arşiv belgelerinde "fines et termini Tartarorum" diye adlandırıldığı görülür (1279, 1288 v.b.).

Altın Ordu tarihine ve XIV. yüzyıl münasebetlerine bakarak Basaraba prensliğinin Özbek hana tabi bir vassal olduğunu hükmedebiliriz. Bununla beraber kısa bir müddet bu prenslik Macar krallığına da tabi olmuştur. Tatar prensleri çok defa bunu yapmışlar ve hattâ daha sonra Litvanya büyük prensliğinin de gölgesine sığınmışlardır. Basaraba'nın Altın Ordu'dan ayrılıp istiklâl kazanmadığı bir gerçektir. Zira bu sıralarda ondan daha uzakta ve daha uygun stratejik durumda olan Bulgaristan bile önce Nogay'ın daha sonra

Tokta'nın, hattâ Özbek'in vassalı idi. Tırnovo'da Kıpçakların akrabaları *Terter* oğulları ve *Çeke*'nin şahsında bir Altın Ordu prensi hüküm sürdü. Özbek'in orduları da birkaç defa Tırnovo'daki vassallarını Bizans'a karşı korudular (meselâ, 1319, 1324 de ve daha sonra).

Hulâsa, Basaraba prensliği, zaman itibariyle ilk ayrılan bir halef devlettir.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında da Türkistan'da ve yukarı Volga'da bozkır çocukları hüküm sürdüler. Altın Ordu içindeki karışıklıklar dolayısiyle, Moskova Büyük prensi Dimitriy, Don nehri yanında, Ruslara pek pahalıya mal olan *Kulikovo* savaşında, Mamay Hanı yendi. Bu savaşta 15 Rus prensi telef oldu. Bu savaş Rurik haleflerinin sayısını azaltmakla Moskova prensliğinin tek idareye yönelen gelişmesi için müsait oldu ve Ruslar hesabına zafer psikolojik tesir sağladı. Ancak yeni han Toktamış (1376-1395) çarçabuk ortalığı düzeltti. 1382 de Moskova'yı alarak Dimitriy'yi inkiyada mecbur etti. Toktamış Han devletini büyüterek aksak Timür'ün himayesinden sıyrılmak istiyordu. Halbuki Timür onu akrabalarına karşı koruyarak hanlık mansabına ulaşmasına yardım da etmişti. Buhara'ya hücûm etti ama savaşı kaybetti.

Toktamış arkasını emniyete almak için kudretli Litvanya Büyük Prensliği ile ittifak muahedesi yaptı. Suriye'de Timür tarafından tehdit edilen Mısır Memlûkları ile tekrar münasebet kurdu. Muhtemelen Osmanlı Sultanı I. Bayezid'i de koolisyona sokmaya çalıştı. Bütün bu tedbirler beyhude oldu. Toktamış Kur nehri boyunda 1395'de Timür'e karşı savaşı ve tahtını kaybetti. Timür'ün süvarileri Kıpçak ülkesine yayıldılar, Timür, Kıpçak'ı işgâle kalkışmadı. Anlaşılan tek hedefi kendisini tehdit edebilecek kuvvetli bir devletin burada kurulmasına engel olmaktı. Altın Ordu yeniden iç harplere sahne oldu. Doğu Avrupa tarihi bakımından Timür'ün bu hareketi son derece önemli gelişmelere yol açmıştır.

Altın Ordu içindeki taht kavgalarına Moskova büyük prensliği ile Litvanya Büyük prensi Vitold da entrikaları veya taraftarlarından her hangi birine askerî yardım ile karışmaktadırlar. Artık Altın Ordu, iktidar için mücadele eden Rus ve Litvanya büyük prensliklerinin elinde çok defa bir aletti.

Tatar'lar ile Ruslar arasındaki etnik rabıtalar kuvvetlenmektedir. Rus boyarlarının (zadegânının) istibdadından bıkan pek çok

köylü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Tatar idaresine sığınmaktadır. Bu ilk bakışta yağmurdan kaçıp doluya tutulmak gibi görünürse de, az sonra Tatar idaresinde hür olma imkânları vardır. Etnik durumdaki değişmelerin bir sebebi de, nesiller boyunca Altın Ordu hakim tabakasından büyük sayıda Kıpçaklı genç Türklerin Memlûklara satılmaları olmuştur. Kıpçak ülkesi için bu şüphesiz bir ziya teşkil ediyordu. Buna karşılık işçi olarak İslav topraklarından Tatar'lar daha önce Avar'ların ve Hazar'ların yaptıkları gibi pek çok esir sürüklediler. Bu esirler bir nesil sonra *ortakçı* oluyorlar ve bazı bölgelerde Rus etnik çoğunluğunu sağlıyorlardı. Bu Rus adacıkları daha sonra Rus devletinin yayılışı sırasında, ileri karakol vazifelerini gördüler.

Rus'ların arasına yerleşen Tatar'lar ise çabucak ruslaştılar. 1452 de Moskova büyük prensi Vasiliy artık üstünlük sağlayarak sadık Tatar prensi *Kasım*'a feodal toprak veriyor, kendisine vassal yapıyor. Kasimov hanları bu Kasım'ın halefleridir (1452-1678). Buna rağmen Türk unsurlarının hegomonisi henüz büyük sahaları içine almaktadır. Volga nehri Kazan'ın ötesinde doğrudan doğruya Türk veya Türk idaresinde olan ülkelerden geçmektedir. Fakat 1471'de anarşi artıyor ve Timür'ün Kıpçak'taki tahribatından sonra can çekişen payitaht Saray'ı yağma etmek için Volga nehri yolu ile ta kuzeydeki Vyatka boyundan yağmacılar gelmektedir.

XV. yüzyılda Altın Ordu parçalandı. Asıl nesepten gelen hukukî halef "Büyük Ordu"nun son hanı *Şeyh Ahmed* idi. Çok enerjik ve iyi şartlar altında büyük bir hükümdar olabilecek Şeyh Ahmed'in kaderine çok değişik geçen yıllar zarfında Moskova - Litvanya ve Kırım iktidar üçgeninin yek diğeri ile yaptıkları askerî ve siyasî mücadeleler yön verdi. Sonuncu konağı Kief ve Desna mansabı çevresi idi. Burada 1502'de, Kırım'ın ilk hanı *Mengli-Giray* onun ordusunu dağıttı. Kendisi Astarhan'a sığındı. Moskova, Kazan hanlığına karşı Şeyh Ahmed'i bozguncu kuvvet olarak kullanmak istedi. Ancak Astarhanlıların Şeyh Ahmed'i değil kardeşi *Abdülkerim* tarafını tuttukları anlaşıldı. Bu suretle Abdülkerim ilk Astarhan hanı oldu. Bunun üzerine Ahmed, eski dostu Litvanya büyük prensi Aleksandr'a sığındı. Aleksandr ise Mengli-Giray'a hoş görünmek için 1505'de onu öldürttü. Bununla "Büyük Ordu" sona erdi. Şeyh Ahmed'i takip edip gelen sadık maiyetini Litvanya'nın çeşitli bölgelerine dağıttılar. Litvanya arşiv belgelerinde bu Tatarların adlarına seyrek de olsa rastlanmaktadır.

Altın Ordu'dan erken ayrılan hanlıklar arasında *Kazan Hanlığı*'nı, Ordu'nun Kıpçak'tan çıkarılan prenslerinden Uluğ Mohammed 1438 yılını müteakip kurdu.

Moskova Büyük Prensi II. Vasiliy bundan huzursuzluk duyarak Kazan'a saldırdı. Yenilmekle kalmayarak Uluğ Mohammed Han'ın eline esir düştü. Uluğ Mohammed bu yakalanmanın büyük önemini kestiremedi. Büyük prensin gözlerine mil çektirmekle beraber onu fidye karşılığı serbest bıraktı. Uluğ Mohammed'in oğlu ve ayni zamanda katili *Mahmudek* ve onun oğlu *İbrahim* de Ruslara karşı zaferler kazandılar. Bu arada İbrahim Vyatka şehrini de işgal etti (1468). İbrahim'in oğulları taht kavgalarına Rusları da karıştırdılar *Muhammed Emin*'in 1518 de ölümü ile esas sülâle sona erdi. Kazan'ın kaderi bundan sonra Rus ve Kırım taraftarları kavgalarının neticesine bağlı kaldı. Ruslar bir aralık kendi vassalları Kasım ülkesi hanı *Şah Ali*'yi Kazan tahtına oturtmaya muvaffak oldular ise de bu çok sürmedi. İlk önce Kırımlı *Sahib Giray*, daha sonra *Safa Giray* Kazan'a yerleştirildi. İki ordunun birleşik gücü sayesinde Ruslara birkaç defa ağır darbeler indirdiler. Kırım'lılar buna rağmen sürekli tutunamadılar. Kâh bir parti, kâh öbür parti üstün gelerek hanları durmadan değiştirdiler. Şah Ali'nin üçüncü defa tahttan idirilmesinden sonra Çingis sülâlesinin Astarhan şubesinden *Yadigâr* han tahta çıktı. Birkaç sene sonra, daha önce iki defa Kazanı neticesiz muhasara eden çar *Dehşetli İvan* 1552 de şehre girdi. Bütün erkekleri idam ettirdi. Cami ve mescitleri yerle bir etti. Bugün bu şehirde, ancak Safa Giray hanın zevcesi prenses *Süyüm-Bike*'nin han mescidi minaresi, Türk mazisinin hatırasını saklıyor

Dört yıl sonra 1556'da Dehşetli İvan'ın kumandanlarından — adına göre Tatar menşeli olması icap eden — *Mansurov* Astarhan hanlığı ile de hesaplaştı. Bu suretle Avrupa'da Kırım'dan başka Rus bölgesine sığınarak sürünen *Küçük Kasım Hanlığı* kaldı. Kasım Hanlığını Uluğ Muhammed hanın oğlu Kasım kurmuştu. Pederi öldükten sonra ortaya çıkan kardeşler arası taht kavgaları sırasında, zorda kalınca 1452 de Moskova büyük prensliği hizmetine girmeyi kabul etmiştir.

Kasım, vassal olarak bugünkü Ryazan vilayetinde, Oka nehri yanındaki Gorodets şehri çevresini almıştı. Gorodets'den Kasımov ve çevresi *Kasım Hanlığı* adını taşıdı. Bu küçük hanlığın askerlerini, Ruslar Kazan'a karşı muvazene unsuru olarak kullandılar ve

Kasım hanlarını birkaç defa Kazan tahtına da oturttular (mes. Şah Ali). Kasım'da Sibir'in son hanı *Küçüm*'ün torunu Arslan ve onun oğlu *Seyyid Burhan* sonuncu hanlardandır.

Seyyid Burhan Hıristiyanlığı kabule zorlandıktan sonra 1678 de *Vasiliy adını alarak* öldü. Ortodoks kilisesi zulüm ve işkence ile Müslüman tebaayı Hıristiyan ve Rus olmaya zorladı. Bu yüzden Kasimov şehrinde asrımızda Türk neslinden hemen hemen kimse kalmadı. Buradaki sonuncu Müslüman Tatar'ların XVII. yüzyıl mezar taşlarında zorbalığa karşı son bir ferman, bir protesto olarak aşağıdakiler okunmaktadır:

"Allah benim de, sizin de Tanrınızdır. İsa onların küfürünü görünce dedi: Allah rızası için bana kim yardımcı olacak? Havvarileri: biz olacağız, diye cevap verdiler. Allahâ inanıyoruz. Sen de şâhidimiz ol. Kendimizi ona teslim ettik. (Kur'an, 111. âyet 51-52)".

Kırım hanlığını, kesin olarak bilinmemekle beraber, büyük ihtimalle Coçi'nin Tuka-Timür adlı oğlunun neslinden *Hacı Giray* kurmuştur. İlk bastırdığı sikkeler 1441/42 tarihini taşırlar. 1475'de Osmanlılar Kaffa (Kefe)'yi işgal ettiler ve Kırım hanlığı Osmanlılara tabi bir devlet oldu. Bu tarihten itibaren Kırım hanları Osmanlılarla birlikte her büyük savaşa katıldılar ve kendi hesaplarına da Rusları tehdit altında bulundurdular. Fâtih Sultan Mehmed'in ilk vassalı *Mengli Giray Han* (1467-1515) idi. Nüfuzlu, iyi savaşçı, yiğit olan bu han uzun hükümdarlığı sırasında Kırım Tatarlarının komşuları üzerindeki hegemonisini kuvvetlendirdi. Bu sayede Kırım iki büyük devlet arasında sıkışıp kalmasına rağmen uzun süre ayakta kalabildi. Bu sülâleden bir kaçı Astarhan ve daha önce açıklandığı üzere Kazan hanlığı tahtına da oturdular. Besarabya'daki Nogay Tatarları, Kuban nehri çevresi halkları: Çerkes ve Kabardi süvarileri, Zaporojye Kazakları (önce kalabalık olarak, islavlaştıkları nisbette azalarak) hanın ordusuna katıldılar. Silezya'dan Hazar denizine kadar olan sahalar Kırım süvarilerinin at oynattıkları yerlerdi. Moskova'ya en az beş defa sokuldular. Bir defasında ancak Kreml ayakta kalabildi.

Mengli-Giray'ın halefi *Muhammed-Giray* zamanında (1515-1523) durum böyle idi. Kırım hanları önce Rus'ların Altın Ordu'ya vermekte oldukları yıllık haracı (1521) da aldılar. Moskova'da tehlikeden kurtulmanın hâtırası olarak asırlarca dinî merasim (procession) tertip edildi. *Devlet-Giray* (1550-1577) de Dehşetli İvan

zamanında Astarhan'ın sukutundan sonra 1571'de Moskova'yı yaktı. İçlerinde en mümtazı *Bora Gazi Giray Han* (1588-1607) idi. İran'da yedi yıl kalebentli olarak kaldıktan sonra oradan kaçtı ve tahta oturdu. Yiğit bir asker, kabiliyetli şair idi. Osmanlı padişahının metbuu sıfatiyle Macaristan'daki savaşlara katıldı. Ve istirahat zamanlarında Zombor'da ve Peç'te meşhur gazellerini yazdı.

O çağda, sultanların kıskançlığı ve sadrıâzâmların entrikaları yüzünden siyasî hava bozulmaya yüz tuttu. Han ailesinden bir kaç kişiyi daima İstanbul'da veya diğer şehirlerde rehin olarak bulundurdular. Ruslar da vaktiyle Kazan hanlığı ile olan münasebetlerinde aynı yolu tutmuşlardı. Bunların hana karşı istendiği zaman ayaklanmaları sağlanıyordu. Bu yüzden hanlar daima itimadsızlık içinde tetikte idiler. Sonunda han ailesi içinde ihtilâflar belirdi. *III. Muhammed Giray* 1623'de kendisini hanlıktan azl için gönderilen Osmanlı ordusunu yenmesine rağmen hanlık idaresi zayıfladı. Sülâle içinde nizalar etnik tabakalara hattâ oymaklara sirayet etti. Meselâ, Kantemir ailesine bağlı Besarabya'lı Nogay Tatarları ve onların kalıntıları 1701'den itibaren tedricen Kırım'a geri çekildiler.

Tatar yayılışı *IV. Muhammed-Giray* zamanında bir kere daha alevlendi. 1657-1763'de Ruslara karşı büyük zaferler kazandılar. Tek bir gün zarfında 1660 haziranında 30.000 Rus'u Volga'da imhâ ettiler. Macaristan ve Moravya'da adeta Batu Han çağı geri geldi. Bu yüzyılın sonunda birbiri arkasından dört defa tahta geçen *Selim Giray* da mümtaz bir şahsiyet idi. Devlet adamı, kumandan, tarih yazarı ve büyük inşaatçı (1705) idi.

Zamanla Rusların yerleşmeleri gittikçe güneye doğru uzandı. *Bora Gazi Giray'a* karşı çar Boris Godunof sınır bölgesinde Tula, Livny, Oskol, Yelets, Kursk ve Voronyej kalelerini tahkim etti. XVIII. yüz yılın yirminci yıllarında Kuban çevresindeki Nogay Tatarlarının büyük bir kısmı Kırım'da sığınak aramağa mecbur oldu. 1732'de kalga (veliahd) *Feth-Giray* Bâb-ı Âlî'nin tensibi ile İran'a karşı sefere çıktığı zaman kuzey Kafkasya yamaçlarındaki Çerkes'ler, Kabardi'ler, Çeçen'ler, Kumuk'lar, Avar'lar hepsi büyük şevkle, Çingis ahfadından olan, din kardeşi ordusuna katıldılar. Kafkas kavimlerinin yaklaşan Rus bulutunun karanlık gölgesini sezmiş olmaları da mümkündür. Nitekim Derbend'in ötesinde Samur nehrine yaklaşırken Dağıstan'da Feth-Giray, Rus süvarileri ile müsademeye mecbur kalmıştı.

Kırım Tatarlarının tekrar yayılma ve kalkınmalarına 1736'da Rus ordusu kumandanı Münnich'in bizzat Kırım'a saldırışı sed çekti. 38 cami ve mescid, kütüphaneler, muhteşem saraylar, sebiller ile süslü *Bahçesaray* harabeye döndü. Bugün orada ancak Rus şairlerinin çok defa "Tatar Elhamrası" diye övdükleri han sarayı kalıntıları bu kavmin, parlak mazisine tanıklık etmektedir.

Kerim-Giray çağında Kırım bir kere daha milletlerarası siyasete karıştı. Han 1758-64 ve 1768'de büyük Frederik'in müttefiki idi. Orduları Orel ve İzyum'a kadar sokuldular. Bu sefere iştirak eden Macar asıllı Fransız, Çanakkale istihkâmlarının onarıcısı B a r o n d e T o t t, dikkate değer tafsilat vermektedir.

Baron de Tott, hanla dostluk kurar ve onun sevimli kişiliği hakkında şu satırları kaydeder: "Takriben altmış yaşlarında, cüsseli ve asil duruşlu, samimî, çehresi saygı telkin edici ve canlı bakışlıdır. İyi kalpli olduğu kadar, idarede göze çarpar derecede ciddî ve serttir". Hanı, seferden dönüşünde Moldavya Rumen prensi zehirletti. Baron de Tott "Ümidimizi kaybettik. Hanı bir daha göreceğimi sanmadım. Beni görmek ve konuşmak istediğini haber verdiler. Kerim Giray'ın yattığı odaya girdim. Divan kâtibi ile yapılacaklar hakkında tavsiyelerini tamamlamak üzere idi. Çevresindeki kâğıtları göstererek şunları söyledi: İşte son eserim ve sonuncu dakikalarımı da sana tahsis ediyorum. Bütün zorlamama rağmen üzerime çöken teessürü gizleyemediğimi görünce: Artık vedalaşalım, senin hassasiyetin beni de yumuşatıyor. Halbuki ben daha neşeli göçmek istiyordum. Odanın öbür ucunda bekleyen altı musikişinasa çalmasını işaret etti. Bir saat sonra zavallı hanın musikî nağmeleri arasında son nefesini verdiğini işittim".

Kerim-Giray'dan sonra beceriksiz gölge-hanlar geldi. Onlar yaklaşan felâketi biraz olsun geciktirmeye dahi muktedir değillerdi. 1783'de Kırım nihai olarak Rusya'ya ilhak edildi. *Akmescid*'in adı *Simferopol* oldu. Yüzbinlerce Kırım Türk'ü göçe mecbur oldular. A r i s t o v'a göre (Zamyetki 129) bunların sayısı 300.000'i geçmektedir. Bunların aydın haleflerinin ruhunda eski yurt hasreti hâlâ yaşamaktadır. Kırım savaşından sonra (1856 civarında) 200.000 kişi daha ayrıldı.

Muayyen bir nisbette Kazak ortak topluluklarının kökü de Altın Ordu'ya kadar uzanır. Altın Ordu zayıfladığı zaman, Ordu ve

Rus toprakları arasındaki kimseye ait olmayan araziye, iki devletin fertler üzerine çöken yüklerinden kurtulmak isteyen Rus ve Tatarlardan gelip yerleşenler oldu. Bunlar, sonradan yerleşmiş olmalarına rağmen Tatar lehçesindeki Kazak (serseri dolaşan) adı ile anıldılar. Bu *Kazak* sözü Küçük-Rus dilinde *Kozak* şeklini aldı. Tatarca *ataman* unvanını (daha sonra *hetman*) taşıyan ve seçimle iş başına getirilen başbuğlarının idaresinde, zamanla askerî cumhuriyetler gelişti. Bu cumhuriyetlerden bir tanesi Don nehri çevresinde, diğeri Dnyeper şelâlesinin ötesinde (Za porog) idi. Daha sonra Ural'lı ve Mançurya kuzeyindeki *Usuri*'li Kazakları tanıyoruz. Bunlar Ortodoks propagandaları neticesinde çarçabuk ruslaştılar. Ve daha sonra Rus devletine katılarak onun doğuda pişdarı oldular.

Kazak adlarını incelerken, Rus Ortodoksluğu onları ruslaştırmadan önceki çağlara geri gittiğimiz nisbette Tatar adları çoğalmaktadır. Bunu Don Kazak'larının arşiv belgelerinde ve diğer yerlerde açık olarak görmekteyiz. Meselâ, XVII. yüzyılda Çuvaş toprağında, Volga boyundaki Kazak'lar arasında şu adlara rastlanır: Sibirya'yı zapteden Yermak'ın adı Türkçe *yermek*, genç kelimesinden bozmadır (bk. R á s o n y i: R. R. Arat için, 382-88), *Beydimerko, Peteyko, Amekeyev, Kolbaşev, Alipka Ayduganov, Çemeyko Çüberkov, Altıgeyko Tatişev, Kulsitko Baysitov, Adubayko İştubayev, İştubayko Mamayev, Baydulka İskeyev, Tahtamişko Tateyev, Menkey Saltikov, Sandubay Santukov* v.b. Bu sözlerden Rusça *ko* eki ile *-ov* nesep ekini atacak olursak en tipik Tatarca ve dolayısiyle Türkçe adlar meydana çıkar. Tatarlar yalnız Kazaklar arasına karışmakla kalmadılar. XVII. yüzyılda Rus hafif süvari bölüklerini teşkil eden *strelits*'ler ile ilgili arşiv belgelerinde ele geçen adlar da, birçok strelits'in Türk adı taşıdığını gösterir. Tatarların aşağı tabakası da Rus halkı arasına katılıp erimişlerdir. Zadegân sınıfını teşkil eden unsurun, yenilgiden sonra çarçabuk ruslaşması daha da önemlidir. Altın Ordu teşkilâtındaki *mirza*'lardan ve *tarhan*'lardan *knyaz* ve başka *boyar* aileleri türediler.

Önce bir çar ile başlayalım: *Çar Boris, Godunov*'lar ailesindendir. 1584'den itibaren naip (regens) sıfatiyle, sonuncu Rurik hanedanından Çar Fedor yerine, idare dizginini eline aldı. Fedor öldükten sonra halkın ve kilisenin ısrarı üzerine çarlık tahtına oturdu. Bu Tatar, ilk defa Batı kültürünün taze havasını Rusya'ya sokmak istedi. O zamana kadar Rurik hanedanı zamanında İslavlar tamamiyle kendi kabuklarına çekilmiş durumda idiler. Gençlere burslar

vererek Almanya, Fransa ve İngiltere'ye gönderdi. Selefleri dışından ancak top döken ustaları çağırmış iken, o bunu bir sanayi şubesine teşmil etti. Şu da dikkate şayandır ki, dışarıya gönderilenler, kendi eski hayatlarından nefret ettikleri için bir daha geri dönmediler. Dışarıdan davet olunan yabancı uzmanlar ise çarın ihsanlarına gark oldukları için yerleşip ruslaştılar.

Tatar aslından gelen diğer birkaç aileyi de zikredelim:

Rus edebiyat, ilim ve san'atı ile meşgul olanlar, Türk asıllı *Derjavin, Turgenyev, Artsıbaşev, Boltin, Karamzin, Velyaminov-Zernov, Hanikov, Rimskiy-Korsakov, Davidov, Tretyakov, Mendeleiev* v.b. gibi adlarla sık sık karşılaşırlar.

Eski Rus mânevî ve siyasî hayatında rolleri olanlar arasında da Türk - Tatar menşeli pek çok meşhur şahıslar vardır. Meselâ: *Uvarov, Saburov, Apraksin, Rastopçin, Glinskiy, Golovin, Lopuhin, Matyuşkin, Yusupov, Kuragin, Narişkin, Bibikov, Çirikov, Sasonov, Meşçerskiy* v.b. gibi.

Hiçbir Rus tarihi veya ansiklopedisi yoktur ki, bunları anmasın. Rus asilzade ailelerinin XVIII. yüzyıl sonunda yayınlanan nesep kitabında (Rodoslovnaya knyiga knyazey... rossiyskih, Moskva 1787, s. 414-423) zikrolunan yüzlerce adın yanında: "Altın Ordu'dan neşet eder'" veya "Litvanya'daki Tatarlardan gelir" v.b. gibi kayıtlara rastlamak mümkündür.

Bunlar dışında, Altın Ordu'dan önce Türk kökünden gelen Peçenek'ler, Tork'lar (Türk'ler), Berendi'ler, Kuman'lardan Rus'lara karışıp temessül eden ve adları unutulanlar da pek çoktur.

Rusya'yı Batı kültürüne yaklaştıran ve pasif İslav topluluklan arasında şahsiyet sahibi olan asilzadeler tabakası, Türk, az nisbette Moğol, Mordva, Gürcü, Leh, Litvanyalı, Ermeni ve Baltık Almanlarından teşekkül etmiştir.

Bir çok Rus tarihçisi, Tatar idaresini Rusya'nın geri kalmasından ve Rus topraklarındaki zulmünden sorumlu göstermek istiyorlar. Halbuki Rurik hanedanının kendi kardeşlerine ve dindaşlarına yaptıkları gaddarlığı, Altın Ordu efendileri yabancı kavme bu meyanda İslav'lara karşı yapmamışlardır. Burada Altın Ordu çağında Rus başpiskoposu (arşiveki) olan *Serapeyon*'un sözlerini hatırlamamız yerinde olur: "Kâfirler mukaddes kitabı bilmemekle beraber din kardeşlerini asla öldürmüyorlar, yağmakârlık ve hırsızlık yapmıyorlar. Kâfirlerden hiçbiri kardeşini satmıyor... mukavelelerine yalan dolan katmıyorlar".

Karlofça muahedesinden biraz sonra, Ruslar da Güneye doğru önemli adımlar attılar. *Azov*'u (Azak) işgal ederek, böylece uzun bir zamandan sonra tekrar Karadeniz'e ulaştılar. Bu henüz Büyük Petro'nun geçici bir başarısı idi. Zira 1711'de Prut nehri kıyısında az kalsın sadrıâzâm *Baltacı Mehmet*'in eline tekmil ordusu ile esir düşecekti. Çar, Azov'u iade karşılığında geri çekilebildi. 1735'de Ruslar tekrar saldırdılar. Çariçe Anna zamanında da en önemli gayretleri, Güneyde donmayan sıcak denize ulaşmaktı. Rus'larla birlikte Avusturya, Macaristan'ın savaşa giriştiğini ve doğuda Nadirşah'ın idaresinde İran'ın büyük bir kuvvet teşkil ettiğini ve huzursuzluk yarattığını göz önüne getirecek olursak I. Mahmud'un (1730-1754) nasıl tehlikeli bir duruma düştüğü kolayca anlaşılır. Yine de ona talii yardım etti. Avusturya-Macar imparatorunun ordusu yenilgiye uğruyarak Belgrad'ı teslim etti. Ruslar Azov'u 1739'da almakla kaldılar. Nadirşah ise Hindistan'da savaşla meşguldu.

Nadirşah, kendisi Türk olduğu gibi, İran nüfusunun büyük bir kısmı da Türk'lerden ibaret olduğu için burada bu hükümdardan bahsetmemiz de yerinde olacaktır. Nadirşah Türkmenlerin Afşar oymağına mensup Kırıklu uruğundan geliyordu. Afşar'ların beyi idi. Yüzyıllar zarfında İran'da yetişen en kabiliyetli bir kumandan idi. Son Safevî sülâlesi hükümdarı II. Tahmasp adına İran birliğini sağladı. Osmanlıları Tebriz'den çıkardı. Hattâ Kafkasya'nın bir kısmını işgâl etti. 1736'da kendisi Şah olunca Farslıların Şiî mezhebini kabul etmeyerek kısa ömürlü yeni bir sünnîliğe intisap etti. Erivan yanındaki ovada Osmanlılara iki defa parlak galebe çaldı (1735-1746), Afganistan'ı işgal etti (1739). Delhi'de büyük ganimetlere kondu. Bunların arasında o zamanki değeri ile 500 milyon rupia eden mücevherler (bunlar içinde meşhur Kohinur elması, tavuslu taht v.s.) vardır. Üç yıl müddetle İran halkını vergiden muaf tuttu. Buhara ve Hive Hanları da ona tâbi oldular. 1741 yılı, hayatında dönüm noktası teşkil eder. Bir suikasdi müteakip vesveseli.

zalim karakterde bir insan oldu. Geçtiği yerlerde kafa tasları ehramları kurdu. Aleyhine ayaklanmalar oldu. En sonunda 1747'de ırktaşları tarafından öldürüldü. Hazineleri dağıldı. Ancak M i n o r s k i'nin (Enz. d. Isl. III, 897) de işaret ettiği vechile "Nadirşah'sız İran, belki bugünkü sınırları içinde olamazdı".

Nadirşah'ın ölümünden ve 1739 Belgrad muahadesinden sonra Türkiye 20 yıl kadar, Büyük Frederik'in ittifak akdederek Avusturya'ya harp açmaya teşvik etmesine rağmen, barışın zevkini tattı. *III. Mustafa* (1757-1774) dirayetli sultanlardan biri idi. Ancak Osmanlı ordu teşkilâtı ve ordunun techizi zamana uygun şekilde geliştirildiği için 1770'de patlak veren Rus-Türk savaşında Türk ordusu yenilgiye uğradı.

Küçük Kaynarca muahedesinde (1774) Rusya Kırım'ı ele geçirdi (Nihâi işgâl 1792 Yaş muahedesi ile olacaktır). Rusya, Romanya ve Türkiye'deki Ortodoksları himayesine almak suretiyle Balkanlarda büyük nüfuz kazandı. Rusya'nın son hedefi boğazları ve İstanbul'u ele geçirmekti. Tarihî bir hak iddiasında bulunarak, sonuncu Bizans imparatorunun yeğeni Sofya ile evli Çar III. İvan, Rusya çarlık armasını Bizans'ın iki başlı kartalı ile süslemişti.

Batı dünyasındaki büyük vakalar dalga halinde ve gittikçe artan bir şiddetle Türk hayat tarzını sarsmaktadır. Zayıflama safhasında olan Türkiye, gün geçtikçe ağırlaşan dış siyaset meseleleri ile karşı karşıya bulunmaktadır.

Y u s u f A k ç u r a, (Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, s. 6-9) XIX. yüzyıl çözülüşünün sebeplerini şu şekilde hülasa etmektedir:

1) Garp müverrihlerinin *Réformation* ve *Renaissance* dedikleri fikrî hareketin, XV. ve XVI. asırlarda, Garpta zuhur edip yayıldığı zaman medeniyetçe Hıristiyan Garba mütefevvik bulunan İslam Şarkın ve onun aksamından bulunan Osmanlı Müslüman camiasının başka dillerle konuşup başka mezheplere tabî bulunmasından dolayı, bu harekete iştirak etmemiş olması;

2) Garp kavimlerinin geniş denizlere seferler tertip edip, müstemlekeler elde ederek servet ve marifetlerini arttırdıkları XVI. asırda, Osmanlıların bu Avrupa hareketine tamamen iştirak edememeleri;

3) Rönesansın, Reformasiyonun, denizaşırı kıt'alara yayılmanın, elhasıl yeni kurunu orta kurundan ayıran bellibaşlı hare-

ketlerin Avrupa Hıristiyan halkında husule getirdiği fikrî ve ilmî intibah ile servet artmasından neş'et eden maddî ve mânevî tefevvuka umumiyetle İslâm Şarkın, hususiyle Osmanlı âleminin muvaffakiyetle karşı koyacak vasıtalardan mahrum kalması;

4) Büyük devletlerin cümlesi gibi muhtelif dinlere, mezheplere inanan, muhtelif dillerle konuşan birçok kavimlere hâkim Osmanlı İmparatorluğunun tebaasını, maddî, mânevî tesirlerle uzlaştırarak birleştirmeğe muvaffak olamaması;

5) İmparatorluğun çok geniş sahaya yayılmış bulunması, merkezî kuvvetin bütün memleketlere kat'î bir kontrol yapmasını, o zamanki muhabere ve muhasala vasıtalarına nazaran imkân haricine çıkardığından, iyi ve muntazam bir idarenin kabul olamaması;

6) Türklerde tabiî bir haslet olan istilâ ve tevessü arzusunu, ihtişam ve azamet emelini tatmin ve gittikçe genişleyen memleketin mu'dil idaresini temin için, o zamanki usullerle dahilden toplanan varidatın kifayet etmemesinden naşi, harp ve istilâların bir varidat membaı sayılarak, sonu gelmeyen harplere girişilmesi;

7) Bu mütemadi harplerin devlet bünyesini zâfa uğrattıktan başka sulh devirlerinde idare ve intizamın bozulmasına bir sebep teşkil etmesi;

8) XVI. asır ortalarından sonra, harplerin varidat membaı olmaktan ziyade büyük masrafları mucip olması;

9) XVII. asır sonlarındaki Viyana ricatinden itibaren harp ve sulh inisiyativi artık Osmanlı Devletinin elinden çıkmış olduğundan, komşu devletin ardı arası kesilmeyen taarruzlarına mukabele etmek için hazırlanmak zarureti hâsıl olan orduların, edilmek lâzımgelen harplerin hemen hiçbir varidat temin etmeksizin, ancak devletin askerî ve iktisadî membalarını çok daraltmağa sebep olması;

10) XVII. ve XVIII. asırların muvaffakiyetsiz harpleriyle, Devletin mühim varidat temin eden ve ahalisinin ekserisi Hıristiyan olan eyaletlerinden bir kısmı elden çıkmakla beraber, devletin kudret, nüfuz, şeref ve sultasının da çok rahnedar olması;

11) Kanunî Süleyman zamanında temeli atılıp, Mahmut I. devrinde vazih ve kat'î bir şekil alan Kapitülasyonlar, Osmanlı Devletinin haricî ticaretinde Osmanlı tebaasının çok zarar görmelerini

bais olduğu gibi, Şark sularında Fransız sancağına, daha sonraları Felemenklilere, Venediklilere ve İngilizlere verilen imtiyazların da Osmanlı tüccar gemilerinin inkişafına engel teşkil etmesi;

12) Kapitülasyonlarla gayri Müslim Osmanlı tebaasının bir nevi himayesine hak kazandıklarını iddia eden ecnebi devletlerin tesirleriyle, muhtelif mezheplere mensup Hıristiyan tebaasının hükûmet tarafından idaresinde birtakım müşkülâtın yüz göstermesi;

13) Osmanlı Devletinin zayıflamasından fırsat bulan ecnebi devletlerin Kapitülasyonlarda münderiç bazı maddeleri fazla serbest tefsire başlayarak, Osmanlı tebaası Hıristiyanları himayeye kalkışıp onları metbu devletlerine karşı itaatsizliğe teşvik etmeleri;

14) Fâtih zamanında İstanbul Rum Patrikliğine bahş ve ihsan olunan imtiyazları, Rum Patrikhanesinin mütemadiyen tevsie çalışması ve Hıristiyan tebaanın, herhangi cins ve mezhepten olursa olsun, cümlesi üzerine pek geniş olan sultasiyle de iktifa etmeyerek, adlî, idarî ve hattâ siyasî hususlarda daha geniş iddialara kalkışması;

15) Rum Patrikhanesinin gölgesi altında üreyip artan Fenerli Rum Beylerinin, çok defa Osmanlı Devletinin haricî siyasetinde ve malî işlerinde mühim mevkiler tutarak, bu kudret ve nüfuzlarını bazan Osmanlı menafiine münafi bir surette kullanmaları;

16) Harplerin mağlubiyetle kapanmasından dolayı, iktisaden alettevali zararlara uğrayan Osmanlı içtimaî heyetinde husule gelen hoşnutsuzluk ve tezebzübün ve idare-i hükûmette iktisadî sıkıntılardan naşi, gittikçe artan suiistimallerin neticesi olarak, hükûmetle ahali arasında imtizaç ve ahengin eksilmesi; alelhusus Hıristiyan tebaanın gerek dahilî sıkıntılar, gerekse haricî propagandalar tesiriyle Osmanlı camiasından ayrılmak emel ve arzularının kuvvetlenmesi, nihayet bunların fiilî hareketlere bile kalkışmaları;

17) Osmanlı devletinin siyasî, adlî ve idarî teşkilâtının esaslarından biri olan İslâm şeriatının zaman ve mekâna göre telakki ve tekâmül ettirilmemesinden naşi, devleti ve içinde bulunan kavimleri idareden âciz kalması;

18) Gerek merkezde, gerekse vilayetlerde adaleti tevzi ve saltanatı temsil eden makamların şeriata ve kanuna muğayir keyfî hareketlerinin artması ve binnetice zulmün, irtikâp ve irtişanın meydan alması;

19) Şeriat esaslarına göre tanzim olunan mektep ve medreselerin XVII. asırdan itibaren garpta inkişaf eden serbest ulûmu benimseyemediğinden dolayı, Müslüman Osmanlıların medenî tekâmüllerine kâfi derecede hizmet edememesi, hattâ bu mektep ve medreselerin XV. ve XVI. asırlarda bulunduğu seviyeden aşağı düşerek ilim ve marifetçe Osmanlıların Garbe nazaran geri kalmalarına sebep olması;

20) Garpte Rönesanstan sonra, Üniversiteler, yani medreseler mütemadi terakki ve inkişaf ettikten ve dinî alâkalardan yavaş yavaş sıyrılmağa yüz tuttuktan başka, ayrıca ihtisas mektepleri, meselâ harbin usul ve kaidelerini, gemilerin inşasını, top ve tüfek imal ve istimalini, istihkâm hafir ve tanzimini öğreten mektepler açılmış iken, Osmanlı memleketlerinde ve umumiyetle şarkta, XVIII. asır sonlarına kadar böyle teşebbüslerin hemen hiç vaki olmaması;

21) Harplerde muvaffakiyetsizliklerin, idarede tezebzüplerin, maliyede sıkıntıların, adliyede adaletsizliklerin, hükümdarlarda zâf ve aczin, ulûm ve maarifte inhitatın tabiî bir neticesi olmak üzere cehil ve taassubun hâkim mevkie geçmesi ve her nevi teceddüt ve terakkiye mümanaat edebilecek bir kuvvete malik olması;

22) XVIII. asırda buhar kuvvetinin ve buharlı makineler imalinin Garpte keşfolunarak XIX. asır başlarından itibaren Garpte servetin tezayüt ve temerküze başlaması ve bu suretle Garbin Şarka karşı korkunç bir iktisadî tefevvuk kazanması; nihayet Garpte büyük sanayi sermayesinin ve buharlı büyük sanayiin mütemadiyen inkişafı esnasında, şarkın küçük sermaye ve sanayi seviyesinden yükselemeyerek sermaye ve sanayi sahasında, yani siyasî ve içtimaî hayatın ruhu demek olan bir sahada, Şark'ın Garp'ten çok geriye kalması.

Yukarda sayılan âmiller, bir devletin inhitat ve inkirâzına kâfi gelebilecek illetlerdir. Osmanlı Devleti, bütün bu illetlerle mâlûl olmasına rağmen XVIII. asırdan sonra dahi, mütemadi küçülmek ve zayıflamakla beraber, bir buçuk asır kadar daha yaşayabimiş ve inkiraz sıralarında bu devletin esas unsuru olan Türklüğün harikulâde hayatiyeti, parçalanarak dağılmış imparatorluğun içinden taze ve kavi bir devletin doğmasına kifayet etmiştir.

Bütün bu müsait olmayan kötü şartlara rağmen, yeniden kalkınmaya kadar, 150 yıl devletin ayakta kalabilmesi Türklüğün büyük hayatî kabiliyetini isbat etmesi bakımından önemlidir.

Mevcudiyeti muhafaza güçleşmişti. Halbuki bu yüzyılın sonunda ve dönümünde Türkiye tahtına tekrar *III. Selim* (1789-1807) gibi gayet dirayetli, çalışkan ve reform projeleri ile yoğrulan bir sultan oturmuştu. Onun icraatını kuvveden fiile çıkarmasına iç ve dış şartlar engel oldu. Tahta geçtiği zaman Türkiye, Avusturya ve Rusya ile savaş halinde idi. Avusturya, Bükreş ve Belgrad'ı işgal etmiş, Rus'lar aşağı Tuna bölgesine kadar inmişler, hatta nehri geçmişlerdi. Prusya ittifakı bir dereceye kadar Türkiye'nin yükünü hafifletti. Avusturya ile akdolunan *Svistov* muahedesi (1791) Tuna prensliklerini iadeye icbar etti. Rus'larla akdolunan Yaş muahedesi sonucunda ise Rus imparatorluğu Dnyester boyuna kadar yerleşti.

Bu muahedelerden sonra sultan nihayet içerde nizamı sağlama teşebbüslerine geçebildi. Esasen tahta geçer geçmez fuzulî masrafları gerektiren şatafatı kaldırmak istemişti. Divan üyeliklerini kırka çıkararak *Nizâm-ı Cedîd*'i ilân etti. Bu *nizâm* mucibince yeni bir muntazam eğitim görmüş askerî teşkilât vücuda getirilecek idi. Yeniçeriler ve ülema kendi nüfuzlarının kırılacağını hissederek buna karşı geldiler. Genel olarak devletin Asya tarafındaki paşalar, Avrupa tarafındaki nüfuzlu bazı paşalardan çok yeniliğe taraftar idiler.

Nizâm-ı Cedîd'den memnun olmayanlar bunu ayaklanma için vesile ittihaz ettiler. Yanya'lı *Tepedelenli Ali Paşa,* Bulgaristanlı *Pazvan Oğlu* isyanları ciddî tehlike teşkil ediyordu. Zira bunlar dış devletler ile de anlaşmış durumda idiler. 1798'de Napoléon Mısır'a asker çıkardı. Bir müddet Fransız'larla harp halinde idiler. Bunun sonucunda Türkiye iki müttefik kazandı. Bunlardan biri İngiltere idi. 1801'de Fransız ve daha sonra Türk orduları çekildikten sonra da İngiliz orduları Mısır'da kaldı ve Memlûkları Türkiye'ye karşı tahrik ettiler. İkinci müttefik Rusya idi. Rus donanması boğazlardan geçerek Yunan adalarında vücuda getirilen kısa ömürlü Cumhuriyeti Türkiye ile birlikte vesayet altına aldılar.

1803'te kopan savaşta Türkiye azimli bir şekilde bitaraflığını korumak istedi. Buna rağmen Rusya ve İngiltere ile savaşmak zorunda kaldı. Aynı zamanda, yüzyıllar boyunca Osmanlı idaresinin sadık bir peyki olan Sırp'ların büyük kitlesi, kendilerinde uyanan İslavlık ve milliyetçilik cereyanlarının tesiri ile ayaklandılar. Arabistan'dan da, pek muhafazakâr bir Müslüman tarikatına mensup Vahabîler Mekke'yi işgal ederek 1813 tarihine kadar ellerinde tuttular. Mısır'da büyük sonuçlar doğuran bir hadise oldu. 1804'de Mı-

sır'a vali nasbolunan Kavalalı *Mehmed Ali Paşa'*nın yıldızı parladı. İngiliz donanması kısa bir müddet için Çanakkale boğazını geçerek İstanbul'a kadar sokuldular ve İskenderiye'yi de işgâl ettiler. Bunlar pek fazla zarar vermedi. Ancak 1805'de Sultan, Nizâm-ı Cedîd askerlerini arttırmak istediği zaman yeniçeriler ayaklandılar. Bu büyük bir felâket idi. 1807'de teceddüt taraftarlarını yeniçeriler öldürdüler, Sultan III. Selim'i tahttan indirerek hapsettiler ve nihayet 1808'de, kendisine sadık ordu mensupları tarafından kurtarılmak için saray kapısı kırılırken öldürdüler. Bu vakadan birkaç dakika sonra saraya giren yenilik taraftarı askerler Selim'in amcazadesi Mahmud'u ancak kurtarabildiler. Teceddüt aleyhtarlarının ortaya çıkardığı *IV. Mustafa'*nın (29 Mayıs 1807 - 28 Temmuz 1808) yerine *II. Mahmud* padişah oldu.

*II. Mahmud'*un (1808-1839) da büyük müşkülât ile karşılaşması ve onları bertaraf etmesi gerekiyordu. Rus-Türk savaşı sona erdi. Bükreş muahedesinde (1812) Türkiye yalnız Besarabya'yı elinden çıkardı. Birkaç yıl barış hüküm sürdü. Küçük birer memleket genişliğindeki ülkelere sahip nüfuzlu beyler ile hesaplaştı. Rumeli *ayan'*ları ve Anadolu *derebey'*leri, yüksek mevkilere getirilen memurlardan gelişmiş ve XVIII. yüzyılda hemen müstakil vassallar halini almışlardı. *Kara Osmanoğlu* ailesi Aydın-İzmir-Bergama arasında, *Çaparoğlu* ailesi Ankara-Tarsus arasında hüküm sürüyorlardı. İdareleri pek fena olmamakla beraber devlet birliği için zararlı idiler. İsyan halinde olan Yanya'yı Türk ordusu hücumla zaptetti.

Kısmen Yanya'lı Tepedelenli Ali Paşa'nın ayaklanması, kısmen Rusya'nın gizli teşvikleri Yunan istiklâl savaşını körükledi. İlk devirde Türkiye'nin askerî üstünlüğü (aynı zamanda İran'la savaş halinde bulunulmasına rağmen), aşikâr idi. 1826'da Missolunghi'nin zaptı, sultana eski rüyası olan, orduyu tensik cesaretini verdi. Avrupa tarzı tertiplenen yeni taburlar yeniçerelere tahsis edildi. Yeniçerilerin bir kısmı, bilhassa çavuşlar ayaklandılar. 1826 yılı 15 haziranında bu asilerden altı bin tanesi asıldı ve 20.000'den fazlası da sürgüne gönderildi. Devlete büyük şerefler kazandıran beş yüz yıllık ocak bu suretle söndü.

Yeni askerî teşkilât ikmal edilmeden Rus'larla savaş başladı. Diğer büyük devletler de Yunan'lıları himaye ettiler. 20 Ekim 1827'de Rus-İngiliz-Fransız donanması, harp ilân etmeden Navarin'de 57 gemilik Türk donanmasını imha etti. 1829'da Rus'lar Edirne'yi aldılar. 15 Eylül 1829'da akdedilen *Edirne muâhedesi'*nde Rusya büyük tazminat kopararak esasen sıkıntıda olan Türk mâliyesini büs-

bütün kötü duruma soktu. 24 Nisan 1830'da, Yunanis'tan Türkiye'den tamamiyle ayrıldı.

Türkiye'nin itibarını zedeleme ve alçaltma hareketleri bunlarla da sona ermedi. Mısır'ın kudretli hidivi *Mehmed Ali,* Mısır'da yerleşen her kuvvetli vali gibi, Suriye'yi de ele geçirmek istedi. maddî ve mânevî bakımlardan zayıf düşen Türk ordusu 1831-1833 de ve 1839'da yeniden yenilgiye uğradı. İlk savaş sonunda, Suriye Mehmed Ali'nin eline geçti. Daha kötüsü Türkiye Rusya ile ittifak akdederek himayesine sığındı. Hünkâr İskelesi ittifak muahedesi'nin (1833) gizli ek maddesine göre, Rusya'nın muhtemel düşmanlarına karşı Türkiye Boğazlar'ı kapamayı taahhüd ediyordu. Mısır'a karşı ikinci savaşta bilhassa İngiliz donanması Türkiye ile birlikte harekete geçti. Suriye tekrar Türkiye'nin bir vilâyeti oldu. Mehmed Ali, Fransa tarafından himaye görmesine rağmen, tekrar Mahmud'un halefi *Abdülmecid'*in (1839-1861) hidivi oldu.

II. Mahmud'un, devleti Avrupa örneği üzere yeniden teşkilâtlandırma amacı, yüksek karakterli olmasına rağmen kudretini aşan bir iş olduğu için gerçekleşemedi, yine de tanzimat (reformlar çağı) onun öncü çabaları olmadan daha da gecikebilirdi. Genç subayları, Batıdaki askerî akademilere göndermesi önemli bir adım olup, bunun semeresi daha sonra hissedilecektir.

Sultan II. Mahmud, Alman askerî öğretmenlerini davet etti. (Bunlar arasında meşhur von Moltke de vardı.) Devlet işlerini yürütmek için *nazır*lar tayin etti. Daha uygun bir vasat yaratarak memur sınıfının maneviyatını ıslah denemesinde bulundu.

Abdülmecid idaresi, II. Mahmud'un çizdiği yoldan *Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu (Şerifi)*'nin ilânı ile başladı (2 Kasım 1839). Bu hareketin arkasında, Londra'da büyük elçi iken, İngiliz ve Fransız meşrutî idaresinin kuvvetli tesiri altında kalan ve sonradan dışişleri vekili olan Mustafa Reşid Paşa vardı. *Hatt-ı Şerîf*'in önemli hükümleri arasında, Müslüman ve Hıristiyan tebaanın hukuk bakımından eşitliği, muhakemelerin açık yapılması, ölüm cezasının mahkeme kararına bağlanması, mülk müsaderesinin kaldırılması, vergilerin mazbut bir nizama bağlı kalarak ve servet durumu göz önünde bulundurularak tahsili, rüşveti önlemek için memurlara muntazam maaş verilmesi, Müslümanlar için mecburî askerlik hizmetinin 4-5 yıla indirilmesi gibi maddeler bulunmaktadır. Hatt-ı Şerîf vesveseli büyük devletler üzerinde fazla bir tesir yapmadı. Şeriat ve fetva gibi bazı ortaçağdan kalan amiller ve müesseseler kavimlerin süratli tempoda gelişen yarışında Türkiye'yi saf dışında bırakmakta iseler de, bu

engelleri çözmek için yapılan teşebbüsler de sıklaştı. 1840'da ticaret meclisi (bir nevi mahkeme), 1845'de Darü'l-fünûn (Üniversite) ve orta okulların kurulması için fermanlar çıktı. Vilayetlerin mümessilleri İstanbul'a çağrıldı. 1846'da idare usûlü kanunu meydana getirildi. 1847'de maarif nezareti kuruldu. 1850'de ticaret kanunnamesi ilân edildi. 1854'de reformları izleyen meclis ve yüksek mahkeme kuruldu ve nihayet 18 Şubat 1856'da da *Islahat Hatt-ı Hümâyûnu* ilân edildi.

Islahat Hatt-ı Hümâyûnu'nun neşrinde büyük devletlerin tazyikleri de amil olmuştur.

Rusya, gittikçe artan memnuniyetsizlikle her işe karışmaya ve bu suretle Türkiye aleyhine, nüfuzunu arttırmaya çalışıyordu. Filistin'deki kutsal yerlerin himayesi konusuna ve Karadağ meselesine de müdahaleleri bu cümledendir. Karadağ'daki metropolit, kendi sülâlesini dünya işlerine de karıştırarak, verasetle hükümdar *Vlodika* seviyesine yükseltmek istiyordu. Güney İslavları Karadağ'ın tarafını tuttular. Avusturya imparatoru da Macar hürriyet savaşında Macar'lara karşı silâh kullanan Güney İslavları tebaasına hoş görünmek için Karadağ'lıları himaye ediyordu.

İslav kardeşliği düsturunu istismar eden Rusya daha da sert davrandı. Rusya'nın hareket tarzı çok kaba olan büyük elçisi Mençikof'un kutsal yerler ve İstanbul'daki Rum patrikliğine hükümranlık konusundaki ölçüsüz talepleri iki devletin arasını açtı. 1853'de Rus'lar harbe başladılar. Türk ordusu aşağı Tuna'da kahramanca karşı koydu. Büyük devletler bu sefer Rus yayılmasından korkarak ve endişelenerek Türkiye'nin tarafını tuttular. Avusturya bile, Macar'ları ezen Rusya'ya şükranla borçlu olmasına rağmen büyük devletler tarafını tuttu. Türk-İngiliz-Fransız-Piemont (İtalya) orduları kanlı savaşlardan sonra Kırım'ı işgal ettiler ve 9 Eylül 1855'de Sevastopol'u teslim aldılar.

Rus'ların sulh muahedesinde Türkiye'nin iç işlerine müdahalelerine meydan vermemek için, 18 Şubat 1856'da Sultan tarafından yeni *Hatt-ı Hümâyûn*'un ilânına tesir ettiler.

Bunun hükümleri arasında din serbestliği, Müslim ve gayri Müslimin aynı hukuku haiz olması, Hıristiyanların da devlet memuriyetlerine ve müesseselerine alınması, askerlikten muaf tutulmaları, bazı şartlar altında ecnebilerin de gayri menkul mülk sahibi olmaları v.b. vardı. Âdil vergi tarhı ve bütçe tanzimi, sûiistimallerin önlenmesi gibi hususlar da derpiş edilmişti.

Paris Kongresi müzakereleri çabucak sonuçlandı. Buna göre büyük devletler Rusya ve Türkiye'nin savaştan önceki sınırlarını yeniden tevsik ettiler, Türkiye'nin istiklâlini garanti altına aldılar ve Avrupa devletleri arasında hukuk sahibi bir üye olduğunu ilân ettiler. Hıristiyan tebaanın hukukunu yeniden teminat altına aldılar. Boğazlardan Rus harp gemilerinin geçişi ve Karadeniz'de gerek Rus ve gerek Türk donanmasının bulundurmasını yasakladılar. Moldavia ve "Valachia" (eski Karaboğdan ve Eflâk) den Rus himayesine el çektirdiler. *Buraları Sırbıstan'la birlikte* Sultanın vassalları olarak tanındı. Tuna mansabının tanzim olunarak seyrü sefere açılabilmesi için Tuna komisyonu o zaman kuruldu.

1861'de, iyi niyetli, ancak kâfi derecede enerjik olmayan Abdülmecid vefat etti ve oldukça çok borç bıraktı. Küçük kardeşi *Abdülaziz* (1861-1876) kapalı kaldığı münzevî hayatından kurtulup tahta geçti. Koyu Müslüman, sade yaşayışlı, muktesit, tek zevceli bir padişah idi. Ancak hürriyet, sultanlık ve halifelik ihtişamı çabucak başını döndürdü. Vesveseli, müsrif bir müstebid oldu. Maliyenin açığı hayli büyüdü.

Türkiye borç için İngiltere'ye müracaat etti. Para ile birlikte bunun nereye sarf edildiğini kontrol eden komiser de yerleşti.

Tanzimat faaliyeti, Abdülaziz'in zamanında yetişen büyük devlet ricalinden, bir kaç defa hariciye nazırlığı da yapan sadrıâzâm *Âlî Paşa* (1815-1871) ve *Fuad Paşa* (1815-1869)'nın himmetleri ile devam etti. 1856'da Osmanlı Bankası kuruldu. 1858'de Ziraat ve Ceza usûlü kanûnları çıkarıldı. 1861'de ticaret dâvâları işini, 1863'de deniz ticaretini tanzim ettiler. 1868'de *Şûrayı Devlet* kuruldu. Türk fikir hayatında büyük rolü olan ve başlangıçta yalnız Fransızca tedrisat yapan Galatasaray lisesi açıldı. 1869'da vatandaş hukuku kitabı (Mecelle)'nin tedvinine başlanıldı.

Bu çağlarda dış harpler olmasa da Türkiye, memleketin bazı bölgelerinde gittikçe artan milliyetçilik cereyanının körüklediği huzursuzluklar ve istiklâl için ayaklanmalar süre geldi. Moldavya ile Valahia *birleşti (1859)*. Paris Kongresi kararlarına aykırı olarak Romanya meydana geldi ve 19 Nisan 1866'da Romen Meclisi, tahta oturmaya prens Karl Hohenzollern Sigmaringen'i davet etti. Sultan, 26 Ekim 1866'da yeni kralın vassallığını tanıdı. 10 Nisan 1867'de Türk garnizonu Belgrad'ı tahliye etti. Yunanistan'a iltihak etmek isteyen Girit'liler 2 Eylül 1866'da isyan ettiler. Yunan ve Rus teh-

ditlerine rağmen Bâb-ı Âlî Girid'i elinde tuttu. Mısır yeniden Türkiye ile olan bağlarının bir kısmını kopardı. İsmail Paşa hidiv unvanı ile birlikte kendisi ve sülâlesi için "Mayorluk: Majorat" usulü ile veraset yerine, doğrudan doğruya babadan evlâda intikal eden veraset hakkını kazandı (28 Mayıs 1866). 1873'den itibaren ancak dış siyaset sahasında sultana uymakla mükellefti.

1875'de sultanın hodkâmlığı ve israfları devleti iflâsa sürükledi. Devlet taahhüdü olan kuponların, beş yılda, yarısı hazır para olarak, diğer yarısı ise ancak % 5 faizli borç senedi ile alınabilmektedir. Rusya'nın karanlık gölgesi Türkiye üstüne tekrar çöküyor.

Rus konsolosları Balkan'larda durmadan isyanları körüklediler. Hersek'te ortakçı Hıristiyan reaya arazi sahibi Müslüman efendilerine karşı başkaldırdılar. Bâb-ı Âlî'nin sükûnu iade için aldığı yatıştırıcı ve haklarını kısan tedbirler Müslümanları memnun etmedi. Bulgaristan'daki isyan, Rus kışkırtmasından başka, malî iflasa çare bulmak için vergi tahsilinde gösterilen istical yüzünden patlak verdi. Bulgar'lar, köylere dağılmış Türk'lere zulüm yapınca isyânı bastırmak için, Kırım muharebesinden sonra Kafkasya'dan sürülüp Bulgaristan'da iskân edilen Çerkes'ler ve ikinci cihan savaşındaki partizanlara benzeyen, başı bozuklar (gayr-ı nizâmî askerler) kullanıldı.

İslav'ların Türk'lere karşı yaptıkları zulümler sükutla geçiştirildiği halde (Macar'lar istisna edilirse), Türk zulmü yaygarası ile Batı dünyası umumî efkârını, bilhassa İngiltere'de kışkırttılar. Türkiye maliyesinin iflâsı da aleyhte cereyanları takviye ediyordu. Devlet kasası boş olduğu için memleket içinde de yer yer açlık ve sefalet belirdi. Yarı deli sultandan bir iyilik beklenemezdi.

Bu sırada XIX. yüzyılın en büyük Türk devlet adamı Mithat Paşa (1822-1884) iş başına geldi. Önce Balkan'larda çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ve iktidarını isbat etmişti. 1864-1868'de vali iken Bulgaristan'ı en zengin müreffeh vilâyetlerden biri hâline getirdi. Devlete yük olmaksızın, gösterdiği müsbet faaliyet sayesinde okullar, hastahaneler, kooperatif anbarları, yollar (3000 km.), köprüler yaptırdı. Rus'ların kışkırtıcı ajanlarını gözünü kırpmadan astırdı. Rus'lar kendileri için zararlı buldukları valinin uzaklaştırılması için bir yol buldular. Mithat Paşa 1869'dan itibaren Bağdad valisi oldu. Orada da adını ebedileştiren pek çok eser bıraktı. Gösterdiği başarılar kıskançlıkları da mucip olduğu için İstanbul şahsı üzerinde durdu. 1872'de sadrıâzâm olur olmaz entrikaların te-

siri ile azledildi. Kaprislerine karşı geldiği için Sultan kendişini sevmiyordu. Mutaassıplar da hür fikirli olduğu ve gayelerine varmak yolunda iman esaslarını göz önünde tutmadığı için kendisini dinsizlikle suçluyorlardı. Bazı mevkilerde bulunduktan sonra resmî hayattan tamamiyle çekildi. Bu durumda iken 1876 Martında meşhur "anonym" (imzasız) muhtırasını büyük devletlere sundu. Bu muhtırada, şeriat'a göre devlet başkanının melekâtı akliyesine tamamiyle sahip olması, binaenaleyh sultanın tahttan indirilmesi gerektiği tezi savunuluyordu.

30 Mayısta gerçekten Abdülaziz tahttan indirildi. *V. Murad* tahta geçti. Ancak o da normal bir insan olmadığı için tahttan indirildi. 31 Ağustos 1876'da kardeşi *II. Abdülhamid* sultan oldu. Bütün bu hareketlerin başında olan Mithat Paşa tekrar sadrıâzâm oldu. 28 üyelik bir komisyon marifetiyle Kanûn-ı Esâsî lâyihâsını hazırlattı ve 23 Aralık 1876'da I. Meşrutiyet ilân edildi. *Kanûn-ı Esâsî,* vatandaşların hukukî eşitliğini, iki meclisli halk oyu temsilini, meşrutî kanunlar çıkarılması projesinden mecbûrî eğitime kadar önemli her hususu derpiş eden modern Belçika meşrutî nizamını andıran bir eserdir.

Ancak bu meşrutiyet gerçekleşemedi. 5 Şubat 1877'de Sultan, Mithat Paşa'yı azlederek vatan haini damgası ile Taif kalesine sürdü. Üç yıl sonra da, Taif kalesinde boğdurarak öldürttü.

Mithat Paşa'nın ortadan kaldırılması II. Abdülhamid istibdat yolunun ilk adımı idi. Bu yolda daha fazla icraat da bulunmasına imkân kalmadan, dış siyaset meseleleri ön plâna geçti. 1877 Nisanında çarlık Rusyası açık şekilde düşmanlığını gösterdi. Bununla Şark meselesi en önemli safhasına girdi.

Bu meselenin sıklet merkezini daha çok Sırp'lar teşkil ediyordu. Sırp'lar 1876'da Çernayev adlı Rus kumandanı idaresinde Bosna'ya saldırdılar. Karadağ ile bölüşecek bölgeler hakkında önceden anlaşmışlardı. Karadağ, Hersek ile Arnavutluk'u alacaktı. Avusturya-Macaristan dışişleri bakanı Kont Gyula Andrássy (Andrâşi) Sırp'lar tarafından temsil olunan Rus panslavizmi Bosna'yı alırsa ve oradan da Güney İslavlarını ayaklanmaya teşvike kalkışırsa Monarşi için bunun doğuracağı tehlikeleri gayet açık olarak önceden gördü. Daha 1872'de Sırp hükûmet nâibi Kumandan *Blaznavats* "Sırbistan ile Avusturya, daha doğrusu Sırbıstan ile Macaristan arasında uyuşma imkânsızdır. Macaristan'ın vücudunda nerede bir yara görürsem onu zehirlemeye çalışacağım" dememiş mi idi?

Andrâşi, başta tehlikeyi önlemek için, Türkiye'nin iç işlerinde reformlar yapılmasını teklif etti. Türkiye'nin iç dertlerinin kolay onarılacak cinsten olmadığını anlamakta gecikmedi. Alman hükûmetine, Türkiye'nin Balkanlardaki topraklarının paylaşılması önüne geçilmez bir hal alırsa, Avusturya-Macaristan monarşisinin sırf kendi emniyetini sağlaması için Bosna-Hersek'i işgal etmesi gerektiğini bildirdi.

Bu projeyi Rus'lara da kabul ettirdiler (Reichstadt 1876, Budapest 1877).

1877'de İslav birliğinin ve Çarlık emperyalizminin büyük propagandıcısı ve büyük romancı Dostoyevski'in kaleme aldığı bir yazının adı şöyledir: "İstanbul'un ergeç elimize geçmesi gerekir". Bu yazıda, aşağıdaki cümleler bulunmaktadır: "Avrupa'ya hiç bir tavizde bulunmamalıyız. Zira bizim için hayat-memat bahis konusudur. İstanbul bizim olmalıdır. Bunun şimdi derhal veya daha geç gerçekleşmesinin önemi yoktur". Ignatief de 1860 yıllarında şunları yazar: "Şark meselesini kendi çıkarlarına uygun şekilde hal edebilmesi için Rusya'nın, Avusturya - Macaristan ve Türkiye aleyhindeki yıkıcı gizli faaliyetlerine sürekli devam etmesi gerekir" (Çarlık Rusya'sının bu gayesini nihayet büyük Petro ilân edecektir)

1877 Nisanı sonunda Pesti Napló adlı Macar gazetesi şunları yazıyordu: "Şark meselesini artık ancak toplar halledebilir. Dilediğimiz gibi Türk topları üstün gelirse Türk tezi başarı sağlayacaktır (7 Nisan 1877). Bu haftalar içinde Orta ve Güney doğu Avrupa'nın siyasî hayatına bir bakış enteresandır. Çek, Morva, Sloven gazeteleri ve Turçianski Sv. Martin'deki Slovak gazetesi Narodnie Noviny Avusturya - Macaristan monarşisini Rus'larla ittifaka teşvik ediyor, Hırvat'ların Agramer Zeitung ve Obzor adlı gazetelerinin 2 Mayıs 1877 sayılarında, o sırada Budapeşte'de bulunan Türk heyetinin Macar gençliği ve Macar gazeteleri tarafından sevgi tezahüratı ile karşılanmalarını İslav kavimlerine karşı bir tahrik olarak vasıflandırıyorlardı. 28 Nisan 1877'de Bükreş'te Cogalniceanu, Romanya'nın Rus kumandanlığına tabi olmasına dair Rus-Rumen anlaşma projesini meclise götürüyor. Bu proje büyük çoğunlukla kabul ediliyor. Bir hafta sonra aynı Cogalniceanu senatoda Türk'lere açıkça küfrederken, Macar meclisindeki Hırvat mebusları, Macar'ların "Turcophil: Türk dostu" siyasetine karşı itiraz sesini yükseltiyorlar. Budapeşte'de Türkiye lehinde tertiplenen nümayişlere karşı Zagrep'te Rus-

ları alkışlayan nümayişler başlıyor ve Avusturya Arşidük'ü Albrecht'i Rus millî marşı ile karşılıyorlar. Bu sırada çıkan Kölner Zeitung 3, 10, 12 Mayıs sayılarında "İslav'ların Macar'lara karşı kini, Türk'lere olan kinlerinden aşağı değildir" diye yazıyor. Ancak Leh'liler Macar'ların tarafını tutarak Türkiye lehine müdahaleyi talep ediyorlar. Bükreş'teki Rumen üniversite gençliği Türk'lere karşı bir öğrenici taburu teşkiline çalışırken, Erdel'deki Macar gençliği de gizli teşkilât kurarak Romanya'daki Rus-Romen ordusuna saldırarak Avusturya-Macaristan'ı Türk'lerin yanında savaşa sokmak istiyorlar. Buna monarşinin ilgili makamları mâni oldular.

Sayıca iki misli üstün Rus - Rumen kuvvetleri, ancak ağır ve kanlı savaşlardan ve Osman Paşa tarafından kahramanca müdafaa edilen Plevne alındıktan sonra Türk ordusunu yenerek ocak ayında karla örtülü dağları geçebildiler. Macar'ların büyük şâiri János (Yânoş) Arany "Plevne" adlı şiirini bu şehrin uzun süren kahramanca mukavemeti sırasında yazdı:

..."İleri, ileri, Zafere doğru!"
Bu büyük savaş gümbürtüsünden
Daha ulu, daha güçlü ses veren
Bir kopuz bulunur mu?
Dün tüm Avrupa'yı titreten kılıç
Bugün bu kıtanın baş derdi Dev'den
Kurtaracaktır onu.
Budunların erkinliği adına
Elinde tuttuğun şanlı bayrağa...
......En büyük şeref dileği inan
Dökülür Macar dudaklarından.

(İrfan Bahçeci tercümesinden bir parça)

Romanya da kendisine Plevne'den bir remz yarattı. 1881'de krallık kurulması vesilesiyle I. Karl, Plevne'de ele geçen Türk topunun tuncundan kendine bir taç yaptırarak taç giyme merasiminde onu başına geçirdi.

Edirne'yi aldıktan sonra, Rus'ların İstanbul'a yürüyüşlerine İngiliz donanmasının boğaz içinde görünmesi mani oldu. Bu yardıma karşılık İngiliz'ler Kıbrıs adasını işgal fırsatını kaçırmadılar. 3 Mart 1878'de Ruslar Türk'leri Ayastefanos (Yeşilköy) muahede mukaddemesini kabule zorladılar. Bu muahede hükümlerine göre Türkiye

Romanya, Sırbistan ve Karadağ ile ayrıca Bulgaristan'ı (Balkan'ın doğu ve kuzey kesimi) kaybetti. Balkanın batı bölümünde Sırbistan ve Karadağ'ın sınırları genişletildi. Bosna'ya ulaşmak için ancak dar bir koridor bırakıldı. Müslüm - Hıristiyan zıddiyetleri ile parçalanan Bosna kısa zamanda Sırplar tarafından ilhak edilebildi. Monarşinin dış bakanı, Macar kontu Andrâşi buna engel oldu. İngiltere ve Almanya'nın yardımı ile zorla dikte edilen Ayastefanos muahedesinin tâdil teklifini Rus'lara kabul ettirdiler. 3 Haziran 1878'de toplanan Berlin kongresinde Bosna ile ilgili olarak, burasının Avusturya - Macaristan tarafından işgal ve idaresi kararlaştırıldı.

Avusturya kumandanlarının, başlarında arşidük Albrecht olduğu halde Bosna'yı işgali Türkiye arazisinin küçültülmesini istemeyen Macar umumî efkârı tarafından iyi karşılanmadı, hattâ ağır siyasî iç buhrana sebep oldu.

Zikri geçen harp, adliyenin islahı ile ilgili 1879 kanunundan sarfı nazar edilirse, kırk yıllık tanzimat devresine son verdi. Bu reformların pek ağır şartlar altında gerçekleştirilmesine çalışılmıştı. Bu program üzerinde huzur içinde çalışma fırsatı, pek az vezire nasip oldu. Hükûmet buhranları pek sık oluyordu. Meselâ, Reşit Paşa 1846 ve 1858 yılları arasında altı defa, Mithat Paşa ise bir defa ancak üç hafta, ikinci defa iki buçuk ay sadâret mevkiinde kaldı. Büyük devletlerin müdahaleleri yapıcı olmaktan ziyade yıkıcı idi.

İyi niyetli sadrıâzâmların ortaya koydukları reformlar Abdülhamid'in bundan sonraki idaresi çağında bir kenara atıldı. Meşrutiyet gerçekleşmedi. Sultanın dar çevresi irtica faaliyetinde onu desteklediler, daha çok halifelik unvanı üzerinde durdular. Ulema gittikçe artan Avrupa tesirine karşı İttihâd-ı İslâm (Panislamizm) ile karşı koyma yolunu tuttular. Harplerden yorgun düşen Osmanlı Cemiyetinde irticaa mukavemet gösterecek güç kalmamıştı. Halbuki Hıristiyan azınlıklarında, aksine, bu enerji mevcuttu.

Hıristiyanlar çoğunluk teşkil ettikleri yerlerde özel reform hareketlerini ve kalkınmayı başardılar. Esasen Avrupa büyük devletlerinden her biri onlardan muayyen zümrelerin hâmisi kesilmişti. Halbuki Müslüman tebaayı kendi yurdunda kimse savunmuyor ve ona yardım etmiyordu.

Abdülhamid ezilen Osmanlı topluluğunu, ifrata varan, gizli polis teşkilâtı (hafiyeler) ile büsbütün zayıflattı. Vesveseli, komplodan endişe eden, hayatına karşı suikastten ürken sultan, müdafaası ba-

kımından daha emin saydığı Yıldız'a çekilmişti. Hafiyeleri çok defa aslı faslı olmayan istihbaratı buraya götürüyorlar, maaş karşılığı bir şey yapmak zorunda oldukları için yalan yanlış jurnalcılıktan çekinmiyorlardı. Pek çok masum insan bu suretle devletin cehennemi sayılan Yemen ve Fizan'a sürüldü. Matbuat tabiatiyle serbest olmayıp sansüre tabi idi.

Abdülhamid'in müsbet taraflarından biri münakalâta önem vermesidir. *Ancak demir yolu inşa eden* ecnebiler kopardıkları imtiyazlardan bol faydalandılar. Türk sanayi ve ticaret hayatının ecnebi sermayesi eline düşmesinde ise rüşvet ve suistimaller müessir oldular. Adriyatik denizinden Hint okyanusuna kadar telgraf hatları uzatıldı. 1888'de İstanbul Avrupa demir yolu şebekesine bağlandı. 1904'de Alman'lar tarafından inşa edilen Bağdad demiryolunun o zamanki Bulgurlu'ya kadar uzanan kısmı hizmete açıldı.

1908'de Mekke'ye giden hacıları götüren ve halifenin nüfuzunu arttıracak olan Hicaz demiryolu Medine'ye ulaştı.

İngiliz'ler ve Rus'lar Bağdad demiryolunun Alman'lar tarafından yapılmasını Yakın-Şark siyasetlerine bir tehdit saydıkları için, Türkiye aleyhine birçok fırıldaklar çevirdiler ve kuvvetlenmesine engel oldular. Ermeni meselesi de iç bünyenin sağlamlaştırılmasını köstekleyen amillerden biri olmuştur.

Milliyetçilik hareketi Doğuya da sirayet edince, Hıristiyanları savunan kapitülasyon sahibi büyük devletlerin, Türk'lerin iç işlerine de karışmalarına fırsat çıktı. Bilhassa Çarlık Türk imparatorluğunu içerden kundaklamak için Ermeni'leri kullandı. Müslümanlarla Ermeni'ler arasında zıddiyet arttı. II. Abdülhamid feodal teşkilât halinde yaşayan ve akıncılıktan hoşlanan Kürt'leri, Ermeni'leri baskıda tutmak için kullandı. Ermeni'lerin iktisadî sahadaki üstünlüklerinden doğan içtimaî gerginlik ve dinî ve millî menfatlerin çatışması dolayısiyle kavgalar eksik değildi. Çarlık entrikalarından haberi olmayan umumî efkâr Türk hükûmetini sorumlu tutuyordu. 1905'de Batı Umumî efkârı Türkiye aleyhine kışkırtılmıştı.

Girit'teki Rum'ların istiklâl için ayaklanmaları da hayli Türk askerini oraya bağlıyordu. 1896'da patlayan ayaklanma bir yıl sonra Yunan-Türk savaşına *münçer oldu*. Türk'ler galebe çalmalarına, rağmen, büyük devletlerin müdahalesi Yunanistan'ı kurtardı. Üstelik Girit muhtariyet kazandı.

Makedonya en karışık bir fırtına yuvası idi. Ahalisi karışıktı. Türk idaresinde, Bulgar çoğunluğu yanında Arnavut'lar, Sırp'lar,

Yunanlı'lar ve Ulah'lar yaşıyorlardı. Üç komşu devlet, bilhassa tütüncülükte çok ileri bu ülkeyi ele geçirmek için yek diğeri ile yarış halinde idiler. Önce 1902'de Bulgar'lar çeteciliğe başladılar, diğerleri onların yolunu tuttular. Bulanık suda balık avlamaktan geri kalmayan ve bu arada kendi aralarında da çekişen büyük devletler, kendi istedikleri vâlilerin tayinini talep edecek derecede Türkiye'nin iç işlerine karışıyorlardı. İngiliz-Rus ittifakı da bu sıralarda kuruldu. İki devletin Türkiye zararına bazı arazi parçaları isteği ile anlaşmış olmalarını hesaba katmak gerekiyordu. Bütün uğranılan hakaretler ve tehlikelerden irtica taraftarı sultan hükûmetini sorumlu bulan *"Genç Türkler"* hareketi, bilhassa Makedonya'daki genç subaylar nezdinde gittikçe kuvvet buluyordu. Gizli teşkilâtın başında bulunan Berlin askerî ataşesi Enver Bey ve kaymakam Niyazi Bey, 1876 yılında Mithat Paşa tarafından hazırlatılan Kanûn-ı Esâsî'nin iâdesini ilk hedef edinmişlerdi. *"İttihat ve Terakki"* adlı cemiyeti, başta Selanik'li zenginler (bilhassa dönmeler) para ile destekliyorlardı. 21 Temmuz 1908'de Üsküp'te ve ertesi gün Selânik'te Kanûn-ı Esâsî'yi ilân ettikten sonra süratle İstanbul üzerine yürüdüler ve onu işgal ettiler. Sultanı da Kanûn-ı Esâsî'yi tanımaya ve yenilik taraftarı nazırları tayine icbar ettiler. 17 Aralık 1908'de meclis açıldı.

İrticacı sultan zahirî olarak olup bitenleri kabul eder göründü. 13 Nisan 1909'da onun gizli teşvikleri ile irtica taraftarları ayaklandılar. Yeniden Selânik ordusu müdahale etti. Onun erkânı harbiye başkanı, genç Türkler hareketine daha önce de faal olarak katılan *Mustafa Kemal* idi. Hareket ordusu İstanbul'u tekrar işgal etti. 26 Nisan 1909'da Meclisi Mebusan *II. Abdülhamid*'in tahttan indirilmesine ve kardeşi *V. Mehmed*'in yerine geçirilmesine karar verdi. Kanûn-ı Esâsî'ye göre bu suretle ilerleme imkânı da belirdi.

Dış siyaset hadiselerinin çığları gömmemiş olsa bu imkânlar gerçekleşmiş olabilirdi.

1882'de İngiltere Mısır'ı ve 1881'de Fransa İtalya'nın burnu dibindeki, Bâb-ı Âlî'ye gevşek bir şekilde bağlı *Tunus*'u işgâl ettikten sonra, İtalya Trablusgarb'e gözünü dikmişti. Türk'ler kendi arzuları ile ve güzellikle burayı terke razı olmayınca, İtalyan'lar, 29 Eylül 1911'de Türkiye'ye karşı harp ilân ettiler. Abdülhamid'in Türk donanmasını tamamiyle ihmal edişinin acısı bu harpte meydana çıktı. İngiltere yardımla mükellef olduğu halde Türk ordusunu Mısır'dan geçirmedi. Enver Bey ve Mustafa Kemal'in Trablus'taki asker ve

ahali ile İtalyan'lara karşı kahramanca mücadelesi de mahdut netice verdi. 1911'de Tripolis (Trablusgarb)'de küçük bir Türk kuvvetini yenen üstün İtalyan kuvvetleri Ekim 1912'de Türkiye'yi yalnız Trablusgarb'den değil, Ege denizindeki çok değerli *12 ada*'dan da mahrum ettiler (Bunlar arasında Rodos da bulunmakta idi).

Lausanne muahedesi şartlarını kabule zorlayan sebepler arasında, beklenmedik en önemli ve tehlikeli amil Balkan savaşının patlak vermesi idi.

Dört Balkan devleti, Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan 1912 yılı başında gizlice anlaşarak Rus'ların Avusturya-Macaristan ile Türkiye arasına engel kazığı çakma siyasetine alet oldular, Savaş değeri olan Bulgar ordusu bazı üstünlükler sağlayınca Türk ordusu Çatalca hattına çekilmeye mecbur oldu. Burada kahramanca mukavemet gösterdi. Türkiye'de müdafaa vasıtalarının azlığı da bir belâ idi. Geniş araziye sahip Türkiye devleti seferberlik ilân edip asker toplayıncaya kadar iş işten geçti. Askerler cephelere vaktinde sevk edilemediler. Selânik'i Yunan'lılar işgâl ettiler. Edirne 1913 yılı Mart ayında Bulgar'ların eline geçti. Mayıs ayında akdolunan Londra muahedesi ile Türkler ancak *Enos-Midye* (Kıyıköy) hattına kadar Avrupa'daki topraklarına sahip kalabildiler. Muhasımlar yağmayı paylaşırken kavgaya tutuştular. Bu Türk ordusuna tekrar ilerleme fırsatını sağladı. Haziranda Edirne tekrar alındı. Meriç'in doğusundaki topraklar, demiryolu boyunca Ege denizine kadar Türkiye'de kaldı (Eylül 1913, İstanbul ve 1914 Atina muahedesi).

Türkiye 1683'de Avrupa'da 940.000 km^2, 1800'de 613.000 km^2 lik araziye sahip iken şimdi ancak 27.000 km^2. lik saha kalmıştır. 1915 cihan savaşında Bulgaristan'ın Orta Avrupa devletleri ile birlikte savaşa girmesini sağlamak için bu topraklardan da bir parçayı terketmesi gerekiyordu.

Yorgun Türkiye'nin zimamdârları arasında bazı kimseler yeni bir savaşla kan akıtmanın faydasızlığına kani idiler. Meselâ o sıralarda kaymakam rütbesi ile Sofya'da askerî ateşe olan ***Mustafa Kemal*** karar verme durumunda olanları iyi düşünmeye davet etmiş bulunuyordu.

Bununla beraber Türkiye'nin savaştan çekineceğine ihtimal verilmiyordu. Nitekim 1914 Ağustosunda sınırlarını takviye için seferberlik ilân etti. Rus-Türk zıddiyeti hâlâ devam ediyordu ve Rus-

ların bir çıkarma ile boğazları ele geçirme ihtimali mevcut idi. İngiliz ve Fransız'lar ise Balkan savaşında açıkça Türkiye'nin hasımları tarafını tutmuşlardı. Avusturya - Macaristan ile Almanya'nın ise İslav âlemine karşı menfaatleri müşterekti. İstanbul'daki Alman askerî heyeti ve harbiye nazırı Enver Paşa'nın Alman dostluğu siyaseti Türkiye'yi harbe yaklaştırdı. 29 Eylülde Türk ve Rus donanması arasındaki çatışma üzerine harp patladı. Türk ordusu Galiçya'dan Romanya'ya, Bağdad'dan Süveyş kanalına kadar kahramanca döğüşerek kanını akıttı. Fakat yine münakale şebekesinin azlığı ve bozukluğu bir belâ gibi çöktü. Bir cepheden öbür cepheye asker sevki aylarca vakit alıyordu.

En önemli mücadele 1915 yılında Çanakkale'de vukua geldi. Burada itilaf devletlerinin en seçkin orduları, aralarında Avusturalyalı ve Yeni Zelandalı'lar da olduğu halde, aylarca beyhûde kendilerine yol açmaya çalıştılar. Bu kanlı savaşlarda, Türklerden *Mustafa Kemal*'in bilgi, beliren iktidar ve azminin kesin rolü oldu. Burada 200.000 insan kaybettiktikten sonra 9 Ocak 1916 gecesinde İngiliz'ler Çanakkale'den kaçarcasına çekilip gittiler. Bu harplerde Türkler Irak cephesinde de İngiliz'lere karşı parlak zaferler kazandılar. Kutelamara savaşında 12.000 İngiliz askeri kumandanları Townshend ile birlikte küçük bir Türk kuvvetine esir düştü (29 Nisan 1916). Faik İngiliz ordusu bir sene sonra yine de Bağdad'ı aldı, Mısır'dan kalkarak, albay Lawrence tarafından Türk idaresine karşı kışkırtılan Arap'ların yardımı ile Türk'leri ve Almanları Filistin'den çıkardılar ve 1918 Ekiminde Şam'a girdiler.

Kafkas cephesinde hadiseler aksine gelişti. Rus'lar başlangıçta bazı üstünlükler sağladıkları halde,. geri çekilmeye mecbur oldular. Sivil harp de mukavemetlerini kırmıştı. 1918 Mayısında Türk ordusu Batum'a, hattâ en yakın kardeşleri Azerbaycan Türkleri'nin en Büyük şehri olan Bakû'ya girdi.

Dört yıllık savaş müddetince Türkiye tahminen birbuçuk milyon insan zayi etti. Büyük düşman kuvveti önünde, müttefikleri ile birlikte o da yenilgiye uğradı. 30 Ekim 1918'de *Mondros Mütarekesi* akdolundu. Osmanlı Türkiyesi'nin son saati yaklaşmış gözüküyordu. Ancak itilaf devletlerinin çekindikleri şey, Türk milliyetçiliği kuvveti idi. Bu cereyanın mümessilerini ve aralarında *Ziya Gökalp*'ı İngiliz'ler tevkif ederek Malta'ya sürdüler. 38 yaşında olan Yıldırım Ordusu'nun sonuncu kumandanı ve sonradan Milliyetçi Türki-

ye'de Atatürk adını alacak olan kahraman *Mustafa Kemal'e* her Türk saygı gösteriyor ve ona güveniyordu.

Türk fikriyatının, iki seçkin zatı ve onun taraftarlarını yetiştirinciye kadar uzun yol katetmesi gerekiyordu. XVII-XVIII. yüzyıllarda edebiyat, geniş içtimaî tabakalardan kendini tecrit ederek, havsalanın alamayacağı derecede dil şekil ve tefekkür bakımından İran tesiri altına saplanmıştı. Bu dili ancak ulema sınıfı anlıyordu. Bu çağda yeni unsur olarak ancak inhitat sebepleri ile alay eden hicivcilik zikredilebilir. Bunun mümessillerinden *Nef'i'yi*, söylediği hicviyeler dolayısiyle IV. Murat ölümle cezalandırmıştı. Romantik *Nedim'den* (vef. 1730) sonra *Şeyh Galip (1557-1799) inhitat devrinin* büyük simalarındandır.

XIX. yüzyıl başında, daha önce de açıklandığı üzere, siyasî değişiklikler oldu. Bozgunlar, iç ve dış itibarın azalışı, iktisadî çöküşler üzerinde düşünen aydınlar Batı kültürünün üstünlüğü ve ona intibak zarûreti üzerinde durdular.

İlk Türkçe gazete tanzimattan sekiz yıl önce çıktı. Buna müsaade eden fermanda "Şeriata aykırı olmadığı"nın zikredilmesi zarureti dikkate şayandır.

İlk sayıda gazetenin bir tarih ceridesi olduğu, tarihe İslâm âleminde önem verildiği zikrolunur. Resmî ve haftada bir yayınlanan bu gazete, padişahın gezilerini de içine alır. Bu vesile ile II. Mahmud'un aşağıdaki mütalâası ile zihniyetini açıklaması bakımından *önemlidir: "Bu ceride de edebî kalem yürütmeğe değmez, yeter ki,* herkesin bilmesi gerekli şeyler gerçekten herkes tarafından anlaşılacak şekilde açıklansın. Onun için, içindeki Arapça ve Farsça sözler yerine Türkçesi kullanılsın...". Mukayese için şunu hatırlatalım ki, Macaristan'da Pál Bugát ve arkadaşları Batıdan gelen ilmî terimleri macarlaştırmaya çalışırken, Türkiye'de ilim terimlerinin Arapçası yerleştiriliyordu. Tanzimatın ilk ceridesi olan resmî *Ceride-i Havadis* (1840) haftada bir çıkıyordu.

Tanzimatın ilk yirmi yılı zarfında Türk devlet matbaası yanında, Mehmet Ali Paşa'nın Kahire dışında Bulak'ta kurduğu hür matbaanın da fikir hayatında büyük rolü olmuştur.

Başta askerî hedefleri gözeten, daha sonra tedricen batı tarzına yönelen ihtisas okulları, Tıbbiye, Mühendishane v.b. açıldı. Darülfünun daha geç 1869'da faaliyete geçti. *Buralarda Avrupalı ho-*

calar ders verirken hariçte okumak isteyen Türk gençlerine de rastlanıyordu. Avrupalılaşma zihniyeti edebiyata da sirayet etti. Şiir gerçek insanî duyguları ifadeye gayret edince, samimî lirizm doğuyor ve mânâ şekle tercih ediliyor. Arap ve Acem edebiyatının, muhayyel konulu, basma kalıp ah ve enini ve aşkın acı tatlı taraflarını tasvir eden destanlar yerine batı tarzı roman kaim oluyor. Eski Yunancadan Arapçaya geçerek süzülerek gelen ve İslâm tefekkürüne uydurulan ve Ortaçağdan beri değişmeyen felsefeye, Batı tarzında felsefî ve ilmî düşünüş giriyor.

1861'de *Tasvîr-i Efkâr* çıkmaya başladı. Bu bir gündelik gazete idi. Fransa'da tahsil gören *Şinasi* (1826-1871) burada makaleler yazıyordu. Şinasi'nin faaliyeti yol açıcı idi. Şinasi kısa cümlelerle yeni nahiv prensiplerini ortaya koydu. "Fikir ve açık ifade başta gelir, onun lüzumsuz ve tumturaklı lügatlerle boğulmasına lüzum yok" diyordu.

Molière ve Rousseau mütercimlerinden *Ziya Paşa* da temiz Türkçe ile yazmaya özendi. Genç Türkler komitesini de esasen o kurmuştu. Şinasi'nin mümtaz mukabili *Nâmık Kemâl* (1840-1888) dramları ile Fransa'daki terakki fikirlerini, vatan, hürriyet, meşrutiyet, halkçılık (demokrasi) mefhumlarının yayıcısı olmuştur. 1872'de Vatan adlı dramı ile ortaya atıldığı zaman burada vatan mefhumunu sultanın şahsına bağlamadan açıkladı. Bu eserin uyandırdığı umumî heyecandan ürken sultan hükûmeti onu Kıbrıs'a, oradan da Sakız (Chios) adasına sürmeyi gerekli buldu. Nâmık Kemâl okulundan diplomat *Abdülhak Hâmid (Tarhan)* (1851-1937) lirik şiirleri ile çığır açtı ve eski bir takım kalıplarla sınırlanan edebiyat çerçevesini kırdı. Bu arada *Süleyman Paşa,* meşhur Şıpka boğazı kahramanı, İslâmdan önceki Türk'lerden Hun'lar üzerine dikkati çekti (1876). Türk dili üzerindeki araştırma ve lûgatları ile tanınan *Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Cevdet Paşa* ve *Şemseddin Sâmi Bey* yetiştiler.

Yüzyıl sonunda *Recâizâde Mahmud Ekrem Bey* ve *Servet-i Fünûn* adlı dergi çevresinde modern yazarlar toplandılar. Bunların içinde en değerlileri Fransız tesiri altında kalan şâir *Tevfik Fikret,* romancı *Halit Ziya (Uşaklıgil)* ile hikâyeci *Ömer Seyfeddin* v.b. dir. *Mehmet Emin (Yurdakul)* (1869-1944)'in de Osmanlı Türkleri arasında millî ruhun uyanmasında büyük payı vardır. Halk arasından çıkan bu şâir halka ve büyük kitlelere hitap etmeyi başardı. Aruz yerine kullandığı eski Türk parmak hesabı ile yazılan ve halk ritmini aksettiren *Türkçe şiirler* (1898) büyük yankı yarattı.

Dilde arınma (Purisme), tarihî şuur ve millî gururun artışı, yabancı ülkelere göçen genç Türklerin istibdata (absolutisme) karşı mânevî ayaklanması gibi amiller, XX. yüzyıl edebiyatına da damgalarını vurdu.

1908 ihtilâlinden sonra, nihayet sansür kalktı. *Edebiyât-ı Cedîde* tam mânasiyle çiçeklenme imkânını buldu. En önemli edebî teşkilât *Fecr-i Âti* (Yarının tan atışı) adını taşıyordu. Şâir ve yazarlar başlangıçta *Tevfik Fikret* ile *Hâlid Ziyâ*'nın tesiri altında kaldılar. Fakat, az sonra, millî edebiyat cereyanının seçkin simâları da buradan yetişti. XX. yüzyıl başında ve ihtilâl arefesinde fikir hayatının, siyâset dökümhânesinde biçim alan üç şekli belirdi: *Panislamizm* (İttihâd-i İslâm), *Osmanlılık* ve *Pantürkizm.*

Panislamizm, yaşanan yüzyılın hâkim düşünüşü olan milliyetçilik cereyanına aykırı, ona nisbetle geri ve ancak mahdut bir zümre tarafından benimsenen fikirdi. Buna göre, devlet en büyük desteğini Müslüman tebaanın ittihâdında bulacaktır. Halbuki Arap'ların ayaklanması İslâm ittihâdı fikrinin milliyetçilik cereyanını bastıramayacağını ve bir muvazene unsuru olamayacağını açıkça göstermiştir. Bu fikir ayrıca gayri Müslim tebaanın da izzeti nefsini rencide ediyordu. Modası geçmiş bir fikrin modern edebiyatta başlıca mümessili, daha sonra "İstiklâl Marşı"nın müellifi olan *Mehmed Âkif*'dir (1873-1936).

Osmanlılık cereyanını ilk genç Türkler hareketine bağlayabiliriz. Onlar bu ülkü etrafında Türkiye devletini teşkil eden kavimlerin, dil ve din ayrılığı gözetmeksizin muttehid bir millet hâlinde kaynaşmasını istiyorlardı.

İnançlarına göre, kavimleri perçinleyen din ve kültür bağları yerine, Osmanlı sülâlesi ve milleti kâim olacaktır. Örnek olarak da Avusturya - Macaristan monarşisi ile İsviçre'yi göstermekte idiler. Ancak Makedonya ve Yemen'deki ayaklanmalar ve Balkan savaşı fâciâsı, milletlerin fevkinde tesânüt rüyâsını silip süpürdü. Bu ülkü Müslüman Türk'lerin târih boyunca sağladıkları imtiyazlı duruma son vereceği için, koyu Müslümanlık cephesinden de beğenilmedi.

İdareci sınıfın kısa ömürlü Osmanlılık fikri daha önce Nâmık Kemâl zamanında doğan gerçek millî cereyan karşısında söndü ve *Türkçülük* düsturu zirvesine ulaştı.

Eski Osmanlı imparatorluğu'nda, bilhassa onun parlak devrinde, *Türkçülüğün* yeri yoktu. Devletin en önemli mevkîleri, daha pek

yakında Müslüman olan yabancılar elinde bulundukça Türklük şuûru yer tutamazdı. Sultanın halifelik görevi, Türk ırkından olan tebaasını diğer Müslüman tebaaya tercihine cevaz vermezdi. *Türk* sözünün mânası, XIX. yüzyılda "köylü" yahut "budala, ahmak" mânasına gelecek derecede alçaltıldı. Bu durum göz önüne getirilirse ancak *Mehmet Emin*'in büyük bir övünçle 1897'de söylediği "Türk'üm, dinim cinsim uludur" sözleri ile ortaya atılışının büyük mânası anlaşılır.

Türk millî şuûrunun uyanmasında Rusya'daki Türk basınının da payı vardır. İsmail Gaspıralı, *Tercüman* adlı gazetesinde 1883'den itibaren ve Rusya'dan göç eden bazı Türk aydınları Türkçülük ülküsünü savunmuşlardır. Bunlar arasında Yusuf Akçura, Abdülhamid zamanında artık 1902-1903'de Kahire'de çıkan *Türk* adlı ceride de *Üç tarzı siyâset* adlı yazısı ile *pantürkizm'*-in fikrini ortaya atar. Genç Türklerin zafer kazanarak iş başına geçmelerinden sonra, Türk devletindeki unsurların uzlaştırılması imkânsız zıddıyeti dolayısiyle, Osmanlılık ölü doğan bir cenin oldu. 24 Aralık 1908'de, Türk kavimlerini ve Anadolu dışındaki akraba kavimleri incelemek amacıyla, *Türk derneği* kuruldu. 1911'de Macaristan'daki Turan cemiyeti ile birlikte aynı yılın Aralık ayında *Türk Yurdu* dergisi çıkmaya başladı.

Bu dergi bütün Türk kavimlerinin kaderi ile ilgili hareketleri takip etmeyi ve tanıtmayı kendisine hedef edindi. Türk Yurdu 1931'de kapandı. Türk Ocakları tarafından fasılalarla da olsa Türk Yurdu'nun yayınlanmasına ve yaşatılmasına çalışılmıştır. Bu dergi Türklük şuûrunu uyandırma görevini, kurucusu Yusuf Akçura'nın redaktörlüğü yıllarında yaptı. Yusuf Akçura (1876-1935) Simbirsk kasabasında doğmuş, İstanbul ve Paris'te tahsil görerek siyasî bilimler yüksek okulundan mezun olmuştur. Önce Kazan'da tarih öğretmeni, siyâsetçi, bu yüzden Rus hapishanesinde mevkuf olarak kaldıktan sonra İstanbul'da gazeteci, nihayet de profesör oldu. 1921 nisanında Mustafa Kemal hareketine katıldı. Birçok tarih ve tarih felsefesi ile ilgili eser yayınladı.

12 Mart 1921'de *Hamdullah Suphi Tanrıöver*'in başarılı idaresi altında İstanbul'da Türk Ocağı açıldı. Bu ad altında Türkiye'nin bir çok yerlerinde Türk kavimlerini tanıtma, aralarındaki tesanütü sağlama amacı ile kültür kulüpleri hayatı başladı.

Bu hareketler sırasında, Pantürkizm'in büyük nazariyatçısı *Ziya Gökalp* (Diyarbakır 1875-1924) idi. Abdülhamid'in istibdâdını yeren

hür fikri, hapse atılışı ve saf Türkçe yayınları ile kendisini çabuk tanıttı. 1909'dan itibaren Selânik'te, 1912'den itibaren de İstanbul'da yaşadı ve çevresine hocalık etti. *Turan* adlı şiiri fevkalâde tesir bıraktı:

"Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!

Şiirlerinde (*Türklük*, *Kızılelma* v.b.) ile Türk'lerde İslâm'dan önceki hâtıraları uyandırdı. Yeter derecede gerçeğe dayanmayan, hemen hemen mistik bir ifade olan Turan mefhumunu halka mâl etti. Onun Turan'ı Macar Turancılarının, bilhassa Àrpàd Zemplén i'nin çok güzel "Turâni dalok" (Turan şarkıları) başlıklı şiir mecmuasında aksettirildiği tarzda mübalâğalı bir şekilde Türk, Fin, Macar, Moğol v.b. kavimlerin topunu ifade etmiyor, ancak Türkleri kastediyor. Gökalp'in istedikleri kültür bakımından Türkleşme, şuûrlu Müslüman olma ve modern medeniyet akımına uymadır. En yakın amacı da Oğuz Türklerinin kültür birliğidir. Fikirlerini 1923'de *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde açıklar.

Turancı romantik hareket Türk edebiyâtında da büyük akis yarattı. Buna Ahmet Hikmet'in *Altın Ordu* ve Hâlide Edib'in *Yeni Turan* adlı eserlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Yakın mâzinin Avrupa seviyesinde daha pek çok büyük sanatkârları vardır. İçlerinden ancak bir kaçının adını anmakla yetineceğiz. Kudretli şâirlerden Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hâşim, ehliyetli romancılardan Reşad Nûri Güntekin ve bilhassa Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Türk mâzisinin en esaslı araştırıcısı Mehmed Fuad Köprülü gibi.

Mondros muahedesinin akdinden sonra Türkiye'nin tamamiyle düşmanlarının arzu ve keyiflerine bırakıldığı intibâı hasıl oldu. Wilson prensiplerinin kendi zararlarına istismar edildiğini gören Türk'ler "milliyet prensibinin ancak mağlûpları zayıf düşürmek için söylenen emperyalist devletlerden İngiltere ve Fransa'nın bir çok uluslar üstünde tahakkümünü sağlayan ve aslında hiç tatbik olunamayan bir vasıta olduğunu tesbit ettiler". (Tarih IV., s. 5).

Atatürk'ün meşhur bir nutkuna göre: "Osmanlı devletinin dâhil bulunduğu grup, Harbi Umûmîde mağlûbolmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şerâiti ağır bir mütarekenâme imzalamış. Büyük harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde. Millet ve memleketi Harbi Umûmîye sevkedenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firâr etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiini işgâl eden *Vahdeddin,* mütereddi, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği deni tedbirler araştırmakta. Dâmad Ferid Paşa'nın riyâsetindeki kabine; âciz, haysiyetsiz, cebîn, yalnız padişahın irâdesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek herhangi bir vaziyete razı.

Ordunun elinden eslihâ ve cephânesi alınmış ve alınmakta...

İtilâf Devletleri, mütareke ahkâmına riâyete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana vilâyeti Fransız'lar; Urfa, Maraş, Ayıntap İngiliz'ler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaatı askeriyesi; Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta, ecnebî zabit ve memurları ve hususî adamlar faaliyette. Nihayet mebdei kelâm kabul ettiğimiz tarihten dört gün evvel, 15 Mayıs 1919'da İtilâf Devletlerinin muvafakatiyle Yunan ordusu İzmir'e ihraç ediliyor.

Bundan başka, memleketin her tarafında, anâsırı Hıristiyaniye hafi, .celi, hususî emel ve maksatlarının temini istihsâline, devletin bir an evvel, çökmesine sarfı mesâi ediyorlar.

Bilâhare elde edilen mevsûk malûmat ve vesâik ile teeyyütetti ki, İstanbul Rum patrikhanesinde teşekkül eden "Mavri Mira" heyeti, vilâyetler dahilinde çeteler teşkil ve idâre etmek, mitingler ve propagandalar yaptırmakla meşgûl. Yunan Sâlibiahmeri, resmî muhâcirin komisyonu; Mavri Mira heyetinin teshili mesâisine hadim. Mavri Mira heyeti tarafından idare olunan Rum mekteplerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor.

Ermeni patriği Zaven Efendi de, Mavri Mira heyetiyle hem fikir olarak çalışıyor. Ermeni hazırlığı da tamamen Rum hazırlığı gibi ilerliyor.

Trabzon, Samsun ve bütün Karadeniz sâhillerinde teşekkül etmiş ve İstanbul'daki merkeze merbut Pontus Cemiyeti sühuletle ve muvaffakiyetle çalışıyor" (Nutuk, s. 1, 2).

Türk'lerin de bâzı teşkilâtları vardı. Meselâ, Edirne'de: "Terakkî" ve "Paşa eli" gibi. İzmir'de ilhaka karşı bir askerî teşkilât kuruldu. İçlerinde en kuvvetlisi "Doğu vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" idi. İngiliz mandası isteyen, İslâmî karakterde veya Kürt vasfını taşıyan birleşimler de vardı. Daha sonra sözde halife taraftarı, gerçekte yağmacı ve kendilerine "Yeşil Ordu" adını veren topluluklar da ortaya çıktı.

Yunan'lılar tedricen Bandırma ve Mudanya'dan da Anadolu içine sokulmaya çalıştılar. Karadeniz'in doğu kıyılarında bir Rum teşkilâtı, Merzifon'daki Amerikan okulunda yetişen tahrikçilerin sözlerine kapılarak "Pontos Hükûmeti" adı altında harekete geçti. Bu teşkilâtın çeteleri ve batı Anadolu tarafından ilerleyen Yunan bölükleri sistemli bir şekilde Türk köylülerini sürmeye ve öldürmeye başladılar. Memleketin uzak doğusundaki bölgede, Amerikalı'lar ve İngiliz'ler tarafından teşvik gören Ermeni'ler Trabzon ve Rize'den Erzincan'a, Van'dan Bitlis'e kadar olan sahada bir cumhuriyet kurmayı tasarladılar.

M u s t a f a K e m a l Paşa'nın daha sonra iç ve dış cephe hakkında söyledikleri, şu andaki duruma uyuyordu:

"Asıl olan dahilî cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin vücuda getirdiği cephedir. Zâhirî cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki müsellâh cephesidir. Bu cephe, tezelzül, tebeddül edilebilir; mağlûb olabilir. Fakat bu hal hiçbir vakit memleketi, bir milleti mahvetmez. Mühim olan, memleketi temelin-

den yıkan, milleti esir ettiren dahilî cephenin sukutudur" (Tarih IV., s. 116).

"Hattı müdâfaa yoktur, sathı müdâfaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kaniyle ıslanmadıkça terkolunmaz" (Tarih IV., s. 99).

"Memleketimizde bulunan düşmanları silâh kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkarabilecek mevcudiyet ve kudreti milliyetimizi filen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmak caiz değildir" (Tarih IV., s. 117).

Mustafa Kemal bu prensiplere uydu ve ancak bu sâyede yeni Türkiye'yi kurdu.

19 Mayıs 1919 Türk tarihinin büyük günüdür. 39 yaşında olan Mustafa Kemal, bu tarihte Samsun'a ayak bastı. İstanbul'da sanki ayağının altında yanan kor vardı. Yurtseverlerin kaderi hapse atılmaktı. O, büyük bir maharetle "terhis işlerinin yürütülmesi" için, kendisinin, Sivas, Erzurum 3. ordu müfettişi sıfatiyle Doğu'ya gönderilmesini sağladı. Daha vapura biner binmez "emniyet edilebilirliği hususunda" Antanta komisyonu şüphe ve kuşkuya düştü. Emrin geri alınmasına karar verdiklerinde ise geç kalmışlardı. Mustafa Kemal Samsun'dan Erzurum'a ve oradan da Sivas'a giderek millî mücâdeleyi teşkilâtlandırdı. 4 Eylülde Sivas Kongresi'nde henüz işgâl edilmemiş ülkelerin millî teşkilât üyeleri toplanarak savaşa hazır olduklarını bildirdiler. Padişahın hükûmeti Mustafa Kemal'i gıyâben idâma mahkûm etti. Bu tehdit paşayı işinden alıkoymadı. 23 Nisan 1920'de *Ankara*'da teşriî ve icraî selâhiyeti hâiz *Türkiye Büyük Millet Meclisi* açıldı.

Öteden beri harpten yorgun İngiliz, Fransız ve İtalyan'lar, sahibi olmadan sürüyü soymaya giriştiklerini; padişah hükûmetinin sözü dahi olmadığını ve Türkiye'nin baygınlıktan kendine geldiğini ve yayılma hedeflerine ulaşmak için savaşmak gerektiğini görünce askerlerini Anadolu'dan geri çektiler. Türk'ler Ermeni'leri dışarı attılar ve avuç içi kadar cüz'î kuvvetle kendilerinden kat kat fâik Fransız'ları da Toros dağlarında durdurarak, geri çekilmeye mecbur ettiler. 30 Mayıs 1920'de Fransız'larla Ankara'da mütareke imzalayarak 20 Ekim 1921'de muahede akdettiler. Bu suretle kuvvetli bir düşman tasfiye edilmiş oldu. Kuzeyde ise, Kafkas sınırında, eski harplerde elden çıkmış olan Artvin, Kars ve Ardahan Ekim 1920'de Türk askeri tarafından geri alındılar. 16 Mart 1921'de An-

kara ile Rusya hükûmetleri arasında yapılan ve 21 Mart 1921'de de T.B.M.M.'de kabul edilen Moskova anlaşması ile bu cephedeki Türk sınırı esaslı şekilde düzeltildi. Padişah hükûmeti mümessillerinin 10 Ağustos 1920'de imzaladığı *Sèvres (Sevr) sulh muahedesi*'ni Ankara'daki Meclis tanımak şöyle dursun, sözünü dahi etmedi. Zira, muahedenin kabûlü, yurt hâinleri ile işbirliği mânasına gelebilirdi.

Sèvres muahede hükümlerine göre, Osmanlı devleti İstanbul ve çevresi ile Anadolu'nun kuzey-batı bölgesinden ibâret olarak kalacak, üstelik kapitülasyonlar belâsı boynuna çökecek ve askerler terhis edilip silâhtan tecrit edildikten sonra da Türkler, hariçten himaye gören azınlıklar karşısında ikinci derecede yurttaş olarak sürünecekti.

Biraz sonra Yunan'lıların iyi silâhlandırılmış ve dinlenmiş ordusu Uşak'ı işgâl etti. Bursa tarafından da ilerledi. Henüz teşkilâtlanma çağında olan, büyük münâkale güçlükleri ile karşılaşan Türk ordusu önce fâik Yunan kuvvetlerinin ilerlemesini geciktirme hedefini tuttu. Zira Mustafa Kemal'in Samsun'da sahile ayak bastığı anda, eski bir milyonluk Türk ordusundan elde ancak 50.000 kişi kalmıştı. 1920 sonbaharında bile yeteri derecede silâhlandırılan kuvvet mahdût idi. Bu ordu nüvesinin de önce disiplinsiz ve âsi bölüklerden temizlenmesi gerekiyordu.

9-10 Ocak 1921 Birinci İnönü zaferi, Türk Millî Mücâdelesinin dönüm noktasını teşkil eder. Bununla tek bir darbede millî hükûmetin ve ordusunun itibârı içerde ve dışarda yükseldi. Muntazam ordu teşkili ve sayısının arttırılması için büyük imkânlar ufku açıldı. 21 Şubat - 12 Mart 1921'de millî hükûmeti Londra konferansına davet ederek bâzı tâdiller ile Sèvres muahedesini tanımak için iknaa çalıştılar. Bu davet Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Türkiye devletinin esas mümessili olarak tanındığını gösteriyordu. Müzakerelerde Türk'lere tazyik yapmak için Yunan'lılar tekrar taarruza geçtiler. Bir buçuk misli fâik Yunan kuvvetine karşı Türk ordusu, 31 Mart - 1 Nisan 1921'de, İnönü'de ikinci defa galebe çaldı.

Türk ordusunun takviye ve techizi zamana bağlı idi. Bu gecikmeden faydalanmak isteyen Yunanlılar yeniden taarruza geçtiler. Yazın 12 fırka ile bu taarruzu yapan Yunan ordusunun faâliyeti karşısında techizâtı noksan ve münakale güçlükleri yüzünden sıkıntıda olan Türk ordusu, önceden hazırlanan müdâfaa hattına çekilmeye mecbur oldu. Temmuz'da Eskişehir, Kütahya ve Afyonkara-

hisar'ı terketmek mecburiyeti vardı. *Mustafa Kemal* ordusunu teşkilâtlandırmak için Sakarya nehri arkasına çekilerek zaman kazandı. 5 Ağustos 1921'de Büyük Millet Meclisi onu muvakkat selâhiyetlerle başkumandan yaptı. Paşa, sınırsız selâhiyeti ancak üç ay için talep ederken, nihâi zafere olan sarsılmaz inancını da teyid etti. Halbuki Yunan kralı Konstantin bundan birkaç gün sonra ordusuna savaş emri verirken hedef Ankara (!) demiştir. Fevkalâde tedbir olarak malzeme müsaderesi için kurulan komisyonlar güçlüğe uğramadı. Fakirleşen Anadolu, orduyu teçhiz için isteyerek ve büyük heyecanla nakil vasıtaları dâhil varını yoğunu verdi. Cephede döğüşen erkeklere, kadınları ve kızları, icabında sırtlarında cephane taşıdılar. 21 Ağustos 1921'de büyük Sakarya Meydan Savaşı başladı. 22 gün, 22 gece süren boğuşmada Mustafa Kemâl'in irâdesi, enerjisi ve azmi düşmana üstün geldi. Kırık kaburgası ile savaşı idare etti. Türk ordusu Yunan saldırısını durdurmakla kalmadı, harekete ilk teşebbüs te ellerine geçti. T.B.M.M. 19 Eylül 1921'de minnet ve şükranlığının bir nişânesi olarak ona "Gâzi" ünvânı ile mareşal rütbesini verdi. Geri çekilen düşman Eskişehir, Afyon çizgisinin az doğusunda yeni cephe kurdu. Ve "Antant" devletlerinin siyâsî müdahaleleri ile kendileri için uygun bir sonuç elde edebileceklerini umdular. Arkalarındaki limanlardan eksiklerini tamamlamaya koyuldular. Buna karşılık Türk ordusunun arkasında yolları bozuk Orta Anadolu vardı. 1922 Ağustos'una kadar hazırlıklarını tamamladılar. Bu sefer Yunan'lıların 132.000 askerine karşılık Türk ordusunda 104.000 askeri, 8.000 makineli tüfeğine karşılık ancak 2.800 makinalı tüfeği vardı. Bu duruma rağmen Türk ordusu 26 Ağustos 1922 günü tan yeri ağarırken hücuma geçti. Daha savaşın ilk günü *Dumlupınar'ı* alarak, Yunan'lıların bir yıl süresince tahkim ettikleri cepheyi yardılar. İkinci gün Afyon'a girdiler. Türk piyadeleri Aslıhanlar'da, 5.000 kişilik Türk süvari kuvvetinin yardımı ile Yunan ordusunun büyük kısmını kuşattılar. 30 Ağustos'ta ise imhâ ettiler. 1 Eylül 1922'de Gâzi şu emri verdi: "Ordular, ilk hedefiniz Akdenizdir, ileri!".

Uşak ve Eskişehir'de Yunan ordusundan bazı parçalar kalmıştı. Bunların takviye almaları ihtimâli vardı. Antant da müdahale edebilirdi. Şu halde çabuk hareket gerekiyordu. Türk Ordusu 1 Eylül 1922'de Uşak'a girdiği zaman Gâzi'nin önüne, yakalanan Yunan başkumandanı Trikupis'i getirdiler. 9 Eylül 1922'de de Yunan ordusunun kalıntılarını İzmir sokaklarından çıkararak denize döktüler.

Ötede beride kalan dağınık bölüklerle kaçabilen kaçtı, kaçamayan esir oldu.

Mudanya mütarekesi 11 Ekim 1922'de akdolundu. 23 Kasım 1922'de Lausanne (Lozan)'da barış müzakereleri başladı. Bu arada Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922'de padişahlığı lağvetti. İstanbul'dan kaçan Vahdeddin'in yerine *Abdülmecid* halife olarak kaldı. Bu suretle devlet ile din müessesesi ayrılmış oldu. Türk tarihini ancak sathî olarak tanıyanlar için de bu hadisenin önemini izah etmeğe ihtiyaç yoktur.

24 Temmuz 1923'te, uzun süren, hattâ bir aralık kesilen müzâkerelerden sonra "Lausanne" barışını imzalaması büyük bir adım teşkil ediyordu. Türkiye bugünkü 780.623 km^2. lik sahasını bu barışa borçludur. Bu saha Sèvres muahedesi ile Türkiye'ye bırakılan toprakların üç mislidir. Avrupa'daki sınırı Edirne ötesinde İstanbul'dan 350 km. uzakta oluşu büyük önem arzeder. Boğazların tarafsızlığına âid hükümlerden sarfı nazar, bütün kapitülasyonlardan kurtuluş daha da önemlidir. Bu sâyede Türkiye, yüzyıllardan beri onun ilerlemesini köstekleyen bağlardan kurtularak mutlak siyâsî, iktisâdî ve askerî hâkimiyetine kavuşmuştur. Geriye Suriye ve Irak sınırlarının çizilmesi, Musul petrollerinin kime âid olacağının belirtilmesi, Osmanlı imparatorluğu borçlarının tasfiyesi, Türk ve Yunan azınlıklarının mübadelesi gibi meseleler askıda kalmıştır. Geçen zaman zarfında bu meseleler de halledilecektir. 20 Temmuz 1936 da akdedilen Montreux anlaşması, "Lausanne" muâhedesinin Boğazlara âid hükümlerini tâdil etti. Türkiye burada da mutlak hâkimiyeti sağladı. O tarihten sonra boğazları tahkim etti. Suriye sınırına gelince, nüfusu Türk olan Antakya çevresi önce autonomi aldı. 23 Haziran 1939'da ise Fransız'larla yapılan anlaşma sonunda, ve 29 Haziran'da Hatay Devleti yöneticilerinin Türkiye'ye katılma kararı almaları üzerine, 30 Haziran'da Türkiye'ye ilhâk edildi. Musul yalnız petrolü için değil, muvasala yolları ve Kürt unsurları bakımından da nâzik bir mesele idi. Musul, Cemiyet-i Akvâm (Birleşmiş Milletler) tarafından gönderilen komisyon raporuna dayanılarak, bilhassa İngiliz'lerin oynadığı oyunların tesiri ile 15 Aralık 1925'de Irak'a terkedildi. Batı Trakya'daki Türk nüfusu hariç, Yunanistan'dan yarım milyon Türk anavatana yerleştirildi. Türkiye'den de İstanbul'daki Rum'lar hariç birbuçuk milyon nüfus Yunanistan'a gitti. 1929 yılında yapılan bu ameliyat pek acı olmakla beraber, mesut sonuçları da görüldü. Çok eski Yunan-Türk zıddiyeti uzun zaman için

ortadan kalktı. Hattâ Atatürk zamanında iki devlet arasındaki menfaat ortaklığı dolayısiyle bir müddet dostluk havası da esti.

Eski Osmanlı devleti borçları İsviçreli profesör Borel'in nihâi raporu ile vâris devletler arasında paylaşıldı. Türkiye hissesine düşen % 62'yi kabullendi.

Lausanne muahedesinin akdinden sonra, yıllar boyunca uzayan savaşlardan kurtulan ve barışın zevkini tadan Türkiye, yüce bir hamle ile yakın geçmişteki hesapları görme ve gelecek için hazırlık yapma işlerine girişti. 9 Eylûl 1923'de Halk Partisi kuruldu. 6 Ekim 1923'de Türk ordusu İstanbul'a girdi. 13 Ekim 1923'de savunması daha kolay ve merkezî durumda olan Ankara, Devlet merkezi olarak ilân edildi. *29 Ekim'de Cumhuriyet ilân edilerek Gâzi Mustafa Kemal, Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı seçildi. İsmet Paşa Cumhuriyetin ilk başvekili oldu.*

Bu suretle yeni ve millî Türkiye Cumhuriyeti doğdu.

Bu kısa tarih çerçevesi içinde, henüz, cumhuriyetin ilânı sıralarına rastlayan ve onu takip eden yılların terkibini yapmak hedefini gütmüyoruz. Bu ayrı bir kitabın konusu olacaktır. Ancak kuru bir kaç takvim rakamı ile önemli hadiseleri bir araya toplamak istiyoruz.

14 Şubat 1924'de, köylü erlere, askerlik hizmetleri sırasında ziraat dersleri vermek için kanun çıkarılıyor.

3 Mart 1924'de Büyük Millet Meclisi, halifeliğin lağvı ile ilgili kanunu kabul ediyor. Peygamberin yeşil sancağı etrafında toplanmak için halifeliğin dâvetine, Türk olmayan Müslüman'ların koşmadığı çoktan bilinmekte idi. I. dünya savaşında Arap'lar halife ordusuna karşı gelmişlerdi. Halife çevresinde toplanan ve halifenin dinî nüfuzundan faydalanarak geçinen zümre, hatta halifenin bizzat kendisi, yeni, modern Türkiye'nin ilerlemesinde ayak bağı oluyordu. Osmanlı sülâlesi memleketten çıkartıldı. Sonuncu padişahların kaderi bu oldu. Eskiden gelen büyük padişahların icraatına bakacak olursak Osmanlı sülâlesi, dünya târihindeki diğer büyük sülâlelerden daha kötü değildi.

20 Nisan 1924'de Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer modern cumhuriyetlerinkine benzeyen halkçı ve milliyetçi Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnu kabûl edildi.

17 Şubat 1925'de Doğu'da, ötedenberi tatbik olunan, köylüye çok zararlı âşar usûlü kaldırıldı.

25 Ekim 1925'de fes giyme yasak edildi. Bu zevâhirin çok önemli psikolojik tesiri olduğu için Gâzi kendisi de propaganda gezisine çıktı ve taşradaki halka fesin aslında bir Yunan giyimi olduğunu ve Türkiye iklimi için elverişli bir meta olmadığını anlattı. (Şapka ve Kıyâfet Kanûnu 28 Kasım'da yürürlüğe girdi).

30 Kasım 1925'de derviş tekkelerinin ve medreselerin kapatılmasına, hocaların devlet tarafından yetiştirilmesine ve eğitimin lâik olarak yapılmasına dâir kanun çıktı.

26 Aralık 1925'de Milletlerarası takvim kabûl edildi.

17 Şubat 1926'da çok modern Türk Medenî Kanûnu kabûl edildi. Daha sonra bu, sanayî ve ziraâtin gelişmesini hedef tutan kanunlar ile tamamlandı.

29 Mayıs 1927'de Ankara-Kayseri demiryolu açıldı.

28 Ekim 1927'de ilk Türk nüfus sayımı yapıldı.

1 Kasım 1928'de Gâzi'nin aydınlatıcı nutuklarının tesiri ile Meclis, 3 Kasım'da Arap harfleri yerine Latin alfabesini kabul etti. Bu karar okuma yazma bilmemekle mücâdele ve halk eğitimi bakımından büyük önem taşıyordu. Arap harfleri ile dizildiğinde 612 işaret gerekli olduğu halde Latin alfabesinde 70 işâret kâfi geliyordu. (Büyük ve küçük harfler ile işaretler ve rakamlar dahil).

8 Ekim 1929'da topraksız köylülere toprak dağıtımı kanunu; 26 Mart 1931'de okka ve arşın yerine kilo ve metre sisteminin kabulüne dair 1782 sayılı Ölçüler Kanûnu kabûl edildi.

19 Şubat 1932'de *Türk ocakları* yerine Halk Partisi'nin parti teşkilâtına bağlı olarak *Halkevleri* açıldı.

15 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) ve 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) kuruldu.

21 Haziran 1934'de (31 Aralık 1936'ya kadar tamamlanmak üzere) Türkçe soyadı alma kanunu mecbûrî kılındı. 24 Kasım 1934'de Meclis şükran ve minnetlerinin bir nişânesi olarak Gâzi Mustafa Kemâl'e *Atatürk* soyadını tevcih etti.

26 Kasım 1934'de eski şatafatlı barok tesirini andıran bey, paşa, ağa, efendi gibi lâkablar kaldırıldı. Onun yerine bay, bayan ile hitap edilmesi kararlaştırıldı.

Osmanlı nişanlarının veya yabancı devletler nişan ve madalyalarının taşınması yasak edildi. Ancak İstiklâl Madalyası muteber sayıldı.

1927'de tedrisata başlayan Hukuk Mektebi (Fakültesi)'nden sonra, 1935'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kuruluşu ile onbir Fakülte ve dokuz yüksek okuldan ibaret olan büyük Ankara Üniversitesi meydana çıktı. Dil ve Tarih Fakültesi'nde Atatürk'ün şahsî isteği üzerine Macar Filolojisi, yâni Hungaroloji kürsüsü de tesis edildi.

Atatürk devrinin son yıllarında Türkiye bütün komşuları ile (yüz yıllardan beri ilk defa) dostane münasebetlerde bulunuyordu. Emniyet anlaşmalarına iltihak ederek, 9 Şubat 1934'de Yugoslavya-Yunanistan ve Romanya ile *Balkan Pakti*'nı, 1937'de ise Önasya'yı ilgilendiren *Sadabat Pakti*'nı imzaladı.

Kemal Atatürk, Türk milletine en büyük hizmetleri yaptıktan, Anadolu'da huzur, intizam ve çalışma hevesini aşıladıktan sonra, maalesef çok erken, 10 Kasım 1938'de vefât etti.

ALTIN ORDU VÂRİSLERİ

II. ÇARLIK HAKİMİYETİ ALTINDA

Altın Ordu'nun bölünmesi ve vârisi olan müstakil Hanlıkların zayıflamasından sonra, Rusya Güney'e ve Doğu'ya ilerlemesini bilhassa ateşli silâhlara borçludur.

XVI. yüzyıl sonunda doğu Rusya'nın en önemli tüccarları olan *Stroganov'lar* Kama nehri kıyılarında geniş topraklara sahip idiler. Ural dağları çevresinde, o sıralarda karışıklık vardı. Ural dağları batı kısmında Don Kazakları çapulculuk yapıyorlardı. Asya tarafında ise, henüz yeni kurulmuş olan Tatar devletine tâbi Sibirya kavimlerinin akınları Perm yanındaki tuz madenleri istihsâlini tehlikeye düşürmüşlerdi. İki ateş arasında kalan Maxim Stroganov maharetle Kazak'ları kendisine ücretli asker yaptı ve onları Tatar'lara karşı gönderdi. Kazak atamanı bütün ihtimallere göre Türk menşeli *Yermak Timofeyeviç* 5.000 kişilik bir kuvvetle Fin asıllı Vogol'lar, Ostyak'lar ve Tatar'lar ile savaşa girişti. Teknik üstünlük, ok ve yaya karşı ateşli tüfekler galebe çaldı. Fakat kendileri de ilerlerken çok zayiat verdiler. 1581'de *Küçüm* Han'ın payitahtı İsker'e vardıkları zaman ancak 500 kişi kalmışlardı. Yermak, 1584'de Vogay nehri kıyısında Küçüm Han'ın baskınına uğradı ve öldürüldü. Buna rağmen uğranan zayiata karşılık arkadan hep yeni Kazak bölükleri yetiştikleri için hanlık tutunamadı. Rus orman bölgesini daha ilerilere doğru genişlettiler. Nisbeten yüksek teknik, ikna, hile ve çok defa silâh gücü küçük Tatar prensliklerini inkiyada mecbur etti. Küçüm Han yalnız başına kalmıştı.

Sibirya Tatar Hanlığı daha eskiden *Taybuga* sülâlesine ait idi. 1428'de Çingis neslinden gelen Şeybânî'lerden Abulhayr burayı ele geçirdi. 1480 sıralarında Şeybânî'lerden diğer bir kol da *İbek'e* yerleşti. Küçüm Han (1556-1593) onun torunu idi.

Kendi başına terk edilen Küçüm Han 18 yıl Rus'larla sürekli mücadeleden sonra kaçmaya mecbur oldu. Son zamanlara kadar Si-

birya'lı bir Tatar oymağı olan Turay'lılarda Küçüm Han'ın kaçışı ile ilgili şu ağıt yaşamakta idi:

"Kakım'in çıkamadığı yerlere tırmandım ben; kuş uçmayan yerlere ulaştım ben; ah benim halkım, sizi ne kadar çok beğendim, kahramanlarım sizi çok özledim".

Küçüm, Kazak-Kırgız çöllerinde izini belirtmeden söndü gitti, bir tahmine göre de Nogay'lar öldürdüler. Küçüm'ün yeisli ve ümitsiz savaşı, aynı zamanda Çingis neslinin kuzey bölgesinde son parıltısı oldu.

Tatar kavimlerinden *Altay*'lıların, *Töliş*'lerin, *Teleüt*'lerin, *Abakan*'ların, *Karagas* v.b. ların ülkeleri alındıktan sonra sıra *Yakut*'lara geldi. Yakut'lar XVII. yüzyıldan önce daha güneyde Baykal gölü çevresinde yaşıyorlardı. Kolyma ve Lena nehirleri boyuna çekilmeye mecbur oldular. Antropoloji bakımından hayli karışık olmakla beraber, Kuzey Sibirya'nın en çok canlılık gösteren ve en kabiliyetli kavmi Yakut'lardır. Dillerine pek çok Moğolca söz girmiştir.

Kazak'lar 1632 yılında Yakutsk hattına ulaştılar. 1638'de *Okhotsk*'da Büyük Okyanus'un geniş körfezi gözlerinin önünde yayılıyordu. Eski Sibir Hanlığı adından alınan Sibirya sözü muazzam ülkeye bundan sonra ad oldu. Ruslar Sibirya'ya yerleştikten sonra ancak güneye yönelmeye ve Kazak-kırgız'ları Rus çevresine almaya teşebbüs ettiler. Orenburg, Turgay ve Semipalatinsk ancak XVIII. yüzyılda Rus'ların eline geçti.

Kırgız (kırklar) adı eskiden yalnız bugünkü Kara-Kırgız'ların ecdâdına verilen ad idi. Bu kavim M.Ö. II. yüzyıl Çin kaynaklarına ve Orhon'daki Türk yazıtlarına göre Sayan (Köğmen) dağları kuzeyinde, Yenisey nehrinin yukarı mecrasında yaşıyorlardı. Bâzı bilginlere göre aslında, kumral, beyaz tenli başka bir ırktan bir kavim iken, VII. yüzyıldan önce türkleşmişlerdir. D o n n e r'e göre eski dilleri Çin ve Tibet dilleri ile akraba olmalıdır. 840'dan sonra Moğolistan'daki rolleri, Yenisey bölgesinde kısa ömürlü ve cüce kaldı. *Minusinsk* çevresinde kısmen yerleşmiş olarak, çiftçilik ve hayvancılık ile meşgul oldular. Bu eski duruma göre yakın tarihlerde yalnız hayvancılıkla meşgul olmaları bir nevi gerilemedir. Moğol devletinin sukutundan sonra daha ziyade Kalmık hegemonyasına tâbi olarak yaşadılar. Kalmık'lar 1703'de Kırgız'ları güneye Ceti-Su (Yedi-Su; Rusçası: Semiryeçie, yine Yedi nehir mânasına gelir)

çevresine ve Tienşan dağlarının güney-batı bölgesine göç ettirirler. Pamir yöresinde de göçebe olarak yaşarlar. Kuzeyde kalan kısmı küçük Tatar kavimlerinden Altay'lara ve Sagay'lara karışıp temessül ederler.

Kazak-Kırgız'lar aslen Kazak'tırlar. *Kırgız* adını onlara Rus'lar, Rus Kazak'larından ayırt etmek için vermişlerdir. *Özbek*'ler ile birlikte çok karışık terkipli büyük konfederasyona tâbi idiler. Bu konfederasyonun başında daha önce zikri geçen Şeybanî sülâlesinden Abulhayr Han bulunmakta idi. Onun ölümünden sonra, 1468 sıralarında büyük ayrılış oldu. Bozkırda oturan Kazak'lar birliğinin diğer bölümünü teşkil eden Özbek'lerden ayrıldılar.

Kazak'lar ile Özbek'lerin aynı unsurlardan teşekkül ettiğini, bu unsurların ne derecede heterogen, ayrı cinsten olduğunu ve Moğol dalgasının eski oymak cüzlerini ne derece dağıttığını aşağıdaki misaller açıkça göstermeye yeter:

Nayman oymak adı Kazak-Kırgız'larda, Özbek'lerde, XVII. yüzyıl Nogay Tatar'larında (Güney Rusya'da), Kafkas çevresindeki Kundur'larda ve eski Kırım Tatar'larında mevcuttur.

Celair'liler, Özbek'ler ile Kazak'lar; *Öngüt*'ler, Göklen-Türkmenleri ve Özbek'ler; *Uygur*'lar, Özbekler ve Nogay'lar; *Kereit*'ler ise Kundur'lar, Kazak'lar, Nogay-Tatar'ları ve Kırım Tatar'ları arasına dağılmışlardır.

Kazak'lar zamanla üç bölümde toplandılar. Doğuda *Ulucüs;* Akmolinsk yaylasında *Ortacüs;* batıda *Kiçicüs* (Büyük, orta, küçük yüz).

Özbek'ler ise, daha önce açıklandığı üzere Şeybanî sülâlesi ile güneye akın ederek Buhara ve Hive'de yerleştiler. Timürî'lerin parlak devrinden sonra inhitat (gerileme çağı) başladı. Ancak *Abdullah Han* (1583-1598) zamanında eski ışık biraz parlar gibi oldu. Taht ve kardeş kavgaları, arkasından Rus istilâsı gelip çattı.

Rusya'nın XVIII. yüzyıl başında, yukarı İrtiş'te zaptettiği yerlerini güneye uzatarak emniyet altına alması, Türkistan'dan gelebilecek akınları önlemesi gerekiyordu.

Coğrafya ve etnografya münasebetleri icabı Türkistan'a atılan ilk adımdan sonra, daha birçok adım atmayı ve sürekli savaşları göze almayı (escalation) gerektirdi. İstilâ başta ancak göçebelerin

barındıkları kuzey bölgesine inhisar ediyordu. 1864'de bundan vazgeçerek Evliya Ata ve Çimkent'i, 1865'de Taşkent'i aldıktan sonra Türkistan vâliliğini meydana getirdiler.

Aralarına nifak sokulan hanlıklar müşterek düşmana karşı birleşmeyince her biri kolaylıkla bir ganimet olarak Rus'ların kucağına düştüler.

Buhara Emirliği, *Hokand* Hanlığı ile çok defa harp halinde idi. 1842'de emir *Nasrullah* kısa bir müddet için Hokand'ı işgâl etti. Halefi *Muzaffereddin* (1860-1885) tahta çıktığı zaman Rus'lar Sirderya nehrinin aşağı mecrasına ayaklarını attılar. Emir bir biri arkası yenilgiye uğrayınca, *Samarkand* ve diğer bazı şehirler ile memleketin kuzey-batı kısmını Çar generali *Von Kaufmann*'a terke mecbur oldu.

Her ne kadar Buhara Hanlığı Rus'ların yardımları ile Pamir çevresinde, Karategin, Sugnan ve Darvaz'ın bir kısmını ve Hive'nin sukutundan sonra bu hanlığın doğu bölgesini memleketine ilhak etti ise de bir müddet sonra Çar'ın vassali olmayı ve Çarlığın gümrük birliğine girmeyi kabullendi. Bu zelil durumunu da ihtilâle kadar idâme ettirebildi. Son Buhara emiri *Seyid Emir-Alim*, ecdâdına yakışmayacak şekilde, modası geçmiş feodal devletini koruyabilmek için Rus'lardan bile yardım istemekten çekinmedi. Buna rağmen 1920'de Afganistan'a ilticaya mecbur oldu.

Hokand hanlığına gelince, 1866'da Çar generali *Romanovski*, Hokand Hanına vassal muamelesi yapılması emrini almıştı. Bu emirde, "Durumuna râzı olmaz, alınırsa, bize işini bitirmek fırsatını vermiş olur" deniyordu.

Gerçekten çok geçmeden 1876'da Hokand hanlığının bâzı parçalarını Fergana çevresi adı ile Türkistan vilâyetine ilhâk ettiler. Aynı yıl Çar generali Skobelev'in bölükleri Pamir yaylasına çıkarak oradaki Kara-Kırgız'ları Rusya'ya bağlama ve Türkistan fütuhâtını tamamlama hedefini güttüler.

1873'de general Von Kaufmann Hive'yi işgâl ederek Hive Hanı'nı Rus hâmiliğine aldı. Rus'lar Pamir'in tepelerinden Hindistan'a göz atabiliyorlardı. Dirayetli Rus müsteşriki B a r t h o l d'ın Orta Asya tarihî konferanslarını aşağıdaki cümlelerle bitirmesi sebepsiz değildir:

"Bilindiği üzere Rus'lar XVII. yüzyılda Türkistan yoluyla Hindistan'a götüren yolu arıyorlardı (12 Konferans, 1935)".

Geriye ancak savaşçı *Türkmen'*ler kalmıştı. Türkmen oymaklarının çoğu Oğuz'lardandır. Birlik sağlamak için teşkilâta sâhip değillerdi. Çok defa oymaklar birbirleri ile kavga halinde idiler. B a r t h o l d'un isâbetle kaydettiği vecihle yalnız müşterek halk edebiyâtı tesiri altında iken kendilerinin bir tek kavim olduklarını seziyorlardı (Enz. Isl.). Bilhassa XVIII. yüzyıl sonunda ve XIX. yüz yıl başlarında yaşayan *Mahdumkuli,* sevdikleri bir millî şâir idi. Krasnovodsk'un 1869'da vukua gelen işgâli ve 1873 yılı Hive seferinden sonra Türkmen'leri ezmeğe sıra gelmişti. Fakat bu hedeflerine 1881 yılında *Gök-Tepe'yi* aldıktan sonra ancak ulaşabildiler. Teke Türkmen'leri Acem'lerden ganimet olarak alınan eski tek bir topla 70 modern Rus topuna karşı yirmi gün muhasarada dayandılar.

Rus'ların tekerrür eden ileri hamleleri gayet tabiî olarak İngiltere'de gittikçe artan kızgınlık doğurdu. 1865'den beri Petersburg daima, işler olup bittikten sonra tedip hareketlerinin sonuncu olduğunu bildiriyor ve bunlar çoğunlukla hep boş sözden ibaret kalıyordu.

Bâzı hareketler, merkezî hükûmetin resmî tutumuna aykırı idi. Taşkent, verilen emir hilâfına, Kulca, Rus Hariciye vekilinin, Hive ve Hokand da Çar'ın verdiği teminat hilâfına işgâl edilmişlerdi. Yomut Türkmen'lerinin katliâmı bilhassa, İngiltere ile harp havası gerginliğine sebep oldu ve İngiltere Rus'ların Balkan'lardaki hareketine iyi gözle bakmadı. Ruslar 1885 tarihine kadar Merv bölgesine sokuldular. Sonra sınır anlaşmaları ile Türkmen arazisini Rusya, İran ve Afganistan aralarında bölüştüler.

***

Çarlık arazisinin Türklük zararına olarak büyümesini kısaca tasvir ettik. Bu şekilde büyüyen bir devlette, Türklüğün ruslaşması faaliyetleri çok erken başlamıştır. Bilhassa Ortodoks kilisesi büyük tazyik yapıyordu. Piskopos *Guriy* 1555'de, Büyük Petro çağındaki fermanlar ile zorla Hıristiyan yapılan Tatar'ların vergilerini ve askerî mükellefiyetlerini, henüz Hıristiyan olmayanlara yüklüyor, bir köyde iki-üç ortodoks Hıristiyan olsa dahi oradan bütün Müslümanları sürüyordu. Bu suretle, yalnız Kazan çevresinde, 1742 yılında 536 mescitten 418'ini yıktılar. Tatar mirzalarından (asilzadelerinden) ancak Hıristiyan olanlar mülklerini muhafaza edebiliyorlardı. Top-

rakları cebren alınan Tatar'lardan çoğu selâmeti ticarette buldu. Ancak Ruslar bu kabiliyetli tüccarların da rekabetini kırmak için tedbirler almakta gecikmediler. 1762 yılında Kazan'da 24 Tatar ticarethânesini kapattılar.

Müslüman tebaanın sayısı Çar imparatorluğunda hayli arttığı için durum sonradan biraz düzeldi. İşi büsbütün gerip koparmak istemediler. 1788'de Müslümanlık tanındı. Orenburg'da vücûda getirilen müftülük merkezi ile, daha iyi kontrol yapılmasını temine çalıştılar. Asilzâdelere, mülkleri hâriç bazı hakları iâde edildi. Orta Asya'ya daha kolay nüfuz edebilmek için Tatar tüccarlarına bâzı kolaylıklar gösterdiler. Buhara'dan, bu temas neticesi Kazan'a kuvvetli İslâmlık ruhu girdi, Rus kültüründen sakınma ve tecrit edilme fikri XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam etti.

Tatar'ların izinden yürüyen Rus tüccarları da Türkistan'a sokuldular. Rus kapitalizmi, Tatar ekonomisini yıkmak için elinden geleni yaptı. Ancak bu kavim çalışkanlığı ve sanayide, toprağa bağlı reaya kullanan Rus'lar yerine ücretli işçi çalıştırdıkları için çok parlak sonuçlar elde ettiler. Meselâ; bir yüzyıl önce pamuk sanayiinin 3/4'i Tatar'ların elinde idi. Bütün tazyiklere, Hıristiyanlığa girmeye zorlamalarına, sert eğitim politikasına, Kazan Üniversitesi Şark Fakültesinin 1854'de dağıtılmasına rağmen Ural'daki Türklerde bazı bölgelerin kültür seviyesi Rus'lardan daha yükseğe ulaştı. Ruslaştırmanın daha ince usullerini bundan sonra Kazan İlâhiyat Fakültesi profesörü *İlminski* 1864'den itbaren tatbike başladı. Esas düşüncesi şu idi: "Bir kavmin tefekkür tarzı ve dünya görüşü ana dile bağlı olduğundan" Hıristiyan yapmak için önce İncil'i bu kavimlere kendi lehçelerine göre hazırlıyarak dağıtmak gerekir. Ancak bu yayın Rus harfleri ile yapılmalıdır. Bunun doğurduğu sonuç şu oldu: Arap alfabesi kullanılırken lehçeler arasındaki ayrılıklar göze çarpmıyordu. Bu bakımdan zikri geçen ülkede tarihî Arap yazısının birleştirici bir tarafı vardır. Halbuki Rus alfabesi fonetik yazıya yakın olduğundan, en cüz'i ayrılıkları da kesin şekilde gösteriyordu. Bu suretle Türkçe çeşitli küçük lehçelere ayrıldıktan sonra bu Türk unsurlarını Rus potasında eritmek daha da kolay olacaktır. İlminski'den sonra pek çok Rus bilgini ve misyonerleri en küçük Türk lehçelerine varıncaya kadar hepsini inceleyerek aynı politikayı takip ettiler. Başkırt'ların ve Kırgız'ların bir kısmı da Kazan lehçesinden ayrılarak ayrı bir lehçe ve edebiyat yaratmaya taraftar idiler. İlminski'nin bu amacını gayet kurnazca ve şiddetle bu yüzyıldaki rus kültür siyaseti de benimsedi ve tatbik etti.

Misyonerlerin tekerrür eden denemelerine karşı, Tatar'lar Müslümanlığa daha sıkı sarılarak muvazene sağladılar. Tasavvuf felsefesi üzerine kurulan *Nakşibendî* ve bilhassa *Veysî* tarikatı sâlikleri çoğaldı. Veysî tarikatı şeyhi *Bahaeddin İşan*'ın deli olarak tanıtılmasına ve 1893'de hapiste öldürülmesine rağmen, tarîkatın yayılması önlenemedi. Veysî'lerin programında din ile birlikte milliyetçiliğin de yeri vardı: kâfir Rus'ların boyunduruğundan kurtulmak.

Ruslaştırmaya karşı koyan ikinci cereyanı, Avrupa'ya yüzlerini çeviren kimseler temsil ediyordu. Onlara göre, Müslüman pasif mukavemeti yeterli bir silâh değildi. Mânevî silâhı Türklük ruhunun uyanık bulundurulmasında aramak gerekir. Onlar, Avrupa'lılık fikri ve Avrupa ilmi ile dindarlığın kabili telif olduğunu gösterdiler. İçlerindeki en seçkin yol açıcılar arasında Kazanlı *Mercanî* (1815-1889) bulunuyordu. Buhara'da tahsil etmiş olmasına rağmen mutaassıp bir doğmacı değildi. Hür düşünceye yer ayırıyordu. Avrupa üslûbu ile Rusya'daki Türk'ler arasında ilk tarih yazarı da o oldu.

Hüseyn Feyzhanî (1826-1866) de tam mânası ile, Avrupalı ayarında, okul reformcusu idi. Ama onun getirdiği yenilikler ancak ölümünden sonra meyvasını verdi. *Abdulkayyum Nasirî* (1824-1902) son derece çalışkan, ansiklopedici olarak hâtırasını ebedîleştirdi. Halka mahsus yayınları ve takvimleri ile Avrupa ilminin ulaştığı sonuçları tanıttı.

Kırım'lı İsmail Gaspıralı (Gasprinskiy, 1815-1914) bütün reform fikirlerini terkip ederek ve yayarak hepsinden üstün hizmet etti. Ruhî gelişmesine, Moskova, Paris ve İstanbul tesir etmişti. Oralardan, halkını, Türk'lüğü Avrupa'lılarla aynı seviyeye çıkarmak düşüncesi ile yurduna döndü. Ona göre şark kavimlerinin gevşeklik ve talihsizliğinin yegâne çözüm noktasını eğitimde aramak gerekir. Her Türk ve her Müslüman dünya görüşü için mücâdeleden çekinmemeli. Onda Pantürkizm ve Panislamizm âhenkli bir şekilde çatışmadan imtizac etmektedir. Yakın amacı ise şunlardı: Avrupa anlamında okul reformu; müşterek Türk edebî dilinin yaratılması; Türk kadınlarına içtimaî hakların tanınması; içtimaî dernekler kurarak eğitim hedeflerinin tahriki. Başta, kendisi *Usûl-i Cedîd* üzerine çok güzel bir alfabe kitabı hazırladı. 1884'de Bahçesaray'da bir numûne okul açtı. Tesiri Arabistan ve Hindistan'da bile görüldü. 1912'de

kendi usûlüne göre kurulan bir okulu Bombay'da açtı. Programına göre, ilk okulların 3-4 sınıflarına kadar çocuklar kendi lehçelerini iyi öğrendikten sonra, yüksek sınıflarda eğitim ve öğretim müşterek Türk edebî dili üzere olmalıdır. Bekir Sıtkı Çobanzade'nin bir makâlesinde de belirttiği üzere Rusya'daki Tatarlar, İstanbul'da (*Ak toprak,* hür toprak) çıkan basit halk dilinde yazılan matbuâtı güçlük çekmeden anlamakta ve yüzlerini Türkiye'ye çevirmekte idiler.

Dil hususundaki hedeflerine ulaşmak için Gaspıralı, Türkçeden lüzumsuz yabancı sözlerin atılması taraftarı idi. Kırım lehçesi Anadolu Türkçesine yakın olduğu ve oranın lehçesinde hesaba katılacak edebiyat gelişmediği için dil birliğinin gerçekleşebileceğine Gaspıralı inanıyordu. Ancak 1905'den sonra Rusya'daki Türk'lerin mânevî sahada rehberliği Kazan'lıların eline geçti. Orada mahallî lehçe edebî dil olarak gelişti. Ancak eski Arap harfleri kullanıldığı müddetçe Türk lehçeleri arasındaki fark fazla belli olmuyordu.

Gaspıralı "Dilde, fikirde, işte birlik" düsturu ile ortaya atıldı. Bu fikrini yaymak için elinde en tesirli silâh, Bahçesaray'da çıkardığı *Tercüman* gazetesi idi. Bu ceride 10 Nisan 1883'den itibaren başlangıçta haftada 1-2 nüsha olarak çıkabiliyordu. Türkçe konuşulan ve anlaşılan her yerde, Mısır'dan Hindistan'a kadar bu ceride tutundu, coğrafî mesafelerin uzaklığına bakmadan, Türk millî hayatının ve menfaatlerinin ocağı haline geldi. Rusya'daki Türk'lerîn Türk olarak kalmasında 33 yıl ömürlü Tercüman'ın büyük rolü olmuştur. Burada uyanan Türk ruhu daha sonra Yusuf Akçura'nın faâliyeti sayesinde Nâmık Kemâl'in fikir âlemi ile birleşerek Türkiye'ye de tesir etmiştir.

Filosof ve sosyolog *Ziya Gökalp*'ın daha önce zikrolunan rolü sayesinde, fikrî gelişme zirvesine ulaşmış, İdil-Uralcılık, Anadoluculuk ve Önasyacılık yerine o, hepsinin üstünde kendi anladığı mânada *Turan* ülküsünü savunmuştur.

Gaspıralı'nın ektiği tohum yine de boşa gitmedi. XX. yüzyıl başlarında, Rusya'daki Türk ülkelerinde, Gaspıralı'nın istediği tarzda, 5000 okul ve öğretmen okulu vardı. Rus okullarına gitmeden de Avrupalılığa yaklaşmak mümkündü.

Eğitim hareketine paralel olarak edebiyat da gelişti. Misal olarak, Kazan Tatarlarının millî şairi Abdullah Tukay'ı

(1886-1913) zikredelim. Sefalet içinde geçen çocukluk hayatından sonra çabuk parlayan kısa ömürlü bu şair, yazı hayatına dinî şiirlerle başlamışsa da millî yolda karar kılmış ve ve Kazan edebiyatının gelişmesinde çok müessir olmuştur. Türkistan, Kafkasya ve Kırım Türk edebiyatının gelişmesi ve yetişen edebî şahsiyetler hakkında tafsilâta girişmek için yerimiz müsait değildir.

1904'de, kültür alanındaki yükselişe rağmen, Kazan'lıların en büyük yazarı A y a z İ s h â k î (1878-1954)'nin yazdığı roman adı "İki yüzyıl sonra inkiraz" idi.

1905 yılında Rus ihtilâli koptu. Duma meclisine üyeler seçildi. Eyâletler bu harekete hazırlıksız olmalarına rağmen Rus parlamentosuna 35 Türk-Müslüman mebus girdi. Geçici bir devre, Rusya'daki Türk'ler rahat bir nefes aldılar. Gazeteler çıkmaya başladı. Hava çabuk değişti. Eskisine benzer tazyikler başladı. Çarlık Rus sansürü Türk gazetelerinin kısa ömürlü olmaları için ne mümkünse yaptı. Ancak F â t i h K e r î m î'nin Orenburg'da çıkardığı *Vakıt* gazetesi ve R i z a e d d i n'in *Şura* adlı edebî ve ilmî dergisi bir müddet yaşadı. Duma'da Türk mebuslarının sayısını tedricen 7'ye indirdiler. Mebuslardan *Şah Haydar Sırtlanov* Rus kültürü ile yetişmiş olmasına rağmen, mecliste hükûmetin tazyiklerinden acı acı şikâyet eder: "Vaktiyle silâh gücü ile devlet kuranların ahfâdı, üçüncü derecede vatandaş, hattâ tamâmiyle hukuksuzlar derekesine indirilmiştir". Çarlık idaresinin bilhassa son yılları çok tazyikçi idi.

Bu sıralarda A y a z İ s h â k î "Zindan" adlı eserinde "Öğrenmek isteyen Tatar gençlerinin, hapishanelere gelmelerini tavsiye ederim. Bütün Rusya'nın en mümtaz simâlarını burada bulacaklardır" diyor.

1916'da Bakû'lü Resulzâde "Rusya Müslümanı veya Tatar" yerine "Türk" sözünü kullandığı için, vatan hâini olarak ithâm edilmişti. Zira, Türk sözü Çar idaresince, geniş mâna taşıdığı için tehlikeli sayılıyordu.

Çar Rusya'sının batmasından önce ve sonraki karışık devrin siyâsî mücâdeleleri içinde, S a d r i M a k s û d î, A y a z İ s h â k î, Z e k i V e l i d î, Kırımlı Ç e l e b i c a n ve C a f e r S e y d a h m e d, Türkistanlı M u s t a f a Ç o k a y o ğ l u gibi daha pek çok değerli şahsiyetlerin faâliyetlerini, malzeme çokluğu dolayısiyle tanıtmaya imkân yoktur.

İçlerinde bazılarının "Mahallî yurtseverliği" ve dolayısiyle ayrılığı destekleyen temayülleri Gaspıralı'nın düsturları ile hem ahenk değilse bile, vatanlarında dâima idealizmle mücâdeleyi elden bırakmamışlardır.

1917'de yarı Tatar menşeli olan Rus fikir ve siyâset adamı Lenin tarafından "kavimlerin hapishânesi" denilen Çarlık Rusyası sükût etti. Bir Tatar efsânesine göre Kazan'daki Süyümbike minâresinden çarların sembolü olan kartal kalktığı zaman, hürriyete kavuşacaklardı. Veysî tarikatının bir mürîdi gerçekten de bu kartalı oradan testere ile kesip kaldırdı. Çarlık tazyîki aleyhinde selâmetlerini sosyalizm zaferinden bekleyen Tatar, Başkırt, Kazak, Özbek v.b. aydınları büyük Mart ve Ekim ihtilâlinden hoşlandılar. Bu pek tabiîdir, zira komünist partisi 2 Kasım 1917 tarihli bir beyannâme ile Rusya kavimlerinin hukukî eşitliğini ve devlet kurma haklarını tanımıştı. Bu beyannâmede açıkça her kavmin kendi kendisini idare hakkı tanınmış ve isterlerse Sovyet devleti ile bağlarını çözerek tamamen müstakil olabilecekleri de bildirilmişti. Rusya'ya bağlı olarak yaşayan azınlıklara hür gelişme imkânları da vaad edilmişti.

Ama büyük coğrafî vahdetlerde ortaya çıkan teşvîk âmilleri, tarih boyunca çok defa küçük milletlerin gâyelerine aykırı olarak da gelişebilmektedir.

Sovyetler Birliği'ndeki Türk kavimlerinin kaderinde bu iki inkişaf yönü çatışmaktadır:

Bir taraftan büyük şimalî Eurasia alanında coğrafî birlik, ekonomik birliğin kuruluşundaki gayretler ve mıntakavî dil hakimiyeti gibi politik gayeler bütünlüğü sağlamaya (integration) çalışırken; Diğer taraftan, millî yönden mütecanis olmayan bu mıntakada, parçalanmış halde olsa dahi millî hislerin kuvvetlenmesi, millî tarih araştırmalarına ehemmiyet verilmesi ve bununla ilgili müesseselerin kuvvetlenmesi (Akademiler), bölünmeyi teşvik edici *(particularisme)* âmiller olarak gözükmektedir.

Bütünlük amacını güden gayretlerle, bölünmeye yardımcı olan unsurların, biribirine hangi ölçüde ve hangi raddeye kadar tesir edeceği ve biribirini ne derecede frenleyebileceği, şimdiden kestirilemez. Bu hususların incelenmesi, gelecek nesil tarih araştırıcılarının vazifesi olacaktır.

TÜRKLÜĞÜN BUGÜNKÜ SAYISI

Türklük târihinin sahnesi: eski dünya kıtalarıdır; çağı ise: binlerce yıllık devreyi içine almaktadır. Fakat bugün yalnız Anadolu Türklüğü kendi yurduna sahip ve müstakil bir durumdadır. Nüfus sayısı bakımından o da orta derecede devletler arasına girer. Kendisine dönüşü müteakip gösterdiği büyük başarıları, coğrafî durumu ve daha çok liderlerinin, dünya siyaseti amillerinin çatışması sırasında gösterdikleri maharet sayesinde hemen hemen büyük devletler derecesinde bir ehemmiyet taşır.

Türklüğün dünyadaki önemi hakkında hüküm verebilmek için, yalnız Türkiye Türklerinin değil, dünyanın muhtelif ülkelerinde dağınık halde yaşayan Türklerin sayısını da bilmemiz gerekir.

Dakik istatistik rakamlarını elde etmek için 1970 nüfus sayımlarının neşredilmesini beklememiz icap eder. O zamana kadar muvakkaten Dr. R. A. K.'nın 1963'te "Türk Kültürü" mecmuasında (Mart, s. 6-11) ve "Cultura Turcica"da (1964, s. 35-44) topladığı ve azamî meblâğlarla tahmin ettiği rakamlara okuyucunun dikkatini çekmek isteriz. Bu rakamlara göre Türklüğün bütün dünyadaki sayısı 95.000.000'dur. 1963'ten beri Türkiye'nin nüfusu epeyce arttı, diğer memleketlerin bazılarında ise azalmalar oldu. Hülâsa olarak Türklüğün dünyadaki umumî sayısını, bugün de Dr. R. A. K.'nın tahminlerine göre ifade etmek uygun olacaktır.

Her ne olursa olsun Türklüğün geleceği için dünya siyâsetinde önemli bir rolü ancak Türkiye oynayabilmektedir. Elinde bulunan geniş ve bugünkü durumuna nazaran gelecekte çok daha zengin ve gelişmiş olabilecek topraklar üzerinde nüfusunu serbestçe geliştirebilir, hayat sahasını serbestçe doldurabilirse; geçici siyâset oyunları ile değil, halkının gücü ile kendisine ebedî olarak büyük devlet kudretini kazanabilir.

BİBLİYOGRAFYA — NOTLAR

Eserde sık sık kullanılan başlıca kısaltmalar

AE = Archaeológiai Értesitö I — (1881 —), Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.

AECO = Archivum Europae Centro - Orientalis I — (1935 —), Budapest.

AH = Archaeologia Hungarica I. Bp. Magy. Nemzeti Muzeum.

AM = Asio Maior I — (1924 —), Leipzig.

AOH = Acta Orientalia Hungarica I. (1950) Budapest.

Barthold, Vorles = W. Barthold, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittel-Asiens. Dt. Bearbeitung von Th. Menzel. Berlin 1935.

Belleten = Türk Tarih Kurumu Dergisi, Ankara, I — (1937 —).

Brockelmann, GIV = C. Brockelmann, Geschichte der Islamischen Völker. München, Berlin 1939.

Chavannes, DOC = Documents sur les Tou - kioues occidentaux. Spbg. 1903.

CT = Cultura Turcica I — (1964 —), Ankara.

Eberhard, Randv. = Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas. Leiden. 1942.

Eberhard, Localkult = Localkulturen des Nordens und Westens, Leiden 1942.

EI = Enzyklopaedie des Islam I - IV. Ergänzungsband, Leiden-Leipzig. 1913 - 1938.

ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua I — (1925 —), Helsinki.

GMS = Gibb Memorial Series, London.

Grousset, AsOr = Grousset, L'Asie Orientale des origines au XV.ᵉ siècle I. Les empires. (Hist. du Moyen Age X.) Paris 1941.

G r o u s s e t, Steppes = R e n é G r o u s s e t, L'empire des steppes. Attila, Gengiskhan, Tamerlan. Paris 1939.

İA = İslâm Ansiklopedisi.

JAS = Journal Asiatique I — (1827 —), Paris.

JRAS = Journal of the Royal Asiatic Society I — (1834 —), London

KCsA = Körösi Csoma Archivum I — (1921 - 1942), Budapest.

KSz = Kelesi Szemle I - XXI. (1900 - 1927), Budapest.

L i g e t i, BİA = L i g e t i, L.: Bilinmeyen İç-Asya. Ankara 1946.

MHK = A magyar honfoglalás Kûtföi. "Macar yurt kurma çağı kaynakları".
Szerk. P a u l e r G y u l a és S z i l á g y i S. Bp. 1900.

MNy = Magyar Nyelv I — (1905 —), "Macar dili" Bp.

M o r a v c s i k Byz Turc I. = M o r a v c s i k, G y. Byzantinoturcica I, II.
Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Berlin 1958, 609 + 376 s.

M o r a v c s i k MTBF. = M o r a v c s i k, A Magyar történet bizánci forrásai (Macar tarihi Bizans kaynakları). Bp. XX.

NyK. = Nyelvtudományi Közlemények I — (1862 —), (Dil bilgisi dergisi). Bp. M. Tud. Akadémia.

N é m e t h HMK = N é m e t h G y., A honfoglaló magyarsák kialakulása (Yurt Kuran Macarlığın teşekkülü). Bp. 1930.

R a d l o f f, AS = W. R a d l o f f, Blätter aus Sibirien, I - II. Lpg. 1893.

R a d l o f f - T e m i r = W. R a d l o f f Sibirya'dan. Çeviren: A. T e m i r, I, 1-2; II, 1-2, Ankara 1954-57.

Sem Kond = Seminarium Kondokovianum I — (1927 —), — XI — (1938), Parague-Belgrad.

TM = Türkiyat Mecmuası I — (1925 —), İstanbul.

TOEM = Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.

TKA = Türk Kültürü Araştırmaları I — (1964 —), Ankara.

Ung Bibl Turk I = M o r a v c s i k, Ungarische Bibliographie der Turkologie und der Orientalisch - Ungarischen Beziehungen, 1914-1925. Bp. 1926. (KCsA II. 199-236).

Ung Bibl Turk II = R á s o n y i, Ungarische Bibliographie der Turkologie und der Orientalisch-Ungarischen Beziehungen 1926-1934. Bp. (KCSA. Erg. Bd. 1-64, 1935).

ZDMG. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft I — (1846 —), Leipzig.

Bu kitapta faydalanılmamış olmakla beraber, halen hazırlanmakta olan, Türkolojiye ait üç büyük elkitabından bahsetmemiz gerekir: Bunlarda Türk kavimleri tarihine ait bahisleri milletlerarası tanınmış uzmanlar yazmaktadırlar. Zikri geçen üç elkitabı şunlardır:

1/ *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Bunun birinci ve ikinci cildleri çıkmıştır, (Wiesbaden, F. Steiner, 1959 ve 1965). Birinci cild Türk dillerini, ikinci cild ise Türk edebiyatını tanıtır. Baskıda olan üçüncü cild Türk tarihini içine alacaktır.

2/ On cild olarak *Türk Kültürü Elkitabı* adı altında plânlanan ikinci eserin, telif heyeti başkanı Prof. Zeki Velidi Togan'ın ölümünden sonra devam edip etmeyeceği malûm değildir.

3/ *Handbuch der Orientalistik.* Hrsg. von B. Spuler, Leiden, Brill 1955. Şimdiye kadar I, II, III, VI. ve VIII. cildleri ile tamamlayıcı cildi neşredildi.

Yakında, nispeten küçük, fakat önemli bir eser daha neşredildi.

K. Czeglédy : Nomád népek vándorlása Napkelettöl Napnyugatig (Göçebe kavimlerin Güneş Doğusundan Güneş Batısına kadar hareketleri). Budapest, 1969. İskitler, Sakalar sonra Hiung-nu-Hun, Avar-Uar-hon, Eftalit, Ogur-Hazar tarihlerinin problemleri bakımından yeni neticelere varan bu kıymetli eserden maalesef faydalanamadım.

Giriş, Eski Türklüğün tasvirine dair bahisler

Coğrafya, muhit, bölgeler : Gr. Teleki Pâl, A Turân földrajzi fogalom (Turan coğrafî bir mefhumdur). Turan 1918, s. 52-65.

Passarge, Landschaftsgürtel der Erde. Breslau, 1929 (Jedermanns Bücherei).

Passarge, Landschaft und Kulturentwicklung in unseren Klimabreiten. Hamburg 1922.

A. Hettner, Der Gang der Kultur über die Erde. Lpg. 1929.

G. Vernadsky, A. History of Russia. Revised Edition. New Haven 1939.

Muhitin Tesirleri Hakkında

Gr. Teleki : Tâj és faj (Coğrafî çevre ve ırk). Turan 1917.

H. Hassinger : Geographische Grundlagen der Geschichte. Freiburg, 1931 (Geschichte der führenden Völker 2.).

R. Hennig : Geopolitik 2. Lpg. 1931.

G. van Bulck : Beiträge zur Methodik der Völkerkunde. Wien (Wiener Beiträge II).

G. Mostler : Die Erde. - Braunschweig, 1966. (Kap. V. Vegetationsgürtel als Lebensräume des Menschen) v.s.

L. Fèbvre : La terre et l'évolution humaine. Paris, 1938. (L'évolution de la humanité IV).

F. Machatschek : Landeskunde von Russisch-Turkestan. Stuttgart, 1921. Türkistan ın en iyi coğrafyasıdır.

F. Grenard : La Haute Asie (Géographie Universelle de Vidal Lablache - Gallois. VIII). Paris 1929.

Cholnoky : Turan (Turan 1918, 25-43).

Atlas : Aziatskaya Rossiya I-III ve Atlas. Spbg. 1914. Tekmil Asya Rusyası atlası.

Türklerin Ana Yurdu Konusu

Vâmbéry, A., A Török Faj (Türk ırkı) Bp. 1885, s. 59-84.

W. Radloff : Das Kudatku Bilik I. LXXX-LXXX Sahifeler.

G. J. Ramstedt : Über den Ursprung der Türkischen Sprache Sitzungsberichte d. Finn. Ak. d. Wiss. 1935, s. 81-91.

N. Poppe : KCsA. II, s. 80-82.

Németh Gyula, A. törökség öskora (Türklüğün en eski çağı) Berzeviczy - Emlék, 158-174 Bp. 1934.

W. Koppers : Urtürkentum und Urindogermanentum. Belleten V. 501.

Nomad Kültürünün Gelişmesi Konusu

O. Menghin : Weltgesch. der Steinzeit. Wien 1931.

Ural - Altaylı kavimlerin dünya tarihindeki rolleri konusu

O. Menghin : Arch. Ért. XLII (1928), s. 35-36.

En eski Türkler ile İndogermanların münasebetleri konusu

Koppers: Die İndogermanenfrage im Lichte der hist. Völkerkunde. Anthropos. XXX. (1935), 6, 25.

Koppers: Urtürkentum und Urindogermanentum. Belleten V, 481-525.

Koppers: Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen. Wiener Beitr. IV. (1936), 304.

J. Wiesner: Kimmerien und Skythen im Lichte neuer İndogermanen - Forschung. Forschungen und Fortschritte 1943: 215.

Nehring: Flor ve Amschler tetkikleri. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik I-V. ciltlerinde. Wien 1930.

İndogermanların menşeini doğuda arayanlar: "Ost-These"

Koppers: Pferdeopfer, s. 406; Urtürkentum s. 518.

W. Schmidt: Rasse und Volk 2. Salzburg 1935, s. 156.

Menghin: Wiener Prähist. Zeitschr. 1934. sayı: 142.

W. Schrader: Reallexikon der indogerm. Altertumskunde, 1929. II, s. 585.

V. Eickstedt: Rassenkunde und Rassengeschichte. Stuttgart, 1933, s. 263.

Türk ırkı var mıdır? sorusu hakkında

Bartucz: A Magyar ember (Macar adamı). Bp. 1938. Bilhassa 414-417 sahifeler.

Türk Dilleri Konusu

Dillerin tasnifi ve dil aileleri hakkında bakınız:

Zsirai, M.: Finnugor rokonságunk. Bp. 1937, s. 3-23.

Trubeckoj: "Sprachbund" hakkında, Actes du 1. Congrès Internat. des Linguistes, Leiden. 1930.

Altay Dil Ailesi Hakkında

Gombocz, Z.: Az altâji nyelvek hangtörténetéhez. (Altay dilleri fonetik tarihi) (Nyk. XXXV. 1905, s. 241 v.b.

R a m s t e d t : Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprache. Helsinki, 1912, Über den Ursprung d. Türk. Sprache. Sber. d. Finn. Ak. d. Wiss. 1935.

N é m e t h : Die Türk. - Mongolische Hypothese. ZDMG 1912, ve Adalékok a török-mongol nyelvek hangtörténetéhez (Türk-Moğol dilleri fonetik tarihi ve ekler). Bp. 1913 (Doktora tezi).

P o p p e : Altaisch und Urtürkisch. UJB VI (1926), s. 91-121; Die Nominalstammbildungssuffixe im Mongolischen. KSz. XX (1927), 117 v.b.; Die tschuwassische Sprache. KCsA. (1926), s. 80 v.b.; Introduction to the Altaic linguistics. Wiesbaden, 1965.

L i g e t i, L. : A török hosszu magânhangók (Türkçede uzun sadalılar.) MNy. XXXIV. (1938), s. 72 v.b., Az altáji és urâli nyelvek (Altay ve Ural dilleri) MNy. XXX, (1934), s. 44-47.

B e n z i n g : Einführung in das Studium der Altaischen Philologie und der Turgologie. Wiesbaden, 1953. Bu esere ilâveler: Râsonyi NyK. LIX (1957) s. 278-288.

U r a l l ı K a v i m l e r i n A n a Y u r d u v e T ü r k l e r l e M ü n a s e b e t l e r i K o n u s u

A. S a u v a g e o t : Recherches sur le vocabulaire des langues ouraloaltaiques. Bp. 1929.

N é m e t h : Az Urali és a török nyelvek ösi kapcsolata (Ural ve Türk dillerinin en eski rabıtaları) NYK. XLII (1928), s. 62-85.

M. R ä s ä n e n : Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen I. Helsinki 1949, 9-20.

İ l t i s a k î v e t a s r i f î d i l l e r i n y e k d i ğ e r i n e o l a n m ü n a s e b e t l e r i k o n u s u

B j ö r n C o l l i n d e r : Analytische Sprachentwicklung und linguistische Teleologie. NyK. L. (1936), s. 51-64.

T ü r k ç e n i n İ l k D a ğ ı n ı k Y a d i g â r l a r ı K o n u s u

N é m e t h : HMK. 115 - 116; A. törökség öskora (Türklüğün en eski çağı), s. 171-173.

B a r t h o l d : EI. IV. 970.

L i g e t i : KCsA. II. 16.
M o r a v c s i k, Gy. : Abaris. Priester von Apollon. KSsA. I. Erg-Bd. s. 104-118.

Has İsimlerdeki Muhafazakârlık Konusu

R â s o n y i : Sem. Kond. VIII. (1936), 294.

Skitler Hakkında

N é m e t h : A törökség öskora. (Türklüğün en eski çağı), s. 172.
R i c h t h o f e n : Knaurs Weltgeschichte. s. 82-83.
W i e s n e r : Forschg. u. Fortschr. 1943: 215.

Türk Dillerinin Tasnifi Konusu

N é m e t h : Az ösjakut hangtan alapjai (en eski Yakut fonetiği). NyK. XLIII. 278.
S a m o y l o v i ç : Die Türk-Sprachen. EI. IV., s. 978-979.
R ä s ä n e n : Materialien I.
J. B e n z i n g - K. H. M e n g e s : Classification of the Turkic languages. Phil. Turc. Fundamenta I, s. 1-10.
R. R. A r a t : Türk şivelerinin tasnifi. Türkiyat mecmuası X. İstanbul 1953, s. 59-138.

Türk Dillerinin Genel Vasıfları

S a m o y l o v i ç : EI. IV. 979 v.b. Bu eserde geniş bibliografya da vardır.
R ä s ä n e n : Uzun sadalı harfler hakkında: Finnisch-Ugr. Forschungen XXIV. 1937.
L i g e t i : MNy. XXXIV. 1938.

Türk Dilinin Tarihî devirleri

S a m o y l o v i ç : Yukarda zikrolunan esere bk.
L i g e t i : NyK. LI. 1941, s. 189, v.b.

Türk Adı Hakkında Bakınız

N é m e t h : A Türk népnév (Türk kavim adı). MNy. XXIII, (1927), s. 271-74, Hiungnu ve Topalardaki T'u-Ku adı için bakınız: E b e r h a r d, Liu-Yüan ve Liu Ts'ung' bibliografileri, Ankara 1942, 52 s.
M u s t a f a K ö y m e n : — Hsiung-nuların Tuku (T'u-ko) kabilesi. A.Ü.D.T.C.F. Dergisi III. s. 51-68.

Türklerde Özel Adlar Konusu

Türk yer adları hakkında, bilhassa Macar dergilerinde, Melich, Németh, Rásonyi, Fekete L., Bátky, Pais ve Györffy v.b. ları pek çok küçük makaleler yayınlamıştır. Bilhassa: Moravcsik ve Rásonyi'nin bibliografyalarına bakınız: 1934'den itibaren KCsA. MNy ve AECO da çıkan tanıtmalarda mühimdir. Son çıkan en mufassal araştırma şudur:

Râsonyi : Les Noms Toponymiques Comans du Kiskunsâg. Acta Linguistica (1957), s. 73-146.

Türk yer adlarına ait, kolayca bulunabilecek ve oldukça zengin malzeme için zirdeki eserler tavsiye olunur:

Vámbéry : Die geographische Nomenklatur Zentralasiens. Petermanns Mitteilungen, 1891.

Munkâcsi, B. : Baskir helynevek (Başkırt yer adları). Ethnographia XIII, (1902), s. 156-170.

Karta Yujnoy Pograniçn. Aziatskoy Rossii. (Asya, güney sınır bölgelerine ait eski Rus genel Kurmay harita serisinin Orta Asya ve Güney Sibirya paftaları). Bunlarda aul- köy ve kurgan adlarının binlercesi, aslında kişi adları ile ilgilidir.

Köylerimizin adları, 1928 ve 1934; (Türkiye Cumhuriyeti meskûn yerler kılavuzu). Birinci cilt vilâyet ve kazalara göre Arap harfleri ve Fransız transkripsiyonu ile yayınlanmıştır. İkincisi ise yeni Türkçe harfler ile yer adlarını ihtiva eder. Son tabı: Meskûn yerler kılavuzu I-III. adı altında çıkmıştır.

Sven Hedinin nezareti altında İsveç Akademisinin yayınladığı: Southern Tibet I-IX. cildinin indeksi ile Von Le Coq tarafından yazılan, Tarım Havzası yer adları. (Ayni eser çerçevesinde).

Spisok Naselennichmest. (Eskiden Türk kavimlerinin oturdukları Rus vilayetlerine ait yer adları mecmuaları). Hem coğrafî (toponymie), hem de şahıs adları (anthroponymie) malzemesinin kaynaklarının bibliografyası:

Râsonyi : Türk özel adlarının kaynakları. Türkoloji Dergisi, 1964, s. 71-101.

Türk Şahıs Adları Konusu

Gombocz : Arpádkori török személyneveink (Arpad devri Türk has isimlerimiz). Bp. 1913.

Németh : HMK.

Râsonyi : Melich, Pais v.b. ların MNy, KCsA, NyK, AECO, Acta, Orientalia Hung dergilerinde çıkan makaleleri.

Has İsim Derlemeleri

Houtsma : Ein Türkisch - Arabisches Glossar, Leiden 1904.

J. Sauvaget : Noms et surnoms de mamelouks. JA 1950, s. 31-58.

Katanov : Alfavitnıy ukazatel' sobstvennıh imen, Spbg. 1888. Sibirya Türk kavimleri folklorlarındaki has isimleri ihtiva eder.

Magnitskiy : Çuvaşskiya yazıçeskiya imena. Kazan 1905. Bu eser, kaynak göstermeden 11.000 Türkçe has isim ihtiva eder.

Besim Atalay : Türk büyükleri veya Türk adları. İstanbul 1935. (Bibliyografya gösterilmemiştir).

Moravcsik : Byzantino Turcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Bp. 1943. (Bizans kaynaklarında raslanılan tekmil Türk has isimleri için, mükemmel bir sözlüktür.

A. Caferoğlu : Uygur Sözlüğü. İstanbul 1934, 1969.

Zambaur : Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Hanovre 1927. (Türk tarihi ile ilgili Arap ve Acem kaynakları: Bu meyanda bilhassa *İbn al-Athîr, Raşideddin, İbn İyâs, İbn Tagrîbirdî* v.b. dan bahseder).

Rus salnameleri ve arşivleri: Polnoye Sobraniye Russk. Letopisey, Aktı İstoriçeskiye v.b. (Bunlarda da pek çok Türk has ismi bulunmaktadır).

Türk Folkloruna ait başlıca Rus Yayınları

Radloff : Proben der Volkslitteratur der nördl. türkischen Stämme I-IX.

Diğer önemli eserlerden bazıları:

Potanin : Oçerki Severo - zapadnoy Mongolii. Spbg. 1881. (Dört cild, zengin malzeme ihtiva eder).

Grodekov : Kirgizı i Karakirgizı v.b.

Sabık Rus ziraat bakanlığının, Orta Asya ile ilgili ziraat istatistiği yayınları, Türk has ve yer isimleri bakımından son derece zengindir, meselâ:

Rumyancev : Redaktörlüğünde yayınlanan "Materialı po obsledovaniyu tuzemnago i russkago hozaystva i zemlepolzovania v Semireçenskoy oblasti I-IV. Spbg. 1912-1913, Kırgızskoye hozaystvo v Akmolinskoy oblasti I-V. Spbg. 1910. Zeylleri.

Türk Oymakları ve Uruğları Konusu

Vámbéry : A török faj (Türk ırkı). Bp. 1885.

Németh : HMK.

Radloff : Phonetik der nördl. Türksprachen. Lpz. 1882, XXI-XLV. Aynı müellifin: Aus Sibirien, I. s. 205-248.

Aristov : Zametki ob etniçeşkom .sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ich çislennosti. Spbg. 1897. Bu eserin indeksi: "İmp. Russk. Geograf. obşç. po. otd. Etnogr. XXVIII. 1903" cildinde: N. Bravin - İ. Belayev, Ukazateli plemennih imen k statye N. I. Aristova" adı altında çıkmıştır. Bu eser tahminen 2300 Türk adını ihtiva eder.

Binlerce Türk (bilhassa Kırgız ve Kazak) oymak adlarını ihtiva eden kitaplar : Trudı Kirgizskoy Arheologo - Etnografiçeskoy Ekspeditsii, I-IV. Moskva 1956, 1960 ve N. Baskakov'un neşrettiği lûgatlar.

M. Tınışpayev : Materialı k istorii Kirgiz-Kazakskogo naroda. Taşkent 1925. Bu eser 2000 Kazak-Kırgız adını ihtiva eder.

Arapça has isimler ve bunun tertibi ile ilgili konu

L. Caetani - G. Gabrieli : Onomasticon Arabicum Ossia repertorio alfabetico dei nomi di persona e di luogo contenuti nelle principali opere storiche. Vol. I, Roma 1915.

F. Justi : Iranisches Namenbuch, Marburg 1895. Farsça has isimleri toplamıştır.

Türklerde Ölü Gömme Adetleri Konusu

N. Th. Katanoff : Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central-und Ostasiens. KSz I, 1900, s. 100 v.b., 225 v.b.

Uno Harva : Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. F. F. Communications No: 125 Helsinki-Porvoo 1938, 279-343 s.

László Gy. : A Koroncói lete (Koronó'daki buluntu. Bp. 1943, Arch. Hung XXVII.

Ákos Szendrey : Az ösmagyar temetkezés (En eski Macar gömme adetleri). Ethnogr. XXXIX, 1928, s. 12 v.d.

Schmidt, P. W. : Ursprung der Gottesidee, Bd IX. Die asiatischen Hirtenvölker. Die primären Hirtenvölker der Alt-Türken, der Altai- und der Abakan-Tataren. Freiburg 1949.

Radloff : Aus Sibirien II, 1-67.

G. Nioradze : Der Schamanismus bei den Sibirischen Völkern. Stuttgart 1925.

U. Harva : (Yukarda zikrolunan eser).

A°. Ohlmarks : Studien zum Problem des Schamanismus. Lund-Kopenhagen 1939.

D. K. Zelenin : Kul't ongonov v Sibiri. Moskva-Leningrad, Ak. Nauk, 1936.

D. Zélénine : Le Culte des idoles en Siberie, Paris 1952.

Alföldi, A. : A Medvekultusz és anyajogu társadalmi szervezet Euráziában (Ayıya tapma ve matriarkal içtimaî teşkilât Eurasya'da) NyK 1936, s. 5-17.

Alföldi, A. : Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Arch. Anz. 46, 1931, s. 393-418.

Edip Yavuz : Tarih boyunca Türk kavimleri. Ankara 1968. s. 419.

Gy. Mászáros : A csuvas ösvallás emlékei (Çuvaş eski dininin yâdigârları). Bp. 1912.

Solymossy, S. : Az ural-altáji hitvilág sajátosságai (Ural ve Altay din aleminin özellikleri). A Magyarság Néprajza IV, s. 414-432.

Eberhard : Çin'in şimal komşuları. Ankara 1942, 233 s.

Potapov : Sledı totemistiçeskih predstavlenii u altaytsev. Sovetskaja Etnogr. 1935, s. 134 v.b. (Bu eser Altay Tatarlarındaki totemizmden bahseder).

İbn Fadlan : Z. V. Togan baskısı, s. 36-37. Başkırtlarda yılan ve turnanın kutsallığından bahis vardır.

Gardizi : El yazması nüshanın Türklerden, Tibetlilerden ve Çinlilerden bahseden kısmı. Gráf Kuun Géza baskısı, Bp. 1903, 39 s. (Bu eserlerde Kırgızlarda kutsal hayvanlar bahsi vardır).

Eberhard : L. Kult, s. 71. Bu bahiste gökyüzü ile sosyal nizam arasındaki münasebet zikredilmiştir.

Eberhard : Çin'in şimal komşuları, s. 228. Burada Şamanizmin Çindeki izleri bahis konusudur.

Köprülü, M. Fuad : Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystique musulmans, İstanbul 1929.
Poppe : AM III, 138. Journ. of the North China Branchs of the RAS L. V. 105 ff. M.: N. D. Mironov and S. M. Shirokogoroff, Dramana-Shaman.

Türklerin Eski Takvimi Konusu

Eberhard. Çin'in kuzeyindeki göçebelerin yurtları. L. Kult. s. 29 v.b.
Harva : (Yukarda zikrolunan eser), s. 203.
O. Turan : Oniki hayvanlı Türk takvimi. İstanbul 1941. (Şimdiye kadar bilinen en iyi terkiptir).
Reşid Rahmeti Arat : Türklerde tarih zabtı. İst. 1937.
Moravcsik. MNy. XVII. 1921: 222 (Tuna Bulgarlarındaki takvim hakkında).
Von Le Coq : Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan. Turan 1918, s. 449 v.b. (Uygur arşivi ile ilgilidir).
B. Carra de Vaux : EI II. 320-321 (Hicri tarih başlangıcı hakkındadır).
Wüstenfeld-Mahler : Vergleichungstabellen der muhammedanischen und christlichen Zeitrechnung 2. Lpg. 1926.

Halk Edebiyatı Konusu

Kowalski : Koshma. EI. II.
Eberhard : Randv. 52, 49 v.b. (Türk'ler ve Kao-Çe'ler de Türkütler).
W. Bang-R. Rachmati : Lieder aus Alt-Turfan. AM IX, 1933, s. 129-140.
R. Rahmeti Arat : Eski Türk şiiri, Ankara 1965. (Bu muazzam kitap ilgili konu hakkında en kıymetli yegâne eserdir).
Mahmûd al-Kâşgarî : (Besim Atalay'ın Arapça - Türkçe sözlük baskısı. Ankara 1939-41).
W. Bang-R. Rachmeti : Die Legende von Oghuz Qaghan. Sitzungsber d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1932, Berlin.

Türklerin Masal Hazineleri Konusu

Ignac Kunos : Osmanlı-Türk masalları.
Mészáros, Gyula : Çuvaş masalları.

W. R a d l o f f : Sibirya ve Orta Asya malzemesini ihtiva eden derlemelerin Almanca veya Rusça tercümeleri ile: (Proben der türk. Volksliteratur I-X). Ayrıca bk.: Die Mäarchen der Weltliteratur (Dünya masalları serisinde) (Dietrich. Jena) Türkische Märchen, hrsg. v. F r. G i e s e; Märchen aus Turkestan hrsg. von G. J u n g b a u e r; Macar masal hazinesinde Türk unsurları: S o l y m o s s y, S á n d o r'un eserleri: Eléments orientaux dans les contes populaires hongrois. Revue des Etudes Hongr. et Finno-Ougr. VI.

L á s z l ó, G y. : A Szent László - legendáról. (Kral László efsanesi hakkında). A hongoflaló magyarok müvészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943, s. 84 v.b.

W. B a r t h o l d ve K ö p r ü l ü z a d e M. F u a d : Türk kavimleri edebiyatı. EI. IV. s. 986 v.b. s. 1011 v.b.

A g â h S ı r r ı L e v e n d : Edebiyat tarihi dersleri. İstanbul, 1941, s. 17 (Edebiyatın devirleri bahsi).

A. K a b a k l ı : Türk Edebiyatı I - III. Istanbul 1965.

K e n a n A k y ü z : Modern Türk edebiyatının ana çizgileri. Türkoloji Dergisi, Ankara 1965, II. cilt, 1. sayı, s. 1-226.

M u s i k i F o l k l o r u K o n u s u

K o d á l y, Z. : A Mágyarság Neprajza IV, s. 9-80.

B a r t ó k, B. : La musique populaire des hongrois et des peuples voisins. Bp. 1937.

B a r t ó k, B . : Népdalgyüjtés Törökországban (Türkiye'de halk türküleri derlemesi). Nyugat 1937, s. 173-181. A d n a n S a y g u n'un refakatında topladığı Çukurova türküleri mecmuası, A d n a n S a y g u n'un çok kıymetli notları ve ilâveleri ile beraber basılmak üzeredir.

M a h m u d R a g ı b K ö s e m i h a l ve J á n o s B â n. : Török zene (Türk musikisi). Zenei Lex. 2 II, s. 721-623.

H ü s e y i n N a m ı k O r k u n : Eski Türklerde Müzik. Müzik Görüşleri 4, 1953, No. 47, s. 4-6, No. 48, s. 2-3.

B. S z a b o l c s i : Népvándorláskori elemek a magyar népzenében (Macar halk musikisinde kavimler göçü çağı unsurları). Ethnographia XLV. 1934, s. 134-156.

B. S z a b o l c s i : Egyetemes müvelödéstörténet és ötfoku hangsorok (Dünya medeniyet tarihi ve beş dereceli ses sıraları). Ethnogr. 1936, s. 233-151.

A. A d n a n S a y g u n : La Genèse de la mélodie. Z. Kodály Octogenario Sacrum. Studia Musicologica III. 1962, s. 281-300.

A. C a f e r o ğ l u : Cihan edebiyatında Türk kobuzu. Ülkü.VIII, 1937, s. 203 v.b., 411 v.b.

H. G. F a r m e r : Zenei kölcsönhatások Kelet és Középeurópa között (Doğu ve orta Avrupa arasında karşılıklı musiki tesirleri). Kodály Emlékkönyv 32-42.

B a r t h a D. : A jánoshidai avar kettössip (Jánoshida'da bulunan Avar çifte kavalı). Arch. Hung. XIV.

T a t b i k i S a n' a t l a r K o n u s u

Türk kavimlerinin san'atına, zanaatlerine, bilhassa maden işçiliğine ait, Macarca, Almanca, İngilizce ve Rusça yayınlar pek çoktur. Bunlara ait bibliyografya, E b e r t'in Reallexicon der Vorgeschichte adlı eserinin *Südrussland, Sibirien* v.b. maddelerinde bulunur. Dergiler arasında bilhassa, Archaeológiai Érsitö (kısaltması: AE) ve Fin'lerin Eurasia Septentrionalis Antiqua (ESA) ayrıca Archaeologia Hungarica (A.H.) ve H a m i t K o ş a y tarafından tertip edilen Türk Etnografya Dergisi'nde bulunur. A l f ö l d i, F e t t i c h'in bilhassa: A hunok régészeti emlékei (Hunların arkeoloji yadigârları) adlı zeyl'de çıkan makalesi ile Attila és hunjai (Attila ve Hunları) adlı eser (Bp 1941) tavsiye olunur. Bu son eser 1962'de Ş e r i f B a ş t a v tarafından Türkçeye çevrildi (D.T.C.F. Yayınları). H o r v á t h T., G a l l u s ve L á s z l ó, G y.'nın eserlerinde dağınık olarak bu bahisle ilgili malzeme vardır. Birkaçını zikredelim:

C a m i l l a T r e v e r : Excavations in Northern Mongolia. (Memoirs of the Ac. of Material Culture III, 1932. Leningrad.) Noin-ula buluntuları bahis konusudur.

A l m á s y : Koçkordyng müzi. Népr. Értesitö 1904, s. 167.

A. İ n a n : Altayda Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetinin, Türklerin defin merasimi bakımından izahı. İstanbul, 1937.

T a l l g r e n : Some North. Eurasian Sculptures. ESA XII, 1938. Andronovo ve Karasuk kültürlerini tanıtır.

G r o u s s e t : L'empire des steppes, Paris 1939, s. 624-625. Yine Andronovo ve Karasuk kültürleri.

H a d d o n : Evolution in Art. London 1895. Bezek şekillerinin psikolojik fonu ile ilgilidir.

A l f ö l d i . Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. Arch. Anzeiger 1931, s. 394-418.

G y. L á s z l ó : Hunor és Magyar nyomàban (Hunor ve Macar peşinde). Bp. 1967. Bu eserde eski Hun ve Macar menşeli efsanelerdeki bilhassa sihirli geyik efsanesi ve onların Eurasyadaki paralelleri araştırılmaktadır.

E b e r h a r d : "Ayı sahip", Randv. 35 Liu Yüan ve Liu Ts'ung-un biografileri, Ankara 1942.

K e ç e d e n k e s i l m i ş f i g ü r l e r h a k k ı n d a

E b e r h a r d : Randvölker, s. 53-62.

Cuveynî'den alınan Uygur menşe efsanesinin Almanca tercümesı: R a d l o f f, Kudatku Bilik I.

S t r z y g o w s k i'den alınan istinsah : Asiens bildende Kunst in Stichproben, 1930, 395.

S t r z y g o w s k i : Türkler ve Orta Asya san'atı meselesi. Türkıyat mecmuası III, 1935, s. 1-80, levha 1-46.

F e l v i n c z i T. Z o l t á n : L'art des Grandes Migrations en Hongrie et en Extrême- Orient. Revue des Arts Asiatiques VIII, 1931-32, 24 - 42, 57 - 71.

F e t t i c h, N. : Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn, I. Archaelogia Hungarica I, 1926.

F e t t i c h, N. : Népvándorlàskori müvészet Magyarországon. (L'art en Hongrie A l'époque des migrations). Müvészeti Lexicon (l'Exique d'Art) II. Réd. par L. Éber. Bp. 1935 s. 192-200.

L á s z l ó, G y. : Nomád müvészet. (Art nomade) Magyar Müvészet IV, 1935, s. 361-367.

L á s z l ó, G y. : Etudes archéologiques sur l'histoire de la Société des Avars. Archaelogia Hungarica XXXIV, 1955.

L á s z l ó, G y. : Contribution à l'archéologie de l'époque des migrations. Acta Archaeologica VIII, 1957, s. 165-198.

M i n n s, E. H. : The Art of the Northern Nomads. Proceedings of the British Academy 28, 1942, s. 47-99.

S t r z y g o w s k i, J. : Altai, Iran und Völkerwanderung. Lpz. 1917.

E r d é l y i, I. : L'Art des Avars, Bp. 1966.

H a l ı K o n u s u

H. U h l e m a n n : Geographie des Orientteppichs. Lpg. 1930, s. 72-74.

R. E t t i n g h a u s e n : Kâlî. EI, Erg. -bd., oldukça geniş bibliografya da vardır. 1935 yılına kadar.

W. G r o t e - H a s e n b a l g : Der Orientteppich. Seine Gesch. und seine Kultur. Berlin 1922 v.b.

V o n L e C o q : Volkskundliches aus Ostturkestan, Bln. 1916. Doğu Türkistan halıları bakımından önemlidir.

A. S t e i n : Serindia. Oxford 1921. Evvelki madde gibi, doğu Türkistan halıları, Innermost Asia, Oxford 1928.

E b e r h a r d : Randv. 37. Vu-huan'ların halı san'atı hakkında bilgi verir.

A l m á s y : Kırgız halıcılığını tanıtır. Népr. Ért. 1904, 175.

L y d i a R á s o n y i : Türklerde halıcılık terimleri ve halıcılığın menşei. TK. 103, Mayıs 1971, s. 614-627.

İktisadî Hayat Konusu

F e b v r e : La terre et L'évolution humaine, Paris 1938. 320 s.

R a t z e l : Anthropogeographie I. 447 s.

R. N u m e l i n : Les migrations humaines, Paris 1939.

G y u l a P r i n z : Magyar föld-Magyar faj (Macar toprağı - Macar ırkı) II, 199.

R. T h u r n w a l d : Menschliche Gesellschaft I-V. Bln. 1931-1935. Bu eser her ne kadar Afrika bozkırlarındaki göçebelerden bahsediyorsa da, bu yüce eserdeki dağınık hükümler çok önemlidir.

R a d l o f f : Aus Sib. I, s. 414-419. Orta Asya göçebe hayatını tanıtır.

A b r a m o v : Kafkasya'daki oymakların geçtikleri yollar hakkındaki incelemeleri: Zapiski İmp. Russk. Geogr. Obşç. po otd. Geogr. I. s. 307 v.b.

G a l k i n : Etnografiçeskie i istoriçeskie materialı po Sredney Azii i Orenburgskomu krayu, Spbg. 1868. s. 331 v.b.

Türklerde Çiftçilik Konusu

S t. J u l i e n : Documents historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), Paris, 1877, s. 170, 175.

F r i t z F l o r : Haustire und Hirtenkulturen, Wiener Beitr. I. 1930, s. 1-239.

G r. I. Z i c h y : Az eurázsiai lovasnomád müveltség kérdéséhez (Eurasia atlı göçebe medeniyeti sorununa dair) Budapesti Szemle 1936, s. 17-36.

Amschler: Die ältesten Funde des Hauspferdes. Wiener Beitr. IV. (1936).
Eberhard: Lokalkulturen, s. 268. (Deve hakkında).
Németh: Berzeviczy Emlékk'de çıkan makalesi: Szarvasmarha nevekröl (Sığır hayvanları adları).

Üretim Bitkileri Konusu

V. Hehn: Kulturpflanzen und Haustiere in ihren Übergang aus Asien nach Griechenland und İtalien. 8, 1913.
Vavilov: Géneologie nazariyesine dayanır.
E. Schiemann: Entstehung der Kulturpflanzen. 1943.
R. Rapaics: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története (Ekmek ve gıda sağlayan bitkilerimizin tarihi). Bp. 1934.
R. Rapaics: A növények és az ember (Bitkiler ve insan) 1941.
R. Rapaics: Termesztett növényeink eredete. (Yetiştirilen bitkilerimizin menşei). Bp. 1943.
Eberhard: Lokalkulturen 165-66. (Darıdan bahseder).
Pi-mai buğdayı, aynı eser, s. 52.
Hiung-nu fasulyesi, ayni eser, s. 103.
Németh: Türkçe *burç* (kara-biber) ve *kendir* hakkında: A törökség öskora. (Berzeviczy Emlékk).
Max H. Kuczynski: Steppe und Mensch, Dpg. 1925. Bu eser Kırgızlarda sütçülük, beslenme, gıda ve hayat tarzı ile ilgili hastalıklar için çok değerli bir eserdir.

Aile, Cemiyet ve Devlet Konusu

Thurnwald: Lehrbuch der Völkerkunde 2. Stuttgart 1939, s. 236-279. Umumî sosyoloji mefhumları için esastır.
Radloff: Aus Sib. I. 513 v.b. İçtimaî tabakalanma için önemlidir.
Radloff: DasKudatku Bilik I, III s. v.b. Keza içtimaî tabakalanma ve sınıflanma.
B. J. Vladimirtsov: Obşçstvennıy story mongolov Mongolskiy Koçevoy feodalizm. Leningrad, Ak. 1934. Türkçesi: Moğolların içtimaî teşkilâtı. Moğol göçebe feodalizmi. Çeviren Prof. Abdülkadir İnan, Ankara 1944.
A. Hudson: Kazak Social Strukture. Yale Univ. Publ. in Anthropology XX. London 1938.
Zikri geçen eserin iyi bir hülâsası: Grekov-Yakoubowski, La Horde d'or, Paris 1939.

İbn Fadlan: Z. V. Togan, s. 64 (Aile reisinin nüfuzu). Aynı eserde: Başa bağlanış, s. 129.

Rubruquis-Risch: Kalmuk ata sözleri, s. 68.

Schiefner: Heldensagen, 1859. Minusinsk Tatarlarının kahramanlık destanlarını dünyaya tanıttı. Oldukça geniş hülâsası: Bulletin de la Cl. des Sc. Hist. Phil. de l'Ac. İmp. de Spbg. XV. (1858) s. 354-590 da çıktı.

W. Bang-R. Rachmeti: Eserimizde zikrolunan Uygur türküsünü Asia Major IX, 1933, s. 136-137 de tanıttılar.

Rubruc: ed. Wyngaert, s. 183-184: kadının iş sahası.

İbn Fadlan: Z. V. Togan yayını, s. 21, 66, 127. Ahlâklılık bahsi.

Renk adları kavim adlarının sıfatı olarak kullanıldığı zaman *ak* anlamı umumiyetle "hür", *kara* anlamı ise "hür olmayan, tâbi" mânasına gelir. Dört aslî cihet'in eski Türk kavimlerinde renklerin adlariyle ilgisi ve renklerin sembolik mânaları hakkında bakınız:

O. Pritsak: Orientierung u. Farbsymbolik. Saeculum V. 1954, s. 376-83.

A. von Gabain: Renklerin Sembolik Anlamları. Türkoloji Dergisi III, s. 107-115.

I. Laude Cirtautas: Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten. Wiesbaden 1961.

H. Ludat: Farbenbezeichnungen in Völkernamen. Saeculum IV, 1953, s. 138-155.

Eski Türklerde Devlet Kuruluşu

Radloff: Das Kudatku Bilik, I. s. LIV.

Németh: Türk meratibi. HMK.

F. László: A kagan és családja (Hakan ve ailesi efradı). KCsA III, 1940, s. 1-39.

Köprülü M. Fuad. Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur). KCsA I. kieg. köt. s. 327-44.

Alföldi: A tarchan méltóságnév eredete (Tarhan unvanının menşei) MNy XXVIII 1932, s. 205-20.

A. İnan: "Orun" ve "Ülüş" meselesi. Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası I, 1931, s. 121-133.

Türklüğün Askerî Kabiliyetleri Konusu

D a r k ó, J. : Az ösmagyar hadmüvészet fejlödése és hatása Nyugateurópára (Eski Macar harp san'atının gelişmesi ve batı Avrupaya tesiri). Bp. 1933.

İmparator Yan-ti'ye ait bahis için bk.: S t a n i s l a s J u l i e n Documents, s. 101.

Çİ - Çİ sözlerine ait bahis için bakınız. Hirth, Über Wolgahunnen und Hiungnu. Sber. d. Bayr. Ak. Phil. Hist. Kl. 1889, s. 270. H i r t h diyor: "Wenn auch die sallustischen Reden nur ein Schaustück, doch Spiegelbild des Eindrucks, den die Anschauungen der Kriegspartei machten".

Türk kahramanlığı hakkında

S t. J u l i e n, JA. 1864, s. 331.

C â h i z : Risâla fî Fadâ'il al-Atrâk. Hrsg. von V a n V l o t e n Leiden 1903. Bu eserin İngilizce tercümesi C. T. H a r l e y W a l k e r, tarafından yayınlandı: Jâhiz of Basra to Al Fath İbn Khaqan on the "Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in General. JRAS 1915, s. 631-697. Câhiz'in eseri son zamanlarda Türkçeye de çevrildi: Hilâfet Ordusunun Menkibeleri ve Türkler'in Fazîletleri. Çev.: *Ramazan Şeşen,* Ankara 1967.

İ b n H a s s u l : Abbas Azzavi — Ş. Yaltkaya: Belleten 1940; s. 59-61.

D. R o s s : Tarîkh-i Fakhrud-Dîn Mubarak shâh Marvar-rûdî completed in A. D. 1206. London 1927.

Sibirya'nın ve Altay mıntakasının Hun'lardan önceki ve Hun'ların çağındaki tarihine ve kültürüne, arkeolojisine dair bk.:

O h l a d n i k o v, A. P. ve Y u n k o v, V. İ., İstoriya Sibiri I. Leningrad.

K i s e l e v, S. A. : Drevnyaya istorija Yujnoy Sibiri. Moskva-Leningr. 1949.

H. A p p e l g r e n - K i v a l o : Altaische Kunstdenkmäler, Stockholm 1957.

Çin kaynaklarının Hun'lar ile ilgili en eski haberlerini J. M. D e G r o o t çevirdi ve yayınladı: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Chinesische Urkunden zur Gesch. Asiens I. Bln. und Lpg. 1921. Buna E. V o n Z a c h notlar ekledi: Einige Verbesserungen zu De Groot. A. M. I. de Groot'un eserinin Macarca hülâsasını L i g e t i yayınladı: A Krisztus születése elötti hunok (İsa'nın doğumundan önceki Hun'lar). KCsA II, 1926, s. 1-20. De Groot'un ölümünden sonra yayınlanan II. cilt de bu bahisle ilgilidir: Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, hrsg. von O. F r a n k e, 1926.

W. E b e r h a r d'ın son zamanlarda yayınlanan çeşitli eserleri daha kolay bulunabilir: Chronologische Übersicht über die Gesch. der Hunnen in der späteren Han-Zeit. (25 n. Chr. - 220 Chr.) Belleten IV, 1940, s. 387-441.

Çin'in şimal komşuları, Ankara 1942. Bu kitap aslında E b e r h a r d'ın: Kultur der Randvölker, Leiden 1942 adlı eserinin kuzey komşular hakkındaki kısmının genişletilmiş Türkçe neşridir.

Medeniyet tarihi bakımından, Hun'lara ve Çin'in komşusu olan diğer eski Türk-Moğol v.b. kavimlere ait Çin kaynaklarından alınan pek çok malzemeyi E b e r h a r d'ın diğer büyük eseri ihtiva eder: Lokaltulturen im alten China I. Lokalkulturen des Nordens und Westens. Leiden 1942.

Çin kaynaklarında Hun ve umumî olarak diğer yabancı adlar ve sözler daha sonraları Türk adları da pek bozuk şekilde aksettirildi. Bunlara ait L i g e t i'nin araştırmasına bak.. "A Kinoi - átırásos

barbár nyelvi glosszák kérdése (Yabancı lügatların Çin transkripsiyonu sorusu). NyK LI, 1941, s. 174-207.

Avrupa Hun'larına ait bilgiler en çok Yunan kaynaklarında bulunur. Bunlar hakkında Moravcsik, Byz. Turc. I. cildi yol gösterir. (I. Index: Völker.) Aynı eserin I, 56-63 sahifelerinde Hun'lara ait edebiyatın teferruatlı bibliyografyası vardır.

İlk devir için zirdeki birkaç önemli eser tavsiye olunur:

W. M. Mc Govern, The Early Empires of Central Asia, A Study of the Scythians and the Huns and the Part they played in World History. With special Reference to the Chinese Sources. Chapel Hill, 1939.

Attila és hunjai. Szerk. Németh, Gyula. Bp. 1940 (Attila ve Hunları). Bu eser Eckhardt, S., Fettich, Ligeti, Németh, Vácz y'nin incelemelerini ve geniş notlarını ihtiva eder. Bunlar arasında Eckhardt'ın yazdığı "Efsanelerde Attila" bahsi ve Vácz y'in yazdığı "Avrupa'da Hun'lar" bahisleri çok ilgi çekicidir.

Bu toplu eser 1962'de Şerif Baştav tarafından Türkçeye çevrildi, (D.T.C.F. yayınları).

Bahaeddin Ögel : Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s. 43-111.

Altheim : Geschichte der Hunnen I - IV., Berlin 1959.

Szász, Béla : A hunok története. Attila nagykirály. Bp. 1943 (Hun'ların Tarihi. Büyük Kral Attila). Bu eser Hun'lara ait Süryanî, Ermeni ve Latin kaynaklarını da ihtiva eder.

R. Grousset'nin eserleri halka hitap eden cümleden olmakla beraber, zikre değer. "Attila, Cengiz Han, Tamerlan, Paris 1939. Ayrıca bk.: L'Asie Orientale, des origines au XVe siècle, I. Les empire (Glotz, Hist. Générale, Hist. du Moyen Age, X. cildi).

A. N. Bernştam : İz istorii gunnov I. v. do. n. e. Chu-chanj-ei i Çji-Çji şanjüi. Sovetskoe Vostokovedenie I. 1940, s. 51-77. Bu eser önceden verilen hükümlere göre Hun konusunu ele alır.

H. H. Dubs : An Ancient Military Contact between Romans and Chinese. Am. Journal of Philology 63, 1941, s. 322-330.

Hunların dağınık dil yadigârlarına gelince, bir kaç Hiung-nu sözünden girişte bahsettik. Bakınız: Németh, HMK, s. 131-138.

Rásonyi : MNy. XXVIII, 1932, s. 101-102.
Moravcsik : Byz. Turc. II, s. 361.
Rásonyi : Attila adı hakkında. Belleten III, 1939, s. 384.
Rásonyi : Noms de lieu noms de personnes. Acta Lingu. III, 1953, s. 345 - 350.

Onegezios adı hakkında

Rásonyi. A. O. Hung. XII, 1961, s. 63-65.

Çao sülâlesi hakkında

R. Wilhelm : Histoire de la civilisation Chinoise, Paris 1931, s. 101. Alföldi'nin Attila'nın karakterine dair güzel eseri. Bu etüt, P. R. Rohden ve G. Ostrogorsky tarafından yayınlanan: "Menschen, die Geschichte machten" adlı dergide, Wien 1931, I. s. 229-234'de çıkmıştır.

İrnek ve Árpád ailesi, dolayısiyle, İrnek ve Tuna Bulgarlarının yekdiğeri ile ilgisi hakkında

Hóman : Magy. Történet I, s. 68.
Moravcsik : Az onogurok történetéhez (Onogur'ların tarihine dair). MNy, 1930, s. 105.
Fehér G. : Attilas Sohn: İrnik, UJb. XV, 1936, s. 308-432. Aksi mütalaa beyan eder.

Hun efsanesine dair en esaslı eser

Hóman : A magyar hunhagyomány (Macar'larda Hun geleneği). Bp. 1926.
Lázsló, Gy : Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967.
Eckhardt : Efsanede Attila: Attila ve Hunları, s. 141-214.

Hunların arkeolojik eserleri hakkında

Alföldi : Leletek a hun korszakból, és ethnikai szétválasztásuk (Hun çağına ait buluntular ve etnik teferruatı). AH IX, Bp. 1932.
Fettich : A hunok régészeti emlékei (Hunların arkeolojik hatıraları). Attila ve Hunları, s. 225-262.

F e t t i c h : Archäologische Studien der späthunnischen Metallkunst. Archaeologia Hungarica XXXI. Budapest 1951.
R á s o n y i : Macar arkeolojisinde Hunlar, Avarlar ve Macarlar. Ankara 1938. Halkevi Büyük Neşriyatı. Popüler resimli tanıtmadır.

Asya'daki Hun'lara ait F. T a k á t s'ın dağınık pek çok incelemeleri vardır, bakınız: Ung. Bibl. Turk I. II.

M c G o v e r n : Yukarda zikrolunan eseri: s. 399 - 419, 454 - 457, 485 - 487.
G r o u s s e t : AS. Or. s. 71, 82 v.d.
C z e g l é d y, K. : IV. századi népmozgalmak (IV. yüzyılda bozkırda kavimler muhacereti). Bp. 1954.
C z e g l é d y, K. : Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. Studia Antiqua II, 1955, s. 121-140.
G h i r s m a n : Les Chionites-Hephtalites. Le Caire 1948.

İlâve: H e n n i n g'in Asya ve Avrupa Hunlarının aynı olduğu hakkında zikrettiğim makalesi: Bulletin of the School of As. Studies, 1948, s. 615.

HUNLARIN EN YAKIN HALEFLERİ:

TOBA'LAR, SABİR'LER, AVAR'LAR

D o ğ u A s y a' d a k i v u k u a t h a k k ı n d a

G r o u s s e t ve E b e r h a r d'ın zikrolunan eserleri: E b e r h a r d'ın bilhassa: Çin'in şimal komşuları dikkate şayandır. Bu eserde Toba'lara ait kısım: s. 79-85, 157-163, 237-242; Juan-Juanlar bahsi: s. 100-101, 244-245; Sien-pi'ler bahsi: s. 45-46 dadır. Bu eser, Almancası Randvölker'den daha mufassaldır. Aynı müellifin: Die Biographie des Liu Yüan und des Liu Ts'ung, Herrscher der ersten Hsiung-nu-Dynastie auf Chinesischem Boden. Ankara, 1942; Toba'lar hakkında ayrıca: Toba'ların etnik ilgileri hakkında araştırmalar. Ankara Üniv. DTCFD. I, 1943, sayı: 2'deki makalesi zikre değer.

E b e r h a r d : Toba'lara ait Belleten'de 1945-1946'da çıkan makaleleleri çok önemlidir. Ayrıca: Das Toba Reich (Toba Devleti) Leyden 1949. adlı monografyasına bakınız.

O. F r a n k e : Geschichte des Chinesischen Reiches I.

L i g e t i : KCsA II, s. 329.

L i g e t i : A Kinai átırásos barbár nyelvi glosszák kérdése (Çin transkripsiyonu ile barbar dili sözleri sorusu). NyK LI, 1941, s. 174 v.d.

H i r t h : KSz II, s. 86 da Avrupa Hunları ile Toba münasebetinden bahseder.

Sabirlerin tarihi hakkında en önemli eserler, Bizans kaynaklarıdır. Bunlar arasında bilhassa *Prokopios, Malalas, Agathias* v.b. önemlidir. Bunlar için bakınız: M o r a v c s i k, Byz. Turc. I. Ermeni kaynakları da ihmal edilemez. Bilhassa *Pseudo Khorenei*'yin eseri için bakınız: M a r q u a r t, Streifzüge, s. 57-58.

Ş e r i f B a ş t a v : Sabir Türkleri. Belleten V, 1941, s. 53-101. Yeni eserler arasında en mufassalıdır.

H. H o w o r t h : The Sabiri and the Saraguri. JRAS XXIV, 1892, s. 636 v.d.

P a t k a n o v : Über das Volk der Sabiren. KSz I, 1900, s. 258-277.

G. F e h é r : Bulgarisch-Ungarische Beziehungen. KSz XIX, 1921.
N é m e t h : HMK s. 183-193.
R á s o n y i : MNy, XXVII, s. 314 v.b. XXVIII, s. 102 v.b.
C z e g l é d y : A szavárd - kérdés Thury József elött és után: MNy LV, 1959, s. 373-385.

AVARLAR hakkında önemli bibliyografya:

M o r a v c s i k : Byzantino - Turcica. İkinci baskı, Bp. 1958, I. s. 71-75.
B. Ö g e l : İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi. Ankara 1962, s. 113-125.

J u a n - J u a n' l a r i l e A v a r l a r ı n m ü n a s e b e t i h a k k ı n d a

C h a v a n n e s : Doc. s. 229-232, 240-249.
B. Ö g e l : Göktürk yazıtlarının Apurimleri. Belleten IX, 1945, s. 63-87.

Batı kaynakları arasında Bizanslılara ait olanları önemlidir. Bilhassa *Menander* başta gelir. Bakınız: L u k i n i c h, Menander tercümesinin ön sözü, orta çağ tarihçileri IV, s. 14-15. Latin kaynakları arasında *Gregorius Florentius* adlı Tour peskoposunun "Historia Francorum" ve F r e d e g a r i u s'un "De Gestis Langobardorum, Historia Romana" adlı tarihi temayüz eder.

A. T h i e r r y'nin meşhur fakat eskimiş eserinden başka: Histoire d'Attila de ses fils et de ses successeurs jusqu'a l'établissement des Hongrois en Europe, Paris, 1856 önemlidir. Avarlarla ilgili toplu bir eser henüz yoktur.

A v a r l a r ı n B a t ı i l e i l g i l e r i h a k k ı n d a

Z e u s s : Die Deutschen und die Nachbarstämme, München 1937, s. 727-742.
L o t - P f i s t e r - G a n s h o f : Les destinées de l'empire en Occident de 397 à 768. Hist. du Moyen Age I. Paris 1940-41, s. 210 v.b., 463 v.b.

B i z a n s l ı l a r l a A v a r l a r ı n m ü n a s e b e t i H a k k ı n d a

L u k i n i c h : Az Avar-görög háboruk történetéhez (Avar-Yunan savaşları tarihine dair). Tört. Szemle III, 1914, s. 46-60, 161-190.

L. H a u p t m a n n : Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant le seconde moitié du VIe siècle. Byzantion, IV, s. 157 v.b.
O s t r o g o r s k y : Geschichte des Byzantinischen Staates. München 1940, s. 49-51, 55-56, 60-63.

A v a r - H u n m ü n a s e b e t l e r i H a k k ı n d a

G. F e h é r : Ujb XV, 1936, s. 426 v.b.

S z é k e l y' l i l e r i n A v a r m e n ş e l i v e y a k ı s m e n A v a r o l d u k l a r ı f a r a z i y e s i h a k k ı n d a

T h u r y, J. : A Székelyek eredete (Székely'lilerin menşei).
Erdélyi Muzeum XV. 1898 s. 65 v.d. 138 v.d.
S e b e s t y é n, G y. : Az avar - székely kapcsolat emlékei (Avar-Székely rabıtalarının hatıraları). Ethnographia X, 1899, s. 1 v.b.
H ó m a n, B. : A székelyek eredete. MNy XVII, 1921, s. 90-107 ve Siebenbürgen, başlıklı toplu eserde, Bp. M. Tört. Társ., 1940, s. 47-54; Türkçeye çeviren Dr. H. Z. Koşay: Székely'liler. Belleten V, 1941, s. 597-606.
G y ö r f f y, G y. : A székelyek eredete és településük története (Székely'lilerin menşei ve yerleşmeleri tarihi). Erdély és népei. Szerk. M á l y u s z E l e m é r adlı eserde. Bp. 1941, s. 38-86.

A v a r - S l a v M ü n a s e b e t l e r i h a k k ı n d a

M a r q u a r t : Osteurop. und Ostasiatische Streifzüge. Lpz. 1903, s. XIX, XXXVII, 127.
K. J i r e ç e k : Gesch. der Serben, I. Gotha 1911, s. 83-107.
M i k k o l a : Avarica. Archiv f. Slav. Philologie XLI, 1927, s. 158-160.
S k o k : Zuzni sloveni i turski narodi. Jugosl. Istor. Casopis. II, 1936, s. 1-15.
R. G. D a v i d s o n - T. H o r v á t h : The Avar Invasion of Corinth. Hesperia VI, 1937, s. 27-40.
Ş i ş i ç, F. V o n : Geschichte der Kroaten I. Zagreb 1917. *Lika-krbava* Avarları hakkında: *Oborovo, Oborovac, Ban Obrov* v.s. maddeleri.
V a s m e r, M a x : Die Slaven in Griechenland. ABAW 1941.

P i g u l e v s k a y a, N. V. : Avari i Slavyane v siriyskoy istoriografii. Vestnik Vostokovedov II, s. s. 27-37.

S l a v l a r ı n A n a y u r d u k o n u s u

K n i e z s a : A szlávok östörténete (Slavların en eski tarihi) Szekfü'nün yayınladığı: A magyarság és a szlávok, adlı eserde. Bp. 1942, s. 7-40.

A v a r l a r ı n d i l y a d i g â r l a r ı h a k k ı n d a

G o m b o c z : A pannóniai avarok nyelvéröl (Pannonia Avarlarının dili hakkında). MNy XII, 1916, s. 97 v.b.
N é m e t h : HMK, s. 100 v.b.
R á s o n y i : Bookolabras - Bo-kolabur. Halil Ethem Hatıra Kitabında, 1943.

A v a r l a r ı n a n t r o p o l o j i s i h a k k ı n d a

B a r t u c z : A magyarországi avarok faji összetétele és ethnikai jelentösége (Macaristandaki Avarların ırkî terkibi ve etnik vasfı). Ethnogr. XLV, 1934, s. 101-110.
P. L i p t á k : Acta Archaeologia Ac. Sc. Hung. V, 1955, s. 271, 312 ve VI, 1956, s. 231-314.
P á l L i p t á k'in Avarların antropolojisi ile ilgili araştırmalarını G y u l a G y e n i s tanıttı. A magyarországi avarok (Macaristandaki Avarlar). Természet világa 1968, s. 484-89.
T ó t h, T i b o r : Észak Dunántul avarkori népességének embertani problémái (Tuna ötesi kuzey kısmı Avar çağındaki halkının antropoloji problemleri). Arraboma mecm. 1967, s. 55-65.
W e n g e r, S á n d o r : Adatok az avarkor népességének anthropológiájához (Avar çağı nüfusunun anthropliojisine dair). Anthropológiai Közlemények dergisi, 1967, s. 199-215.

A v a r l a r ı n a r k e o l o j i s i h a k k ı n d a

J. B a n n e r - I. J a k a b f f y : Archäologische Bibliographie des Mittel-Donau-Beckens. Bp. 1954.
D. C s a l l á n y : Archäologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956.
A l f ö l d i, A : Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I-II, Berlin 1924, 1926.

A ld f ö l d i, A. : Etudes sur le trésor de Nagysbentmiklós I-III. Cahiers archéologiques 5, 1950-1951, s. 123-149; 6, 1952, s. 43-53; 7, 1954, s. 61-67.
F e t t i c h : Az avarkori müipar Magyarországon (Macaristanda Avar çağı bezekli san'atı). AH I. Bp. 1926. Bilhassa Keszthely buluntusu bakımından önemli.
R h é - F e t t i c h : Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus der Völkerwanderungszeit in Ungarn. Prag 1929.
I. K o v r i g : Das avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Archaeologia Hungarica XL. Budapest 1963.
L ä s z l ó, Gy : Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Arch. Hung. XXXIV. Bp. 1955.
L á s z l ó, G y. : Die Reiternomaden der Völkerwanderungszeit u. das Christentum in Ungarn. Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1940, s. 125-146 (Avar mezarlarında Hıristiyanlık sembolleri).

Avar ve Longobard'ların yaşayışı hakkında

A l f ö l d i : Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde. Eurasia Septentrionalis Antiqua. IX, s. 285-307.

Avar buluntularına göre iki etnik tabakanın varlığı hakkında

M a r o s i - F e t t i c h : A dunapentelei avar leletek (Dunapentele'deki Avar buluntular). AH XVII, Bp. 1936. Bu eserde Avarların Ural çevresindeki rolü ve Avar-German münasebeti hakkında da tafsilât vardır.
F e t t i c h : A honfoglaló magyarság fémmüvessége (Yurt kuran Macarların maden işçiliği). AH. XXI, Bp. 1937. Bu eserde Avar-Slav, Avar-Norman-Macar tesirleri hakkında da açıklama vardır.
L á s z l ó, G y. : Budapest a népvándorlás korában (Budapeşte kavimler göçü çağında). Budapest története I, Bp. 1943, s. 785 v.b.
R á s o n y i : Hunlar, Avarlar ve Macarlar Macar arkeolojisinde, Ankara 1938.
I. E r d é l y i : L'art des Avars. Bp. 1966. Bu eser D r. H. Z. K o ş a y tarafından "Önasya" mecmuasında mufassalan tanıtılmıştır. 1970, sayı: 53-54.

OGUR TÜRKLERİNİN DAĞILIŞI:

ONOGURLAR, TUNA VE İDİL BULGARLARI

Ogur kavimlerinin V-VII yüzyıllar tarihlerinin kaynakları Bizans yazarlarında, bilhassa imparator Justinianos tarihçilerinden *Prokopios, Agathias* ve *Menandros*'da bulunur. Devamı ise *Theophylaktos Simokattes*'de bulunur. Bk.: M o r a v c s i k, Byz. Turc. I.

Ermeni tarihçileri arasında bilhassa *Pseudo Khorene, Moses* ve *Sebêos* başta gelirler. Bk: Váczy, Attila és hunjai. (Attilla ve Hunları) s. 288 v.b. Önemli araştırmalar ve teferruata ait bilgiler için bakınız:

F e h é r : Bulgarisch-Ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten. KSz XIX No. 2, 1921.

M a r q u a r t : Streifzüge, Lpg. 1903.

G o m b o c z : Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Helsinki 1912 (Memoires de la Soc. Finno-Ougr. XXX). s. 194-208.

G o m b o c z : A bolgár kérdés és a magyar hunmonda (Bulgar meselesi ve Macarların Hun efsânesi). MNy XVII, 1921, s. 15-21.

M o r a v c s i k : Az onogurok történetéhez. (Onogur'ların tarihine dair) MNy XXVI, 1930, s. 4 v.b. s. 89 v.b. s. 336 v.b. bilhassa önemlidir.

M o r a v c s i k : A honfoglaláselötti magyarság és a kereszténység. (Yurt işgali önceki Macarlar ve Hıristiyanlık). Szent. István-emlékkönyv I, s. 171-212.

N é m e t h : HMK. s. 85-182.

Bütün bu eserler yurt işgâlinden önceki Macar-Bulgar münâsebetlerine büyük ölçüde temas ederler. Macar'ların Kafkasya çevresindeki tarihi Ogur Türk kavimleri ile sıkı rabıtalı olduğu için, Macarlara dair bibliyografya bölümüne müracaat en kestirme yoldur.

C z e g l é d y, K. : Uj adatok az onogurok történetéhez (Onogurların tarihine dair, yeni bilgiler). MNy XLVII, 1951, s. 226-267).

C z e g l é d y, K : Uj adatok a steppe-népek és északi szomszédaik történethez (Bozkır kavimleri ve onların kuzey komşuları tarihine dair). MNy XLVII, 1951 s. 64-67.
C z e g l é d y, K. : Heftaliták, hunok, avarok. MNy L. 1954, s. 142-151.
C z e g l é d y, K : IV - IX. századi népmozgalmak a steppén. Bp. 1954.
S i m o n y i, D. : Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Acta Archeologica Ac. Sc. Hung. 10, 1959, s. 227-250.

Tuna Bulgarları hakkında Bizans kaynakları önemlidir. Bunlar arasında bilhassa: *Theophanes*'in âbidesi Chronografisi ve *Georgios Monachos*'ın tarihi zikre değer. Bakınız: M o r a v c s i k, Byz. Turc. I ve yine aynı müellifin yukarda zikrolunan eseri, sahife 65-68 ve 109-129. Tuna Bulgar'larının eski tarihine dair tam bibliografi bilgisi verir.

V. N. Z l a t a r s k i. İstoria na bulgarskata drjava prej srednite vekove I-III. Sofya, 1918-1940. En iyi Bulgar tarihi olup 1280 yılına kadar olan vakaları anlatır.
V. N. Z l a t a r s k i : Geschiche der Bulgaren I. Von der Gründung des Bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit. (679-1396). Lpg. 1918 (Bulgarische Bibliothek). Elde edilmesi kolay bir eserdir.
B e s c h e w l i e w, V. Die protobulgarischen Inschriften. Sofia 1933.
B e ş e v l i e v, V. : Proto-bulgar dini. Türkçeye çev. T. Acaroğlu, Belleten IX, 1945, s. 213-261.
P r i t s a k, O. : Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Uralaltaische Bibliothek I, Wiesbaden, 1956.
B e n z i n g, J. : Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische. Fundamenta Phil. Turc. I, s. 685-695. Wiesbaden 1959.
Ö g e l, B. : İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi. Ankara 1962 s. 239-59, 255-76.
S t. R u n c i m a n : A History of the first Bulgarian Empire. London 1930.
F e h é r, G. : A bolgár-törökség müveltség emlékei és magyar östörténeti vonatkozâsaik (Bulgar-Türk medeniyeti yadi-

gârları ve Macarların en eski tarihî münâsebetleri). AH VII, Bp. 1931.
Feher, G. : A bolgár-törökök szerepe és müveltsége(A bolgár-törökök és a honfoglaló magyarok hatása a keleteurópai müvelödés kialakulásában (Bulgar Türklerinin rolü ve medeniyeti, Bulgar Türklerinin ve yurt kuran Macarların doğu Avrupa medeniyetinin teşekkülüne tesiri). Bp. 1940.

Tuna Bulgarlarının Türk dil yadigârları hakkında

Fehér, G. : Die Sprachreste der Donauproto Bulgaren. İzvestiya na Blg. Arch. İnst. V, 1928-1929, s. 127-168.
Mladenov : Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d'Asparuch en bulgare moderne. Revue des Études Slaves I, 1921, s. 38-53.
L. Katona : Omurtag. KCsA II, s. 440.
Németh : Die Herkunft der Namen Kobrat und Esperüch KCsA, s. 440-447.
Ligeti : Nyk XLIX, 1935, s. 251-256. *"dochtor, chorogy.* v.b. söz ler hakkında". Ayrıca bk: Ung. Bibl. Turk.

Volga Bulgarlarından bahseden, seyrek bilgiler önce Arap ve Fars kaynaklarına dayanır En önemlileri şunlardır:

İbn Fadlân : Reisebericht. Hrsg. von A. Zeki Validi Togan (Abhandl. f. die Kunde des Morgenlandes XXIX, 3) Lpg. 1939. Aynı zamanda Kazak'lara ve Macar'lara dair doğu kaynaklarını da hatırlatırız. Rus salnâmelerinde de pek çok bilgi bulunur: Polnoe Sobranie Russkich Letopisey. "Sakaliba" hakkında Levy-Provençal: EI IV. Sakalibe genel olarak kuzeydeki halklara itlak olunur.
Barthold : Bulghâr. EI I, s. 819-825. 1913 yılına kadar çıkan en iyi ve toplu eserdir.
Spuler : Die Goldene Horde, Lpg. 1943, s. 509-510.

Bulgar-Çuvaş münasebeti hakkında

N. I. Aşmarin : Bolgary i Çuvaşi. İzv. Obşç. Arch. İst. i Etnogr. pri. Kazansk Univ. XVIII, 1908.
N. N. Poppe : Çuvaşi i ich sosedi. Çeboksaray 1927.

Macarcaya geçen Türkçe lare sözler bakımından önemlidir. Buna ait ilmî araştırmalar içersinde en önemlileri şunlardır:

Reguly : Bazı metin parçaları topladı. Bunları Budenz, J. yayınladı.

Budenz, J. : Reguly csuvas példamondatai (Reguly'nin Çuvaşça örnek cümleleri) NyK II, 1863.

Budenz, J. : Csuvas közlések és tanulmányok I-III, (Çuvaşça yayınları ve araştırmaları). NyK I-II, 1862-1863.

Gombocz : Csuvas szójegyzék (Çuvaş lügatçesi). NyK XXXVI, 1907.

Paasonen : Csuvas szójegyzék (Çuvaş lügatçesi) Bp. 1908.

Mészáros : A Csuvas ösvallás emlékei (Eski Çuvaş din yadigârları). Bp. 1909.

Mészáros : Csuvas népköltési gyüjtemény (Çuvaş halk edebiyatı cönkü). Bp. 1912.

Gombocz : Die bulg. - türk. Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912 (Mém de la Soc. F. Oug. XXX).

1914'den itibaren bu bahse dair bilgiler *Ung. Bibl. Turk*'de bulunur.

G. J. Ramstedt : Zur Frage nach der Stellung des Tschuwaschischen. Journal de la Soc. F. Oug. XXXVIII, 1928.

M. Räsänen : Die tschuw. Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki 1920. Mém. de la Soc. F. - Ougr. XLVIII, v.b.

T. D. Yusupov : Vvedenie v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku. Moskva 1960.

TÜRKLÜĞE AD VEREN KAVİM:

TÜRK (TUKYU) LER

Tarih Kaynakları:

1) Bizanslılardan *Menandros,* Bizans elçilerinin haberlerini ihtiva eder. Bakınız: M o r a v c s i k, Byz. Turc. 1. s. 70-81, C h a v a n n e s Doc. Sur les Tou-kioue occidentaux; Spbg. 1903. 233 v.d.

2) Çin kaynakları. Karş. S t. J u l i e n, Documents historique sur les Tou-kioue (Turcs). Extraits du Pien-i-tien et traduits du chinois. Paris 1877 (Extrait du JA). C h a v a n n e s, Doc. ve buna zeyil: Notes additionelles sur les Tou-kioue (Turcs) occidentaux. T'oung Pao 1904: 1-110, E b e r h a r d, Çin'in şimal komşuları. Ankara 1942. s. 86-88, 236, 242-243.

3) Çin ve oyma Türk yazıtları. Bunlara dair önemli yayınlar: R a d l o f f, Atlas der Alterthümer der Mongolei. Spbg. 1892-1899, R a d l o f f, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Spbg. 1894-1895. Aynı müellif, Neue Folge. Nebst einer Abhandlung von W. B a r t h o l d, Die historische Bedeutung der alttü. Inschriften. Spbg. 1897. Aynı müellif, Zweite Folge. W. R a d l o f f, Die Inschrift des Tonjukuk, F r. H i r t h, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, W. B a r t h o l d, Die alttü. Inschriften und die arabischen Quellen, Spbg. 1899, V. T h o m s e n, Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors 1894 (Mém. de la Soc. F. -Ougr. V). V. T h o m s e n, Turcica. Etudes concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie, Helsingfors, 1916 (MSFOu XXXVII), V. T h o m s e n, Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. ZDMG N. F. III, 1924, s. 121-175. N é m e t h, Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan. KCsA II, 1926, s. 134-143.

K o t w i t c z - S a m o i l o v i t c h : Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu. Rocznik Orjentalistyczny IV, 1928, Lemberg, s. 60-127. Burada birkaç sözden ibaret yadigârlar da dağı-

nık olarak yayınlandı. Hüseyin Namık Orkun tekmil runik yazılı ulaşılması güç metinleri, hep bir araya getirmekle çok faydalı bir hizmet yapmıştır. Bibliyografya notları tatmin edici değildir. Kâşgarlı Mahmûd'un sözlüğü ile mukayese ve tahliller yapmıştır. Eski Türk Yazıtları, I-IV. İstanbul 1936-1941.

Amerika'da:

M. Sprengling : Tonyukuk's Epitaph: an old Masterpiece. The American Journal of Sem. Lang. LVI, 1939.

Képes, G. : A magyar ösköltészet nyomairól (Macarların, Göktürklerin vs. aslî destanları'nın en eski izleri hakkında). Irod. tört. -i Közlemények (Edebiyat tarihi Dergisi) 1964, No. 1-2.

Göktürklerin dili hakkında bk:

A. von Gabain : Alttürkische Grammatik, Lpz. 1941.

A. von Gabain : Das Alttürkische. Phil. Turc. Fundamenta I, 1959, s. 2-46.

Türk, Peçenek ve Macar rünik yazılarının mutabakatı hakkında

Németh : Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Bp. 1932. Bibl. Orientalis Hung. II. Son zamanlardaki yayın: Bernştam'ın makalesi, Türk rünik yazıları. Sikkelere dair: Tyurgeşskie monety. Trudy Otd. Ist. Kult. i Isskustva Vostoka II, 1941, s. 105-111.

Von Le Coq : Auf Hellas Spuren, Lpg. 1926, s. 45.

Türkler hakkında ayrıca:

Németh : HMK, s. 193-203 v.b.

Marquart : Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Lpg. 1898.

Marquart : Historische Glossen zu den alttürk. Inschriften. Wiener Zeitsch. f. d. Kunde des Morgenlandes XII, 1898, s. 157-200.

Marquart : Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien. Ostasiatische Zeitschr. VIII, 1920, 289-293.

Türgişler hakkında

Barthold : Vorlesungen, s. 6 v.d.
Grousset : Steppes s. 124-162.
Grousset : As Or. s. 228-247.
Ligeti : Az ismeretlen Belsö-Âzsia (Bilinmeyen İç Asya). Bp. 1940, s. 54-86, s. 193-206.

Devlet teşkilâtı ve Türk ünvanları hakkında

László, F. : A kagan és családja (Hakan ve ailesi). KCsA III, 1940, s. 1-39.
Türkçe tercümesi: Türk Hukuk Tarihi Dergisi I, 1944.
Kurakichi Shiratori : Kaghan unvanının menşei. Belleten 1945, s. 497-504.
Caferoğlu, A. : Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecm. I, 1931, s. 105-119.
Kurat, A. N. : Gök Türk Kağanlığı, Ankara 1952, DTCF Dergisi, s. 1-56.
Bernştam, A. : Social'no - ekonomiçeskiy stroy orhono-yeniseyskih tyurok VI-VIII. vekov. Vostoçnotyurskiy Kaganat i Kirgizı. Moskva-Leningrad 1946.

TÜRK DEVLETİNİ DOĞUDA YAŞATANLAR:

UYGUR'LAR

Uygur'lara dair muasır haberlerin büyük bir kısmı Çin kaynaklarında bulunur. Ancak bunlara ait haberler, Hunlarda ve Türklerde olduğu gibi henüz toplanmamıştır. Birçok asırları kapsadığı için, bu aynı zamanda güç bir iştir. En Eski tarihlerine dair Kiu T'ang'tan alınan parçaları C h a v a n n e s, Documents 87-94'de yayınladı. Şa-to kavmi hakkında da aynı eserde 96-99. sahifelerde bilgiler vardır. Pien-i-tien'deki haberleri S c h l e g e l yayınladı (Daha aşağıda gelecektir). E b e r h a r d, Randv. 48-49'da ve O. F r a n k e, Geschichte des Chinesischen Reiches I-III adlı eserinde birçok Çin kaynakları gösterirler.

Daha sonraki Çin yazarlarından E. B r e t s c h n e i d e r, Mediaval Researches from Eastern Asiatic Sources, I-II. London 1910 adlı eserinde bahseder.

İslâm dünyası tarihçileri ve coğrafyacılarından iki çağı ayırt etmemiz gerekir. Birinciler Uygur'ları genel olarak Toguzoguz diye anarlar. Uygur'ları ilk tanıyan, *Tamîm ibn Bahr,* onları büyük ihtimale göre Orhon'daki yurtlarında ziyaret etmiştir. Bakınız:

M i n o r s k y. Hud d al 'Âlam 481. X yüzyıl sonunda yazılan hudud al-'Âlam ve *Gardizi*'nin XI. yüzyıl ortasında yazılan Zayn al-akhbâriye Toguzoguzlardan hayli tafsilatla bahsederler: Hudud al-'Âlam"The Regions of the world". A Persian Geography 372 A.H. 982 A.D. Translated and explained by V. M i n o r s k y. With the preface by. V. B a r t h o l d, 1930. (Gibb Memorial New Series XI, London 1937). B a r t h o l d'un önsözü, Arab-Fars coğrafya edebiyatı hakkında etraflı bilgi vermektedir.

M i n o r s k y ise zengin haşiye ve notlarında diğer Müslüman coğrafyacılar arasında H. al-'Â. metnini tanıtır (The Toghuzguz, s. 94-95, 263-277; The Yakgmâ, s. 95-96, 277-281, The Kharlukh, s. 97-98, 286-297). Bilhassa eski Sarı Uygur'larla ilgili olarak *Marvazî* da

bahseder: Sharaf Al-Zaman Tâhır Marvazî on China, The Turks and India by V. M i n o r s k y, London 1942.

G r. K u u n, G é z a : Gardizi kézirati munkájának a törökökröl tibetiekröl és sinaiakról irt fejezetei. Kiadta, magyarra forditotta... Bp. 1903. (Gardizî'nin elyazma eserinin Türklerden, Tibetlilerden ve Çin'lilerden bahseden bölümleri v.b.).

Raşideddin, Cuveynî ve çok daha geç gelen *Abulgâzi* ikinci devre kaynaklar sayılır. Bunlara ait bibliyografya için Moğollar bahsindeki notlara bakınız.

Ö g e l, B. : Sino-turcica. Taipei 1964. Kaynakların analizinden kıymetli teferruatlı neticelere varır.

S i r A. S t e i n : Desiccation in Asia. Hung. Quarterly, Bp. 1938.

S i r A. S t e i n : Innermost Asia: its Geography as a Faktor in History. Georg. Journal LXV, 1925 s. 377-403, 473-498.

A. v o n G a b a i n : Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken. Der Islam. 1949, s. 30-62.

E b e r h a r d, W. : Conquerors and Rulers. Leiden 1952.

P u l l e y b l a n k, E. G. : Gentry Society. Bulletin of the School of Or. Stud. XV, 1953.

C z e g l é d y, K. : Kâşgarî földrajzi neveihez (Kâşgarî'nin coğrafya adlarına dair). MNy LIX, 1963, s. 61-65.

C z e g l é d y, K. : A régi török törzsszövetségek numerikus felosztásának kérdéséhez (Eski Türk oymak birliklerinde sayı ile bölünüşe dair). MNy LIX, 1963, s. 456-461.

P r i t s a k, O. : Von den Karluk zu den Karachaniden, Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Ges. 101, 1951, s. 270-300.

H a m i l t o n, J. R. : Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties après les documents chinois. Paris 1955.

H a m i l t o n, J. R. : Toquz-Oγuz et On-uyγur. JA 1962, s. 223-263.

Ö g e l, B. : İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi. s. 347-368.

Yazıt şeklindeki malzeme de değerli tarih kaynağıdır. Karabalgasun'daki üç dilli, dolayısiyle üç çeşit yazılı (Çin, Sogd, Uygur), IX. yüzyıldan kalan sütunlu yazıttır. Çin'ce kısmı oldukça iyi muhafaza edilmiştir. Bunun için bakınız: "Die Chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. Übersetzt und erläutert von G. S c h l e g e l. Helsingfors 1896. (Mémoires de la Soc. F. -Ougr, IX). Birlikte mütalea ediniz: N i m e t u l l a h M a çevirmesi: H. N. O r k u n, Türk yazıtları II, s. 40 v.d.. Bu anıtta

rünik yazılı kısım çok bozuktur. Parça halinde önce R a d l o f f. çözmeğe çalıştı. Alt tü. Inschr. I, s. 283 v.d. Ayrıca bakınız:

C h a v a n n e s : *Le nestorianisme et l'inscription* de Kara-Balgassoun. JA 1897, s. 43-85 (Müellif yanlış sonuçlara varmakla beraber zengin malzemeyi bir araya toplar).

Diğer rünik yazıtlı anıtlar arasında, Şine-usu taş tazıtı mühim olup, bunda Orhon çevresindeki Uygur devletinin başlangıcından haberler vardır. Şuci mezar yazıtı daha az önemlidir. Bunları R a m s t e d t, yayınladı: Zwei uigurische Runeninschriften, Journal de la Soc. F. -Oug. XXX, 1913, s. 1-63.

Uygur'lardan rünik yazılı elyazmalar da kalmıştır. Bk.:

V. T h o m s e n : Dr. M. A. Stein's Manuscripts in turkisch "Runic" script from Miran and Tun-huang. JRAS 1912, s. 181-277.

Uygur harfleri ile yazılı yadigârlar daha da boldur. Bunlar için başlangıç olarak:

A. v o n L e C o q . Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde (Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen: MSOS 1919 Westasiat. Studien s. 93-109). Uygurca yazılı metinler arasında, tarih kaynağı olarak arşiv belgeleri en önemlileridir. Bunları en çok yayınlayan: W. R a d l o f f'tur: Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach d. Tode des Verfassers mit Ergänzungen hrsg. von S. M a l o v. Leningr. 1928.

H e r r f a h r d t : Das Formular der uigurischen Schuldurkunden. Zschr. f. vgl. Rechtwiss. XLVIII, 1934, s. 93-103.

Aslında siyasî tarihten ziyade, Uygur mânevî hayatını aksettiren malzeme fevkalâde zengindir. Bunlara dair geniş bibliyografya:

A. v o n G a b a i n : Alttürkische Grammatik. Lpg. 1941. Porta Linguarum Orientalium XXIII, s. 225-234.

Ç a g a t a y, S a a d e t : Uygur yazı dili. AÜDTCF Dergisi, 1943, s. 77-88.

A r a t, R e ş i d R a h m e t i : Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig. I-III. İstanbul-Ankara 1947-1959.

Uygur'ların Hıristiyanlıkla münasebeti hakkında

L. R á s o n y i . Das uigurische Aesop-Josipas-Fragment. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VIII, 1930, Athen s. 429-443.

Budist edebiyatı hakkında bilhassa

F. W. K. Müller ve ayrıca Radloff : Metin yayınları önemlidir. Birlikte mütalea ediniz.

Sinor, Dénes : A középázsiai buddhizmusról (Orta Asya'daki Budizme dair) KCsA I, Kieg. Köt. s. 19-39, s. 353-390.

Mani metinlerini, Von Le Coq, Radloff ve W. Bang yayınladılar. Birlikte mütalâa ediniz: V. Gabain'in zikri geçen eseri.

Uygur edebiyatının tanınması için R. Rahmeti Arat'ın muazzam son eseri bilhassa önemlidir: Eski Türk Şiiri. Ankara 1965, Türk Tarih Kurumu, 506 s.

Çin ve Uygur Maniheizmi tarihi hakkında birçok önemli malzeme zirdeki eserde bulunur: Un traité manichéen retrouvé en Chine (traduit et annoté par Ed. Chavannes et P. Pelliot. JA 1912, s. 499-617, 1913, s. 99-394.

Maniheizm hakkında umumî bilgi için. F. Chr. Bauer, Das manichaeische Religionssystem, 1831, Neudruck 1928 ve bilhassa Wesendonk, Mani und seine Lehre, Lpg. 1926.

Adam, A. : Manichäismus.
A. von Gabain : Buddhismus in Zentralasien.
Spuler, B. : Die nestorianische Kirche.

Bu üç araştırma Handbuch der Orientalistik'in VIII. cildinde çıktı. Leiden 1961.

Uygur san'atı hakkında bilhassa. Von Le Coq'ın eserleri önemlidir. Chotscho, Bln. 1913; Die buddhistische Spätantike in Mittelasien I-IV. Bln. 1922-1928 (II. cildi: Manichaeische Miniatüren) Bilderatlas zur Kunst-und Kulturgeschichte Mittelasiens, 1915. Auf Hellas Spuren in Ostturkistan, Lpg. 1926. Ayrıca: E. Waldschmidt, Gandhara, Kutscha, Turfan. Lpg. 1925.

Grünwedel, Alt-Kutscha. Bln. 1920.

F. W. K. Müller'in çeşitli konulara dair makaleleri de önemlidir. Meselâ:

Der Hofstaat eines Uiguren-Königs. (Festschrift f. V. Thomsen. Lpg. 1912, s. 202 v.d.) Uigurische Glossen. Ostas. Zeitschrift VIII, 1920, s. 310 v.d. Bu makale Uygur oymaklarının adlarından ve hanların unvanlarından bahseder.

Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften ABAW 1915, Uygur şahıs adlarının *Mahrnamag* ile en zengin kaynağıdır.

Uygur matbaacılığı hakkında

Th. Fr. Carter: The Invention of Printing at China and its Spreadwestward. New-York 1925.

Terkibi bahisler: Grousset, Steppes s. 161-180, Grousset, AsOr s. 250-255, Barthold, Vorles. s. 38-48 v.d., Thomsen, Aus Ostturkestans Vergangenheit. Ung. Jahrb. V, 1925, s. 1-24. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1946.

Tokharlara dair: 1927 yılına kadar olan edebiyatı Gaál, László topladı. A tokhár nép és nyelve. KCsA II. 1927, s. 244-266. Tokhar kavmi ve dili. Ondan sonra da bu konu ile çok meşgul oldular. Sieg, Siegling, Levi, Konow, Pelliot, Henning, Keith v.b.

Tarım havzası örenlerinin keşfi hakkında bilhassa A. Stein'in araştırmaları önemlidir. Eşsiz enerjisi olan Macar Menşeli bu kâşifin kısa olmakla beraber yegâne biyografyası ve eserlerinin tanıtması: Rásonyi, Stein Aurél hagyatéka. — Sir Aurel Stein and his Legacy. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1960. 1943'te Ölüm yatağında, haklı olarak şunları söyledi: "Hayatım çok enteresandı". Konumuzla ilgili en önemli eserleri şunlardır:

Sir A. Stein: Ancient Khotan, 1907.
Sand - buried Ruins of Khotan, 1904.
Ruins of Desert Cathay, 1912.
Serindia, 1921.
Innermost Asia, 1928.

Yaptığı üç seferi hakkında toplu olarak: On Ancient Central. Asian Tracks. London 1933.

A. v. Le Coq dördüncü seyahati hakkında: Die vierte deutsche Turfan-Expedition. Turan 1918, s. 7-24. Diğer eserleri:
Auf Hellas Spuren, 1926.
Von Land und Leute in Ostturkistan, 1928.

Klementz: Turfan und seine Altertümer, Spbg. 1899.

Pelliot: La mission Pelliot en Asie Centrale, Hanoi, 1909.

TÜRK DEVLETİNİN BATIDAKİ VÂRİSLERİ:

KAZAR'LAR (HAZAR'LAR)

Çin'lilerin *Tuk-iu ho-sa* (Türk-Hazar) adı için bakınız: C h a v a n n e s : Doc. s. 145-170.

Bizans kaynakları arasında bilhassa *Theophanes patrik Nikephoros* ve *Konstantinos Porphyrogennetos* v.b. önemlidir. Kaliz'ler için *Kinnamos*'un eseri başta gelir. Bunlara dair açıklamalar M o r a v c s i k' in Byz. Turc. I, s. 81-86 da yine M o r a v c s i k'in *Nikolaos Mystikos*'a dair KCsA I, s. 156'da bulunur.

Kafkas kavimleri içinde Gürcü ve bilhassa Ermeni eski tarihçilerinin verdikleri haberler Hazar ve Macarlar için önemlidir.

Mesela, VII. yüzyılda *Sebêos*, IX. yüzyılda *Khorene'li Moses* ve X. yüzyılda *Moses Kagankatvaci* bu cümledendir. Birlikte mütalea ediniz: V á c z y, P., Attila ve Hunları, s. 288-289.

Arap ve Fars kaynakları neşriyatı arasında önemlileri şunlardır:

D. A. C h w o l s o n : İzvestiya o Kozarach, Burtasach, Bolgarach, Madjarach, Slavyanach i Russach Abu-Ali Ahmeda Ben Omar İbn Dasta (= İbn Rustah), Spbg. 1869.

İbn Rustah'ın yeni, tenkidli baskısı Bibliotheca Geographorum Arabicorum (BGA), VII/1. cildinde D e G o e j e'nin himmeti ile Leiden'da 1892' de yapıldı.

889 tarihinden önceki durum için Kurtubeli *al-Bakrî* ve İranlı *Gardizî* ele alınmalıdır.

Al-Bakrî'nin Al-masâlik va'l-mamâlik ve Gardizî'nin, Zain al-Akhbar'dan Hazarlara, komşularına ve Macar'lara ait haberleri G r a f K u u n, G. da yayınladı: MHK. s. 141-284. Bu üç doğu kaynağı X. yüzyılda yaşayan Samanî nâzırı *Cayhanî*'nin kaybolan eserine dayanırlar.

889 tarihinden sonraki vakalar içinde doğu kaynakları vardır. Meselâ, Arap *İstahrî ve İbn Haukal*'ın eserleri bu cümledendir. Birlikte mütalâa ediniz: MHK. s. 141-284.

İbn Fadlan'ın seyahatnamesi, Risâle de önemlidir: Z. V. Togan İbn Fadlân's Reiserbericht, Leipzig, 1939. s. 98 v.d., 256 v.d. *Masudî*'nin bir eseri ve daha önce zikri geçen Hudûd al-'Alam'ının Minorsky neşri, s. 161-162, 450-460.

Arap kaynaklarının açıklanması bakımından, Macar ihtisas edebiyatı, bilhassa KCsA oldukça zengindir.

Gr. Zichy, Le voyage de Sallâm, l'interprète, à la muraille de Gog et de Magog. KCsA I, 1922, s. 190. v.d.; Kmosko, Die Quellen Istachrî's in seinem Berichte über die Chasaren, KCsA I, 1921, s. 141 v.d.

Kmosko : Araber und Chasaren. KCsA I, 1924 ve 1925, s. 280 v.d., s. 256 v.d.

A. Z. V. Togan : Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. KCsA III, 1940, s. 40-76.

Kafkasya ve doğu kaynaklarından Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Lpg. 1903, s. 1-27 ve s. 270-305 de geniş ölçüde faydalanmıştır. Eski yayınlardan Barthold'ın Khazar, EI. II.; ve yine Barthold'ın, Vorles. Hazar'lardan bahseder.

Hazar'lara dair yayınların en yeni bibliyografyası Moravcsik: Byz. Turc. 1958, I, 81-86'da bulunur. Birlikte mütalea ediniz: Ung. Bibl. Turk. I-II. Son yıllar bibliyografya yayınları arasında Gyóni, Mátyás'ın Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok (Kalizler, Kazarlar, Kabarlar ve Macarlar). MNy XXXIV, 1938, 86-96 ve s. 159-168.

M. N. Artamonov : İçerki drevneyşey istorii Chazar. Leningrad, 1936.

V. A. Moşin : Rus'i i Chazariya pri Svyatoslave. Sem. Kond. VI, 1933, s. 197-208.

H. Kun, T. : A magyarság kaukázusi története (Macarların Kafkasya'daki tarihi). Ligeti tarafından yayınlanan "A. magyarság östörténete" de s. 71-100.

Németh : HMK s. 233 v.d.

Telegdi, Zs. : A kazárok és a zsidóság (Hazar'lar ve Yahudilik). I, MIT 1940.

Nasonov, A. N. : Tmutorokan v istorii Vostoçnoy Yevropi X veka. İstoriçeskiye Zapiski VI, 1940, s. 79-99.

Runciman, S. : Orta çağların başlarında Avrupa ve Türkler. Belleten VII, 1943, s. 45-57.

C h a d w i c k : The Beginnings of Russian History. Cambridge, 1946. 14 (İbn Rustah Kiev Rus prensini Khagan Rûs olarak zikretmişti).
D u n l o p, D. M. : History of the Jewisn Khazars. Princeton 1954.
C z e g l é d y, K. : Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the literary Remains of M. Kmoskó. Acta Orientalia Hung. IV 1954, s. 19-90.
C z e g l é d y, K. : Khazárs Raids in Transcaucasia in 762-764. Acta Or. Hung. XI, 1960, s. 75-88.
C z e g l é d y, K. : Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren. Acta Or. Hung., XIII, 1961, s. 320-251.
A r t a m o n o v, M. Y. : Oçerki dervneyşey istorii Khazar. İkinci tabı, Leningrad 1963.
Ö g e l, B a h a e d d i n : İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi. Ankara 1962, s. 223-238.

MACAR'LAR

Macar-Türk münâsebetlerine dair bibliyografya iki bölümden ibarettir: 1) Macarlığın yurt işgal çağına, dolayısiyle yurt işgal eden oymakların kaynaşmasına dair olan bölüm, 2) Macarlığın daha sonraki Türk kavimleri ile bağlantısına dair olan bölüm.

Bütün Macar tarihine ve onların Türklerle münâsebetlerine dâir en iyi, açıklayıcı zengin notları hâvi ve bibliyografya bilgileri ile tamamlanan kılavuz: Hóman-Szekfü: Magyar történet (Macar tarihi), I-V. Bp. 1943-1944.

En yeni büyük Macar tarihi henüz bitmemiştir.

M o l n á r E r i k : A magyar társadalom története. Son baskısı: Bp. 1965.

F. E c k h a r t'ın daha kısa eseri Türkçeye de çevrilmiştir: Macar tarihi. Çev.: İ b r a hi m K a f e s o ğ l u, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, 316 s.

Bunun dışında ilgili bahisler içinde ancak Türklükle sık ilgisi olan eserler gösterilmiştir.

Yabancı kaynaklar arasında en önemlileri Bizanslılara ait olanlardır. *Georgios Monachos, Theophanes Continuatus, Leon Philosophos, Konstantinos Porphyrgennetos* v.b. Sonuncunun en iyi tenkitli neşri Moravcsik tarafından yapıldı.

Lâtince kaynaklar:

Liutprand'ın çeşitli manastır salnâmeleri v.b. Arap ve Fars (Hazar'lara dair bahse bakınız) ve İslav kaynaklarına gelince bunların Macar'lara ait önemli bölümleri P a u l e r ve S z i l á g y i tarafından tertibolunan "A magyar hongoflalás kutföi"e (Macar yurt işgal çağı kaynakları, MHK, Bp. 1900) alınmışsa da bu esere eskimiş nazarı ile bakmak gerekir.

Bizans kaynaklarının değeri, açıklaması ve bibliyografya bilgisi için bakınız: M o r a v c s i k, A Magyar Törtênet Bizánci Forrásai. Bp. 1934. ve Byz. Turc. I. Ayrıca:

G y ó n i, M. : Magyarorszâg és a magyarság a bizánci források tükrében (Bizans kaynakları aynasında Macaristan ve Macarlık). Bp. 1932.

Doğu kaynaklarının açıklanması hususunda 1900'den beri hayli ilerlemeler kaydedilmiştir. Az önce zikredilen A. Z. V. T o g a n'ın İbn Fadlân'ı ve Hudud al 'Âlam bunlar arasındadır.

Rus salnâmelerinin Macar'lara müteallik en eski haberleri için bk.:

H o d i n k a, A. : Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai (Rus salnamelerinde Macarlarla ilgili haberler). Bp. M. T. Akadémia 1916.

Bizzat Macar kaynakları arasında XII. yüzyıl sonlarında yazılan *Anonymus ile Kézai'n*in XIII. yüzyıldan kalma Gesta Hungarorum başlıklı kroniği v.b. gelir. Zengin açıklamalar ile yapılan baskısı: Z s. S z e n t p é t e r y tarafından : Scriptores Rerum Hungaricarum. I-II, Bp. 1937-1938 adı ile yapılmıştır.

Muhtelif dillerdeki kaynakların Macar'larla ilgili kısımlarının en önemlileri şu kitapta neşredildi: A magyarok elödeiröl és a honfoglalásról (Macar'ların ecdâdı ve vatan işgâli hakkındakiler). Tertip eden GY. G y ö r f f y, Bp. 1958.

Macar'ların Finnugor akrabalarına ve bunlarla ilgili bibliyografyaya dair Z s i r a i, M.'nin çok güzel eseri kesin olarak cevap verir. Finnugor rokonságunk (Finnugor akrabalarımız). Bp. M. M. Akadémia 1930.

Yurt işgâli öncesi Macar-Türk münasebetleri için bakınız

M a r q u a r t : Streifzüge. 1 v.d., 27 v.d., 60 v.d., 160, 515 v.d.

N é m e t h : A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930.
Buna ilâveler:

R á s o n y i : MNy 1931, s. 314-318 ve 1932, s. 100-105.

D e é r : A magyarság a nomád kulturközösségben (Macarlık göçebe kültür çevresinde). M. Müvelödés története, I, s. 23 v.d.

L á s z l ó, G y. : Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967.

G r. Z i c h y : Magyar östörténet (Macarların en eski tarihi). Bp. 1938. Magyar Szemle Kincsestára. No. 5.

L á s z l ó, G y. : A Magyar östörténet régészete (Macarlar en eski çağının arkeolojisi. Bp. M. T. Akadémia I. oszt. közl. 1954, s. 459-488.

A magyarság östörténete (Macarların en eski tarihi). Yazanları: C z e g l é d y, K., D e é r, J., G u n d a, B., G y ó n i, M., K n i e z s a, I., K o s s á n y i, B., H a l a s i - K u n, L á s z l ó, G y., L i g e t i, .L., N e m e s k é r i, J., Z s i r a i, M., Yayınlayan: L i g e t i, L. Bp. 1943.

P a u l e r, G y. : A magyar nemzet története Szent Istvánig (St. Etienne'e kadar Macar ulusu tarihi). Bp. Magy. Tud.

Akadémia, 1900. Haşiye ve notları dolayısiyle bu gün de faydalıdır.

Macarların en eski ve Árpádlar devrindeki tarihi için D. C s á n k y tarafından tertip edilen muazzam toplu eser: Árpád és az Árpádok". Bp. 1896 dahi kıymetlidir.

Batı dillerinde yayınlanan yayınlar arasından bk.:

C. A. M a c a r t n e y : The Magyars in the ninth Century, Cambridge 1930.

J. D e é r : Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie, Szeged 1934.

M o r a v c s i k : Zur Geschichte der Onoguren. UJ. X. 1930. s. 53 v.d.

Árpád sülâlesi çağı için Pauler'in geniş açıklamaları havi: A magyar nemzet története az Ápádházi kirâlyok alatt (Árpád sülâlesi kralları çağında Macar ulusu tarihi). I-II, Bp. 1899 bugün de değerini muhafaza eder.

Székely'lilerin menşeine dâir edebiyat çok zengindir.

N é m e t h : A székelyek eredetének kérdése (Székely'lilerin menşei sorusu). Századok LXIX, 1935, s. 131 v.d. Aynı eser Fransızca olarak: AECO VI, 1940. s. 208 v.d.

Németh'in izahını çürütmesi:

H a s a n E r e n : MNy 1943, s. 206.

R á s on y i : Székely adının Türkçeden izahı: L'origine Du Nom *székely* (Sicule). Acta Linguistica, XI, 1961, s. 155-188.

İçtimaî teşkilâtlarının Türk karakteri hakkında G y ö r g y B o d o r'un araştırması Türk Kültürü Araştırmaları dergisinde (Ankara) basılmak üzeredir.

K a r á c s o n y i, J á n o s : Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmenyek vagy izmaelitak (Macaristan'da yerleşen Busuman'lar, yahut İsmailli'lerin kimliği ve Macaristan'a girdiklerinin tarihi hakkında). Budapest 1913.

1914'den 1935 yılına kadar kılavuz eser zikri geçen: Ung. Turc. I-II. dir. Ancak Türk kavimlerle olan ilgileri için değil, bütün Macar tarihi için de bibliyografya mevcuttur.

A magyar történeti irodalom bibliográfiáya. Budapest.

Muhtelif Türk kavimleri ile olan rabıtalar ve onların yerleşmelerine dair bibliyografya bundan önceki ve bundan sonra gelen bölümlerde gösterilmiştir.

PEÇENEK'LER VE UZ'LAR (OĞUZLAR)

X. yüzyıla kadar olan zaman için, Macar'lar ile ilgili kaynaklar şamildir. Daha sonra Bizans kaynakları arasında, bilhassa *Kedrenos, Kinnamos, Anna Komnena* (bu sonuncu UZ'lara Hunlar, der), *Skylitzes,* ayrıca *Niketas Khoniates, Michael Attaleiates, Niketas Bryennios* ve *Theodoros Prodromos* başta gelir. Bu kaynaklar için bakınız: M o r a v c s i k, Byz. Turc I., Rus salnameleri (Polnoye Sobranie Russkih Letopisey) ve kısmen Macar kaynakları da son derecede önemlidirler.

Peçenek'lere dair monografyalar, araştırmalar büyük ölçüde UZ'lara ve Kumanlara da taalluk eder. Bunlar arasında önemlileri şunlardır:

G o l u b o v s k i y'nin çok zikri geçen ve bulunması güç eseri: Peçenegi, torki i polovcy do naşestviya tatar. Kiev 1884.

D. A. R a s o v s k i y : Her üç kavme çok defa dikkati çeker. En değerli eseri: Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii, Sem. Kond. VI, 1932.

H. N. O r k u n'un küçük ve iktibaslardan ibaret eserinden başka en önemli Türkçe yayın şudur:

A. N. K u r a t : Peçenek tarihi. İstanbul 1937.

C. A. M a c a r t n e y : The Petchenegs. The Slavonik Review VIII, 1929, s. 342 v.d.

En yeni ve en mufassal bibliyografya, Phil. Turc. Fundamenta'nın III. cildinin "Les Türk non islamisés en Occident" başlıklı bölümünde neşredilen şu fasıldır:

R á s o n y i : Petchenegs, Ouz et Comans. Rapports avec les Hongrois.

M o r a v c s i k : Biz. Turc. II. tabı, s. 87-91.

Bizans-Peçenek münasebetleri hakkında teferruatlı müteallik araştırmalar:

V a s i l y e v s k i y : Vizantiya i peçenegi. Trudy V. G. V a s i l y e v s k a g o I. SPbg. 1908, s. 1-175.

V a s i l y e v : Histoire de l'empire byzantin I-II, Paris 1932.

O s t r o g o r s k y : Gesch. des byzantinischen Staates. München 1939.

B a l k a n' l ı l a r v e b i l h a s s a P e ç e k l e r' l e i l g i l e r i h a k k ı n d a

Y i r e ç e k : Überreste der Petschenegen und Kumanen auf der Balkanhalbinsel, Prag 1889. (SB. der Böhm. A.d.W.).

Z l a t a r s k i : nin yukarda zikrolunan eseri.
M u t a f ç i e v : Bulgares et Roumains dans les pays du Danube. Sofia 1927.
M u t a v ç i e v : Proizkhodıtı na Asenevtsi, Sofia 1928.
G y ó n i, M. : A Paristrion. AECO 1943-44, s. 83-188.
G y á r f á s, I s t v á n : A jászkunok története (Yas-Kun'lar tarihi). I-IV. Kecskemét-Budapest 1870-1885. Bu eser eskimiştir. II. cildi de Peçeneklerden bahseder. Daha ziyade S t r i t t e r'in eserinden iktibaslardan ibarettir.

N é m e t h, G y u l a'nın Peçeneklerin tarihinden, yazısından ve dil özelliklerinden bahseden, Nagyszentmiklós hazinesi yazıtlarının çözümü ile ilgili araştırması çok önemlidir: Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós, Bp. 1932.

G y. G y ö r f f y'nın teferruatlı, bilhassa yerleşme tarihi bakımından değerli ve teferruata müteallik sonuçları ihtiva eden eseri: Besenyök és magyarok (Peçenekler ve Macarlar) KCsA I, Kieg. Kötet, 1939, s. 397-500.

Teferruata müteallik Macar araştırmaları kısmen Peçenek'lerin dili, dağınık yadigârları ile ilgilidir.

G o m b o c z : Über den Volksnamen *besenyö*. Turán, 1918, s. 209 v.d.
G o m b o c z : *A besenyö* népnévröl (Peçenek halk adına dair). MNy XII, 1916, s. 281 v.d.
G o m b o c z : Árpádkori török személyneveink (Árpád çağı Türk şahıs adlarımız). Bp. 1915.
N é m e t h : Peçenek oymak adları. KCsA I.
N é m e t h : Die petschenegischen Stammesnamen. UJb. 10, 1930, s. 27-34.
N é m e t h : Árpádkori törökjeink (Arpadlar çağındaki Türklerimiz). Népünk és nyelvünk, 1931, s. 169-185.
G y ö r f f y, G y. : Yukarda zikrolunan eser.
R á s o n y i : Zur Frage der Eigennamen bei Anonymus. UJb. XV, 1936, s. 548-554.
Maklár adı ve oymağı hakkında : N é m e t h MNy ve R á s o n y i MNy 1941, s. 116-118.
R á s o n y i : Orta çağda Erdel'de Türklüğün izleri. Belleten 1938, s. 107-122.
R á s o n y i : Über die geographischen Namen Tortillou und Tatrang. UAJb. XXXIII, 1961, s. 245-251.

Peçeneklerin yerleşme tarihi konusu ile ilgili incelemeler: Önce bu konuya J e r n e y temas etmiştir. Son zamanlarda S z o k o l a y, M. üstünkörü meşgul oldu.

S z o k o l a y, M. : A magyarországi besenyötelepekröl (Macaristandaki Peçenek yerleşme yerleri). Föld és Ember IX. 1929, s. 65-90. Maalesef R a s o v s k i'nin yukarda zikrolunan eseri de buna dayanır.
K n i e z s a : A nyugatmagyarországi besenyök kérdéséhez (Batı Macaristandaki Peçenekler sorusuna dair). Domanovsky-Emlékkönyv, Bp. 1937, s. 323.
B e l i c z k y : A nyugatmagyarországi és felvidéki besenyötelepek (Batı Macaristandaki ve Felvidék'teki Peçenek yerleşmeleri). Aynı eserde s. 59 v.d.
C o n e a, J. - D o n a t, J. : Contribution a l'étude de la toponymie petchenègue et comane de la plaine roumaine de Bas-Danube. Contr. Onomastiques. Bucureşti 1958, s. 139-170. Türkolog olmayan yazarların bu makalesi pek tenkitsizdir.

Diğer küçük makaleler için bakınız : Ung. Bibl. Turc. I-II.

Uz'lara dair yayınlar:

F a r u k S ü m e r : Oğuzlar (Türkmenler), Ankara 1967, DTCF yayını. Esaslı bir eserdir.
M a r q u a r t : Über das Volkstum der Komanen. Bln. 1914, s. 25 v.d.
K o s s á n y i : Az uzok és kománok történetéhez a XI-XII. ik században (Uz'ların ve Kuman'ların tarihine dair, XI-XII. yüzyılda). Századok LVII-LVIII, 1923-1924, s. 519-537. Türkçe tercümesi: Belleten VIII, s. 1944, s. 119-136.
R a s o v s k i y, D. A. : Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii. Sem. Kond. VI. 1933, s. 1-66.
R a s o v s k i y, D. A. : O role çernyh klobukov v istorii drevney Rusi. Sem Kond. I, 1927, s. 93-109.
R a s o v s k i y, D. A. : Rus, Çernye-klobuki i Polovcy v XII. v. İzv. na Blg. İstor. Druzestvo XIV-XVII. Sofia 1940, s. 369 v.d.
R á s o n y i : Der Volksname Berendey. Sem. Kond. VI,, 1933, s. 219 v.d.
R á s o n y i : Les noms des tribus dans le "Slovo o polku Igoreve. Kond. VIII, 1935, s. 293 v.d.
Z a j a c z k o w s k i, An. : Zwiazki jezykowe polwiecko-slovianskie. Wroclaw 1943.

KUMAN'LAR

En eski tarihlerine ait kaynaklar Peçenek'lerle ilgili kaynaklarla hemen müşterektir. Bunlardan başka metin kısmında zikrettiğimiz doğu kaynakları da eski tarihleri hakkında bazı haberleri ihtiva ederler. Başlıcaları:

M a r q u a r t : Komanen.

M a r q u a r t'tan sonra ortaya çıkan M a r v a z î'nin yukarda zikrettiğim eseri Kuman'ların menşei hakkında önemlidir. Bk.:

C z e g l é d y, K. : A kunok eredetéröl (Kumanların menşei hakkında). MNy XLV, 1949, s. 43-50.

Rus salnâmeleri çok defa zengin olup, bilhassa geniş ölçüde has isimleri ihtiva ederler. Bizans kaynaklarında, geç çağın Peçenek haberlerinden başka *Georgios Akropolites* ve *Pachymeres* önemlidir. Bunlara dair bakınız: M o r a v c s i k, Byz. Turc. I. Aynı eserin 90-94 sahifelerinde, geniş bibliyografya malzemesi de sunulmuştur.

G o l u b o v s k i y, G y á r f â s ve R â s o n y i (Fundamenta III) den Peçenek'lerle ilgili olarak bahsedilenlerden başka:

M a r q u a r t : Über das Volkstum der Komanen, Berlin, 1914.

R a s o v s k i y : Polovtsi. Sem. Kond. VII, s. 245-62; VIII, s. 161-182; IX, s. 71-85; X, s. 155-178; XI, 95-128. 1935-40.

Kuman'lara dair özel monografyalar niteliğindedir.

M a r q u a r t'ın sinolojik hatalarını P e l l i o t, "A propos des Momans JA 1921" de geniş açıklamalar ile düzeltti.

B a r t h o l d, V. : M a r q u a r t'ın Arab ve Fars kaynakları bakımından tenkidi: Russk. İstoriceşkiy Jurnal VII, 1921, s. 131-156. Almanca tercümesi: Wehrot und Arang'ın önsözünde, s. 31-51.

R á s o n y i : Tuna havzasında Kumanlar. Belleten III, 1939. s. 401-422.

K u m a n l a r ı n a d ı n a d a i r

N émeth : Honf. Magy. Kial. s. 141.

N é m e t h : Die Volksnamen quman und qun. KCsA III, 1940, s. 95-109.

R á s o n y i : MNy. XXVII, 1931, s. 315.

Macar-Kuman münasebetleri hakkında: bilhassa P a u l e r'in: A magyar nemzet története az Ápádházi királyok alatt. I-II (Árpád sülálesi kralları çağında Macar ulusu tarihi). Bp. 1899.

H ó m a n S z e k f ü : Magyar történet I.

K r i n g, M. : Kun és jász társadalomelemek a középkorban (Orta çağda Kuman ve Yas "Oset" sosyal unsurları). Századok LXIV, 1932, s. 35-36, s. 169-188.

G y ö r f f y, G y. : A kunok feudalizálódása (La feudalisation des Comans) Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (Études sur l'histoire des paysans hongrois dans le quatorzième siècle). Bp. 1953, s. 248-275.

E s k i d e n K u m a n'l a r ı n y e r l e ş t i k l e r i N a g y k u n s á g b ö l g e s i n d e k i y a ş a y ı ş l a r ı n a d a i r

G y ö r f f y, I s t v á n : Nagykunsági krónika (Nagykunság kronikası). Karcag 1922. Kısmen eski yazılı eserlerden ve kısmen şifahî geleneklerden derlenmiştir.

K u m a n'l a r ı n ö z e l a d l a r ı n a d a i r

R á s o n y i : Les Noms Toponymiques Comans Du Kiskunság. Acta Lingu. VII, 1957, s. 73-147.

R á s o n y i : Kiskunság Kumanca yer adları. Németh Armağanı, Ankara 1962, 341-352.

R á s o n y i : Les Anthroponymes Comans de Hongrie. AOH. 1967, s. 135-149.

R á s o n y i : Kuman özel adları. Türk Kültürü Araştırmaları (Ankara, TKAE yayını) dergisinde neşredilmek üzeredir. 80 s.

N é m e t h : Török jövevénnyszavaink középsö rétege (Türk iare sözlerimizin orta tabakaları). MNy 1921, s. 22 v.d.

N é m e t h : Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Anhang I. Die Sprache der Petschenegen u. Komanen. ve Árpádkori törökjeink. Népünk és Nyelvünk mecmuasında. III, 1931, s. 169-185.

Codex Cumanicus'a dair

Gr. Kuun, G. : A kunok nyelvéröl és nemzetiségéröl. (Kumanların diline ve milliyetine dair). Bp. 1882. Ayrıca: Codex Cumanicus. Edidit: Gr. Kuun, G. Bp. 1880. Kuun neşriyatının hatalarını W. Bang birçok makalesinde gösterdi. Bunların ve Codex Cumanicus'ta bulunan bilmecelere ait araştırmaların bibliyografyası hakkında bk:

A. von Gabain : Die Sprache des Codex Cumanicus: Fundamenta I, 1959, s. 46-47.

Codex Cumanicus fotokopisini ve Codex'teki söz malzemesinin lûgatini K. Grönbech sundu : Monumenta Linguarum Asie Mairois I. Kopenhagen 1936 ve Komanisches Wörterbuch. Köbenhavn 1942.

Codex Cumanicus'un menşei hakkında

Györffy, Gy. : Autour du Codex Cumanicus: Analecta Orientalia memoriae A. Csoma de Körös dicata. Bp. 1942-47, s. 110-137. Bibl. Orient. Hung. V.

Németh : A qypçak névröl (Kıpçak adına dair). HMK s. 30, 36.

A. Bruce Boswell : The Kipchaks Turks. Slavonic Rewiew VI, 1927-28, s. 68-85.

Birlikte mütalea ediniz: Kuman-Kıpçak oymaklarına dair

Rásonyi : AECO I, 1935, s. 235 ve NyK LI, 1941, s. 290-291.

Rumen'lerin tarihinde Kuman-Kıpçak münasebetlerine dair

Györffy, I. : A kunok megtérése (Kumanların Hıristiyanlığa geçişi). Protestáns Szemle XXXIV. 1925. 669-681.

Rásonyi : Valacho-Turcica. Gragger-Festschrift, Berlin 1927, s. 68-96.

Rásonyi : Contributions a l'histoire des premières cristallisations des états des Roumains. I. L'origine des Basaraba. Bp. 1935. Ostmitteleuropaeische Bibliothek, 3.

Ortakçılara dair

B. Grekov - A. Jakoubovsky : La Horde d'Or. Paris 1939. Bibliotheque Historique. s. 111.

Romanya'daki yer adlarına dair

Weigand : Ursprung der südkarpatischen Flussnamen in Rumänien. XXVI - XXIX. Jb. d. Inst. für Rum. Sprache. s. 70-103.

Györffy, I. : Rumänische Ortsnamen. UJb. VI, 1926, s. 146-152.

Râsonyi : Contribution.

Rumen'lere dair arşiv malzemesi için Hurmuzaki, Bogdan, Costachescu, Ghibanescu v.b. yayınları başta gelir.

Rumen'ler arasındaki en eski Türk has isimleri hakkında

Rásonyi : Val. Turcica ve Contributions'a müracaat edilmelidir.

Conea ve Donat'ın tenkitsiz etüdünü Peçeneklerle ilgili olarak zikretmiştim.

Balkan'lardaki Kuman münâsebetlerine dair

Yireçek : Überreste. Sitzungsberichte der kgl. Böhm. Ges. der Wiss. Prag 1889. s. 1-30.

Mutafçiev : Asen hakkında Makedonskiy Pregled mecmuasında.

Rasovskiy : Rol' Polovcev v voynach Aseney. Spisanie na Blg. Ak. Naukite VIII, 1939, s. 203-211.

ve bilhassa Rásony i'nin Peçenek'lerle ilgili olan zikredilen Fundamenta'nın III. cildindeki araştırmasında.

Kuman'lardan olan Ulaş'ların Çukur-ova'daki yerleşmeleri hakkında bk.:

Sümer, Faruk : Çukur-ova Tarihine Dâir Araştırmalar. Fetihten XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar. Tarih Araştırmaları Dergisi I, Ankara 1963, s. 1-112.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLK MÜSLÜMAN TÜRKLER: GAZNELİ'LER, KARAHANLI'LAR, SELÇUKLU'LAR, ATABEG LER, MEMLÛKLAR

İslâm dinine dâir

Goldzieher: Muhammadanische Studien I-II. Halle 1889-1890.
Goldzieher: Vorlesungen über den İslam, Heidelberg 1910.

Hazreti Muhammed'in hayatına dâir

W. Muir: Life of Mohomat I-IV, 1858-1861.
Lamaître sse et Dujarric: Vie de Mahomet d'aprês la tradition.1897-1898.
Fr. Buhl: Das Leben Mohammeds, Lpg. 1930 v.b.

İslâm'ın ilk yüzyıllarında yayılış târihine dâir

Caetani: Annali dell Islam I-VIII. Milano 1905-1918.
G. Weil: Gesch. der Chalifen I-III. Mannheim 1848-1851.
W. Muir: The Caliphate, its Rise, Decline and Fall from Original Sources. London 1891.
Aug. Müller: Der İslam im Morgen-und Abendlande I-II. Berlin 1885-1887. Oncken's Weltgesch. II/4.
C. Brockelmann: Gesch. der islamischen Völker und Staaten. München und Berlin 1939.

Eski Arap târihine dâir

Diel-Marçais: Le monde oriental de 395 à 1081. Paris 1938. Daha fazla bibliyografya tafsilatı için bakınız: G. Pfannmüller, Handbuch der İslam-literatur, Lpg. 1923.

İslâma dair muasır kaynaklar daha ziyade, Arap ve Fars tarih yazarları ile coğrafyacıların eserleridir. Bunlar arasında *al-Tabari*'nin (Vef. 923) dünya tarihi *Tarih-al-Rusul va'l Mulûk* başta gelir. De

G o e y e bu eseri 13 kalın cilt halinde Leiden'de 1879-1901 de yayınladı. Z â k i r K a d i r î U g a n ve A h m e t T e m i r tarafından hazırlanan Türkçe tercümesi, Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasında İstanbul'da 1954-1955'de yayınlandı (I-IV. cildler, 7 kitap halinde).

İbn Miskavayh (vef. 1030), *Hilâl al-Sâbi* (vef. 1057), *İbn al-Kalânişî* (vef. 1160) v.b. eserlerinden sonra Musullu *İbn al-Athır* (İbnülesir) (vef. 1234) in *Kâmil fi'l-Tarih* adlı eseri 1232 yılına kadar olan vakaları ihtiva eder. Bu eser *Taberî*'ninki ile birlikte en büyük ve en değerli Arap târihidir. *Tornberg* baskısı I-XII. Leiden 1853.

İbn Khallikân, Müslüman dünyası tercüme-i ahvâlcisi (biyografificisi) olup, pek çok Türk şahıslarından bahseder (vef. 1282). Salnâmeci *Abulfida,* Hama'lı Eyyubî sultanı olup vefatı 1331'dir.

Mısırlı ansiklopedici *al-Nuvairi*'nin (vef. 1332) 9000 sahifelik muhalled eseri *Nihâyet al-Arab fî Funûn al-Adab* adını taşır. Bu ansiklopedinin yarısı tarihdir ve XIII-XIV. yüzyıllar Türk tarihi bakımından da önemlidir.

Tunuslu *İbn Khaldûn,* hareketli siyasî hayattan sonra Kahire baş kadısı iken 1406'da vefat etmiştir. Meşhur dünya tarihinde, batı Arap dünyası ile ilgilenmekle beraber, arasıra Türk târihine dâir haberlere de rastlanır.

Önemli Arap-Fars coğrafyacılarına Hazar'lara ait bahiste temas edilmişti. En önemli muasır coğrafya eserlerini D e G o e y e Bibl. Geogr. Arabicorum I-VIII cilt halinde yayınladı. Bu coğrafyacılardan M z i k'in yayınladığı "Bibliothek Arabischer Historiker und Geographen" serisinde ve F e r r a n d'ın "Bibliothèque des Géographes Arabes" da hayli bilgi vardır. İlgili haritaları, A. M i l l e r: Mappae Arabicae. Arabische Welt-und Länderkarten des 9-13. Jahrhunderts, I-V. Stuttgart 1926-1930 yayınladı.

Daha sonraki coğrafya yazarları arasında *Yâkût*'un alfabe sırasına göre tertiplenmiş muazzam sözlüğünde erken Müslüman âleminin coğrafî bilgileri toplanmıştır. Bu eserin adı, *Mucam al-Buldân* (1228) dır. Abulfidâ'nın: Takvîm al-Buldân (1321) adlı eseri de değerli bir derlemedir. İranlı Kazvînî'nin (1283) kozmografya ve coğrafyası da Türk tarihi bakımından önemlidir. *Nuvairî* ve *al-Kalkaşandî ile* birlikte üçüncü Mısırlı ansiklopedyacı *al-Umarî* (vef. 1348) nin *Masâlik al-Absâr* adlı eseri bilhassa Anadolu için bilinen bir kaynaktır. Naşir: T a e s c h n e r Lpg., 1929. Ayrıca B a r t h o l d, Turkestan down to the Mongol Invasion, London 1927 adlı eserinin

I. bölümünde Orta Asya ile ilgili coğrafya edebiyatını esaslı bir şekilde tanıtır. Yine B a r t h o l d, eski Müslüman dünyasının coğrafya edebiyatı hakkında, M i n o r s k y yayını olan ve şimdiye kadar pekçok defa zikri geçen *Hudud al-'Âlâm'*ın ön sözünde değerli bir telhis yapmıştır. Daha nisbeten yeni bir makale: J. H. K r a m e r s: Djughrâfiyâ. (E. İ. Ergänzungsband) s. 62-75. Doğudaki halife ülkelerine dâir L e S t r a n g e'nin The Lands of the Eastern Caliphate, London 1905 adlı eserinde, İran'a dâir P. S c h w a r t z'ın Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen I-VIII. Lpg. 1896-1934'de faydalı bilgiler vardır.

Tabiatiyle C. B r o c k e l m a n n'ın coğrafya ve tarih edebiyatına temel teşkil eden el kitabı: Geschichte der arabischen Literatur I-II. Lpg. 1898-1902 ile bunu tamamlayan Supplementband I. 1936 dan müstağni kalınamaz. Ayrıca bakınız. London 1906-1908, EI (İslâm ansiklopedisi) ilgili maddeleri, bilhassa H.A.R. G i b b: Ta'rikh, EI. Ergb. 246-263.

Belli başlı Türk sülâlelerine dair, devirleri ile ilgili bir kaç kaynaktan da bahsedelim: Gaznevilere dair Farslı *al-'Utbi* (vef. 1036) ve *al-Bayhakî*'nin (vef. 1077) tarihleri (E d. M o r l e y, Calcutta, 1862) önemlidir.

Selçuklular devrine dâir kaynakların bir kısmını H o u t s m a yayınladı: Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides I-IV. Leiden 1886-1902. Bu eser *Muhammed ibn İbrâhim*'in Kirman Selçuklularına dâir haberleri ile *al-Bondârî* ve *İbn Bîbî*'nin eserlerini ihtiva eder. Kaynaklara dair bibliyografya için bakınız: K. S ü s s h e i m, Prolegomena zu einer Ausgabe der im Brit. Mus. zu London verwahrten Chronik des seldjukischen Reiches. Lpg. 1911.

XI. yüzyıl tarihine dâir en yeni kitap:

A l i S e v i m : Mir' Atü'z-Zeman fî Tarihi'l-Aylan. Ankara 1968, T.T.K. yayını.

Bilhassa Selçuklulara dâir *al-Râvandî*'nin *Rahat u's-Sudur* adlı eseri (Naşir: Muh. İkbal, Leiden 1921), *Mirchond'ın Gesch.* der Seldschuken, (Naşir: V u l l e r s, Giessen. 1838); *Abulfida, İbn Khallikan* (Bazı sultanların tercümei hallerini bildirir) ve *al-Kazvinî* tarihlerinden başka *al-Bayhakî, al-'Utbî* ve *İbn al-Kalânisî*'nin eserleri önemlidir.

Ayrıca bakınız: *Sibt al-Cavzi İbn Kızoğlu* (vef. 1257)'nin *Mirât al-Zamân* adlı tarihi. Bunun XII-XIII. yüzyıllara ait bölümünü

J e w e t t, Chicago'da 1907'de yayınladı. Muasır Suriye ve Memlûk tarihi kaynakları da hesaba katılmalıdırlar. Muasır Ermeni kaynakları da ihmal edilemez. Meselâ, Lastivert'li Aristakes tarihi 989-1071 arası vakalarından bahseder. Fransızca tercümesi Paris'te 1864'te yayınlanmıştır.

Atabeklere dâir, *İbn al-Athir*'ın *al-Kâmil* adlı eseri ve Musul Atabeglerine dâir tarihi önemlidir. Bu tarih ve Haçlı seferlerine dâir kaynakları: Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Orientaux I-V. ve Historiens Occidentaux I-VI. cildlerinde yayınlanmıştır. Bu çağa ait, *Usâma ibn Munkidh* adlı Arap şövalyesinin (1188) son derece meraklı ve halka hitap eden kendi tercümei hâli defaatla batı dillerine çevrilmiştir (Fransızca tercümesi: D e r e n b o u r g, Paris 1895; Almancası, G. S c h u m a n, Insbruck 1905; İngilizcesi, P h. H i t t i, Princeton 1930).

Harezmşahlara dair önemli kaynaklar şunlardır:

Cuveyni tarihinin II. bölümü (bk. aşağıda G.M.S.); *Mirchond* tarihinin bir bölümü: Histoire des sultans du Kharezm édité par D e f r é m e r y, Paris, 1842 ve Arap *Nascavî*'nın *Celâleddin Mengüberdi*'ye dâir hal tercümesi. Fransızcaya çeviren ve yayınlayan: Houdas, Paris 1891, 1895, (Publications de l'Ecole des Langues Or. Vivantes, Sér. III. Tomes IX-X).

Hindistan'daki Memlûklara dâir: *Minhâc-i Sîrâc*'ın *Tabakât-ı Nâsirî*'si (Ed. and transl. Raverty, London 1881); *al Badâûnî* (vef. 1604)'nin *Muntahab al-Tavârîh*'i (Bibl. Indica) v.b.

Mısır Memlûklarının en önemli tarihleri şunlardır: *Makrîzî* (vef. 1442), birlikte bakınız: Histoire des Sultans Mamlouks, trad. par Q u a t r e m è r e I-II, Paris 1837-1844 ve aşağıdaki Türk soyundan olup Arapça yazan dört tarihçi:

1 — *Baybars al-Khatai* (vef. 1325), Memlûk idâresinde "nâib al-saltanât" rütbesine kadar yükselen bu zâtın *Zubdat al-fikra* adlı eseri T. T. Kurumu tarafından 1942'de Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır.

2 — *İbn Dukmak* (vef. 1386).

3 — *İbn Taghrîbirdî* (Tengri verdi, vef. 1469), eserlerinin tenkitli yayını geniş indeksler ile P o p p e r tarafından Berkeley (USA)'de yayınlanmıştır.

4 — *İbn İyâs* (vef. 1528) Memlûk inhitat çağının mümtaz bir tarihçisidir. "Bada'i al-Zuhur" adlı eserinin Kahire baskısını R i t t e r tamamlamıştır. Z e t t e r s t é e n de küçük Arap kaynakları-

nı Beiträge zur Gesch. der Mamlukensultane nach arabischen Hss. (Leiden 1919) adı altında yayınladı.

Çok girift çeşitli sülâleler ve atabeglerin ayırt edilmesinde nümizmatik (sikke ilmi) ve epigrafi (yazıtlar)'lerden müteşekkil yadigârlardan faydalanmak mümkündür. İslâmî meskûkâta dâir bakınız: A h m e d T e v h î d, Meskûkât-i kadîmei İslâmîye katalogu, İstanbul.

Kitabelerin en müsmir toplayıcısı: V. B e r c h e m, Materiaux pour un corpus Inscriptionum Arabicarum (Mémoires publ. par les membres de la Mission Archéologiques en Caire). Ayrıca bakınız: O p p e n h e i m, M a x, F r e i h e r r von: Inschr. aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien. Gesamm. im J. 1899 Beitr. von M. V. B e r c h e m und J. E u t i n g, Lpg. 1613.

M a y e r, L. A. : Saracinic Heraldry. Oxford 1932. III.
W i e t, G. : Les biographies du Manhal Sâfî. Le Caire 1932. Mém. prés. à l'Inst. D'Egipte. XIX. (III).

İslâm dünyasının yakın doğu şehirlerine dâir monografyalarında pek çok Türk asıllı emir ve diğer unvanları hâiz şahıslara raslanır. Meselâ birlikte mütalea ediniz: H. S a u v a i r e, Description de Damas, I, As. 9. sér. III-VII.; B l o c h e t, Histoire d'Alep, Paris 1900. Röhricht, Geschichte des Königreichs Jerusalem, Inssbruck 1898; D e f r é m e r y, Recherches sur quatre princes d'Hamadan. JA IX, 1847. s. 148-186 v.b.

İslâm sülâlelerinin nesepleri ve tarihleri için bakınız: Z a m b a u r, Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'islam. Hanovre 1927; H a l i l E d h e m, Düvel-i islâmmiye, İstanbul 1927.

İslâm medeniyet tarihi için bakınız: B a r t h o l d'ın kısa hülâsası. Türkçe tercümesi K ö p r ü l ü z a d e, M. F u a d tarafından geniş açıklamalarla yapılmıştır: İslam medeniyeti tarihi. İstanbul 1938.

İslâm sanatına başlangıç olarak E. D i e z - G l ü c k, Die Kunst des Islams, Lpg. 1929 (Propyläen-Kunstgesch).

Türklüğün İslâmda zuhûru için bakınız: K a r a b a c e k: Das erste Auftreten der Türken. Mitteilungen aus der Samml. der Papyri Erzhg. Rainer I. 1887. 93-107 T. K o w a l s k i, Die ältesten Erwähnungen der Türken in der arabischen Litteratur. KCsA II, 38v.d.; W. B a r t h o l d, Vorles, 59 v.d. B a r t h o l d, Die alttür. Inschriften und die arabischen Quellen (Radloff, Alttü. Inschriften.

Zweite Folge. Zeyl olarak. Spbg. 1889). H. A. R. G i b b, İngilizce eserinin Türkçesi: Orta Asya'da Arap Fütuhatı. İstanbul 1930.

Tulunîler ve İkhşidî'lere dâir: Yukarda zikrolunan hülâsa eserden başka, bakınız: EI ve İslam Ansiklopedisi Tûlûniden, Ahmet ibn Tûlûn, Khumârawait, Muhammed ibn Tıghdj ve Ikhshididen maddeleri.

Karahanîlere dair bakınız: M a r q u a r t, Cuwainî's Bericht über die Bekehrung der Uiguren. Sber. d. Berl. Ak. d. Wiss. 1912: s. 486 v.d.; G r e n a r d, makalesi JA. Ser. 9, T. XV. s. 5 v.d. B a r t h o l d, Vorles; B a r t h o l d, Turkestan; B a r t h o l d Oçerki istorii Semireçya; Pamyatnaya Knijka Semireç. Oblastn. Stat. Komiteta na 1898 g.s. 93 v.d. B a r t h o l d, Bulghra Khan EI. Karakitaylara dair: Ligeti, MNy XXIII, 1927.

Gaznevîler ve eski Selçuk çağına dair bakınız: Bilhassa B a r t h o l d'un eserleri (Turkestan, Vorles.) ve EI'de çıkan makalesi: Seldjuken maddesi; L o n g w o r t h D a m e s: Ghaznaviden, T. W. H a i g: Mahmûd; M. N a z ı m: Mas'ud; M. T h. H o u t s m a: Malikshâh, Tughrylbeg, Mahmûd, Masûd; H a r o l d B o w e n : Nizam al-Mulk; Z e t t e r s t é e n: Rukn al-Din Suelaiman; F u a d K ö p r ü l ü: Sa'd al-Din Köpek v.b.

Eski Türk mutasavvıflarına dâir bakınız: K ö p r ü l ü z a d e M. F u a d, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar, İstanbul 1918. adlı eserinin ilk bölümü (Yesevî v.b.). Bu eserin geniş hülâsası: T h. M e n z e l tarafından yayınlandı: K. M. F.'s Werk über die ersten Mystiker in der tü. Lit. KCsA II, s. 281 v.d., s. 345 v.d., s. 406 v.d.

Atabeglere ve Eyyubîlere dair başlangıçta zikrolunan umumî eserlerden başka bakınız:

S t. L a n e P o o l e : Saladin, London 1898.
R ö h r i c h t, Gesch. des Königreichs Jerusalem, Innsbruck 1898. Ayrıca EI. deki makaleler.

S o b e r n h e i m, Saladin; C. H. B e c k e r Aiyyub al-Âdil; H o n i g m a n n Ortokiden (Artuk'lar); Z e t t e r s t é e n: Nur al-Din, Zengî, Tughtegin v.b.

Rassulî'lere dair: A. S. T r i t t o n: EI. III. Bunlara dair en önemli kaynak: History of Rassuli Dynasty of Yaman by al-Khazraji I-V. Arabic text. ed. by. M. A s a l, transl. by. J. R e d h o u s e, 1908-1913 (GMS III, s. 1-5).

Harezmşahlara dair bakınız: Barthold: Turkestan Down to the Mongol Invasion. - M a r q u a r t: Über das Volkstum der Komanen s. 121. v.d. B a r t h o l d : Takash: EI. En yeni esaslı monografya:

İbrahim Kafesoğlu : Harezmşahlar Devleti Tarihi. Ankara 1956, T.T.K. VII. 317 s.

Osman Turan : Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. Ankara 1965. 448 s.

İbrahim Kafesoğlu : Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu. İstanbul 1953.

Hindistan'daki Memlûk'lara dâir Khalci (Kalaç) ve Tuğluk sülâleleri hakkında bakınız: H. M. Elliot, The History of India as told by its own historians. The Muhammaden Period. Edited and continued by J. Dowson, London 1867-1877.

S. Lane Poole : Mediaeval India under Muhammadan Rule. London 1903; ayrıca yeni Cambridge neşri "History of India"nın bir kısmı.

T. W. Haig : Muhammed II (Tughluk) EI; Mahmud (Nâsir al-Din) v.b.

Işwari Prasad : India. Hist. du Monde VIII. red. par Cavaignac. L'Inde du VIIe. au XVI. siècle, Paris 1939.

Türk tarih edebiyatında Y. Hikmet Bayur'un büyük eserinin ilk cildlerinde bu konuya ait kısımlar var.

Y. Hikmet Bayur : Hindistan tarihi I-II. Ankara 1946-47. T.T.K.

Türk menşeli Sultan Raziyye hakkında en son araştırma:

Bahriye Üçok : İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar. Ankara 1965, s. 21-39.

Mısır Memlûkları hakkında umumî İslâm târihi ile ilgili eserlerden başka, bilhassa G. Weil: Gesch. der Chalifen IV-V. Gesch. der Abbasidenchalifats in Egypten I-II. Stuttgart 1860, 1862.

S. Lane Poole : A History of Egypt in the Middle Ages. London 1905.

G. Demombynes : La Syrie a L'époque des Mamelouks, Paris 1923.

Soberheim : EI'da Mamlûken, Baibars, Barkûk, Kaitbey, Kalâûn, Kânsuh maddeleri.

C. H. Becker : EI'da Egypten maddesi.

MOĞOL İSTİLÂSI

Bu fasıl ve Altın Ordu'ya dair bölümün bibliyografyası için bk: M o r a v c s i k : Byz. Turc. I. 103-108.

Moğol kavimleri ve Türk komşularının XI-XV. yüzyıl târihinin kaynaklarını başta P a l l a d i u s, K r a u s e ve V a s i l y e v yayınladılar. Daha sonra B r e t s c h n e i d e r, Mediaeval Recherches From Eastern Asiatic Sources I-II. London 1910 (Fotolitograf baskısı: Pekin 1935) evvelkilere katıldı. En eski Moğolların (Şi-Wei) ve komşularının, akrabalarının medeniyet tarihlerine dair bilgilere E b e r h a r d yukarıda zikrolunan eserlerinde geniş ölçüde temas etti. Bizzat Moğol kaynakları da önemlidir.

Moğolların Gizli Tarihi'nin K o z i n'in Rusça, H a e n i s c h'in Almanca (1948), P e l l i o t'un Fransızca (1949), L i g e t i'nin Macarca (1959) tercümeleri yanında mükemmel bir Türkçe tercümesi de vardır:

A h m e t T e m i r : Manghol-un Ni'uça Tobça'an (Yüan-ch'ao Pi-shi). Moğolların Gizli Tarihi. Yazılışı 1240, I, Tercüme. Ankara 1948. T.T.K. yayını.

Altan Tobçi adlı tarihi (1604) de yine H a e n i s c h çevirdi. AM IX, 1933. *Sanang Seçen* tarihini (1662) I. J. S c h m i d t aşağıdaki adla çevirerek yayınlandı: Gesch. der Ostmongolen. Spbg. 1829 (Bunun yeni fotolitograf baskısı: Pekin 1936).

Fars kaynakları arasında en önemlisi Raşideddin tarihi olan *Câmi'at tavârîh*'dir. *Fazlallah Raşideddin* (1247-1318) hekim ve İlhan'ların saray tarihçisi idi. Onun için bakınız: B e r t h e l s makalesi EI III. cildi ve E. G. B r o w n e'in büyük eseri: A History of Persian Literature under Tartar Dominion, Cambridge 1920.

C. A. S t o r e y : Persian Literature. A Bio-Bibliographical Survey. I-II. London 1927-39.

Raşideddin'in eseri aslî kaynaklardan arşiv malzemesi ve halk geleneklerine ve raporlara dayanılarak yazıldı.

R a ş i d - E d d i n : Sbornik Letopisey. Istoriya Mongolov. XII-XIII. yüzyıl Türk ve Moğol kavimleri için en önemli kaynaktır.

Vvedenie: O turetskih i mongol'skih plemen. Persidskiy tekst, s predisloviem i primeçaniyami İ. N. Berezina. Spb. 1861 (Trudi Vostoçn. Otdel. Imp. Arheol. Obşç., VII). Rusça tercümesi: Spb. 1858 (T.V.O.I.A.O.V).

R a ş i d e d d i n : Sbornik Letopisey. II. Istoriya Çingiz-hana do vosşestviya ego na prestol. Spb. 1868 (Trudı XIII).

R a ş i d e d d i n : Sbornik Letopisey III. Istoriya Çingiz-hana ot vosşestviya ego na prestol do konçini. Russk. perevod s primeçaniyamı I.N. Berezina. Spb. 1888 (Trudi V.O.I.A.O.V. XV).

R a s h i d E d - D i n : Djami el-tévarih. Histoire générale du monde par Fadlallah, Tarikh-i Moubarek-i Ghazani, Histoire des Mongols, éditée par E. B l o c h e t. Tome II, contenant l'histoire des empereurs mongols successeurs de Tchinkkiz Khagan. Leyden 1911 (GMS. XVIII 2), (III). Blochet'nin Türk özel adlarını okuyuşu çok hatalıdır.

R a ş i d a l - D î n : Geschichte Gâzân-hân's aus dem Ta'rîh-i- Mubârak-i Gâzânî. Hrsg. nach d. Mss. von Stambul, London, Paris und Wien. Mit einer Einleitung, kritischem Apparat und Indices von K a r l J a h n. London 1940 (Gibb Mem. New Ser. XIV). Raşideddin tarihinden onomatologlar için en iyi kullanılabilen yayın budur.

R a ş î d A l - D î n : Cami'al-Tâvârîh (Metin). Yayınlayan: A h m e t A t e ş II.Cilt, 4. Cüz: Sultan Mahmud ve devrinin tarihi. Ankara 1957, T.T.K. yayını.

R a ş î d A l - D î n : Cami'al-Tavârîh (Metin). Yayınlayan: A h m e t A t e ş. II. cilt, 5. cüz: Selçuklular tarihi. Ankara 1960, T.T.K.

R a ş î d A l - D î n : Sbornik Letopisey I. 1-2. İzd. perev. İ. P. P e t r u ş e v s k i y. Moskva-Leningrad, Ak. Nauk. 1952 (Varyantlarla ve iyi endeksle neşredilmiştir).

R a ş î d A l - D î n : Sbornik Letopisey II. Perev. Yu. P. V e r h o v s k i y. Moskova - Leningrad 1960 (Varyantları ve iyi endeksi vardır).

R a ş î d A l - D î n : Sbornik Letopisey III. Perev. A. A. R o m a s k e v i ç. Moskova-Leningrad 1946.

İlhanlara tahsis olunan bölümü Q u a t r e m è r e, Histoire des Mongols de la Perse I. Paris 1836 adlı yüce cildinde yayınladı. Bu eserin tam Türkçe tercümesini T. T. Kurumu hazırlamaktadır.

İkinci ihmal edilmez Fars kaynağı: Bağdat valisi *Alâeddin Ata*

Melik Cuveyni (vef. 1283)'nin Tarih-i Cihân Kuşâi (Cihan fatihi tarihi) adlı eseridir. Bu eser üç bölümden ibarettir. 1 — Moğolların tarihi. Güyük'ün ölümüne kadar Moğol futûhâtı tafsilatiyle anlatılmaktadır. 2 — Harezmşahlar. 3 — Haşhaşiyun (Assasin'ler) tarihi. Bu bölüm Moğol târihinin devamı mahiyetinde olup batı dillerinde tercümesi yoktur. Türkçe tercümesini T. T. Kurumu hazırlamaktadır. Bu tek metin yayımı Gibb Memorial Series'te 1, 2, 3. cildleri karşılığı olarak Mirza Muhammed'in himmeti ile 1913-1937'de yayınlandı.

Yukarda zikrolunanlardan daha az önemli yayınlar arasında: *Ta'rih-i Vassaf* (1257-1327)'in bir kısmı Hammer-Purgstall tarafından 1856'da yayınlandı. Badahşan ve Tibet seferleri kumandanı ve Kaşmir prensi *Mirza Muhammed Haidar Dughlad* (1499-1551)'in *Tarih-i Raşîdî*'sini Denison Ross, London'da 1898'de yayınlamıştır.

Arapça kaynaklar arasında *Nasavî*'nin daha yukarda zikrolunan tercüme-i hâli ile *Celâleddin Mengüberdi*'nin (ed. Houdas, Paris 1895) eseri zikre değer. Moğol çağına tekaddüm eden vakalarla, bu çağın başlangıcına dair *İbn al-Athir*'in *al-Kâmil*'i de ihmâl edilemez.

Çingis'in kanını taşıyan haleflerinden *Hive Hanı Abulgazi Bahadur* (vef. 1663)'un Çağatay-Türk lehçesi ile yazdığı *Şecere-i Türk*'ü geç yazılmış olmasına rağmen en önemli kaynaklardan biridir. Histoire des Mongols et des Tatars. Ed. et trad. par Demaisons I-II. Spbg. 1871-1874. Bu eser Dr. Rıza Nur baskısı olarak bugünkü Türkçe ile: Türk Şeceresi, İstanbul 1925'te yayınlandı.

Bu konuda Ermeni kaynaklarına da rastlanmaktadır. Meselâ, Genceli *Giragos* tarihi, 1165-1265 tarihleri arasındaki vakaları ihtiva eder. Fransızca tercümesini Brosset, Spbg. 1870'te yapmıştır. Ayrıca bakınız: Dulaurier, Les Mongols d'après les historiens armeniens. (Chronique de Kirakos, JA 1858).

Altunian, Die Mongolen und ihre Eroberungen in Kleinasiatischen Ländern im XIII. Jh. Berlin 1911. Rahip *Malakia* Moğol akımının tarihini 1272'ye kadar yazmıştır. Fransızca tercümesi Brosset tarafından Sbpg. 1851'de yapılmıştır. Bunlardan daha daha az önemli olanlar da şunlardır:

Büyük Vardan, Vseobşçaya istor. Vartana Velikago. İzd. Nikita Osipoviç Emin, Moskva 1864.

Orbelian, Histoire de la Siounie. Trad. MF Brosset, Spbg. 1864.

I. Hayton, (Hethum), Küçük Ermenistan kralı (1226-1270) hi-

mâye edilmesi için Batu hana baş vurur ve Karakurum'a seyahati vesilesi ile Moğol devletini tanır. Eseri, (Flos Historiarum Terre Orientis) Recueil des Hist. des Croisades. Documents Arméniens II, 111-365 inci sahifesinde yayınlanmıştır. Birlikte mütalea ediniz: F. E. K r a u s e, Das Mongolenreich nach der Darstellung des Armeniers Haithon (Festschr. f. F. Hirth Bln. 1920. Ostas. Zschr. 238-267).

Bar Hebraeus'ın (= Abulfarac) Süryani dilindeki Chronicon Syriacum adlı eseri de bazı bilgileri ihtiva eder, (ed. P. B e d j a n, Paris 1890).

Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus): Abû'l Farac tarihi. Süryancadan İngilizceye çeviren: E r n e s t A. W a l l i s B u d g e. Türkçeye çeviren: Ö m e r R ı z a D o ğ r u l, 2 cilt. Ankara 1945-1950. T.T.K.

Batılı seyyahların, bilhassa *Plano Carpini* ve *Rubruquis*'in eserleri Moğol çağı için son derecede önemlidirler. Bunların ve *Johannes de Montecorvino, Richard de Bourgogne ve Odericus de Pordenone'*-nin ve diğer bazı tali önemi haiz franciskan rahiplerinin seyahatnâmelerinin tenkidli metin yayınları A. v a n d e n W y n g a e r t tarafından yapıldı: İtinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV. Quaracchi. Firenze 1929 (Sinica Franciscana I).

Plano Carpini ve Rubruquis'in, bol notlar ile Almanca tercümesi aşağıdaki adı taşır: *Johann von Plano Carpini,* Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247. Übs. und erläutert von F r. R i s c h. Lpg. 1930 ve *Wilhelm von Rubruck,* Reise zu den Mongolen 1253-1255. Übs. und erläutert von F r. R i s c h, Lpg. 1934.

Marco Polo seyahatnâmesinin de bilhassa Kubilay Hakan devletini tanıtan bölümü çok önemlidir. Niccolo ve Maffeo Polo adlı Venedik tâcirleri 1260-1267 yıllarında bu seyahati yaptılar ve Kubilay'ın Papa'ya yolladığı elçiler sıfatiyle İtalya'ya geri döndüler. 1271'de Marco'yı da beraber götürdüler. O, Niccolo'nun oğlu idi. Marco uzun müddet Moğol'ların diplomatı ve elçiliklerde üye sıfatiyle Kubilay'a hizmet etti. 1291'de Kubilay'ın elçisi sıfatiyle İran'a İlhanın nişanlısı prenses Kökeçin'i de beraber götürdüler. 1295'de Venedik'e geri döndüler. Seyahatnâmesinin en tanınmış yayını: The Book of Ser *Marco Polo,* the Venetian, concerning the Kingdoms and Marvels of the East. Publ. and transl. by H. Y u l e Ed by. H. C o r d i e r I-II., London 1921. M o u l e - P e l l i o t yayını daha iyi olacak ise de bu henüz tamam değildir.

Kalka savaşından ve Moğolların Avrupa'ya ikinci büyük akının-

dan Rus salnâmeleri geniş ölçüde bahsederler. Bizans kaynakları içinde, *(Pachymeres, Nik. Gregoras, Joh. Kantakuzenos* v.b. daha ziyade Cuci ulusu ile ilgili vakaları ihtiva ederler. b. Morav csik: Byz. Turc I.

Büyük batı akının dehşetli vakalarına dair en dikkate değer eser Macaristan'da Latince olarak yayınlanan *Rogerius* magister Carmen Miserabile adlı kaynaktır. Bu eser ve ayrıca adı bilinmeyen rahip müellifin Planctus destructionis regni Hungariae'si Juhász, László, Szentpétery tarafından bastırılan Scriptores Rerum Hung. da yayınlandı.

Timur ve çağına dair Farsça kaynaklar önemlidirler. Timur'e izafe olunan Melfuzat (Sözlü hâtıralar) ve Tüzükat (Talimatnâmeler) vardır.

Şerefeddîn 'Ali Yazdî (vef. 1454) imzası ile bilinen *Nizameddin Şâmî*'nin Timur'un buyruğu üzerine 1401'de kaleme aldığı tumturaklı üslûplu *Zafernamesi*'nin Fransızca tercümesi 1722'de Pétis de la Croix tarafından yayınlandı. Mîrkhond'un (vef. 1498) *Ravzat as-Safa*'sı (= Temizlik bahçesi) ise 1505 yılına kadar olan vakaları ihtiva eden yedi ciltlik iktibaslar külliyatıdır. Bu eser doğuda pek revaçta olmakla beraber, torunu Khondamîr'in (vef. 1536) *Habîb us-Siyar* adlı dünya tarihi daha önemlidir.

Arapça kaynaklar arasında, *Abd al-Razzâk al-Samarkandî* (vef. 1482)'nin *Matla'as-sa'dain*'i temayüz eder. 1317-1471 yılları arasındaki vakaları ihtiva eden bu eserin bilhassa 1426-1471 yıllarına ait kısmı ihmal edilmez bir kaynaktır. Henüz tam neşri olmadığı gibi, yukarda zikrolunan iki eserin de neşri yoktur.

İbn Arabşah (vef. 1453)'ın Timur'e dâir *Acaib* adlı eseri önemli olup İngilizce tercümesi Sanders (Tamerlane or Timur the Great Amir, London 1937) tarafından yapılmıştır. İbn Arabşah Şamdan Samarkand yolu ile Moğolistan'a, oradan Astrahan yolu ile Edirne'ye ve Kahire'ye kadar İslâm devletleri saraylarında yaşamıştır.

Ermeni *Medzoph*'lu *Thomas*'ın da Timurden ve yakın haleflerinden bahseden eserini Şahnazarian (Paris 1861) bastırmıştır.

Batılı seyyahlar arasında Kastilya elçisi olarak *Clavijo Samarkand*'a ulaşmıştır. Seyahatnâmesi önemlidir. Bu eser 1938'de Ankara'da Türkçe olarak da yayınlanmıştır. Erdelli Sakson *Schiltperger* Niğbolu savaşından sonra Türk'lere esir olmuş ve Doğuya sürüklendikten sonra maceralarını yazmıştır. Bunun ruznamelerini V. Langsmantel (Tübingen, 1885) yayınladı.

Şeybanîlerden *Mîrkhond, Khondamîr*'in zikrolunan eserlerin-

den başka, *Bâber-nâme, Tarîh-i Raşîdî* ve Türkçe *Şeybâni-nâme* (ed. B e r e z i n. Kazan 1849 bir telhistir), *Abulgâzi Bahadur Han*'ın *Şecere-i Türk*'ü bahsederler.

Hindistan'daki Timurîlere dâir bakınız: *Kkondamîr* tarihi. Baber'in kendi tercümei hali olan: *Bâbur-nâme* (Turki text, facsimile, ed. A n n e t t e B e v e r i d g e, London 1905 (GMSI.); Fransızca tercümesi: P a v e t d e C o u r t e i l l e, Paris 1871.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur : Vekayi. Babur'un hâtıratı. Doğu Türkçesinden çeviren, izahlı indeksi ve notları hazırlayan. P r o f. R e ş i d R a h m e t i A r a t, I-II. Cilt. Ankara 1946, T.T.K.

Gülbeden : Hümâyunnâme. Farsçadan çeviren: A b d ü r r a b Y e l g a r. Annette S. Beveridge tarafından Babur, Gülbeden ve Haydar'da adı geçen kadınların tercümei halleri hakkında yazılan kısmı İngilizceden çevirenler: A. Y e l g a r ve E y m e n M a n y a s. Giriş ve Tarihi özeti yazan: Y. H i k m e t B a y u r. Ankara 1944, T.T.K.

Baber'in daha sonraki haleflerine dair : *Abulfazl Allâmî*'nin (vef. 1602) *Akhyarnâme*'si; *al-Badâu'nî*'nin (vef. 1605) *Muntahab at-Tavârîh*'i önemlidir.

Moğol'lara dair monografilerin sayısı hayli zengindir. Eski yayınlar arasında değerini muhafaza edenler vardır.

A. C. M o u r a d g e a d'O h s s o n : Histoire des Mogols de puis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timur bey. La Haye et Amsterdam 1834-1835. (Bu eser aslî kaynaklara dayanır).

H. H. H o w o r t h : History of the Mongols from the 9th to the 19th Century. I, II, 1-2, III. London 1876-1888 (Bu eserin yeni fotolitografi baskısı: Peking, Vetch 1937-1939). Index and Supplements, London 1927. Geniş iktibasları ihtiva eder.

J o s. H a m m e r - P u r g s t a l l ; Gesch. der Ilchane I-II. Darmtadt 1842-1843.

W. B a r t h o l d : Turkestan down to the Mongol Invasion, London 1928 (GMS New. Ser. V). Bu eserin Rusça esas yayını: Turkestan v epochu mongolskago naşestviya, Spbg. 1900. Bu, I. cildin gözden geçirilenidir. İngilizceye çevrilmemiş olan II. cildinde muasır Arap ve Acem kaynaklarının Türkistan'a ait kısımlarını B a r t h o l d yayınladı.

E. B l o c h e t : Introduction a l'hist. des Mongols, London 1910 (GMS XII).

Çingis'in adına dâir: *Ligeti:* NyK XLVIII, 1933, s. 238 v.d.;

O s m a n T u r a n: Belleten V, 1941, s. 267 v.d. Çingis Han'ın hal tercümesini pek çok zat yazmıştır. Bunlar içinde en muteber sayılanları şunlardır:

G r e n a r d : Gengiskhan, Paris 1935.

F. A. K r a u s e . Cingis Hân. Die Geschichte seines Lebens nach den chines. Reichsannalen, Heidelbrg 1923.

B. V l a d i m i r c o v : Eserinin Fransızcası: M. C a r s o w, Paris 1926. İngilizcesi: M i r s k y tarafından: Life of Chingis-Khan (1930) adiyle yayınlanmıştır.

G r o u s s e t : in bu konuya dair eserleri arasında en önemlisi: L'Empire mongol (1e phase) Paris, 1941. Cavaignac'ın Histoire du Monde VIII/3 cildinin ilk yarısı. Ayrıca, G r o u s s e t, As Or.; G r o u s s e t, Steppes.

L i g e t i'nin halka mahsus kitapları arasında: Az ismeretlen Belsö-Âzsia (Bilinmeyen İç Asya). Bp. 1940 da ilgili bölümler: s. 87-121, 140-156, 293-309. Türkçe tercümesi de var.

T u n c e r G ü l e n s o y : Moğolların Gizli Tarihi'ne ve Altan Tobçi'ye göre Çingis Han'ın Şeceresi, Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi "Tarih Araştırmaları Dergisi", V, sayı: 8-9, 1967, s. 189-191 ve bir şecere cetveli.

E. H a e n i s c h : Die letzten Feldzüge Cinghis Han's und sein Tod, Asia Major 9 (1933) s. 503-552.

P. P e l l i o t - L. H a m b i s : Histoire des campagnes de Gengis Khan, traduit et annoté I. Leiden 1951.

Z e k i V e l i d i T o g a n : Moğollar, Çingis ve Türkler, İstanbul 1941.

İ b r a h i m K a f e s o ğ l u : Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi VIII, 1953, s. 105-136.

Orta Avrupa'ya Moğol saldırışına dâir: G. S t r a k o s c h - G r a s s m a n n, Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa. Innsburck 1893. Zikrolunanlardan gayri bibliyografya için bakınız: B. S p u l e r : Die Goldene Horde, Lpg. 1943, s. 484-485.

Moğol örf ve hukukuna dair: B. J. V l a d i m i r c o v, Obşçestvennıy stroy Mongolov. Mongolsk. koçevoy feodalizm. Leningrad, 1934. Bu eserin Türkçe tercümesi: A b d ü l k a d i r İ n a n, Moğolların içtimai teşkilâtı. Ankara 1944 (T. T. Kurumu yayınları, IV. 2).

İlhanlara dair: B. S p u l e r, Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der Ilhanzeit 1220-1350. Lpg. 1939 (Iranische Forschungen I).

TİMURİLER

Timür'e ve Timürî'lere dâir: L. Bouvat, L'empire Mongol (2° phase), Paris 1927 (Cavaignac'ın tertip ettiği Hist. du Monde VIII/3 cildinin ikinci bölümü). L. Bouvat'nin EI'deki makaleleri: Tîmûr Lang, Tîmûriden, Shâhrukh Mîrzâ v.b. Ayrıca birlikte mütalea ediniz: Grousset, Steppes, M. Prawdin, L'empire Mongol et Tamerlan, Paris 1935 (Sathî ve populer bir eserdir).

Skrine-Denison Ross : The Heart of Asia, London.

W. Hinz : Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden. ZDMG 90, 1936, s. 357-398. Türkçesi: Timurîler tarihi hakkında menba tetkiki. TTK. Belleten VI, 1942, s. 85-120.

Barthold : Ulug beg i ego vremya (Uluğ bey ve onun zamanı). Leningrad 1926. Türkçe tercümesi: Uluğ bey ve zamanı. İstanbul 1928.

Vámbéry : Bokhara története (Buhara tarihi). I-II. Bp.

Timurîler çağındaki mânevî hayata dair: Thury, J. A Kösépázsiai török irodalom (Orta Asya Türk edebiyatı). Bp. M. T. Ak. 1904. Ragıp Hulusi tarafından yapılan Türkçe tercümesi Millî Tetebbüler Mecmuası'nın I. cildinde çıktı.

L. Bouvat : Essai sur la civilisation timuride. JA CCVIII, 1926, s. 193-299.

Şeybanîlere dair: Barthold, Shaibâniden EI; Bouvat, Shaibânî Khân. EI ve Howorth, zikri geçen eseri.

Hindistan'daki timürîlere dair: Elliot-Dawson, The History of India as told by its own Historians, London 1867-1877.

Grenard : Baber, Paris 1930.

V. A. Smith : Akbar, The Great Mogul, London 1919.

Moreland : From Akbar to Aurangzeb. London 1923.

Halis Bıyıktay : Timurlular zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu. İstanbul 1941, 115 s. TTK. yayını.

ANADOLU TÜRKLERİ

SELÇUK'LULAR VE İLK OSMAN'LILAR

Anadolu Türklüğünün kökleri hakkında pek mühim bir eser:

Şevket Aziz Kansu : Rassengeschichte der Türkei. Karl Saller tarafından neşredilmekte olan "Die Rassengeschichte der Menschheit" serisinin bir cildi olarak yakında çıkacaktır. München - Wien 1970.

Şefket Aziz Kansu'nun konumuza ait daha eski bir etüdü: Selçuk Türkleri hakkında antropolojik bir tetkik ve neticeleri. II. Türk Tarih Kongresi. İstanbul 1937, s. 3-32.

Burada sunulacak bibliyografyanın başlangıç için kabataslak bir kılavuz olduğunu ve aslen Macar okuyucuları için hazırlandığını hatırlatmalıyız. Bu bölümde de bilhassa Bizans kaynakları önemlidir. *Anna Komnena, Michael Attaleiates, Kinnamos, Skylitzes, Niketas Khoniates, Theodoros Prodromos, Pachymeres, Georgios Phrantzes*'in eserleri bu cümledendir. Bunlara dair bakınız:

Moravcsik : Byz. Turc. I. Aynı eserde 97-100. sahifelerde Selçuklulara, 145-164 sahifelerde ise Osmanlılara dâir zengin bibliyografya vardır.

Şerif Baştav : Valeur de l'ouvre de Doukas au point de vue de l'histoire des Turks. Cultura Turcica. 1965, s. 213-236.

Şerif Baştav : Une Histoire Ottomane Anonyme écrite en Grec, XVIe. siècle. Cultura Turcica. 1964, s. 110-123.

Anadolu diğer tabirle Rumî Selçuklulara dâir önemli doğu kaynakları vardır ki bunlar:

İbn Bibi (vef. 1272), Selçuk sarayında itibar gören bir falcı kadın olan Bibi'nin oğludur. Farsça yazılı eserinin adı: al-Avâmîr.. al-Alâiya. Önemli bir kaynaktır. En tafsilâtlı olarak Alaad-Din-Keykobad (1219-1237) çağını anlatır. Bu eserin *Yazıcıoğlu Ali* tarafından hülâsa olarak yapılan Türkçe tercümesi: Selçuknâme'dir.

Her ikisi daha önce zikri geçen Houtsma'nın Recueil de Textes'inin III. ve IV. ciltlerinde yayınlanmıştır. Latin harfleriyle de Türkçe tercümesi vardır.

Son zaman çıkan eserler

Ibn-i Bîbî : el-Evâmirül Alâiyye fi'l-Umuri'l-Alâiyye I. Önsöz ve fihristi hazırlayan: Adnan Sadık Erzi. Ankara 1956, TTK. yayını.

Adnan Sadık Erzi : İbn-i Bîbî'nin el-Evamirül... hakkında mufassal bir inceleme ve tahlili-indeks.

Ali Sevim : Mir' atü'z-Zeman fî Tarih'l-Aylan. Ankara 1968, TTV. yayını.

al Astarabâdî : Bezm-u-rezm. (Farsça metin) Türkiyat Enstitüsü. İstanbul 1929.

H. H. Giesecke : Das Werk Aziz Ibn Ardaşır Astarabâdi. Eine Quelle zur Gesch. des Spätmittelalters in Kleinasien. Leipzig 1940.

M. Fuad Köprülü : Anadolu Selçuklar tarihi'nin yerli kaynakları. Belleten, 1943, s. 379-523.

Fikret Işıltan : Die Seltschuken - Geschichte des Akserayi. Samml. orient. Arbeiten 12, Leipzig 1943.

Selçukluların diğer şubelerine dâir

Ibn-al Athir, al-Nuvairi, Khvândamîr zikri geçen cihan tarihleri.

Müneccim başı, Sahaif al-Ahbar'ı ilerde gelecek. Memlûk tarihçilerinde de hayli ilgi bulunur. Meselâ: *al-Makrizi* ve *Ibn Taghrîbirdî*. Süryanî ve Ermeni tarihçileri: İran'daki Yakubî Hıristiyanlarının Yahudi menşeli piskoposu, *Barhebraeus* (Abul Farac, 1226-1286), Chronicon Syriacum adlı eseri (ed. Bedjan, Paris, Türkçeye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945-1950, TTK.). Chronique de Michel de Syrien (ed. et trad. par J. B. Chabot, Paris 1899-1910. Türkçe tercümesi: Urfalı Mateos: Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi "952-1136" ve Papas Grigor'un Zeyli "1136-1162" Çeviren: Hrant D. Andreasyan, notlar E. Dulaurier, Prof. M. Halil Yınanç. Ankara 1962, TTK.) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, Spbg. 1849-58 v.b. Haçlı seferlerinin doğu ve batı tarihçileri için bakınız: Recueil des Historiens des Croisades serisi.

Anadolu'yu gezen Arap seyyahlarının haberleri bilhassa Selçuklu devletinin dağılış çağı için önemlidirler.

F. Taeschner, *Al Umari's* Berichte über Anatolien in seinen Werke Mesâlik al-Absâr fi-Mamâlik I. Metin. Lpg. 1929.

İbn Battûta, (vef. 1356) Voyages. E d. D e f r é m e r y et S a n g u i n e t t i I-IV. Paris 1893.

Anadolu Selçuk sülâlesine mensup ve yek diğeri ile mücadele-eden sultanların, prenslerin karışık kronolojisi için nümizmatik ve epigrafik belgeler ihmal edilmez kaynaklardır. Bakınız:

İ s m a i l G a l i p : Takvim-i meskûkât-i Selçukîye. İstanbul 1309 (1891).

Yazıtlara dair bakınız:

V. B e r c h e n : Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum III. Kahire, 1910.

L ö y t v e d, : Konya. Inschriften d. seldchukischen Bauten, Bln. 1907.

C. H u a r t : Epigrafi arabe de l'Asie Mineure. (Revue Semitistique II-III).

G a b r i e l, muhalled eserleri : Monuments turcs d'Anatolie I. 1931. II....

İ s m a i l H a k k ı, Kitabeler I-II. İstanbul.

Anadolunun tarihi şehirlerinin mazisine dair monografyalarda zengin epigrafi malzemesi bulunur.

İ s m a i l H a k k ı : Kastamuni. 1925.

U z u n ç a r ş ı l ı : Bizans ve Selçukilerle Germiyan ve Osman Oğulları zamanında Kütahya şehri. İstanbul 1952.

M. Ç a ğ a t a y U l u ç a y : Saruhan Oğulları ve eserlerine dair vesikalar. İstanbul 1940.

H a l i l E d h e m : Kayseriye şehri meban-i islamiye ve kitabeleri İstanbul 1334 (1915).

C l. H u a r t : Konia. La ville des derviches tourneurs. Paris 1897.

Kısmen epigrafiye dayanan araştırmalar:

R á s o n y i : Selçük adının menşeine dair. Belleten III, 1939, s. 377 v.d.

H a s a n F e h m i T u r g a l : Anadolu Selçukları. İstanbul 1935.

V. A. G o r d l e v s k i y : Gosudartvo selçukidov. Maloj Azii. Moskva-Leningrad 1941.

M. K e r i m e d d i n - M. N u r i G e n ç o s m a n : Selçuki devletleri tarihi. Ankara 1943.

M ü k r i m i n H a l i l Y ı n a n ç : Türkiye tarihi. Selçuklar devri. I. İstanbul 1944.

O s m a n T u r a n : Selçuklar Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. Ankara 1965. TKAE. yayını. Bu konuda en iyi monografyadır.

F a r u k S ü m e r : Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri - Boy Teşkilâtı Destanları. Ankara 1967, DTCF. yayını.

A. N. K u r a t : Çaka, İzmir ve yakınlarındaki adaların ilk Türk hâkimi. İstanbul 1936. Yeniden: Çaka Bey. Ankara 1966. TKAE. yayınlarından.

R e ş a t E k r e m K o ç u : Selçuk imparatorluğu. Alp Aslan ve Bizanslılar. Kılıç Aslan ve Haçlılar. İstanbul 1933.

C. C a h e n : La première pénétration turque en Asie Mineure. Byzantion 18, 1948, s. 5-67.

C. C a h e n : Le Malik-nâmeh et l'histoire des origines seldjukides, Oriens 2, 1949, s. 31-65.

C. C a h e n : Notes pour l'histoire des Turcomabs d'Asie Mineure a XIII.[e] siecle. JA 239, 1951, s. 335-354.

M. C a n a r d, daha ziyade Bizans ve Selçuk münâsebetlerini araştırır.

J. L a u r e n t é, Byzance et les Turcs Seldjoncides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081. Paris-Nancy 1913-14.

P. W i t t e k, Le Sultan de Rum. Annuarie de l'Inst. de Phil. et Hist. Orientales et Slaves, Bruxelles, VI, 1938, s. 361-390; Deux chapitres de l'hist. des Turcs de Roum. Byzantion XI, 1936, s. 285-391. Değerli eserlerdir.

A. Y a k u b o v s k i y, Selcukskoe dvijenie i turkmeny v XI. veke Leningr. Ak. Nauk. 1936.

Dikkate şayan Türkçe tarih kitapları arasında olanlar:

N e c i p A s ı m : Türk tarihi. İstanbul 1898. Anadolu ticarî münasebetlerine, iktisadî ve içtimaî hayatına dair:

H e y d : Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge, Leipzig 1886. Yeni neşri de vardır.

Z. V. V e l i d i : Moğollar devrinde Anadolunun iktisadî vaziyeti. Türk H. ve İkt. Tar. Tetk. Mecm. I, 1931, s. 1-42.

A h m e t T e m i r . Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur el-Din'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesi (Die Arabisch-Mongolische Stiftungsurkunde von 1272 des Emirs von Kırşehir Caca oğlu Nur el-Din). Ankara 1959, TTK.

M. F u a d K ö p r ü l ü : Ortazaman türk-islâm feodalizmi. Belleten 5. 1941, s. 319-350.

C. C a h e n : Le problème ethnik en Anatolie, Cahiers d'histoire mondiale 2, 1954-55, s. 347-362.

C. C a h e n : Le regime de la terre et l'occupation turque en Anatolie, Cahiers d'hist. mondiale 2, 1954-55, s. 566-580.

Selçuk devleti rakipleri ve halef devletlerden Aydınoğulları'na dâir bk:

E n v e r i : Düstur-nâme (1466). yayınlayan: M ü k r i m i n H a l i l. İstanbul 1928, s. 6+78.

Danişmend sülâlesine dâir:
A. D. Mordtmann : Die Dynastie der Danischmende. ZDMG XXX, 1876, s. 467 v.d.
Uspenskiy, incelemeleri arasında : Melik Gazi i Dzul-Nun Danişmendy. Zapiski İmp. Odessk. Obşç. İstorii XI, 1879, s. 229 v.d.
J. H. Mordtmann, Danichmendiya EI I.
Germiyanoğulları'na dâir:
Halil Edhem : TOEM I, 112 v.d.
J. H. Mordtmann: EI.
Hamidoğulları'na dâir:
Mehmed 'Arif : TOEM. 938 v.d.
J. H. Mordtmann : EI.
İsfendiyaroğullarına dâir:
Ahmed Tevhid : TOEM s. 382 v.d.
Mordtmann : EI.
Karamanoğullarına dâir:
J. H. Kramers : EI.
Halil Edhem, Karamanoğulları hakkında Vesâiki Mahkuke. TOEM 1911-12.
Karasi ailesine dâir:
J. H. Mortmann, Über das Türkische Fürstengeschichte der Karasy in Mysien. Sber. d. Preuss. Ak. 1911.
Mengüçek sülâlesine dâir:
Houtsma, La dynastie des Benû Menguçek. KSz 1904, s. 277 v.d.
Menteşeoğulları'na dâir:
Halil Edhem : Düvel-i İslamiyye. 283 v.d. F. Babinger : EI.;P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, Ist. 1934.
Saruhanoğulları'na dâir:
M. Çagatay Uluçay : Saruhan Oğulları ve eserlerine dâir vesikalar. İstanbul 1940.
Süleyman Fikri : Antalya Tarihi. İstanbul 1340 (1925).

Salur oymağından şâir Kâdı Burhâneddin (1398 — ?)'in Sivas hükümdarlığına dâir: *Aziz İbn Ardaşir al-Astarabadî*'nin yukarıda zikredilen Bezm-u Remz adlı Farsça muhteşem biografisi. İst. 1929; bu eserin geniş Almanca hülâsası: Giesebrecht.

Bu beyliklere dair ayrıca bakınız: İsmail Hakkı, Kitabeler I-II. İst. Aynı müellifin Anadolu beylikleri, Ankara 1937, TTK. Ayrıca Halil Edhem'in hazırlanmakta olan Düveli İslâmiyye'sinin yeni baskısı ve EI. nin 1938'de İstanbul'da basılan genişletilmiş Türkçe baskısında ilgili maddeler.

Erken Osmanlı tarihî kaynakları, umumî olarak Selçuklu devleti ve beylikleri tarihi kaynakları ile ilgilidir. İlk sekiz Sultan tarihi, 80,000 beyit halinde, Ak Koyunlu sultanı Yakub'un hizmetinde iken II. Bayezid'e iltihak eden ve kumandanlığa yükseltilen *İdris Bitlisi* (vef. 1520) tarafından Heşt-Bihişt (= sekiz cennet) adlı Farsça eserinde yazılmıştı. Osmanlı Türkçesi ile tarih yazış, XV. yüzyılda başlar. Bilhassa II. Murad Türk edebiyatı ve Türk dilinin koruyucusu olmuştur. Buna rağmen ilk Türkçe tarihler, II. Bayezid ve I. Selim çağında yazılmıştır. XV. yüzyılın sonlarında yaşamış olan meşhur Türk amirali Kemal Reis'in başarılarını, 10.000 - 15.000 beyitten ibâret mesnevîlerinde, *Safâyî* ve *Sabayî* överler. *Sarı Kemal*'in Selatinnâme'si ve *Enverî*'nin zikri geçen Düstur-nâme'si bu cümledendir. Bunlardan sonra pek çok anonim (adı belirsiz) basit dille yazılı *Tevârîh-i Âl-i Osmân* meydana getirildi. Adı bilinen tarihçiler arasında: *Aşık Paşazâde* Tarihi, İst. 1332 (1913) tenkidli yayını G i e s e tarafından, Lpg. 1929 da yapılmıştır. G i e s e'nin diğer meşhur yayını Die altosm. anonyme Chroniken, Breslau 1922'dir.

B a b i n g e r, Uruç Beg Tarihi. Hannover 1925. Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch.

Neşrî'nin (vef. 1520) Cihan tarihinin ancak VI. bölümü bilinmektedir. Târih-i Âl-i Osmân adlı bu tarih 1485 yılına kadar olan vakaları ihtiva eder:

Türk Tarih Kurumu son zamanlarda eski Osmanlılar ve rakibi Akkoyunlular'a dâir önemli kaynaklar yayınladı:

Mehmed Neşrî: Kitab-ı Cihan-nümâ (Neşrî tarihi). Hazırlayanlar: F a i k R e ş i d U n a t - D r. M e h m e d A. K ö y m e n. I-II-III. Cilt. Ankara 1949-1957-1970, TTK.

Mahmud B. Muhammed El-Müştehir bi'l-Kerimi'l-Aksaray: Müsâmeretü'l ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr. Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden: Dr. O s m a n T u r a n. Ankara 1944, TTK.

Şams Al-Din Ahmad Al-Aflâkî Al-Ârifî: Manâkib al-Ârifin (Metin) I-II. Cilt. Yayınlayan: T a h s i n Y a z ı c ı. Ankara 1959-1961, TTK.

İbn Kemal: Tevarih-i Âl-i Osman, VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon). Hazırlayan: D r. Ş e r a f e t t i n T u r a n. Ankara 1957, TTK.

Abu Bakr-i Tihrani: Kitab-i Diyarbakriyya (Ak Koyunlular Tarihi) I. Yayınlıyanlar: N e c a t i L u g a l - F a r u k S ü m e r, giriş ve notlar F a r u k S ü m e r. Ankara 1962, II. 1964.

Neşri hülâsasını W i t t e k: Mitteilungen zur Osm. Geschichte I. 77-150 de yayınladı.

Ruhî'nin de (vef. 1528) bir *Tevarih-i Âli-i Osmân*'ı 1511 yılına kadar olan vakalardan bahseder. Bu eserin muhtevası, 1925 yılına kadar, ancak M o r d t m a n n'ın notlarından bilinmekte idi.

Basit Türkçe yazılan bu tarihlerden başka, ağır Fars üslûbunda kaleme alınanlar da vardır. Meselâ: *Tursun beg'*in 1487 yılına kadar uzanan *Tarih-i Abul-Fath* bu cümleden olup TOEM'de hâşiyelerle yayınlanmıştır. Sultan Süleyman çağının önemli tarih yazarlarından gelecek bölümde bahsolunacaktır.

Gerek bu ve gerek daha sonraki devir için F e r i d u n Bey'in Münşeât-ı Selâtîn I-II. Istanbul 1274-1275 (1858-1860) adlı arşiv mecmuası önemli olmakla beraber, dakiklik bakımından batıdaki kaynak yayınları ile kıyaslanamaz.

Osmanlı müverrihleri ile tarih yazış konusunu etraflı şekilde bilhassa B a b i n g e r ele almış bulunuyor: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Lpg. 1927.

Bizans kaynakları arasında ilk Osmanlılar'a ve Fâtih devri sonuna kadar, en önemlileri şunlardır:

Nik. Gregoras, Pachymeres, Joannes Kantakuzenos, Michael Dukas. Michael Dukas hakkında bk:

Ş e r i f B a ş t a v : Valuer de l'oeuvre de Doukas au point de vue l'histoire des Turcs.Cultura Turcica, II, 1965, s. 213-236.

Ş e r i f B a ş t a v'ın konumuza ait başka bir eseri de var: Ordo Portae. Description greque de la Porte et de l'armée du Sultan Mehmed II., éditée, traduite et commentée par Ş. B a ş t a v, Magy. Görög Tanulmányok 27, Bp. 1947. Ve bilhassa Phrantzes kendisi de bir siyâsetçi idi.

Laonikos Khalkokandyles'in eseri: Historiae Demonstrationes I-II. Macar-Türk-Balkan münasebetleri bakımından önemli olduğu için, Macar bilgini D a r k ó, J e n ö yayınladı. M. Tud. Ak. 1922-1923. Fâtih'in monografyasını yazan Kritobulos'un Macarca tercümesi S z a b ó, K á r o l y, M. T. Ak. 1885: Mon. Hung. Hist. Script. XXII. Türkçesi TOEM'ne zeyl olarak yayınlanmıştır. Bütün Bizans membalarına dair bk: M o r a v c s i k, Byz. Turc. I.

Bunlardan başka: *Historia Turcorum* ve *Vincentius Bellovacensis Speculum Historiale*'nin XXX-XXXI. kitabı ile Szászsebesli Mühlenbachlı adsız ve 1438'de Türk esaretine düşen müellifin: *Tractatus de moribus... Turcorum* adlı küçük eseri zikre değer. Bu

sonuncu eser K. F o y tarafından Mitt. d. Sem. f. Orient. Spr. Westas. Stud. IV-V. cildinde yayınlanmıştır.

Macar, Bulgar, Sırb ve Rumen kaynakları ve edebiyatı hakkında bk: M o r a v c s i k : Byz. Turc. I. s. 109-164.

Nümizmatik malzeme için bakınız: İsmail Galip, Takvim-i meskukat-ı Osmaniyye, İst. 1307 (1891).

Epigrafi hususunda Selçuklara ve beyliklere dâir eserlere bakınız.

Eski Osmanlı mimarî eserleri (Bursa, İstanbul, Edirne, İznik v.b.) için bakınız:

H. W i l d e, Brussa, Beitrg. z. Bauwiss. Heft 13. 1909.

B a e d e k e r, Konstantinopel und Kleinasien, Lpg. 1914.

G a b r i e l, Monuments Turcs d'Anatolie I-II. 1931-1934.

G. G u r l i t t, Die Baukunst Konstantinopels.

J. H. M o r d t m a n n, Constantinopel. EI.

D i e z, — G l ü c k : Die Kunst des Islam (Propyleen's Kunstgesch).

K o ó s, K. : Istanbul. Budapest 1917.

Osmanlı Türk tarihine dair monografyalar pek çoktur. J o s. v. H a m m e r'in Gesch. des Osmanischen Reiches I-X. Pest 1827-1835; II. baskısı.: I-IV. Pest 1840. Bugün de önemini muhafaza eden ve doğu kaynaklarını hülâsa olarak içine alan eserdir.

J. W. Z i n k e i s e n, Gesch. d. Osm. Reiches in Europa, Gotha I-VII, 1840-1863. Batı kaynaklarından da büyük ölçüde faydalanılmıştır.

N. J o r g a'nın Gesch. des Osm. Reiches I-V. Gotha 1908-1922 adlı eseri evvelki iki eserle birlikte, o güne kadar ele alınmayan Venedik, Ceneviz, Levant, Balkan kaynaklarından da faydalanır. Şahsına has mutad nisbetsizlik ve bazı sathîlikler eserlerinde göze çarpar. Teferruata müteallik iktibaslar ile telhislerinden sarfı nazar edilebilir.

O b e r h u m m e r'in değerli eseri: Die Türken und das Osmanische Reich, Lpg. u. Bln. 1917. Beşer coğrafyacısı gözü ile Türk devletinin gelişme tarihini tanıtır.

J. H. K r a m e r s, EI de terkibi makaleleri yayınlanmıştır. IV. 1033-1048.

B r o c k e l m a n n : Geschichte des islamischen Völker, Berlin und München, 1939 adlı, daha önce zikri geçen popüler eseri.

Türk feodalizmi mefhumuna dair de; D e n y: Tîmâr, zeâmet maddeleri EI IV. Kısa olmasına rağmen, G r e n a r d'ın, Grandeur et décadence de l'Asie, Paris 1937 adlı eseri, Türklere ve doğuya dâir pek çok sâbit fikirleri yıkmıştır.

Türkçe toplu telhis bakımından şu üç vakanüvis (resmî sultan annalisti) eserleri zikre değer:

Cevdet Paşa (vef. 1895) tarihi. I-XII. 1854-1885. II. baskısı: 1891-1892.

Ahmed Lûtfi (vef. 1907), Tarih-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye. I-VIII, 1873-1911.

Abdurrahman Şeref (vef. 1925), Tarih-i Devlet-i Osmaniyye. 1896. Devirlere göre medeniyet tarihi hakkında da hülâsalar verir.

Bu eserlere dâir bakınız: M. N. Özön, Son asır Türk edebiyatı tarihi. İst. 1941, s. 296-322.

Modern tarihçiler:

Necip Asım ve Mehmed Arif, Osmanlı tarihi. İst. 1335 (1919) ve Şemsettin Günaltay, Mufassal Türk Tarihi I-V. 1921-1928; Dr. Rıza Nur, Türk Tarihi I-XII. 1924-1926; Köprülüzade M. Fuad Osmanlı devletinin Kuruluşu, Ankara 1959, TTK.

Köprülü, M. F. : Osmanlıların etnik menşei. Belleten 1943, s. 219-312.

Demirtaş, Faruk: Osmanlı devrinde Anadoluda Kayılar. Belleten 1948, s. 575-615.

A. Refik : Cenup'ta Türkmen oymakları. İst. 1932.

Türk Tarih Kurumu tarafından liseler için, Atatürk'ün görüşüne göre hazırlanan Tarih I-IV. İst. 1930-32. Bu eserin birkaç baskısı olup, III. ve IV. ciltler Osmanlı tarihinden bahseder.

Türk Tarih Kurumunun neşrettiği "Osmanlı Tarihi" adlı sekiz ciltlik eserin yayınlanış sırası ve ciltlerde yer alan tarihî devirler şöyledir:

İ. H. Uzunçarşılı tarafından yazılan cildler: I. 1947, 1961 (İstanbul'un fethine kadar); II. 1949, 1964 (1566'ya kadar); III. 1951, 1954 (1699'a kadar); IV. 1956, 1959 (XVIII. yüzyıl sonlarına kadar).

Enver Ziya Karal tarafından yazılan cildler: V. 1947, 1961 (1789-1856'ya kadar); VI. 1954, (1861'e kadar); VII. (1876'ya kadar); VIII. 1962 (1907'ye kadar).

Önemli özel monografyalar:

İ. H. Uzunçarşılı : Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki devlet teşkilâtına bir bakış. İstanbul 1941.

İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin Saray teşkilâtı. Ankara 1945, TTK.
İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Acemi ocağı ve Yeniçeri ocağı. Ankara 1943, TTK.
İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları II. Cebeci, Topçu, Top arabacıları, Humbaracı, Lâğımcı ocakları ve Kapukulu Suvarileri. Ankara 1944, TTK.
İ. H. Uzunçarşılı: Osmanlı devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı. Ankara 1948, TTK.
Mustafa Akdağ: Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I. Ankara 1959, 459 s. DTCF.
Dr. Afet İnan: Aperçu général sur l'histoire économique de l'Empire Türk-Ottoman. İst. 1941.
Osman adı hakkında bakınız:
Moravcsik, *Osman* adı hakkında: İkinci T. T. Kongresi Çalışmaları. İstanbul 1943, s. 483 v.d.
Teferruata dair Osmanlı devletinin kuruluşu hakkında bakınız: Köprülüzade M. Fuad, Les Origines de l'empire Ottomane. İst. 1936. Bu eserin genişletilmiş Türkçesi: Osmanlı devletinin kuruluşu: Ankara 1959. TTK.
H. A. Gibbons, The Foundation of the Ottoman Empire, Oxford 1916. Türkçesi: Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu. İst. 1928.
F. Giese, Das Problem der Enstehung des Osmanischen Reiches. Zschr. für Semitistik I, 1922, s. 246 v.d.

Bizans-Türk karşılıklı tesirlerine dâir

Köprülüzade M. Fuad, Bizans müesseselerinin tesiri hakkında bazı mülâhazalar. Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Tetkikleri Mecmuası (THİTTM). 1931, s. 165-314.
F. V. Hasluck (Türkçesi), Bektaşilik Tetkikleri, İst. 1928.

Diğer önemli konulara dâir

Köprülüzade M. Fuad, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. İst. 1918.
Köprülüzade M. Fuad, Anadolu'da İslâmiyet. Edebiyat Fakültesi Mecmuası. 1922-1923. Evvelki eserin ikinci bölümüdür.

F. V. H a s l u c k, Christianity and Islam under the Sultans I-II, Oxford 1929.

D r a e s e k e, Der Übergang der Osmanen nach Europa im XIV. Jahrhundert. Neues Jarb. f. d. klass. Altertum XXXI.

A n a d o l u T ü r k l e r i n i n B a l k a n y a r ı m a d a s ı n d a y e r l e ş m e l e r i n e d a i r

P. M u t a f ç i e v : Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrh. Sofia 1943.

H. W. D u d a : Zeitgenössische islamische Quellen u. das Oğuzname des Yazyğyoğlu Ali zur angebl. türk. Besiedlung der Dobrudscha im. XIII. Jh. nach Chr. Sofia 1943 (Her iki eser aynı cilttedir).

T a y y i p G ö k b i l g i n : Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlad'i Fâtihân. İst. 1957.

T a y y i p G ö k b i l g i n : XV-XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. İstanbul 1952, İstanbul Üniversitesi yayını.

N é m e t h : Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához. N. K a k u k, Z s. és R á s o n y i L á s z l ó hozzászólásával (Bulgaristan Türk lehçelerinin taksimine dair). Z s. K a k u k ve L. R á s o n yi ilaveleriyle. Bp. M. T. Ak. 1956.

Kostantiniye'nin sukutundan daha ziyade Bizans tarihî monografileri bahsederler. Meselâ:

V a s i l y e v, Hist de l'empire byzantin, Paris, II.

G i b b o n'ın klasikleşmiş eski eseri: The Declin and Fall.

O s t r o g o r s k y, Geschichte des Byzantinischen Staates, München 1940.

G e n ç O s m a n l ı d e v l e t i n i n d i ğ e r t e h l i k e l i k o m ş u l a r ı n a d a i r

A d n a n S a d ı k E r z i : Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar, Belleten 1954, s. 179-221.

W. H i n z : Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Ankara 1948.

B a r k a n, Ö m e r L ü t f i : Uzun Hasan Beye ait vesikalar, Tarih vesikaları 1941, s. 91 v.d., s. 148 v.d.

Aşağıda gösterilen dergilerde ve diğer dergilerde bazı çok değerli incelemeler dağınık olarak yayınlanmıştır:

Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası 1910 —

Tarih-i Türk Encümeni Mecmuası (= TOEM ve TTEM) 1921' den itibaren 96 fasikül halinde pekçok malzeme ihtiva eder.

Köprülüzade tarafından yayınlanan ancak beş ciltten ibaret *Millî Tetebbüler Tetkikleri Mecmuası* da ihmal edilemez. 1917.

1925'de yayınlanmaya başlayan, önce Köprülüzade M. Fuad ve VII. ciltten itibaren Reşid Rahmeti Arat tarafından devam ettirilen Türkoloji Enstitüsü'nün *Türkiyat Mecmuası I* —. Dilciler için olduğu kadar tarihçiler için de çok önemlidir.

Kardeş dergiler arasında aşağıdakiler dikkate şayandır:

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası (Hukuk ve İktisat Fakültesi I-II, 1931. Kısaltması: THİTM).

Edebiyat Fakültesi Mecmuası. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Müzeler eski Umum Müdürü Dr. Hamit Z. Koşay'ın çıkardığı *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* I-VI.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin çıkardığı, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi,* 1942 — ve ayrıca: *Tarih Dergisi.*

Bilhassa Türk Tarih Kurumu'nun kalın ciltler halinde yayınladığı Belleten 1937 —. Anadolu ve Osmanlı tarihini inceleyenler için ihmal edilmez kaynaklardır. Türk dünyasının umumî tarihi ile kültür ve iktisadî meselelerini hâvi ilmî makalelerin yayınlandığı *Cultura Turcica,* 1964 —; *Türk Kültürü Araştırmaları,* 1964 —, ve bunlardan daha popüler olan: *Türk Kültürü,* 1962 —. Her üç dergi de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün (Ankara) yayınlarındandır.

Türkiye dışında intişar eden veya etmekte olan dergiler arasında Kraelitz ve Wittek tarafından idare olunan, maalesef kısa ömürlü *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (= MOG) Wien ile *Die Welt des Islams* (= WI. mecmuası), Macar Tarih Cemiyetinin yayınladığı: *Szâzadok* (Yüzyıllar; 1862 —), Macar Akademisi'nin yayınladığı *Hadtörténeti Közlemények* (Harp tarihi Yayınları 1888 —)'de dahi ilgili makaleler görülmektedir.

Osmanlı Türk edebiyatı için temel eser Gibb'in A history of the Ottoman Poetry I-VI'dir.

Ahmet Kabaklı: Türk Edebiyatı I-III. Ankara 1965-66.

Eski Macar-Osmanlı münasebetleri edebiyatı için aşağıdaki bölüme bakınız.

OSMANLI DEVLETİNİN PARLAK ÇAĞI VE MACARİSTAN'DA TÜRK İDARESİ

Bu çağa dâir pek çok tarih kaynağı vardır. Bizans kaynakları Bizans devletinin sukutundan sonra susunca Latin, Balkan İslavı, Rumen, İtalyan, Macar, Alman, Leh ve diğer Avrupa kaynakları Osmanlı yayılışının diğer kavimler ile teması nisbetinde zikri geçen Bizans yazarlarının yerini alırlar. Asya ve Afrika'da şimdiye kadar pek az araştırılan Süryani, Mısır ve diğer Afrikalı Arap, Acem, Ermeni, Gürcü kaynakları bu sahada çalışacakları beklemektedir. Burada muazzam yekûn tutan eserlerden ancak Osmanlı ve Macar kaynaklarına temasla yetineceğiz.

G i e s e tarafından bastırılan, Die altosmanischen anonyme Chroniken, Breslau 1922, bu çağa dair bazı bilgileri dahi ihtiva eder.

Şeyhülislâm *Sa'deddin Hoca Efendi* (vef. 1599)'nin tumturaklı üslûbuna rağmen fevkalâde önemli *Tacüttevârih* adlı eseri 1520 tarihine kadar olan vakalardan bahseder. İstanbul'da 1861'de basılmıştır. Birlikte mütalea ediniz: A. R e f i k, Sadeddîn. İst. 1933; B a b i n g e r, Khodja Efendi EI. II.

Hukuk müderrisi ve askerî başhâkim *Kemâl Paşazâde* (vef. 1535) Mohaç zaferi için *Mohaçnâme* adlı ayrı tarih yazmış olup, bu eser P a v e t d e C o u r t e i l l e tarafından Fransızcaya çevrilerek bastırılmıştır. Paris 1959.

XV. yüzyıl sonlarında mübalağalı ve ölçüsüz Arap ve Fars tesirine karşı, Türk-i basît adı altında Türkçeye tabiî hakkını geri vermek isteyen bir cereyan belirir. Bu cereyanın göze çarpan mümessili *Visâlî*'dir. Kanûnî Süleyman'ın damadı sadrazam *Lûtfî Paşa* (vef. 1562) da Fars taklidi yapmacılığına karşı geldi ve eski Osmanlı tarihçilerini örnek alarak *Tevârîkh-i 'Âl-i 'Osmân*'ı yazdı. Basılış: İst. 1341 (1925). Bu eser II. Bayezid ve I. Selim çağlarına dâir önemli haberleri içine almakla beraber, Sultan Süleyman çağında kendi sadâreti ile ilgili bölümleri daha da değerlidir.

Âsaf-nâme, hrsg. und übs. von R. T. T c h u d i Bln. 1910, Türkische Bibliothek XII. Müellif kendi zengin tecrübelerine daya-

narak vezirlere ahlâkî ve siyâsî tavsiyelerde bulunur. Çağının içtimaî tarihini aksettirmesi bakımından önemlidir.

Yüzyılın ikinci nüfuzlu şahsiyeti Süleyman'ın ikinci damadı ve aynı zamanda sadrazamı Bosnalı *Rüstem Paşa* (vef. 1561)'nın *Târih-i 'Âl-i 'Osman* adlı eseri kendi devri için önemlidir. Bunun bir kısmını L. F o r r e r yayınladı. Lpg. 1923, Türkische Bibliothek XXI.

Bizzat Sultan Süleyman'ın da *Munşeât* adlı ve devri için kaynak değerini hâiz bir rûznâmesi vardır.

1600 yılında *Âli* ve *Selânikî* adlı iki tarihçi öldü. Âli daha sonra gelen *Müneccimbaşı* ile birlikte en tanınmış eski Türk umumî tarihini yazan kimselerdir. K ö p r ü l ü z â d e, Âli'yi XVI. yüzyılın en değerli tarihçisi olarak tanıtır. *Künh ul-Ahbâr* adlı esas eserinin (I-V. İst. 1277-1285 = 1860-1868) III. bölümünde Halifeler ve Sultanlar bahsinde "Türk-Tatar" tabirini kullanması, Türklüğün tarihteki önemini açık gördüğüne delâlet eder. Birlikte mütalea ediniz: S ü s s h e i m : Ali, EI I. ve bilhassa M a h m û d K e m â l'in *Menâkıbe-i Hünerverân,* İst. 1926. Âli'nin diğer bir eserine yazdığı önsöz.

Anadolu defterdarı *Selânikî Mustafa Tarihi,* İst. 1281 = 1865. Bu eserde 1563-1600 yılları vakaları ele alınmıştır. Birlikte mütalea ediniz: A. R e f i k, Selânikî, İst. 1933. Bu yüzyıldan *Sinân Çavuş* ile *Ferdî*'yi ve *Usulî Selîm-nâme*'sini de (II. Selim çağı için) hatırlatmalıyız. Sonuncusu henüz yayınlanmamıştır. Zikri geçen ve bazı zikredilmeyen tarihçileri T h u r y'nin Török történetirók I-II (Türk Tarih Yazarları) ciltlerinde bulmak mümkündür.

Venedik elçilerinin *Relazioni*'si ile imparator elçisi *Busbecq*'in bir çok defa yayınlanan ihbarlarını, *Dernschwam*'ın B a b i n g e r tarafından bastırılan ruznâmesini (Mü. Lpg. 1923), daha sonra III. Mehmed devrine dâir S o r a n z o'nın *Ottamanus sive de rebus turcicis,* 1600 adlı eserini ve *Leunclavius*'ın historiale turcicae (Frankfurt 1588) adlı kitabını zikretmeliyiz.

XVII. yüzyıl hadiseleri bakımından *Koçi Bey* (vef. XVII. yüzyıl ortası)'in 1630'da yazdığı *Risâle*'si bilhassa önemlidir. Bu eser III. ve IV. Murad çağı bozukluklarını sert bir ifâde ile amansız tasvir eder. B a b i n g e r, EI II'de Koçi Bey'e Osmanlı'ların Montesqieu'sü teşhisini koyar. *Risâle*'nin bir çok Türkçe baskısı olduğu gibi birçok yabancı dile ve bu meyanda kısmen Macarcaya çevrilmiştir. Bakınız: T h u r y, Török történetirók II. s. 406 v.d. Keskin gözlü (nüfuzu nazar sâhibi) *Kâtip Çelebi* (vef. 1657), Hacı Halife adı ile de bilinmekte ve XVII. yüzyıl allâmesi olarak kabul edilmektedir.

Keşf al-Zünûn adlı Arapça telif olunan yüce bibliyografyası ve ansiklopedik sözlüğü (en yeni baskısı: İst: 1939) ile F l ü g e l tarafından bastırılan *Cihannüma* adlı kozmografyası (Lpg. 1835-1858) dışında bizi bilhassa kronoloji ve biyografi bilgilerini ihtiva eden *Fezleke el-tevarih* ilgilendirir. Bu eser 1000-1065 (1591-1654) yılları arasındaki tarihi vakaları ihtiva eder. Bakınız: J. H. M o r d t m a n n : EI ve T h u r y, Tör. Tör. irók. III.

Peç şehrinde doğan *Peçevî* İbrahim (vef. 1650) önce Székesfehérvár şehri mutasarrıfı daha sonra Temeşvâr defterdarı idi. Meşhur ve nisbeten tarafsız, kısmen İstvánffy ve Heltai gibi Hıristiyan tarihçilerinden de faydalanarak yazdığı tarihi, 1520-1639 yılları vakalarını ihtiva eder (cilt I-II. İst. 1283).

Solakzade (vef. 1658)'nin *Fihrist-i Şahan*'ı bilhassa IV. Murad çağı için iyi bir kaynak olup, 1644 yılına kadar olan vakaları ihtiva eder. Anlaşılması kolay, umuma hitap eden bir eser olup, İstanbul'da 1297 (= 1880)'de yayınlanmıştır. Bu yüzyılın asıl temayüz eden tarihçisi, resmî vakanüvis *Naimâ* (vef. 1716)'dır. Gerçeğe bağlı ve iyi tasviri havi tarihi 1591-1659 yıllarını ihtiva eder. Türkçe bir çok baskısı vardır. Bakınız: A. R e f i k, Naimâ. İst. 1932 ve A l i C a n i p, Naimâ tarihi. İst. 1927. Kâtip Çelebi gibi Peçevi ve Naimâ XVII. yüzyıl Macar tarihi bakımından son derece önemlidirler. Macarca Török Törtênetirók (Türk tarih yazarları)'nın III. cildinde K a r á c s o n I m r e ile ilgili bahisleri iktibas ederek gerekli ölçüde önemle durur ve S z e k f ü, G y. önsöz ekler. (M.T. Ak. 1916. Bp.).

Saray astrologu *Müneccimbaşı*'nın (vef. 1702) *Câmi' 'al-Duval* adlı eseri Türkiye'de önemli umumî İslâm tarihi sayılır. Arapça yazılan bu eseri şâir *Nedim* (vef. 1730) Türkçeye, *Sahâif al-Ahbar* (İst. 1285, I-IV) adı ile çevirmiştir. Müneccimbaşı malzemesini sülâlelere göre tasnif ederek, bilinmeyen kaynaklardan da faydalanmıştır. 1678'e kadar olan vakaları hâvi sonuncu cildi önemlidir.

Büyük sultanların Kânun-nâmeleri de önemli tarih kaynaklarıdır. Bunları TOEM'de bulmak mümkündür.

Aşağıdaki tarihçiler vakaları sıralarken XVIII. yüzyıldan da geçerler veya münhasıran bu yüzyıldan bahsederler. Naimâ tarihini vakanüvis sıfatiyle *Raşid* (vef. 1735) devam ettirir ve 1660-1721 tarihleri arasındaki vakaları ihtiva eder (I-VI. İst. 1282 = 1866). Gerek Naimâ ve gerekse Râşid'in eserini ilk defa İbrahim Müteferrika 1734 ve 1741 yıllarında tabetti. Râşid ve *Silâhtarağa* (Bakınız: A. R e f i k, Silâhtar M. A. İst. 1933) tarihi Macar tarihi bakımından

da önemli olduğu halde, T h u r y ve K a r á c s o n'un vefatları dolayısı ile TTİ. = Türk Tarih yazarları arasına girememiştir.

Daha sonraki vakanüvislerden *Âsım, Sâmi, Şâkir, Suphî* ve *İzzî*'nin eserleri Naimâ değerinde değildirler. Buna rağmen *Vâsıf* (vef. 1806)'ın önce Enverî ile 1752-1774 ve yalnızca 1806'ya kadar olan vakalardan bahseden tarihi istisna teşkil eder. Bakınız: B a b i n g e r EI IV .

Tanınmış sözlükçü ve mütercim Âsım Efendi (vef. 1819) *Vaka-i Selimiye* adlı eserinde III. Selim çağı vakalarından bahseder. Ondan sonra gelen vakanüvislerin eserleri az değerlidir. Sonuncu vakanüvislerden *Cevdet Paşa* v.b. (önceki bahse bakınız) modern mânâda tarihçiliğe önayak olmuşlardır.

Cihan seyyahları arasında, Portekizliler ile yapılan savaşlar sırasında, Hindistan'a yolu düşen *Seydî Ali Reis* (vef. 1562)'i anmamız gerekir. *Muhit* adlı eserini Hindistan'da yazmış, oradan Türkistan ve İran yolu ile 1557'de Türkiye'ye dönmüştür. *Mirât al-Mamâlik* adlı eseri çağdaş Osmanlı-Safevî ve Büyük Moğol münasebetlerine güzel ışık tutar. Birlikte mütalea ediniz: A. V á m b é r y, The Travels and Adventures of the Turkish Amiral Sidi Ali Reis, London 1899. Türkçe baskısı: N e c i p A s ı m, İst. 1313 (1897). Bakınız: S ü s s h e i m : Ali Reis, EI I.

Pirî Reis'in *Bahriye* adlı, sahilleri tanıtan deniz atlasını P. K a h l e basmaya başladı (Bln. ve Lpg. 1926). Fascimile halinde tam baskısını Türk Tarih Kurumu (İst. 1935) yaptı. H a l i l E d h e m tarafından keşfolunan Amerika haritasını da facsimile halinde aynı kurum yayınladı (1935); Bakınız: B a b i n g e r: EI.

Evliya Çelebi hakkında J. H. M o r d t m a n n : EI II. Evliya Çelebi'nin *Tarih-i Seyyah* adlı seyahatnâmesini 1902'de altı ciltte; geri kalan kısmını T. T. Kurumu VII-X. ciltler hâlinde devam ettirdi.

Arşiv malzemesinin yayınlanması konusu ile ilgili olarak, burada F e r i d u n B e y'in *Münşeat-ı Selâtin* adlı eserini tekrar hatırlatmamız gerekir. Bunun I. cildinin 396 v.d. sahifelerinde I. Selim'in İran seferinin mufassal tasvirini bulmak mümkündür. Yeni edebiyatta: K r a e l i t z, Osmanische Urkunden in Türkischen Sprachen Wien 1922.

M. T a y y i p G ö k b i l g i n : Kanunî Süleyman'ın 1566 Szigetvár Seferi, Sebepleri ve Hazırlıkları. İst. Üniv. Tarih Dergisi, 1966, cild XVI. Sayı 21.

S t r i p l i n g, G. W. F. : The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574. Urbana 1942. Illinois Studies in the Social Sciences vol. XXVI., No. 4.

G r e z e g o r z e w e s k y, Lehçe tercümesi ile Viyana muhasarası çağı arşiv belgelerini "Z sidzyllatow rumelijskich, Lwow 1912" adlı eserinde yayınladı.

M o r d t m a n n, ZDMG. dergisinde, Z s i n k a KCsA dergisinde R y p k a, Archiv Orientalni'de facsimile'li bazı makaleler yayınlamıştır.

F e k e t e, L a j o s, Levéltári Közlemények (Arşiv Dergisinde) Osmanlı Türk çağına dair, pek çok belge yayınlamıştır. Bu değerli uzmanın hayli kabarık yayınları arasında en önemlisi: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába (Metbuiyet çağı Türk diplomatikasına mukaddime) Bp. 1926. Orsz. Levéltár baskısı.

F e k e t e, L a j o s, Einführung in die Osmanisch-Türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, Bp. 1926.

F e k e t e, L a j o s, Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy, Bp. 1932. Bunun önsöz kısmı: XVII. yüzyılın ilk yarısında Macaristan ile Türkiye'nin yekdiğeri ile olan münâsebetleri hakkındadır.

F e k e t e, L a j o s, Stenografiye benzeyen Siyakat yazısının da uzmanı olup (vergi defterleri bu tarzda yazılmıştır), Siyakat yazısı üzerine yayınladığı eser: Die Siyaqat - Schrift in der türkischen Finanzverwaltung I-II. Bp. 1955.

F e k e t e, L. : Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeirasa. Bp. 1943. s. 197.

F e k e t e, L. : Das Heim eines türkischen Herren in der Provinz im XVI. Jahrhundert. Bp. 1960.

F e k e t e, L. : Gül-Baba et le bektasi derkah de Buda. Acta Orient. Hung. IV, 1954, s. 1-8.

F e k e t e, L. - K á l d y - N a g y, G y. : Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda 1550 - 1580. Türkischer Text. Bp. 1962, s. 838.

K á l d y - N a g y, G y. : Baranya megye XVI. századi török adóösszeirásai (Baranya vilâyetinin XVI. yüzyıldaki Türk defterleri). Bp. 1960, s. 144.

K á l d y - N a g y, G y. : Two Sultanic Hass Estates in Hungary during the XVIth and XVIIth centuries. Acta Orient. Hung. XIII, 1961, s. 31-62.

K á l d y - N a g y, G y. : The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary. Acta Orient. Hung. XXI, 1968, s. 181-223.

K á l d y - N a g y, G y. : Magyarorszâgi török adóösszeirások (Macaristandaki Türk vergi defterleri). Bp. 1970, s. 107.
K á l d y - N a g y, G y. : Harâcsszedök és râják. Török világ a XVI. században Magyarországon. Bp. 1970, s. 202.

Mohácsi Emlékkönyé. Bp. 1926. Mohács meydan muharebesi ve onun tesirleri hakkındaki incelemelerin mecmuasıdır.

Szigetvári Emlékkönyv. Bp. 1966. Szigetvár muhassarası konusunda yazılan etüdlerin mecmuasıdır.

Türkiye'de arşiv malzemesinin yayınlanması hususunda ciddî çalışmalar başlamıştır. Bu konu ile ilgili olarak Belleten'de pek çok makaleye rastlanır.

Macarcaya çevrilen Türk arşiv malzemesi eskiden de hayli yekûn tutuyordu.

S z i l á d y, Âr o n, tarafından yayınlanan Török-magyarkori államokmánytár (Türk-Macar çağı devlet arşiv hazinesi)..

K a r á c s o n, İ. Türk-magyar oklevéltár (Türk-Macar arşiv hazinesi) 1533-1789. Bp. 1914. I-IX ciltleri (Bp. M. Tud. Ak. 1863-1878) zikre değer. Macarlar ile, Habsburglar'ın Türk'lere karşı yaptıkları savaşların siyasî formunu aksettirir.

Mon. Hung. Hist Scriptores serisinde muazzam tarih kaynakları malzemesi bulunmaktadır. Bunun bir kısmını Egri arşöveki (1550) *Verancsics* toplamıştı. Diğer kısımlarını *Szerémi* (doğ. 1490), *Brutus* (1517-1594); *Gyulafi* (doğ. 1557), *Baronyai Decsi, J.* (XVI. yüzyıl ikinci yarısı), *Nádor Illésházy* ve bilhassa Erdel Tarih yazarlarının pîri *Szamosközy, István*'ın (vef. 1612) eserleri ve hükümdar *Tököly*'nin hatıratını havi ruznameler v.b. teşkil eder. Macar Tarih Cemiyeti de birçok elçi raporlarını yayınlamıştır. Burada sıralamaya imkân bulamadıklarımız için bakınız: L u k i n i c s, Les éditions des sources de l'histoire hongroise 1854-1930. Budapest 1931.

Macar İlimler Akademisi yayınlarından başka daha birçok Macar kaynakları vardır. Meselâ: *İstvánffy, Miklós* (1538-1615), *Heltai, Cserei* v.b.'ın kısmen Lâtince yazılan kronikleri, *Bethlen*'lerin (János ve Farkas) hâtıraları, *Auer, János Ferdinand* adlı Pozsony'lı asilzâde burjuvanın Yedikule hapishanesinde yazdığı ruznâmesi, 1664 yılında yayınlanan L u k i n i c s İ. Bp. 1923 v.b. Bk: Hóman-Szekfü - Macar Tarihi III-IV. ciltleri notlarında.

Devrin Osmanlı dilindeki kaynaklarının dışında başka bir Türk dilinde de kaynaklar vardır. Altın Ordu devrinde Lehistanda Kameniecs (Kameniça)'da yerleşen Ermeni'lerin, Türk lehçelerinin tarihi bakımından ilgi çekici ve Kıpçak ve Tatar dilleri arasında bir

köprü teşkil eden Kıpçak dilinde bir kaynak bulunmuştur. Bunu yakında Macar Türkologu E. Schütz neşir ve izah etti:

E. S c h ü t z : An Armeno - Kipchak Chronicle On The Polish - Turkish Wars in 1620-1621. Budapest 1968.

İtalyanca *Relazioni*'ler, ed. A l b e r t, Floransa, 1839-1863 ve ed. B a r o z z i Venedik (Venezia), 1856-1877.

B e l i n, Relations diplomatiques de la République Venise avec la Turquie. JA 1876, s. 381-424. Avusturya imparatorluğu, Fransa, İngiltere (Sir Thomas Roe) ve diğer memleketler diplomatlarının raporları da bu devir için hayli malzeme sunarlar. Bu sahada çalışmak isteyenler için birçok İslavca (Sırp, Leh, Bulgar v.b.) belgeler, hattâ İslav dili ile yazılmış Rumen belgeleri vardır.

Bundan önceki bölümdeki notlar ve EI = İslâm Ansiklopedisi'nde bu devirler ile ilgili makalelerden başka zirdeki özel eserlere de bakınız: L. v. R a n k e, Dünya tarihinin ilgili cildi (Die Türken und die Spanische Monarchie, EI).

H a m m e r, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung I-II. Wien 1825.

M o u r a d g e a d'O h s s o n, Tableau de l'empire Ottoman I-III. Paris 1787-1820.

R i c a u t, Histoire de l'État présent de l'Empire Ottoman, Amsterdam 1670.

A. H. L y b y e r, The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleimân the Magnificent, Cambridge Mass. 1913.

İ. H. U z u n ç a r ş ı l ı'nın daha önce zikri geçen eserleri daha mufassaldır. (Medhal, Saray teşkilâtı, v.b.).

A. R e f i k : Mimar Sinan. İst. 1931.

A. R e f i k : Köprülüler. İst. 1913.

A. R e f i k, Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı, 961-1000. İst. 1924.

A. R e f i k, Hicrî XI. asırda İstanbul hayatı. İst. 1931.

E. O b e r h u m m e r, Konstantinopel unter Sulaiman dem Grossen. Mü. 1902.

R i c a u t, Histoire des trois derniers empereurs des Turcs depuis 1624 jusqu'a 1677. Paris 1683.

Osmanlı Türkleri ile Macar'lar arasındaki münasebetlere dâir

Szekfü, Tableau de la domination turque en Hongrie. Turan III 1918, s. 129 v.d.

Hóman-Szekfü, Magyar történet III-IV. Türk tarih yazarlarının üslûbu hakkında:

Szekfü, Ahódoltságkorali török történetirôk (Metbuiyet çağı Türk tarih yazarları). Tört. Szemle III, 1916, s. 321-353, 449-457.

Szamosközy, tört. Maradványok, s. 169 (Tarihî kalıntılar).

Türk ordusundaki Güney-İslâv unsurlarına dâir

Velics-Kammerer, Török kincstári defterek I. (Türk Hazine defterleri), s. 48, 23, 55.

Rumenlerin Erdel'e göçleri : Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme VII, s. 425.

Anadolu'daki Macar asıllı köylere dâir

Németh, HMK s. 329 ve Köylerimizin adları İst. 1934. Ayrıca Ün. IV 1938, s. 686.

Takáts, Sándor'ın bu konuya dâir en önemli eserleri: Rajzok a török világból I-III (Türk dünyasından tasvirler) Bp. 1915-1917.

Takáts'ın bu eserinden aldığım malûmatların sayfaları: II. s. 237, I. s. 432, II. s. 250, II. s. 233, I. s. 318-321. Takáts, A török hódoltság korából (Türk metbuiyeti çağından) Bp. 1917.

Fekete, Lajos, Türkische Schriften adlı eserinin giriş bölümü.

Bartha, Dénes, Metbuluk çağı musikisine dair: Magyar zenekultura a török hódoltsá korában (Türk metbuluğu çağında Macar musiki kültürü). Magyar Müvelödéstörténet III. Bp. 1940.

Mahmud Raghip Kösemihal ve Bán J. Török zene (Türk musikisi). Zenei Lexikon[2] II, s. 621 v.d.

Bartók, B. Osmanlı ve Macar musiki folklorunun birleştiği tabakaya dâir: Népdalgyüjtés Törökországban (Türkiye'de halk musikisi derlemeleri). Nyugat 1937, s. 173-181.

Bartók'un Çukur-ovada topladığı halk türkülerini Adnan Saygun'un tamamlayıcı ilâveleri ve kıymetli bol notları ile birlikte Macar İlim Akademisi yakında yayınlayacak.

Macaristan'daki Türklerin kültürü ve Buda'da kalan abideleri hakkında

Posta, Béla : Muszlim müvészeti hatások példái Erdélyben (Erdel'de Müslüman sanat tesirleri örnekleri). Turán, 1917, s. 192 v.d.

L. Fekete : Budapest története III. Budapest a törökkorban. Bp. 1944.

Bütün Türk işgâli altındaki arazide dağınık bulunan Türk mimarlığı âbidelerinin József Molnár tarafından yazılan tanıtmasını ve resimleri T. T. Kurumu yakında yayınlayacaktır.

Halk sanatına ve giyimlere dâir

Horváth, Henrik, Hódoltsâg és felszabaditás müvészet történelemben (Sanat tarihinde metbuluk ve kurtuluş çağı). Bp. 1936, s. 217.

Palotay, Gertrud, Les éléments turco-ottomans des broderies hongroises. Bp. 1940. Bibliotheca Humanitatis Historica VI.

Höllrigl, J., Magyar és törökös viseletformák a XVI-XVII. században (XVI-XVII. yüzyıllarda Macar ve Türk tarzı kıyafetler). Magyar Müvelödéstörténet III. Bp. 1940.

Türk deri ve sahtiyan sanatkârlarının Viyana'ya götürülmesine dâir

Károlyi, Árpád, Buda és Pest viszavivása 1686 ban[2] (1686'da Buda ve Peştenin geri alınması). Budapest 1940.

Mânevî alandaki bağlantılara dâir

Robert Gragger, Türkisch-Ungarische Kulturbeziehungen. Ungarische Bibliothek. "Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit". XIV. cilt, s. 1-32. Bln. — Lpg. 1927.

Dil alanındaki karşılıklı iarelere dâir

Kunos, Ignác, Spuren der Türkenherrschaft im ungarischen Wortschatz. KSz II. Bu makale eskimiştir. Bu konudaki en yeni toplu bir eser Zs. Kakuk tarafından yakında yayınlanacak.

Osmanlıcaya geçmiş Macar sözlerine dâir

Fekete, L., Magyar jövevényszók az oszmánlı törökben (Osmanlı Türkçesinde Macar iare sözleri) MNy. 1930. s. 285 v.d.

Macarca'nın Türkler tarafından diplomasi dili olarak kullanılışına dâir

Takáts, Eckhart-Szekfü, A budai pasák magyarnyelvü levelezése I. (Budin paşalarının Macarca muhabereleri). Bp. 1915.

Türk mühtedîlere dâir

Károlyi'nin yukarda zikrolunan eseri. s. 381.

İbrahim Müteferrika'ya dâir

Mordtmann : EI. II.
Selim Nüzhet Gerçek, Türk matbaacılığı I. Müteferrika matbaası, İst. 1939.
Simonffy, Aladár, İbrahim Müteferrika. Bahnbrecher des türkischen Buchdrucks. Bp. 1944.

Thököly ve Rákóczi'nin mülteciliğine dâir

A. Refik, Memalik-i Osmaniyye'de kral Rakoçi ve tevabii, İst. 1914.
A. Refik, Türk hizmetinde kral Tököli Imre. İst. 1932.
Tayyip Gökbilgin, Rákóczi ve Tevâbi. T.K.K. Belleteni.
Mikes, Kelemen, Türkiye Mektupları. Millî Eğitim Bakanlığı, Dünya Edebiyatı Klâsikleri serisinden.
Bu bahisler için Ung. Bibl. Turk'in I, II. ilgili fasikülüne bakınız.

ALTIN ORDA VE VÂRİSLERİ

I. SARAY'DAKİ ALTIN HİLÂL'İN PARLAK ÇAĞI

Bu bahis için Bertold Spuler, çok zengin ve 612 maddeden ve kısmen iktibaslardan ibaret eser vermiştir: Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. Lpg. 1943 (Das mongolische Weltreich. Quellen und Forschungen II). Buradaki bibliyografya bu yüzden kısa tutulmuştur.

Eski tarihçilerden *İbn al-Athir, İbn Battuta, Abulfidâ, İbn Arapşah, al-Umarî, Nuvairi, Rukneddin Beybars* v.b. Fars'lardan: *Raşîdeddîn, Cuveynî, Mîrhond* ve *Hondamîr*'ın daha önce zikrolunan eserleri önemlidir. Bunların Altın Ordu'ya ait kısımlarını Baron W. Tiesenhausen toplayarak Rusça tercümeleri ile yayınladı: Sbornik materialov otnosyaşçichsya k istorii Zolotoy Ordı I. Spbg. 1884. Bu cilt Arap yazarları haberlerini ihtiva eder. Bundan metinleri iktibas eden İsmail Hakkı İzmirli: Altınordu devleti tarihine ait metinler adı ile İstanbul'da 1941'de yayınladı.

Tiesenhausen, Sbornik'in II. cildini teşkil eden Farsî müelliflere ait bölümü ancak 1940-1941'de Moskova'da yayınladı.

Bakınız: Somogyi, J., Ein Bericht über die Tataren im "Tarih al-İslâm" von ad Dahabi: Der Islam XXIV, 1937, s. 105-130.

Türkçe *Abulgâzi*'nin zikri geçen eserinden başka *Abdelcaffar*'ın Umdet et-Tevarih'ini Necip Aşım, İst. 1925-1926'da yayınladı.

Ötemiş Hacı'nın oldukça mufassal, XVII. yüzyıla dâir, basılmamış eserinin hülâsası Türk Tarih Encümeni Mecmuasına ek olarak yayınlandı.

Brosset, Histoire de la Géorgie I-IV. Spbg. 1849-1858.

Ermeni kaynakları ve Bizanslı Pachymeres ve Nik. Gregoras v.b. eserleri önemlidirler, Moğol'lara dâir bahse bakınız.

Rus salnâmeleri hepsinden fazla malzeme ihtiva eder. Polnoe Sobranie Russkich Letopisey, I-XXIII. Spbg. - Moskva 1846-1925.

Altın Ordu'ya komşu ülkeler arasında, Leh (meselâ: *Dlugoss*), Litvan, Macar (meselâ: Képes Krónika, Scriptores Rerum Hung. ed. Szentpétery I-II. Bp. 1937-1938) önemlidirler.

Rumen'lerin İslavca yazılı edebiyatları nisbeten yeni olduğu için ciddiye alınacak malzeme ihtiva etmez. İçlerinde *Urechi* dikkate alınabilir. Chronique de Moldavie, depuis le milieu du XIVe siècle jusqu'à l'an. 1594. Ed. Trad. E. Picot, Paris 1879-1886.

Arşiv malzemesi içinde tabiatiyle yarlıklar en önemlidirler. Buna dair çeşitli değerde pek çok yayın vardır:

İ. N. B e r e z i n, Chanskie yarliki I-III. Kazan 1850-1851.

W. R a d l o f f, Yarliki Toktamişa i Temur Kutluga. Zapiski Vost. Otdel. İ. R. Archeol. Obşç. III. 1888, s. 1-40.

A. N. K u r a t, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. İst. 1940 (Ankara Üniversitesi DTC. Fakültesi yayınlarından).

Leh, Litvan, Rus v.b. arşiv malzemesi katalogları için bakınız: S p u l e r, yukarda zikrolunan eseri, s. 459-464. Misal: Pamyatniki diplomatiçeskih snoşenii Moskvoskago Gosudarstva s Krymskoyu i Nogayskoyu ordami i Turtsiei. Sbornik İmp. Russk. İstor. Obşç. XLI. ve XCV. I. 1474-1505; II. 1505-1521. Spbg. 1884.

A. F. M a l i n o v s k i y, İstor. i diplomatiçsk. Sobranie del prischodivşich mejdu Rossiyskich Velikimi Knyazyamu i bıvşimi v Krime tatarsk. tsaryami s 1462 po 1533 god. Zapiski Odessk. Obşç. İstor. V, 1863, s. 178-419.

Monumenta Polniae Vaticana ed. J. Ptasnik. I-III. 1207-1344, 1344-1374, 1202-1366. Krakow 1913-1914.

Akti otnosyaşçichsya k istorii zapadnoy Rossii I-II. (1340-1544). Spbg. 1846-1848.

D o g i e l, cad. Dipl. Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae I-II. V. Wilna 1758-1764 v.b.

L i t v a n y a T a t a r l a r ı n ı n g e ç d e v i r l e r i i ç i n b a k ı n ı z

D o b r y a n s k i y, Aktı o Litovskih Tatarah, Vilna 1906. Codex epistularis Vitoldi Magni ducis Lithuaniae (1376-1440). Ed. A. P r o c h a s k a, Krakow 1882.

Genuva'daki arşiv malzemesini Y o r g a da yayınladı: Notes et extraits. I. Paris 1899.

G. I. B r a t i a n u : Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle. Bucureşti 1927 v.b.

Daha önceki bölümde görüldüğü gibi, seyahatnamelerinde Moğollara ait bahisleri ihtiva eden seyyahların yazdıkları da dikkate şayan malzeme vermektedir. Bakınız: *İbn Battuta,* Voyages. Ed. D e f r é m e r y - S a n g u i n e t t i II-III. Paris 1854.

Nümizmatik edebiyatta: S t. L a n e - P o o l e, The Coins of the

Mongols, London 1881. Catalogue of the Oriental Coins in the British Mus. VI.
P. St. Savelyev, Monety Djuçidov... obraşçavşiesya v Zolotoy Orde v epechu Tochtamişa I-II, Spbg. 1857-1858.
Frähn, Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschi's oder der Goldenen Horde, Spbg. Lpg. 1832.
Umumî mâhiyette icmalî eserler: D'Ohsson, Howorth v.b. Moğollara dair bölüme bakınız.
Spuler'in zikrolunan eserinden başka bakınız: Jos. Hammer-Purgstall, Gesch. der Goldenen Horde im Kiptschak, Pest. 1840.
B. Grekov-A. Jakoubovski, La Horde d'or. La domination tatare au XIIIe et au XIVe siéle de la mer Jaune à la Mer Noire. Trad. du russe par Fr. Thuret, Paris 1939. Bibl. Historique. Eserin genişletilmiş ikinci tabı:
B. D. Grekov-A. Ju. Jakubovskiy: Zolotaya Orda i yeyo padenie. Moskva - Leningrad 1950.
A. N. Nasonov, Mongly i Rus, İstoriya tatarskoy politiki na Rusi, Moskva 1940.
M. Fuad Köprülü, Altın Ordu'ya ait yeni araştırmalar. Belleten V, 1941, s. 397-436.
Nogaylara dair : N. J. Veselovskiy, Chan iz temnikov Zolotoy Ordı, Nogay i ego vremya. Zapiski Ross. Ak. Nauk. Leningrad, 1922.
EI : İslam Ansiklopedisi'nde Barthold'ın bu konu ile ilgili makaleleri: *Batu-Khân, Berke, Mengü-Timur, Toktamış, Krim* v.b.

Romanya'ya dâir

Rásonyi, Contributions I. L'origine des Basaraba, Bp. 1935. Ostmitteleuropäische Bibliothek 3.

Kazan'a dâir

Howorth, zikredilen eseri.
Hâdî Atlasî, Kazan hanlığı I-II. Kazan 1914.
Khudyakov, Oçerki po istorii Kazanskago Khanstva, Kazan 1923.
Abdullah Battal Taymas : Kazan Türkleri. Ankara 1966. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını.
Barthold, Kazan. EI.

Astarhan hanlığına dâir

Howorth, zikredilen eseri.

K a s i m ' e d â i r

V. V. V e l y a m i n o v - Z e r n o v, Izsledovaniya o Kasimovskichtsaryach i tsareviçach. Trudi. Vost. Otd. I. R. Archeol. Obçş. IX-XI. Spbg. 1863-1867.

B a r t h o l d, Kasimow. EI II.

K ı r ı m ' a d â i r

H a m m e r, Geschichte der Chane der Krim. Pest. 1830.

S m i r n o v, Krymskoe khanstvo pod verchovenstom otomanskoy portı do naçala XVIII. veka, Spbg. 1897.

V. V e l y a m i n o v - Z e r n o v, Materiali dlya istorii Krimskago khanstva. Spbg. 1864 (Arşiv malzemesi 1520'den başlar).

B a r o n d e T o t h, Mémoires sur les Turcs et les Tartares I-V. Maastricht, 1785.

Baron de *Tóth* hakkında: P a ł ó c z i, E d g a r, Báro Tóth Ferencz a Dardanellák megerösitöje (Çanakkale'yi tahkim eden Baron de Tóth. 1733-1793). Bp. 1916.

A. N. K u r a t : Türkiye ve İdil Boyu. Ankara 1966. DTCF yayını.

B. S p u l e r : Die Wolga-Tataren und Baschkiren unter russischer Herrschaft. Der Islam, 1950, s. 142-216.

E s k i K o z a k l a r d a k i T ü r k ç e a d l a r a d â i r

Aktı İstoriçeskie I-V, ve ilâvesi: Dopolnenie k Aktam İstoriçeskim sobr. i. izd Arheogl. Kommissieyu I-XII. Ukazatel. Spbg. 1846-1872; Donskiye Akti I-V.

Çuvaş toprağındaki Kazak'lara dâir: İzv. Imp. Obşç. Arch. i Etnogr. v Kazani XXIX. cildinde, s. 348 v.d.

Mendeleyev adına dâir bakınız: 1630 tarihinden: Mendeley, Knyazets mungatov. M i l l e r, İstor. Sibirii II. 56, 348.

R á s o n y i : Yermyak adı (Reşid Rahmeti Arat için). Ankara 1966, s. 382-388.

N. M. K a r a m z i n: İstoriya gosudartsva rossiyskago. Cilt III-VI. Stpb. 1892.

G. V e r n a d s k i y : A History of Russia. Revised edition, New Haven 1939.

C. V e r n a d s k i y : History of Medieval Russia. New York 1944.

M i l i o u k o v - S e i g n o b o s : Histoire de Russie I-III. Paris.

A. B r ü c k n e r : Geschichte Russlands bis zum Ende des 18 Jh's I. Gotha, 1896. II. hrsg. von C. Mettig, Gotha 1913.

L e b e d e v - G r e k o v - B a h r u ş i n : İstoriya SSSR, I. S drevneyşıh vremen do kontsa XVIII. v. Moskva 1939.

OSMANLI DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ
YENİ TÜRKİYE'NİN KURULUŞU

XVIII. yüzyıl için önceki bölümde icmali yapılan eserler ile daha sonraki kaynaklara ve EI ile İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalelere bakınız. Bu bahis için oldukça iyi ve teferruatlı madde başlıkları bulunur. K r a m e r s'in sultanlara ve Muhammed Ali ve tanzimat, B a b i n g e r'in Midhat Paşa, Novibazar, Rumeli; G i e s e'in: Girit (Kreta); A. H a y e k'in Serbien; B a y r a k t a r o v i ç'in Pavzanoğlu, Pomaken, Pleven maddelerine bakınız. K r ç m a r i k'in Bosnien maddesi iyi olmakla beraber eskimiştir. P a t s c h : Montenegro (Karadağ). H u a r t'ın II. Abdülhamid, Bulgarien, Boghdan, Iflak v.b. sathîdir.

İslâm Ansiklopedisi'ndeki birçok madde EI'de bulunan maddelere nisbeten çok daha mufassaldır. Bütün maddelerin iyi bibliyografya ilâveleri vardır.

S. D e c s i'nin Osmanografia'sı XVIII. yüzyıl Türkiye'sini Macar edebiyatında temsil ve tasvir eder. I-III. Pest 1787.

A. R e f i k ve A. N. K u r a t : Bu çağ ile ilgili birçok eser yayınlamışlardır.

A. R e f i k : Felâket seneleri (1094-1110), İst. 1914.

A. R e f i k : Baltacı Mehmed Paşa ve Petro. İst. 1909.

A. R e f i k : Osmanlılar ve Büyük Frederik. İst. 1914.

A. R e f i k : Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı. İst. 1921.

A. N. K u r a t'ın Türkiye ile İsveç Kralı IX. Karl arasındaki ilgiler hakkındaki eserleri.

Nâdir Şâh'a dâir bakınız: M i n o r s k i, EI'deki makalesi ve ona ekli bibliyografya.

Çözülme çağına dâir

Y u s u f A k ç u r a, Osmanlı devletinin dağılma devri. İst. 1940. T. T. Kurumu yayını. Bu eserde zikrolunan kısım s. 6-9.

C. V o n S a x : Geschichte des Machtverfalles der Türkei. 2. Bln. 1913.

E n v e r Z. K a r a l : Selim III'ün hatt-ı hümâyûnları. Nizâm-ı Cedid. Ankara 1946, TTK.

XIX. yüzyıl hakkında geniş bilgi

D e l a J o n q u i è r e, Hist de l'empire Ottomane I-II. Paris 1914.
G. R o s e n : Gesch. der Türkei 1826-1856. I-II. Lpg. 1866-1867.
L. v. R a n k e : Serbien und die Türkei im XIX. Jh. Lpg. 1879.

Yeniçerilerin tasfiyesinden vakanüvis *Esat Efendi* geniş ölçüde bahseder. *Üss-i zafer* (Zaferin temeli). İst. 1828. Bu eserin Fransızca tercümesi: C a u s s i n d e P e r c e v a l tarafından, précis de la destruction des Janissaires adiyle basılmıştır.

Anadolu ve geçen yüzyıl ortalarına dâir bakınız

F. S. R o d k e y : The Egyptian Question in the Relation of England, France and Russia 1832-1841. Urbana 1927. Illinois Studies IX, s. 3-4.
Ş i n a s i A l t ı n d a ğ : Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı, Ankara 1945, TTK.
M o l t k e : Briefe aus der Türkei (çok neşri var).
M. F. K ı r z ı o ğ l u : 1855 Kars Zaferi. İstanbul 1955.
A. D. M o r d t m a n n : Anatolien. Hannover 1925.

Türk devlet ricâlinden iki çağdaş zâtın yazıları da bu çağ ortaları tarihini aydınlatma bakımından önemlidir.

S a d ı k R i f a t P a ş a (1807-1857), Hariciye ve dahiliye nazırı Viyana elçiliği zamanında prens Metternich ile çok temas ederek dünya siyâsetine dâir fikir teatisinde bulunmuştur: Müntehabat-i Âsar I-IX. İst. 1875.

R e ş i t P a ş a (1800-1858), sadrıâzam ve vukuatla yüklü yılların ikinci tanığıdır. Defaatla batılı devletler ile temas ve Türkiye'yi temsil etmiştir. Bıraktığı eserler: Âsar-ı siyasiyye-i Reşit Paşa. İst. 1872.
M. S e l a h i : Bir Türk diplomatının evrak-ı siyasiyyesi. İst. 1889.

Tanzimat çağına dâir

TTK.'nın yayınladığı büyük Osmanlı Tarihi'nin V-VIII. cildinde, Ankara 1947-1962.
E n v e r Z i y a K a r a l bu fasıldaki çağı çok mufassal inceledi.

E. Engelhardt : La Turquie et le Tanzimat I-II. Paris 1884.
Ali Reşat : Türkiye ve Tanzimat. İst. 1911.
Ali Fuat : Rical-i Mühimme-i Siyâsiyye. İst. 1928.
Abdurrahman Şeref : Tarih Muhasebeleri. 1923.
Millingen : La Turquie sous le règne d'Abdulaziz. Paris 1868.
Ali Haydar Midhat : The Life of Midhat Pasha. London 1903.
İ. H. Uzunçarşılı : Midhat ve Rüştü Paşalarm tevkiflerine dâir vesikalar. Ankara 1946. TTK.
İ. H. Uzunçarşılı : Midhat Paşa ve Taif mahkûmları. Ankara 1950. TTK.
Bilâl N. Şimşir . Fransız belgelerine göre Midhat Paşa'nın sonu. Ankara 1970.
Tanzimat, İstanbul 1940. T. C. Maarif Vekâleti. Birçok yazarın iştiraki ile XVI+1026 s.
Osman Nuri : Abdülhamid II ve devri Saltanatı. İst. 1327 (1909).

Namık Kemâl ile ilgili edebiyata dâir

Th. Menzel : EI II.
Sadettin Nüzhet : Namık Kemal hayatı ve şiirleri. İst. 1931.
Fevziye Abdullah Tansel . Nâmık Kemal'in Hususî mektupları I. İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları. Ankara 1967. TTK. yayını.
Fevziye Abdullah Tansel . Nâmık Kemal'in hususî mektupları, II. İstanbul ve Midilli mektupları - I. Ankara 1969. TTK. yayını.

1877-1878 yılı savaşı, Balkan meseleleri ve Şark meselesine dâir

Balanyi : Vilâpolitika (Dünya siyaseti). Bp. 1925.
Sumner, B. H. : Russia and the Balkans 1870-1880. Oxford 1937, 723 s.
David, W. D. : European Diplomacy in the Near Eastern Question. Urbana 1941. Illinois Studies vol. XXV., No. 4.

XIX. yüzyıl sonu Yunan-Türk savaşına dâir

Turot : L'insurrection crétoise et la guerre gréco-turque. Paris 1898.

H. B o t h m e r : Kreta in Vergangenheit und Gegenwart. Lpg. 1899.
Balkan Savaşı ve Birinci Cihan Harbi için en önemli kaynak: A. H i k m e t B a y u r'un zikri geçen muazzam eseridir.
A h m e t E m i n : Turkey in the World War. New Haven 1930.

Türk uyanışının (teceddüdünün) ve yeni millî hareketin doğuş çağına dâir

H i k m e t B a y u r : Türk İnkılâbı tarihi. I-II. 1940-1953. TKK.
H. İ n a l c ı k : The Place of the Ottoman-Turkish Empire in History. Cultura Turcica, 1964, s. 57-65.
A. M u h i d d i n : Die Kulturbewegung im modernen Türkentum. Lpg. 1921.
R. H a r t m a n n : Aus der neueren osmanischen Dichtung. Mitt. d. Sem. f. Or. Sprachen. Westas. Stud. XIX, s. 124-176; XX, s. 86-149; XXI, s. 1-82.

Ziya Gökalp hakkında

R. H a r t m a n n : Zira Gök Alp's Grundlage des türkischen Nationalismus. Or. Lit. Ztg. 1925, s. 578-620.
D e n y : Ziya Goek Alp. Revue du Monde Musulmane LXI. 1925, s. 1-41.
A l i N ü z h e t : Ziya Gök Alp'in hayatı ve Malta mektupları. İst. 1931.
E n v e r B e h n a n (Şapolyo) : Filozof Gök Alp. İst. 1933.
H. İ n a l c ı k : Social Change, Gökalp and Toynbee. Cultura Turcica 1964, s. 209-224.
N e c a t i A k d e r'in Türk Kültürü'nde ve başka mecmualarda Ziya Gökalp hakkında dağınık yeni incelemeleri de pek dikkate şayandır.

Türkizm ve Pantürkzm'e dâir

M i n o r s k y : EI IV, s. 954 v.d.

Macar Turancılarının 1917'den itibaren 1941'e kadar "Turan" adiyle yayınlanan dergisindeki makalelerinin ekseriyeti popüler ve mubalagalı olmakla beraber, 1918'de çıkan III. cildi çok kıymetli incelemeleri ihtiva etti.

Burada Turan ve Turanizm mefhumları hakkında ilmî seviyede olan incelemeler vardır. Meselâ:

Kont Pál Teleki : A Turân földrajzi fogalom (Turan coğrafî mefhumdur). Turan, 1918, s. 44-90.
Oberhummer, E. : Der Name Turan. Turán, 1918, s. 193-208.
Başka bir dergide:
Germanus, Gy. : Turân (Turanizm mefhumu ve tarihi). Magyar Figyelö, 1916, 405-420.
Jäschke : Der Turanizmus der Jungtürken zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege. Die Welt des Islams, XXIII, 1941, s. 1-54.

Yeni Türk edebiyatına dâir

Köprülüzâde M. Fuad : EI IV.
K. Palló, M. - Rásonyi, L. : Török irodalom (Türk edebiyatı). Vilâgirod. Lexikon I-III. Bp., 1932-33.
Mustafa Nihat Özön : Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İst. 1941.
İsmail Habib : Yeni Edebi Yeniliğimiz. I-II. İst. 1940.
Ahmed Kabaklı : Türk Edebiyatı. I-II-III. İst. 1965-66.
Kenan Akyüz : Modern Türk edebiyatının ana çizgileri. Ankara 1965. DTCF. Türkoloji Dergisi. II. cilt, 1. sayı, s. 1-226.

Türkiye'nin yeniden kuruluşu

Ahmet Emin : The development of Modern Turkey as measured by its press. New York 1924.
Atatürk : Nutuk I-II.
Tuncer Gülensoy : Atatürk Kronolojisi. Türk Kültürü, 6. yıl, sayı: 61 (Kasım 1967), s. 62-76.
Tuncer Gülensoy : 23 Nisan 1920'den Ekim 1968'e kadar Türkiye Cumhuriyeti kronolojisi I. 23 Nisan 1920'den 1938 sonuna kadar. Türk Kültürü 6. yıl, sayı: 72 (Ekim 1968), s. 1019 - 1035; II. 1939'dan Ekim 1968'e kadar. Türk Kültürü, 7. yıl, sayı: 73 (Kasım 1968), s. 108-124.

ALTIN ORDU VE VÂRİSLERİ

II. ÇARLIK HÂKİMİYETİ ALTINDA

Altın Ordu hakkında I. bölümde zikrolunan bibliyografya kısmen burası için de mutebterdir. Çarlık tehlikesinin XVI. yüzyıldaki durumuna dâir bakınız:

A. B r ü c k n e r : Gesch. Russlands bis z. Zeit d. Katharina der Zweiten I.

R a d l o f f : Aus Sib. I. s. 143 v.d. Sibirya'nın zaptına dair bilgi vardır. Türkçeye çev.: A. T e m i r: Sibirya'dan. I-II. İst. 1954-1956. Mükemmel indeksleri vardır.

M i l l e r : Geschichte Sibiriens. Spbg. 1763. Bu eserin zengin arşiv malzemesi ile tamamlanmış yeni baskısı Sovyet Akademisi tarafından yapıldı. II. cilt. 1596-1661 (1941). Zapt ile ilgili kronikler de kalmıştır: Sibiriskaya Letopis.

Ayrıca zengin arşiv malzemesi: Polnoe Sobranie Russkih Zakonov. I-XL. Bilhassa I. Cilt önemlidir. Küçüm ailesi hakkında.

Birlikte mütalea ediniz: H a d i A t l a s i: Sibir tarihi. Kazan 1912.

S i b i r y a' d a k i k ü ç ü k k a v i m l e r i n t a r i h i n e v e e t n o g r a f y a s ı n a d â i r

M e j o v'ın Bibliyografya Aziatskaya'sı ile Bibliyografya Sibirskaya'sı mütehassıslara da yol gösterecek değerdedir.

Teferruata dair:

R a d l o f f, zikredilen eseri I. s. 173v.d.

T ö l ö s l e r e d â i r

R a d l o f f, zikredilen eseri I. s. 179 v.d.

Altaylı küçük kavimlere dâir

Katanov'ın değerli eserleri vardır.

Kırgız sözünün etymolojisine dâir

Ligeti, KCsA I, s. 374.

Kırgızlara dâir

Radloff, Aus Sib. I, s. 181 v.d.
Barthold, EI II. s. 1101 v.d.
Grum-Grzjimaylo: Zapadnaya Mongoliya II.

Kazak Kırgızlara dâir

N. Grodekov, Kirgizı i Karakirgizı Sırdaryinskoy oblasti, Taşkent 1889.

Kazak Kırgızlar tarihine dâir

Levşin, Opisanie kirgiz-kaisakskich ord i stepei I-III. Spbg. 1832. Bunun Fransızca tercümesi de vardır: Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks. Paris 1840. trad. par Ferry de Pigny.

Kazak Kırgız'lara dair daha eski edebiyatı (1900'a kadar) pek ücra köşelerdeki yayınlar dahil olmak üzere, geniş hülâsalar ile Alektorov hacımlı eserinde tanıtır: Ukazatel, Kirgizov, Kazan 1902-06 (İzv. Obşç. Arh. İst. Etnogr. pri. Univ. Kazan).

Yeni yayınlar arasında bakınız:

Çuloşnikov, Oçerki iz istorii kazak-kirg. naroda, Orenburg 1924.

Tınışpayev, Materialy dlya istor. kirg.-kazaksk naroda, Taşkent 1925.

Sovyet Akademisi yayınları arasında IV. cilt Moskova 1941: Materialy po istor. Kazakskago naroda adlı muazzam bir yeni seri başladı.

Özbek'lere dâir

Barthold, Shaibânî khân, Shaibâniden, Abulkhayr, Bukhârâ, Farghâna, Khokand, Mangıt maddeleri: EI.

F. T e u f e l, Quellen zur Gesch. der Chânate. ZDMG XXXVIII. Oymaklar arasındaki kaynaşma ve karışmaya T ı n ı ş p a y e' v'in yukarda zikrolunan eseri güzel misaller verir.

N. A. A r i s t o v : Zametki ob etniçeskim sostave tyurskich plemen i narodnostey i svedeniya ob ich çislennosti. Spbg. 1897.

N. A. A r i s t o v : Opıt vıyasneniya etniçeskago sostava kirgiz-kazakov bolşoy ordı i karakirgizov, Spbg. 1895.

A. D. G r e b e n k i n : Uzbeki, Russk. Turkestan. Sbornik. Moskva 1872. II. s. 54 v.d.

Türkmenlerin tarihine dâir

Turkmeniya I. Leningrad 1929; içinde:

B a r t h o l d : Oçerki istorii turkmen turkmenskogo naroda.

Birçok müsteşrik tarafından dikkatle toplanan kaynakları Rusça tercümesi *ile Leningrad Akademisi: Materiali po istorii* turkmenskago naroda I-II. adı ile yayınladı 1938-1941.

Türkistan'ın Rus'lara geçmesinin tarihi:

R o h r b a c h : Die russische Weltmacht in Mittel und Westasien, Lpg. 1904.

W. N a l i v k i n, Histoire du Khanat de Khokand, trad. par A. D o z o n, Paris 1889.

O l z s c h a - C l e i n o w, Turkestan. Bln. 1941.

Türkistana ait olmak üzere:

F. V. S c h w a r z, Turkestan. Lpg. 1916.

K o s t e n k o, Turkestanskiy kray. Spbg. 1880.

M a s a l s k i y, Turkestanskiy kray. Spbg. 1913.

Hive tarihine dâir

B a r t h o l d: Khvârizm, EI.

H o w o r t h : Zikrolunan eseri.

T e u f e l : Zikrolunen eseri.

Bu hanlığın 1872 yılına kadar olan teferruatlı tarihini, orta Asya'nın diğer bölgelerinde rastlanmayan ölçüde, çeşitli müellifler kaleme almışlardır.

Kara Kalpak'lara dâir

Po istorii Karakalpakov, Moskva-Leningrad 1935. Turdy İnst. Vostokovedeniya VII.

Rus yayılışının uluslararası ve başta İngiliz tepkisine dâir

Sumner B. H., Russia and the Balkans. 1870-1880, Oxford 1937 pp. 47-48, 51.

Volga boyundaki ve diğer Türklerin Rus imparatorluğuna geçişleri tarihine dâir

G. v. Mende : Der Nationale Kampf der Russlandtürken. Ein Beitrag zur nationalen Frage. Bln. Weidmann 1936. Rus ve Türk yayınlarının esaslı incelemesine dayanan bu eser bilhassa son nesil Rus-Türk bağlarına geniş yer verir.

Yusuf Akçura'nın İstanbul'da yayınladığı: Türk Yılı 1928 adlı eseri Rusya'daki Türk'lere dair umumî bilgileri ihtiva eder.

Bekir Sıtkı'nın Rusya'daki Tatarların kültür gayretleri, Turan III, 1918. Volga ve Kırım Tatarları ile ilgilidir.

Ayaz İshaki : İdel - Ural. Paris 1933.

Hamid Zübeyir Koşay : Abdoullah Tokay. Un poete tatare moderne KCsA I, 1921, s. 64-71.

Abdullah Battal Taymas : Kazan Türkleri. Ankara, 1966, TKAE yayınları.

Başkırtlara dâir

Ş. Tipeev : Oçerki po istorii Başkirii. Ufa. 1930.

Materiali po İstorii Başkirskoy ASSR. I-V. Moskva - Leningrad. Ak. Nauk, 1936-1960.

Başkirskie şeyere. Sostavlenie, perevod tekstov, vvnedenie i kommentarii a. R. G. Kuzeeva. Ufa A. N. SSSR. Başk. Filial 1960.

Gaspıralı hakkında en mufassal bilgi

Cafer Seydahmet Kırımer :Gaspıralı İsmail Bey. İst. 1934.

Zarecand : Turtsiya i pantyurkizm. Paris 1930.

İstanbul'da çıkan *Azerbaycan Yurt Bilgisi* ve şimdi Ankara'da çıkan *Azerbaycan,* nihayet ikinci dünya savaşından önce Berlin'de ve Paris'te çıkan *Yanga Millî Yul* ve *Yaş Türkestan* dergilerinde Kuzey Türkleri'nin tarihi hakkında birçok makale yayınladı. Sonun-

cuda Sing-kiang (Çin Türkistanı) Türklerinin hürriyet hareketleri de sık sık makale konusu oldu.

D. D a n i l o v : Sovet-çuvaşıya. Moskva 1933.

M e n z e l : Die Ergebnisse der I. Turkologen-Kongresses in Baku. KCsA II, 1926, s. 143-162.

Stalin'in mıntakavî diller hakkındaki sözleri için bk.:

Y o s. S t a l i n : Marksizm i voprosı yazıkoznaniya. Moskva 1950.

Sovyetler Birliğindeki Kazak, Özbek, Tatar, Kırgız v.s. ilmi müesseseleri hakkında her sene çıkan şu yıllıklara bakınız:

Minerva, Jahrbuch der gelehrten Welt, ve The World of Universities.

UMUMÎ İNDEKS

Kişi, yer, millet, halk, boy, soy, dil ve madde adları

C

H

I

İ

J

Ö

P

R

S

Ş

T

Ü

V

W

X

Y

Z

DOĞRU — YANLIŞ CETVELİ

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
21	8	boylarının	boyarlarının
28	27	ratlandığı	rastlandığı
29	7	İn Fadlan	İbn Fadlan
44	35	Gorealis	borealis
51	10	prjevalski	Prjevalski
61	26	kaaan	kağan
61	35	şah	şahıs
63	17	Prikopios	Prokopios
63	21	Farklar	Farslar
69	12	Gaerleon	Caerleon
88	11	Abasevo	Abaşevo
100	11	ritmini	kâfiyesini
103	35	Totuz	Tokuz
107	13	Garude	Garuda
109	18	Şamanî'leri	Samanî'leri
116	4	Sir'li	Süryanî
116	19	onlar	Onlar
116	21	nayordomluk	mayordomluk
120	21	havimlerini	kavimlerini
122	10	Türkler	Türker
125	16	yurt	Kurt
131	27	Oseglédy	Czeglédy
131	38	şerişe	verişe
133	6	Şalomon Çelgü Kumanlar	Salamon Çelgü'nün Kumanlarıyle
140	17	Sulak	Sudak
142	19	Badenberg	Babenberg
143	2	Lázsló	László
147	11	Alföldi	Alföld
149	12	tara	çara
153	36	äsä	äsän (esen)
154	4	Küyük	Küçük
156	14	kutabı	kitabı
157	16	Ramayan	Ramazan
161	35	vas'ali	vassali

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
178	23	Ottar	Otrar
184	24	Sasanileri	Haşhaşiyunları
186		Çingiz han seçeresi	Çingiz han şeceresi'nde adların önündeki rakamlar hakanlıktaki sırayı gösteriyor.
186		Möngke	IV. Möngke
220	13	Hirve	Hive
240	32	Yaşayabimiş	yaşayabilmiş
277	22	derekesine	derecesine
281	8	Asio Maior	Asia Major
282	4	JAS	JA
282	7	Kelesi	Keleti
288	28	Naselennichmest	Naselennich mest
290	32	lete	lelet
291	33	Gráf	Gróf
300	33	Kinoi	kinai
302	24	Lázsló	László
332	12	Asie	Asiae
365	1	Grezegorzewesky	Grzegorzewsky